

**ХРИСТЯ  
АЛЧЕВСЬКА  
ТВОРИ**



# **ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА**

**ТВОРИ**

Київ  
Видавництво  
художньої літератури  
«ДНІПРО»  
1990

До книжки творів української письменниці Христі Алчевської (1882—1931) увійшли її оригінальні поезії, драматичні поеми, переклади з російської, французької та інших мов, кращі прозові твори, літературно-критичні статті та публіцистичні праці, автобіографія, спогади про видатних сучасників, а також вибрані листи. Її доробок є значним внеском у розвиток вітчизняної культури.

З більшістю творів цього видання читачі познайомляться вперше.

В книгу произведений украинской писательницы Христи Алчевской (1882—1931) вошли ее оригинальные стихотворения, драматические поэмы, переводы с русского, французского и других языков, лучшие прозаические произведения, литературно-критические статьи, публицистические труды, воспоминания о выдающихся современниках, а также избранные письма. Ее творческое наследие является значительным вкладом в развитие отечественной культуры.

С большинством произведений этого издания читатели познакомятся впервые;

Упорядкування, передмова та примітки  
Л. М. Грузинської

А  $\frac{4702640101-050}{M205(04)-90}$  50.90

© Упорядкування,  
передмова та примітки.  
Л. М. Грузинська, 1990.

ISBN 5-308-00580-X



## ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА

На початку ХХ століття в сузір'ї імен молодих українських письменників спалахнула зірка Христі Алчевської, і літературний виднокіл від того зробився яснішим. Талановита поетеса, прозаїк, авторка двох драматичних поем, літературний критик і публіцист, активна перекладачка, Х. Алчевська із неповних п'ятдесяти років життя майже тридцять віддала праці на збагачення літературно-мистецької скарбниці рідного народу. Той безкорисливий дар гідний особливого поцінування, адже припадає він на добу складних соціальних катаклізмів і напружених ідейно-естетичних суперечок на літературній арені. Свое покликання письменниці реалізувала в художньому змалюванні окремих граней духовного буття інтелігенції до Жовтня 1917 р. й після нього і розкритті діалектики її соціальних почуттів.

Зрозуміло, що ідейно-творчий розвиток Х. Алчевської та багатьох її літературних соратників був не маршоподібним рухом по висхідній, а процесом діалектичним: «ламана лінія громадянських настроїв» (О. І. Білецький), зафіксована у специфічній формі відображення дійсності — літературі, водночас наочно показала еволюцію таких, як Х. Алчевська, в бік демократизму.

«Історія мого життя є частиною історії моєї батьківщини», — стверджував Т. Шевченко. Подібно до свого вчителя, Х. Алчевська завжди теж була свідомо невіддільності своєї долі від народної. 1929 р., коли стало зрозумілим, що вихід у Держвидаві України першого за поживтневий час видання її творів — двотомника «Вибраного» — відтягується у невизначене майбутнє (він так і не вийшов), скромна й дуже вразлива щодо всякої несправедливості письменниці наважилась звернутися листом до тодішнього голови видавництва С. Пилипенка, маючи на увазі не так свого адресата, як тих «аргонавтів» молодой радянської літератури, котрі бездумно відмовляли художній спадщині минулого в її значимості: «Мене не викреслите при всьому бажанні з історії ніяк...»<sup>1</sup> Вона не просила спочинку на лаврах, хоч і заслужила на нього. За плечима була майже вся відведена їй долею нелегка життєва й творча дорога, зовсім поряд — видання 1930 р. мізерним тиражем найкращого твору — драматичної поеми «Луїза Мішель», а ще через рік —

<sup>1</sup> Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. 36.— № 103.

смерть, що обірвала «пісню життя» письменниці на найвищій ноті. І лиш ген-ген попереду — у дні нинішньому — височів літературний пам'ятник Христі Алчевській — ось ця книжка...

\* \* \*

Христина Олексіївна Алчевська народилась 16 березня 1882 р. в Харкові. Батько її, Олексій Кирилович, до цієї пори встиг зробити стрімку кар'єру від власника маленької чайної крамнички до великого промисловця і банкіра. Мати, Христина Данилівна, ще двадцятиліття тому заснувавши в Харкові жіночу приватну недільну школу, продовжувала свою багатогранну педагогічну діяльність (невдовзі її оберуть віце-президентом Міжнародної ліги освіти, почесним членом багатьох освітніх товариств, вона буде удостоєна нагород на кількох міжнародних виставках і з'їздах). Як бачимо, амплітуда коливань інтересів батьків майбутньої письменниці виявилась широкою, і можна було б припускати панування внутрішньої дисгармонії в родинному укладі Алчевських, коли б не знаття, що Олексій Кирилович був людиною розумною, напрочуд м'якою, гуманною, активним учасником культурно-громадського життя Харкова і що саме з його кишені йшли немалі кошти на утримання недільної школи та інші добрі справи.

Звичайно, Христі Алчевській-молодшій не довелося з юних літ заробляти на прожиття, як, скажімо, її майбутнім літературним добратимам — синам бідних спролетаризованих селян С. Васильченкові і А. Тесленкові. Навчання у так званій домашній школі, потім у Харківській Маріїнській жіночій гімназії, у 1900—1902 рр. — на вищих педагогічних курсах в Парижі дало їй освіту ґрунтовнішу, аніж чотирикласна німецька школа посестрі з Буковини О. Кобилянській. Крім того, великою навчателькою дівчини завжди була мати: саме вона вперше відкрила наймолодшій доньці, як і п'ятом старшим дітям, світ вітчизняної і світової літератури та мистецтва. І вже під впливом Т. Шевченка й І. Франка, М. Чернишевського і О. Герцена в душі юної Алчевської проростали перші паростки розуміння того, що погорджуваний народ заслуговує на кращу долю.

У формуванні літературно-естетичних смаків дівчини значну роль відіграло її спілкування з Б. Грінченком, який у середині 90-х рр. вчителював у заснованій Х. Д. Алчевською Олексіївській школі на Катеринославщині, з харківськими літераторами Г. Хоткевичем, Олександром Олесем, Михайлом Обачним (М. Косачем) і Грицьком Григоренком, а також з П. Кудішем, Т. Рильським, М. Вороним, які часто збиралися у батьковому і материному салоні. Це був цвіт тогочасної інтелігенції, і юна дівчина переймалася її турботою про

теперішнє та майбутнє рідного народу, про дальший поступ культури. До слова сказати, благодатній високоінтелігентній атмосфері, що панувала в домі Алчевських, завдячують і інші діти гостинних господарів: найстарший син, Дмитро, став кандидатом природничих наук, добре грав на віолончелі й малював; Григорій прославився як композитор і вокальний педагог; у скарбницю світового музичного мистецтва помітний вклад зробив Іван, знаменитий оперний співак; Харківську художню школу закінчила Анна — майбутня дружина відомого архітектора О. М. Бекетова; пов'язав долю зі школою, оддав чимало сил письменству Микола, автор першого українського радянського «Букваря» і кількох романів російською мовою. Таким чином, природні здібності молодшої доньки, Християні, як інколи себе називала, мали можливість розквітнути у цьому домі сповна: гарно співала й малювала (у 1914—1917 рр. вже знайома письменницею відвідувала Харківську художню школу), певний час захоплювалася заняттями у драмгуртку, зрештою, мала найбільшу пристрасть — літературу, служінню якій присвятила життя.

Свої перші вірші та оповідання російською мовою десятирічна Христия помістила в рукописному журналі «Товарищ». Відтоді вже не полишала пера, а дець на грані століть не без впливу безсмертної музи Т. Шевченка, дружби з Б. Грінченком, психологічно глибокої прези О. Кобилянської спробувала писати по-українському і, зустрівши труднощі, виявила у подоланні їх завзятку впертість та наполегливість; пишучи подеколи й далі російською мовою, зрідка пробуючи себе (і небезуспішно) в оволодінні складною технікою французького вірша, Х. Алчевська найбільшу і найкращу частину своєї літературної спадщини створила мовою рідного народу.

Але хто зна, як склалася б життєва і творча доля обдарованої дівчини, коли б не самогубство батька 1901 року — подія, що вразила Росію і на яку тоді ж відгукнувся В. І. Ленін у статті «Уроки кризи». Збанкрутівши і попросивши допомоги в царя (але одержавши відмову), О. К. Алчевський заявив його величності протест: навідріз відмовився застосовувати більш жорстокі форми визиску заради власного виживання. Втрата, по суті, єдиної матеріальної опори різко наблизила Алчевських до соціального становища віками кривдженої трудящої маси. Аби утримати себе й матір, Христия йде працювати до гімназії, педагогічна робота стає для неї після літературної творчості другою справою життя.

З кінця 1902 р. Х. Алчевська починає друкуватися в періодиці, літературно-мистецьких альманахах. Влітку 1903 р. на святі з нагоди відкриття в Полтаві пам'ятника І. Котляревському відбувається знайомство з багатьма «любими її серцю творцями», ще через три роки вона має жадані й пам'ятні зустрічі з І. Франком, О. Ко-

биянською, М. Павликом; активно листується з цими письменниками. 1906 р. Х. Алчевську запрошують до співробітництва члени групи українських письменників у Галичині — «Молода муза»... Складне і напружене літературно-мистецьке життя на Україні початку століття захопило талановиту харків'янку, але й одразу стала така неминуча для кожного митця проблема вибору — яким шляхом простувати. «Я, звичайне, не забула ще нашої балачки про економічні обставини народного господарства (мершій «бідуння»)»<sup>1</sup>, «Не можу не радіти, що колись ми побачимо Вашу працю «Процеси політичних в Австрії»!!! Боже, як це треба було б прочитати!!!»<sup>2</sup> — писала М. Павликові до Галичини і звідти ж од В. Павчовського діставала замовлення на таку поезію, яка стояла б «понад хвилями часу»<sup>3</sup>.

З часом демократичні переконання Христі Алчевської зміцнилися, заступивши собою її віру в просвіту як мало не єдиний засіб боротьби з неправдою; зітхання над долею поневоленого народу переросло у ненависть до його гнобителів.

До осягнення суті соціалістичної революції Х. Алчевська йшла невтовораним шляхом. Мріялось про сонячну днину, про щастя для всіх, а тут (на початку пожевтневої доби) країна голодувала й мерзла, вмирала, проте щоразу підводилася.

Вирішальну роль у її поглядах відіграло захоплення людьми, що присвятили своє життя служінню великій ідеї, — то були близькі друзі: більшовичка Ганна Хоперська та французький письменник-комуніст Анрі Барбюс. І письменниця подолала творчу кризу, привітавши «день золотий» і створивши ряд високохудожніх творів.

\* \* \*

Поетичний доробок Христі Алчевської досить великий: він обіймає 12 збірок, чимало окремих віршів та кілька поем. Не все із створеного однаково рівноцінне. Але ті твори, в яких звучить турбота про долю батьківщини і всього світу, де показано самоту й беззахисність простої людини в експлуаторському суспільстві, де звеличується революційний подвиг, вшановуються видатні майстри літератури і мистецтва, де оспівані краса природи і глибоко інтимні почуття, — і нині зберігають свою історико-літературну та естетичну вартість.

Поетичний доробок авторки відомих на початку століття книжок «Туга за сонцем», «Вишневий цвіт», «Пісні серця і просторів» не розмаїтий у жанрово-тематичному аспекті; у загальному контексті

<sup>1</sup> ЦДІА УРСР у м. Львові. — Ф. 663. — Оп. 1. — Од. зб. 189. — С. 6.

<sup>2</sup> ЦДІА УРСР у м. Львові. — Ф. 663. — Оп. 1. — Од. зб. 189. — С. 12. — Зв.

<sup>3</sup> Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. — Ф. 36. — № 696.

української версифікації вірш її теж не відзначається особливою оригінальністю й новизною, арсенал художніх засобів порівняно небагатий: Х. Алчевська належала до тих письменників, котрі, як писала критика, у «старі міхи» заливали «молоде вино», пристосовували традиційну форму до нового змісту»<sup>1</sup>. Але було б несправедливим не помітити, що протягом всього її творчого шляху спостерігається виразна тенденція до розширення тематичних і жанрових рамок, до незначного, але все ж оновлення традиційної форми. Учениця І. Франка, Х. Алчевська доклала чимало зусиль, виконуючи пораду вчителя пильніше придивлятися до життя, розширювати систему образів, вдосконалювати свою художню майстерність, «багато працювати над собою, щоб розвинути ... задатки... природи»<sup>2</sup>.

Особливої уваги заслуговує розробка письменницею громадянської теми, що було не просто виконанням «соціального замовлення», а чи наслідком одного лиш натхнення геніальною патріотичною лірикою І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського. Високе громадянське почуття, атмосфера підготовки до кардинальних суспільних зрушень спонукали поетів більших та менших до підвищеної зацікавленості проблемами буття. Інша справа — надмірна декларативність деяких громадянських маніфестів Х. Алчевської, створених до 1917 р. і особливо під час першої російської революції та після її поразки, поєднання в її поезії цього часу такого, здавалося б, не поєднуваного, як протест особи проти соціальної несправедливості, гніту, безправ'я, майже альтруїстична готовність пожертвувати власним благом заради вселюдського щастя — і, водночас, примирення зі злом, розчарування в могутності народу і заодно у власній силі, намагання втекти куди завгодно на крилах своєї фантазії, аби не бути свідком земних дисонансів.

Складний і суперечливий поетичний світ Х. Алчевської хоч і споріднений із творчістю Олександра Олеся, Дніпрової Чайки, М. Чернявського та деяких інших сучасників, та по-своєму оригінальний і неповторний: це світ жінки-інтелігентки, сповнений прагнення гармонії у людських стосунках та особистого щастя і щирим бажанням збагнути доколишнє суспільне життя, жінки, безумовно, одвертої, довірливої, що не приховує від читача ані найтоншого поруху своєї душі.

У поезії Х. Алчевської не знайдемо глибокого розуміння сутності революційних подій 1905—1907 рр.— письменниця малювала їх як протиборство добра і зла, як велику й бажану соціальну бурю, та цей умовно-метафоричний спосіб відображення дійсності досить сильний, і серія народжених тоді поетичних послань Х. Алчевської («До дітей мого краю», «До жіноцтва», «Співайте пісні голосніш...»,

<sup>1</sup> Історія української літератури: У 8 т.— К., 1968.— Т. 5.— С. 352.

<sup>2</sup> Франко І. Збір. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 37.— С. 273.

«Засланим» та ін.) в українській літературі стала помітним явищем. Уже в дебютному вірші «До дітей мого краю» прозвучав адресований співвітчизникам заклик письменниці прокинутись, стати на боротьбу з тими, хто хоче «нодужати усе добре, усе чисте», бо лише тоді

Розвесеться, залунає  
По занедбаному краю  
Пісня волі, пісня сонця.

У розпал революційних боїв з уст поетеси злетів ще чіткіший і цілеспрямованіший глеч, підкоплений робітниками і виконуваний як пісня завдяки музиці І. Алчевського:

Гей, на бія! За нами встануть  
Всі зневолені люди...  
Забезпечен час свободи,  
Бо таких багато буде!..  
(«Гей, на бія!»)

Мажорний тон ранньої громадянської лірики Х. Алчевської став значно стриманішим, коли революційна хвиля відступила: з'являлись послання, адресовані якійсь вищій, ірреальній силі («Велике Сонце! Зійди над землею...»), безмежно широкий, а тому досить абстрактний людський світ звузився,— натомість голосно прозвучала скорбота поетеси над долею України («Я бачу, як весна цвіте», «З пісень смутку», «Забуті здавна почування»).

Напружена робота душі ліричної героїні далеко не завжди увінчувалася спалахами оптимізму; втомлена до краю, героїня могла проголосити: «Най спить замерзлая земля»; туга за не знайденою в житті красою нерідко оберталася гіркими покликами, прагненням до будь-якої метаморфози: «Не знала б я жалів і людського страждання, // Не відала б журби і поривів у рай, // Не бачила б ні зрад, ні зайвого вагагня, // Ні в злім занепаді коханий, рідний край».

Громадянські вірші поетеси, як і її лірика загалом, дуже настроєві; серед них чимало монологів, невеликих сповідей медитативного характеру. Сукупність їх містить гаму почуттів, з якими йшла значна частина інтелігенції до соціальної революції: від смутку й розчарування, як у щойно процитованому вірші «Посвята А. Кримському», до усвідомленої потреби воз'єднання і боротьби («Дві сестри», «До В. Б.», «Крик чайки»).

Чимало творів зігріті глибокими патріотичними помислами, пройняті любов'ю до трудящого люду, особливо до селянства, подекуди ідеалізацією темного «меншого» брата. Щодо відтворення подій світової війни, то тут помітна виразна еволюція: лірична героїня із збірки «Сльози» (1914) глибоко співчуває братам з Галичини та Буковини, яовивається над їхньою долею («сльозини повні крові»), але тільки з часом, найімовірніше, під впливом антивоєнної прози А. Барбюса, авторка намагається осягнути причини кри-

вавої драми і засуджує її винуватців («Легенда про Діачину і Великого Пролетаря»).

Показовими є також інші поезії громадянського плану, створені Х. Алчевською у 20-і рр. Гордістю людини, яка, здається, вперше відкрила для себе, наскільки велика і прекрасна її країна, пронятий вірш «Вітчизна»; такими ж оптимістичними, мажорними тонами написаний вірш під промовистою назвою «Привемлю світ таким, як він зробився». Поезії «Життю в обійма», «Месник за пролетаріат» спрямовані проти хижацьких замірів імперіалістичних кіл задушити молоду Країну Рад, сповнені мрією про час, коли люди праці всієї землі «повстануть збройно» проти гніту, «розіб'ють смерть і кайдани».

Відчуття духовної спадкоємності, глибокої пошани спонукало Х. Алчевську до створення серії поетичних присвят — Т. Шевченкові, І. Франкові, Лесі Українці, О. Кобилянській, М. Павликові, Б. Грінченкові, засланим на каторгу революціонерам, А. Барбюсові; а віршам «Співайте пісні голосніш...», «Ніколи», «Мені однаково» судилося стати своєрідними поетичними маніфестами авторки, в них стверджується високе призначення Слова, відповідальність митця перед народом.

Проте за природою свого обдаровання Х. Алчевська лишалась майстром пейзажних та інтимних замальовок. Та характерна особливість: прекрасна і щедра природа, складний світ особистих почуттів — ці звичні об'єкти уваги ліриків — у творчості поетеси рідко постають в «чистому» вигляді, лірична героїня, де б то не була, багатьма нитками зв'язана з суспільством, вона у повному розумінні цього слова істота соціальна. Перше дихання весни, шумливий лет молодій бурі не може не помітити й не привітати молоде серце. Та мальовничі пейзажі одразу ж тьмяніють при першій згадці про сірість людського буття. Поетеса вдається до такого промовистого образного паралелізму: «самітня смерека» з тужливо похиленими вітами, сумні хмари, спрямовані у незвідану даль, безпомічна чайка, що не має сил перелетіти море, нагадують людину з надламаними, підстреленими крилами; паралелі авторка шукає у сповненому драматизму реальному житті. Подібні песимістичні настрої ліричної героїні трохи розвіялись, лиш тільки-но на зміну «доби страждання і жалів» прийшло суспільне піднесення:

Хмари! хмари весняні! і ясна блакить!  
І зітхають, радіючи, груди...  
Теплінь мила і лагідна віє з лавів,  
Ясне світло, відродження всюди!  
(«Хмари! хмари весняні!..»)

Оклична інтонація, уривчасті фрази, не впорядковані на перший погляд, поширена уже від початку на всю строфу словесна

градація сприяють передачі того великого радісного хвилювання, яке охопило і природу, і людину.

З часом поступово змінюється сам характер зв'язків ліричної героїні з природою, точніше, ті мотиви, які нестримно ваблять її в гори, до моря, в тихі міські парки,— не бажання забути там про біду, як було колись, і не бажання протиставити мальовничі ландшафти людському світові: спілкування з матір'ю-природою переростає в органічну потребу, збагачує новими силами і прагненнями.

Я з парку йду, мовчать смереки,  
Сіяють роси, як кристаль,  
Зі мною йдуть рожеві мрії  
І мій невиспіваний жаль...

В алеях осінь розсипає  
Останнє листя золоте,  
В останнім сонці потопає  
Минуле щастя молоде...  
(«Осіння пісня»)

Як бачимо, поетичне осягнення природи стає засобом самовираження ліричної героїні.

Багатьом віршам Х. Алчевської властивий інтимний, сповідальний тон, вони є своєрідним покликом жіночої душі, яка не може знайти в житті тепла і взаєморозуміння.

А я йду, чогось шукаю в полі,  
Кругом степи, кругом пустині голі —  
...Сердечності нема!..  
(«Спомини з Wlenerwald'у»)

Трагізм ліричної героїні, як бачимо, у тому, що її око не помічає всієї багатогранності світу, що скрізь вона почуває себе самотньою, що пошук досконалого, високого, гуманного, співзвучного її моральним запитам — безрезультатний. Лаконічне сумарно-суб'єктивно «сердечності нема!..», винесене в окремий рядок як дуже важливе, означає жагучу тугу лише за моральним вдосконаленням людської природи і не торкається проблем глобальніших. Разом з тим заклик Х. Алчевської був дуже злободенним, сповненим щирої турботи, аби ця неперехідна, одвічна цінність — сердечність у стосунках між людьми — не зникала, а жила і об'єднувала людей, допомагала їм викоринювати лихо.

З роками інтимна лірика Х. Алчевської стає багатшою, ширішою, ніж ті вірші про, мабуть, вигадану любов, які юна поетеса помістила у першу збірку «Туга за сонцем» (1907) і що їх за еротичність безпідставно піддав критиці С. Єфремов у відгуці на книжку<sup>1</sup>. Тут кожне звертання до коханого (а інтимні твори збірки «Вишневий цвіт» (1914) та пізніших — за жанром — переважно ліричні послання) вистраждане, йде із глибини душі, без скарг на тяжку долю, сповнене тепла і тієї світлої печалі, без якої немислима любов:

<sup>1</sup> Див.: «Рада». — 1907. — № 137.



Нема тебе — і світло дня зникає,  
Згасає сонце золоте,  
Журба гнітить, розради дух шукає,  
І смуток в серцеві росте.  
(«Тебе нема»)

Важливе місце в поезії Х. Алчевської займають кримські мотиви. Її «південні» пейзажі не такі вишукано ошатні, як, скажімо, у С. Надсона, і все ж морський берег у неї переважно вбраний магноліями, кипарисами, лаврами, хвиля завжди срібного кольору, але море здебільшого синє або сіре, залежно від душевного стану того, хто за ним спостерігає («море сіре, як байдужість, як душа моя...»), місяць золотистий, роса а чи краплини дощу нагадують діаманти. Вбрані в поетичну форму, екзотичні дерева, хвилі та інші навколишні реалії не стають від того статичними, нежиттєвими; виконуючи функцію то умовної **декорації**, **то стаючи** предметом зображення у власне пейзажних замальовках, природа живе, відчуває, дихає.

Вірші Х. Алчевської про море, південь не можна порівнювати, скажімо, з «кримською» лірикою Лесі Українки чи з творами на цю тему Олександра Олеса і М. Чернявського, та вони примітні як історико-літературний факт і дають підстави причислити авторку до небагатьох українських поетів-мариністів початку нинішнього століття.

Важливу сторінку творчої спадщини Х. Алчевської складають лірико-епічні полотна. Якщо ранні поеми «Згага краси» та «В рожевих снах» відзначались надуманістю сюжетів, слабким художнім виконанням, друга — навіть помітним схилянням перед культом «чистої» краси, то пізніші порушують злободенні проблеми свого часу; більшість із них є безперечними здобутками письменниці. Так, у «Pilogi» (1908), поеми з яскраво вираженими ремінісценціями із творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, поетеса звеличує подвиг політичних каторжників у Сибіру, осмислює питання взаємовідносин між вождем та народом. Поема «Пастир» (1908) зафіксувала кризу «верхів», ясно і недвозначно дала зрозуміти, що головним винуватцем народних страждань є насамперед самодержавство. Зображення складних духовних пошуків людини в період війни маємо в поемах «Спомини» (1915), «Intermezzo», «Мандрівець» (обидві — 1916); твором актуальним, пройнятим відчуттям чекання великих соціальних змін є поема «Возвращение Весны» (1916).

Особливу цінність для історії літератури мають драматичні поеми «Луїза Мішель» та «Загибель юнака». Жанрово-тематична спорідненість творів дає підстави розглядати їх як своєрідну діалогію про революційну боротьбу трудящих, діалогію, не об'єднану, проте, часом і місцем дії. Мова йде про перший, початковий, етап боротьби пролетаріату і про другий, переможний період, який увінчався встановленням робітничо-селянської влади і був, за висловом

В. І. Леніна, «продовженням справи Паризької комуни». В першій — один із паризьких комунарів, умираючи, але не здаючись, думає про те, що разом із захисниками замовкне

*Комуни серце горде й непокірне,  
Щоб у віках пізніших знов ожить...*

Персонаж другої поеми — полковник Бертрен, син французького народу, його батьки колись «за волю билися на купах барикад». Тож чи має він моральне право бути проти нової Комуни, яка народжується на його очах?

Одна з перших драматичних поем української радянської літератури на історико-революційну тему «Луїза Мішель» належить до найпримітніших сторінок світової літератури про легендарну «Червону діву». В основу твору покладено гострий соціальний конфлікт між паризькими комунарами та їхніми ворогами — версальцями. Комуна — це пролетаріат, який «збудився і повстав», це весь Париж. Це прості трударі Рав'є, Лефрансе, Ферре, що виростили до державних діячів завдяки своєму організаторському талантові й безмежній відданості загальній справі. Це і десятитисячна армія жінок-парижанок, кожна з яких — «твердіша криці», і душа у кожній зіткана «з вогню та відваги». Комуна — це і діти, що враз стали дорослими, як той одинадцятилітній хлопчак, що сміливо кинув ворожим солдатам: «Я комунар! Зв'яжіть мене, я пута розірву!»

На тлі масового героїзму й розгортається революційна діяльність колишньої вчительки школи на Монмартрі Луїзи Мішель. На перший заклик організаторів Комуни вона без вагання полишає улюблену справу і стає до лав борців. Своім полум'яним словом, відчайдушною сміливістю Луїза викликає подив у ворогів, змушує своїх співвітчизників вершити геройські вчинки. «Щастя все мое — то боротьба», — так лаконічно й однозначно сформулювала героїня своє життєве кредо. Криваві муки, в яких молода Комуна виборювала право на життя, загартували комунарку, але не зробили її грубішою. Вона безмежно любить свою матір, а також батьківщину — Францію; вона кохає гідного її почуттів Теофіля Ферре й захоплюється розквітлим наперекір усім громам яблунями. Навіть вчинивши суд над Луїзою, вороги зазнали поразки, бо в її промові почули не каяття, а вирок собі.

Часові рамки твору відкриваються березневими днями 1871 р., що передували проголошенню Комуни й були позначені одностайною рішучістю парижан відстояти свою честь і незалежність, і замкаються падінням Комуни, жорстокою розпратою з її захисниками. Незважаючи на трагічний фінал, читач виразно бачить світлу історичну перспективу, заспівом до якої став цей невеликий часовий проміжок, сповнений величезних людських втрат і вражаючого героїства. Славна захисниця Комуни Луїза Мішель, прощаючись

з Францією перед засланням на каторгу, гаряче переконує своїх бойових друзів, що «страждання, сльози і вигнання — це тільки вступ до радісних пісень». Адже на шляху людського поступу перазки і втрати неминучі, але неминучою є і перемога: «рожеві весни йдуть повік назустріч зимам, встає борців для згини мільйон». Реалістичне зображення подій з'єднано у творі з романтичним пафосом: він іде від віри в утвердження великих надій паризьких комунарів.

Робота в жанрі драматичної поеми, очевидно, захопила Х. Алчевську: 1930 р. письменниця звертається до теми 26 бакинських комісарів і створює драматичну поему «Загибель юнака». В центрі твору — молодий бакинський хлопець Ашот Цуринов і його сестра Ната. Як тільки-но виникла потреба реалізувати свої високі патріотичні поривання — захистити батьківщину від інтервентів, взяти участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на Закавказзі, Ашот Цуринов поповнює перші лави борців. Самовідданість брата захоплює і сестру, ідеали, ним відстоювані, — і для неї близькі.

Оспівуючи діяння бакинців, Х. Алчевська пристрасно засуджує експлуатацію в будь-якому вигляді, устами Ната захищає право жінки на вільне і щасливе життя («Підлою рабою новітню жещину вам не зробить повік, // Вона думок своїх розправила вже крила»). Письменниця славить самовідданість, велич людського духу (юний бакинець Ашот Цуринов, приміром, хоче жити «краще для всіх людей»), проповідує загальнолюдську рівність («Повинен трудівник усякий щастя мати»), братерство («Ми хочемо братерства між людьми»), гаряче вірить у здійснення думок та надій мільйонів («І будемо ми творити всі вкупі світ чудесний...»), тим більше, що підстави для віри є («Міцно влада в нас радянська вже настала!»).

Літературний талант Х. Алчевської певною мірою виявився і в інших галузях художньої творчості; її проза, літературно-критичні та публіцистичні праці, переклади є цікавим матеріалом як для більш повної характеристики творчої індивідуальності самої письменниці, так і для розуміння деяких загальних тенденцій розвитку української літератури того часу.

Складена з оповідань, новел, замальовок, ескізів, етюдів, жарова палітра Алчевської-прозаїка вже сама по собі засвідчує тяжіння авторки до «нової» літературної школи, що орієнтувалась насамперед на поглиблення психологізму в художньому відтворенні життя. Такі твори, як «На одлет», «На роковину», «Невидана», присвячені важливим суспільно-політичним подіям початку століття, «Метелик», «Хлоя», «Одірвана гілка» зображують трагічне становище «маленької» людини в капіталістичному суспільстві. Твори радянського часу (маємо на увазі найкращі з них — етюд «Килина»

І велике оповідання «В Аджаристані») показали боротьбу за утвердження ідеалів соціалістичної революції. У них відбилось прагнення авторки до максимальної життєвої достовірності, хоч почасти вагомій «шматки» життя лише описувались, замість того, щоб добувати з них суттєве, типове для нової історичної пори. Саме новизна осмислюваного матеріалу змушувала письменницю, на ранній прозі якої помітний вплив «музикальності прози» М. Коцюбинського (вслів самої Х. Алчевської), тепер відмовлятись од «стилістичних оздоб та порівнянь» і вдаватись до конкретно-описової манери, отже, для показу нового життя шукати якісно нових слів.

Чимало зробила Х. Алчевська і як літературний критик та публіцист: брала участь у підготовці 3-го тому бібліографічного покажчика «Что читать народу?» (1906), рецензувала для цього видання художні твори українською мовою. У найкращих працях, написаних у дорадянський період, — «Тогочасне й наше», «Мужицька дитина Василь Стефаник», «Два вороги міщанства», «Майстри слова», «Памяти Шевченко» та інших, вона популяризує демократичне мистецтво. У 20-х рр. Х. Алчевська друкує у редактованому А. Барбюсом французькому журналі «Monde» свої статті «Письменники Карпат і Прикарпаття», «Український гравер Василь Касіян», «Два ненависники війни: О. Кобилянська — А. Барбюс» та інші, сприяючи, таким чином, ознайомленню зарубіжного читача із здобутками української літератури та мистецтва.

Активною була перекладацька діяльність Х. Алчевської. Переклади російською мовою віршів І. Франка, П. Грабовського, М. Старицького, М. Чернявського та інших поетів, українською мовою творів О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Огарьова, К. Рилєєва, О. Одоєвського, Я. Полонського, О. К. Толстого, І. Нікітіна, а також французьких письменників П.-Ж. Беранже, Вольтера, П. Корнеля, Мольєра, В. Гюго, А. Варбюса, французькою — творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, переклади з польської та німецької мов — ось далеко не повний перелік зробленого цією самовідданою трудівницею на ниві літератури.

«Мене не викреслите при всьому бажанні з історії ні як...», — писала Христя Алчевська на схилі своїх літ, добре розуміючи ціну здобутого, дбаючи про багатство духовного потенціалу свого народу. Письменниця, безперечно, заслужила на нашу вдячну пам'ять і любов, на пильне студювання її життєво-творчого шляху, на видання її творів, на широке відзначення ювілеїв (100-річчя з дня народження Х. Алчевської було внесено до календаря знаменних дат міжнародної організації ЮНЕСКО). І найголовніше: вона заслужила, щоб усе краще з її доробку належало до золотих фондів українського письменства.

*ЛІДІЯ ГРУЗИНСЬКА*



**ПОЕТИЧНІ  
ТВОРИ**

## ВИБРАНЕ ІЗ ЗБІРОК

Із збірки  
«ТУГА ЗА СОНЦЕМ»  
(1907)

\* \*  
\*

*Присвячується Х. Д. Алчевській*

Тобі, що свій народ кохаєш,  
Чий образ в серці я ношу,  
Що і мене любить навчаєш,  
Тобі, задумана, пишу:

Думки про щастя у свободі,  
Про пал завзятий в боротьбі,  
Про скарб, захищений в народі,—  
Усе, голубонько, тобі!

\* \*  
\*

Велике Сонце! Зійди над землею,  
Закутою в горе, сповитою в тьму.  
Велике Сонце! Зійди над сльозами,  
Над морем страждання, над путами сну...  
Велике Сонце! Збуди Україну,  
Невольників страждущих світом залий,  
Твори неупинно прекрасну зміну,  
Незрячії очі збуди і розкрий!..  
Велике Сонце! До тебе взиваю:  
Пошли своє світло на землю до нас!  
Благаю я Правду, благаю природу,  
Щоб всіх Ідеал нас від темряви спас!..

\* \*  
\*

Самітня смерека — журба то похила,  
Що в серці у тебе надії схилила;  
А вітер, що в лісі над нею буя,  
То — думка моя!..

\* \*  
\*

Не боюся я нічого,  
Б'юся з ворогом своїм,  
Промінь сонечка ясного  
Грає в серденьку моїм!

Ворог лютий, сильний дуже  
Хоче зірок досягти,  
Ясним зіронькам байдуже,  
Іх — не міч перемогти!

Отак душу він народну  
Не ~~здобуде~~, ~~навісний~~,  
Йй не ~~виріє~~ безодню,  
Йй не застить світ ясний!..

[1906]

\* \*  
\*

Як тяжко!..  
Співає знудьгований вітер,  
І плаче, і стогне, і в вікна нам б'є,  
І крила тужливо свої розпинає,  
Шепоче й ридає, і знов затихає:  
«Як тяжко!..»

Дивися!..

Сіріє байдужість убога,  
На небі панує і землю хова;  
У розпачі б'ється кохання і скніє,  
Благає й німіє: «Воскресни, надіє,  
Вернися!..»

Даремно!..

Той поклик надармо лунає,  
Мовчать темні мури і дощ стукотить:  
«Ні, їй не ожити, як тяжко тут жити,  
Як темно!..»

### ДО ДІТЕЙ МОГО КРАЮ

Не спи, сину! Час не спати:  
Перед ранком ясним, гарним  
Ще темніють ночі шати,  
Лячно людям незугарним;

Ще подужати жадають  
Усе добре, усе чисте,  
Тільки того їй дожидають,  
Щоб убити все барвисте.

Не спи, донечко кохана:  
Ночі темної не буде,  
Близько хвиля та бажана,  
Як світ ясний матір збуде!

І крізь хатнії віконця  
Рознесеться, залунає  
По занедбаному краю  
Пісня волі, пісня сонця!

[1905]

### ВОЛЯ

У муках болю, в борні за долю  
Вона іде!  
Вона іде і дукив буде:  
«Вставайте, дуки, закуті люде  
На вас ідуть!..»  
То помста неба, їм волі треба,  
Їм хліба дай!  
Здригніться ж, дуки, тружденні руки  
До вас здійнялись і простяглися,  
Загримів спів:  
«Гей, смерть сваволі, жадана Воле,  
Звелич рабів!!!»





Колись давно-давно північною добою  
В повітрі легкому дрімаючих степів  
Мене ласкав малу під стріхою сільською  
Коханий, рідний спів.

Журливо лився він, і тихі й смутку повні  
Лунали ті пісні в українській ночі,  
Немов якісь жалі і муки невимовні  
Просилися з душі...

То голос був мого зневоленого краю,  
І глибоко запав у серце він мені,  
І ось від тих часів спокою я не знаю  
Ні вдень, ані вві сні.

Здається все мені: катують його душу,  
Здається іноді: клює її орел,  
І я весь спокій свій забути зараз мушу  
Убогих ради сел.

А в селах зраджених пригнобленій люде  
І край південний той, що сонце не вбачав,  
Де зла рука панів мій рідний люд не збуде,  
Щоб вічно він мовчав.

І в світлі місяця весняною добою  
Душею вільною я лину до степів  
І чую, мов у сні, постійно над собою  
Той рабський, тихий спів...



Співайте пісні голосніш,  
Будіть думки про волю!  
Тоді ми встанемо міцніш  
За кращу братню долю.  
Кричіть про сонце золоте,  
Що зійде над братами,—  
І ми певніше за святе  
Поляжем головами.  
Приспійте годину навісну:  
Морози серце нудять.  
Надії будять в нас весну,  
Події — помсту будять!..



Чи бачиш, са́мітня е́мерека зітхає  
І віти журливі свої похилила;  
Отак і душа в мене тихая має  
    Підстрелені крила...  
Чи бачиш, он хмари пливуть над горою  
І сіра нудьга їх усіх оповила.  
Отак воліктися лиш можуть журбою  
    Надломлені крила...  
Несила он меві дитити над морем,  
Там скелі немає, котра б захистила,  
Не можуть вже більше боротися з горем  
    Підстрелені крила.



Душа — се конвалія ніжна,  
Сокрита у темному лісі,  
В ній мрія таїться кохана.  
Для неї вона й розцвітає,  
    Нікому незнана...  
Душа — се безсилая квітка,  
Що пахощі лле, але гине,  
Що з тихого смутку зав'яне...  
І в лісі ніхто в оту пору  
    На неї не гляне...



«Що то за люде, голубонько-мамо,  
Йдуть і співають у сірій юрбі?..  
Ясні надії в очах їх палають,  
Древко корогви червоне стискають  
Руки, потомлені в праці й журбі...»  
«Донечко мила, то — чесні люди!  
Довго страждали вони у ярмі,  
Й спала з очей їх неправди полуда:  
Воля закована вбогого люда  
Встала з кайданів у темній тюрмі!»

«Ой, моя нене!.. та що ж це твориться?..  
Глянь... вони впали... (чи то ж мені сниться?)  
Мамо!.. влучили борців за свободу!..  
Тих, що життя все за волю поклали,  
Тих, що всім людям про сонце співали  
И душу так щиро віддали народу!..»

\* \*  
\*

Я не можу дивитись байдуже на небо осінне,  
На захід **рожевий**;  
На похиле гілля журливого лісу,  
На смуток холодний...  
Бо здається мені: то не осінь, а ти отак гинеш,  
Блідий і безсилий,  
Умираючи, променем в небі згасаєш  
І, гаснучи, плачеш...

\* \*  
\*

Хризантеми схилились над нею,  
Вона спала у темній труні;  
Безталанну і чисту лілею  
Проводжали пісні жалібні.  
Я ховала останню мрію,  
Я впізнала її небуття...  
Чим же серце тепер я зогрію,  
Чим зворушу зимове життя?  
Воно знищить **душевну** святиню,  
Воно зв'ялить найкращі квітки,  
Уб'є душу, ту світлу богиню,  
І приспить найдорожчі думки...  
Мою білу і чисту лілею  
Виряджали пісні жалібні,  
Крила смерті чорніли над нею,  
Хризантеми мовчали смутні.

\* \* \*

Чистий сніг на тих велетнях-горах  
Байдужий до хмари,  
Квітка гірська, байдужа до снігу,  
Сповита у чари,  
Тиха скеля над краєм поснулим  
Байдужа до нього,  
Дух спокою, що в небі царює,  
Превище усього...  
Ви, холодні, з душею моєю —  
З єдиної криці!..

\* \* \*

Лілеї білої моєї,  
О люде, не торкайтесь ви!  
Не придивляйтесь до неї,  
Не руште тихої журби.

Бо та лілея білосніжна —  
То полохливая душа,  
Кришталю чисто, ясна, ніжна,  
Що спокій ваш не наруша!

\* \* \*

Так, то було давно. Мене ти знав малою,  
Такою я зосталася й тепер,  
І лише дух вмира, сполучений з журбою,  
І лише пал душі моєї вмер.  
Жадала я колись не дійсності, а казки,  
Я хтіла все гармонії й химер,  
Мені бажалося від людей тільки ласки...  
Такою я зосталася й тепер!

## МІМОЗА

Країною сонною ніч проліта,  
Мовчало таємно південне море,  
Дрімали чинари, схилялися лаври,  
За темний серпанок ховалися гори.  
Горнулася ніч до німої мімози  
І подругу ніжно свою обіймала,  
Ласкала і гріла, питала: чи грози  
Її хвилювали коли, чи ніколи?..

Мімоза мовчала.

Вона вся у мріях, вона у розкошах  
І думках, як море нічне, поринала  
Спокійно і тихо, мов зроду не знала  
Про хвили бурхливі, про бурі свавільні.

І дійсно не знала...

Та тільки встав Ранок з-за темної ночі  
І вперше цілунок злетів до мімози,  
Здригнулася мімоза, побачила Ранок,  
Встидалася його, потупила очі,  
Й од щастя нового упали з мімози  
Перлисті сльози...

\* \*  
\*

Молодая та весела жартовливая весна  
Щебетала, виривалась із міцних обіймів сна;  
Милувала гай зелений, в нього сиплючи квітки,  
Дерева усі гойдала, їх ласкаючи вершки;  
В полі білу березу розбудила до життя,  
І зрадлива, і блискуча, і залюблена в себе,  
Як коханнячко щасливе й сонце яснеє палке,  
Розігнала темні хмари, розігнала засмуття!..  
Золотая, і прекрасна, і зрадливая весна  
Серед тихої природи прокидалася зі сна...

\* \*  
\*

Гомоніли люде:  
«Та що з того буде?!»  
Гомоніли люде:

«Ми вже омертвіли!»  
Гомоніли люди:  
«По степах широких  
Вже не встати — спати  
Нашій Україні!»  
А України доля  
З них усіх сміється —  
В небесах високих  
Горличкою в'ється...

\* \*  
\*

Осіньне листя при заході сонця  
Купалось в промінні вогню золотого  
І думало стиха: то щастя вернулось,  
Колишнее щастя і радощі його.  
Тим часом ніч темна й холодна чекала  
На барви блискучі, на золото ясне  
І подихом смерті, зимової смерті  
Готова була погубити прекрасне.  
Мовчазно вмирало розкішнее літо,  
І тихо ті промені денні згасали;  
В ту пору і в мене, мов листя осінне,  
Барвистії квіти в душі зав'ядали...

\* \*  
\*

Наді мною крутилась, мела хуртовина,  
Білі привиди встали минулих літ,  
Мов єдина, велика, сумна домовина,  
Видавався мені цей неприязний світ.  
Я шукала притулку і світла навколо —  
І стрічала самі лиш пустинні сніги,  
І мимохить сумнішало стомлене чоло,  
Вічний холод тихцем закрадався в думки...

## ДВІ СЕСТРИ

Темні хмари позвисали  
Над країною моєю,  
Змалку ще її, голодну,  
Буйні вітри колисали.  
Стогне горлиця і в'ється  
У холодній тій країні,  
Та, згодована недолей,  
Від плачу, мов рибка, б'ється.  
А до неї прилітає,  
Щоб її мерщій обняти,  
Рідна сестронька-голубка,  
Йй у вічі заглядає:  
«Полетім, сестричко мила,  
В далечінь ту, де Карпати,  
Де сіяє усміх сонця,  
Де б нас доля захистила;  
Полетім і поєднаймось  
Та покинем край немилий,  
Гей, залишимо пригоди  
І повік не розлучаймось!  
Та згадаєм, як літали  
Ми у горах із тобою,  
Як там білії крилята  
Ясні мрії обгортали;  
Як у темний ліс дрімучий  
Виїздили люди в зброї;  
Як над Довбушем світився  
Камінь сонячний, блискучий.  
Полетім і будем рівні,  
Ой, згадаємо минуле,  
А не то тебе погублять  
Хмари чорні, хмари гнівні.  
Гей, полинем вкупі, мила,  
Полетім удвох з тобою,  
Бо в братерському єднанні  
Тільки й щастя, тільки й сила!»

[1907]

## В КАРПАТАХ

Прут несе бурхливі води,  
Ліс на горах гомонить;  
Чи замовкнеш, давня туга?..  
Тихше, смутку, тихше... Цить!

Вихор смереки ламає,  
В лісу просить забуття...  
Ой ти, туга,— що той вихор,  
Лиш не знищиш небуття!

*Яремча, 1906 року*

## ОКЕАН

Дрімає безодня морська,  
В ній сховані скарби на дні;  
Та глибінь — то дума людська,  
А води — раби то сумні...  
Там сплять у них мрії свобідні,  
Але... прийде вітер, їх пан,  
І виринуть сили з безодні,  
І вільний загра океан.

## М. КОЦЮБИНЬСЬКОМУ

*(«На камені»)*

Заснуло море, й гарні сни  
Голублять гори, повні тіней,  
І втома кримської весни  
Лягає на блакиті синій;  
Пахучий вітерець зрива  
Зітхання з кипарисів темних,  
І десь далеко відплива  
Хмарина в radoшах таємних...  
Про що, татарко молода,  
Звернувши в небо чорні очі,  
Ти мрієш, гарна та струнка,  
Отак самотньо серед ночі?  
Чи свій далекий рідний край,



Чи свій Салгир, чи очі хана,  
Чи свій дівочий тихий рай,  
Чи плюскіт любого фонтана  
Вбачаєш ти, що раз у раз  
Блищать очиці, мов алмаз?  
Неволі донька, ти повна  
Бажань палких до серця волі,  
Рабою все ж не скорена  
І іншої бажаєш долі...  
Свого Алі не дожидай,  
Бо він не прийде за тобою,  
Лише Мемета виглядай,  
Що світ тобі зробив тюрмою.  
Ось він іде й несе в руці  
Свій каганець і в саклі світить;  
Він все пізна в твоїй душі,  
Все гострим оком запримітить!..  
Десь зурна радісно співа,  
За обрій зірка йде укритись,  
А ясна зоря згаса,  
І море почина срібнитись...  
У сні Таврида порина,  
Фатьма ж не спить, стоїть сумна...

#### WARUM

Чом, скажи, все найкраще гине,  
Як осіннє сонце ще гріє?  
Чом прекрасне чисте небо  
Поруч з ранком уже не зоріє?  
Чом росі порятунку немає  
Під промінням сіяючим дневим?  
Чому сніг тихо тоне й щезає,  
Коли віє теплом полудневим?  
Чом, як воля бажана настане,  
Не усім доведеться тут бути,  
Чом найкращії люде загинуть,  
Чом не можна їх буде вернути?..



Похмурії думи, повіті журбою,  
Летять понад безліччю вбогих рабів,  
Як хмари осінні... і плачуть нечутно  
Над тою юрбою...  
В сльозах тії думи помалу спливають,  
Бо знають: у темряві люде оті  
Беззгучно до світла, до правди святої  
Даремно звивають!  
Що всі споконвіку кайдани волочать,  
Що то — не можуть природи царі,  
Що в'язні ті люде і волі не знали,  
А сонця так хочуть!..



Невже за ніччю за сумною  
Не зійде зоренька ясна?  
Невже за лютою зимою  
Зоставить все ж нова весна  
Кайдани сна?..  
Невже ж чуття, й кохання, й горе,  
І племін дум — усе засне,  
А смерть в безкрає вічне море  
Життя навіки унесе,  
Невже ж, невже?!..

### ПЕРЕСПІВ

Нічого сталого немає  
В моїй душі, ще молодій,  
Лиш племін мрій її проймає,  
Вона палає від надій!  
Але пожди — і стрепенеться  
Колись у ній щось золоте,  
Весна прекрасная минеться  
І в думці літо зацвіте!..

## СПОМИНЬ

Я пригадую зелені  
Гори й хатку лісника,  
І барвисті жоржини,  
Й співи Жонкові шалені,  
Де спить папороть струнка...  
Ой шумує, не вгаває  
Ліс тепер на горах тих,  
А про нас уже й не дума...  
Мій же люд в снігах блукає,  
Снів шукає золотих!..

Із збірки  
«СОНЦЕ З-ЗА ХМАР»  
(1910)

МОЇ ДУМИ

Мої думи най будуть дощем по весні,  
Теплим подихом щастя за горем...  
Ген у далечі в'ються весняні пісні,  
І витають, і ллються над морем!..

Мої співи най будять зорю і тепло  
Там, де сонця нема і просвіти,  
Щоб побільше троянд у тім полі росло,  
Де не знають про щастя і квіти..

Мої пісні, як голуби білі, летять  
У блакить недосяжного неба,  
Їх не спинить ніщо, вони світлу бринять,  
Тільки сонця їм ясного треба!..

ПІСНЯ Я ДЕНЬ

Не питай, чому складають  
Люди силу тих пісень:  
Їм здається, що з-за співів  
Усміхнеться ясний день;  
Що ласкаве сонце гляне  
Тихо з пісні на братів,—  
Тим-то й голосно лунає  
Уночі поетів спів!..  
А удень літа дзвіночком,  
Вітерцем гуля в лісах  
І, пройнятий ясним сонцем,  
Десь сміється в небесах...  
Бо як сонце в небі сяє —  
Тепло й людям на землі,  
І душа співця на волі  
Порина в блискучій млі!  
Він в ту мить не бачить ночі:  
В царстві неба тьми нема,

І синів землі піснями  
Він у небо підійма:  
Іхній дух стає сильнішим,  
Сонце сяє їм вгорі.  
Чи то справді день, чи сниться  
Тільки марево зорі!..

### НІКОЛИ

Я знаю все і бачу смуток,  
І бачу горе на землі,  
І, може, душу положу  
За рідний край, але нікому  
Про це довіку не скажу  
Ніколи в світі..  
Без тих пісень — багато горя,  
Без гірких сліз моїх — плачу,  
Без мого жалю — дум сумних,  
І тому я не заспіваю  
Своєму краєві про них  
Ніколи в світі!..

### ПІСНЯ НА ПОТАЛУ

Мені байдуже, як мене  
Пектимуть в серці страшні муки —  
Я все ж добуду в лірі згуки  
І пісню всім віддам мою!..  
Мені байдуже, як мене  
За співи будуть розпинати:  
Не кину, браття, я співати  
І пісню всім віддам мою!..  
Але ж і я — співець народу —  
І бійтесь нищити мене:  
Людська помста не засне,  
Як пісню ви мою вб'єте!

## ХМАРНИЙ ВЕЧІР

Не питай, не питай, чому ніч без зірок  
Тихо плаче до самого ранку,  
Чому пісня весни вабить ніжно мене,  
Хоч не йду в темінь саду я з ганку.  
Я весну ту люблю, та не світить мені  
Зоря тиха блаженства й любові,  
Моя доля — не та, не для мене в садку  
Гарні квіти провадять розмови;  
Моя доля смутна: усе бачити й жити,  
Невиможно душею страждати...  
Чому ж ніч, вічна ніч не укріє мене,  
Не розстеле кругом свої шати?  
Не питай, не питай, чому в царстві квіток  
Чути шепіт і гірке зітхання:  
В ньому смуток вита, бо не радісні ми,  
Бо судилося людям страждання.

## СОКІЛ

Ясний сокіл серед степу  
На простори поглядає  
І угору дужі крила  
Гордо й весело здійсмає:  
«Гей ви, браття-соколята,  
Прилетіть до мене, милі,  
Ми полинемо на волю,  
Де морські гуляють хвилі;  
Ми з бурхливим чорним морем  
Поеднаємося в полі,  
Темні льохи розруйнуєм  
І рабам здобудем волі!»

## ВІЛЬНІ ХМАРИ

Летять рожеві й сині гарні хмари,  
Летять у край, де теплінь і весна,  
І ще в снігах ввижається їм сонце,  
І північ їм не темна й не тісна.

Їх не гнітять зимовії кайдани,  
Бо в них є шлях на волю золоту...  
Постійте мить, візьміть мене на крила!  
Візьміть з тюрми у далеч ясну ту!..  
Візьміть в той край палку і юну душу,  
В якій журба поволі рай зміня,  
Хутчіш візьміть, щоб вічно на тих струнах  
Бриніла в ній рожева пісня дня!

### ПІСНЯ ЛІЛІ

Я — лілія біла... Мене в самоті  
Думки обступають, мов квіти оті,  
І плачуть... і місяця сяйво смутне  
Кохає, й цілує, і пестить мене.  
Я щастя не знала... Журливі пісні  
Мене колисали у тихому сні,  
І сльози блискучі, мов чистий алмаз,  
По одній котилися з піснею враз.  
Я ліс покохала... Він сумно мовчав,  
Він тільки гру сонця удень помічав;  
Тоді він хитався і щось шепотів,  
А квітки блідої і знать не хотів...  
І тому бліда я, і біла тим я...  
Квіток обступа мене тиха сім'я,  
А я все сумую та смерті все жду  
І досі поради собі не знайду.

### БІЛІ КРИЛА

Так давно не згучала бандура моя,  
Так дрімалося думам сердечним!  
Хоч і усміхи сонцеві слала земля  
І привіт небесам безконечним...  
Хочу жити я нині і вільно співати!  
Не підрізуйте білії крила...  
Може, й так їх понівечить, бідних, життя  
І сокрие невчасна могила...  
Хай пісні мої в'ються, як білі чайки,  
Б'ються крильцями в темні віконця,

Бо над морем життя, де сумують думки,  
Все мовчить, мов заклає, без сонця!  
Мої ж пісні несуть промінь тих почувань,  
Що повстали зі світла і з серця,  
Без нудьги, без вагань, без ворожих завдань  
І злости войовничого герця...  
Вони — меві сріблясті й летять в небосхил,  
Вони — птахи журливого краю...  
Не підстрелюйте їх, не ламайте їм крил,  
Не руйнуйте мети їх і раю!..

### ОСІННЯ ПІСНЯ

Дихання осені я чую в кожному шумі,  
Стрічаю запит скрізь: «Де щастя молоде?»  
І чую, як в сльозах по стежці у задумі  
Незримий хтось іде...  
Химерні спогади, і скарги, і зітхання  
Мене обхоплюють, затемнюють спокій,  
І в далеч аж до хмар летять мої вагання  
В непевності тяжкій...  
Чи справді варто жити, боротись і сміятись,  
Щоб подув холоду надії всі убив,  
Щоб морем сліз колись по світу розіллється  
Над тим, що дух любив?..  
Зайнявся полум'ям край неба сумовитий,  
І ніч безрадісна на обрії зійшла...  
Здається, дух життя, раніше гордовитий,  
Схилила сила зла...  
Чи варто ж жити було, щоб бачить ночі стрічу?  
Чи варт боротися, щоб темряви діждать?  
Чи стрінем сонце ми колись за тою ніччю,  
Щоб жити, а не спати?!

### ПОСВЯТА А. КРИМСЬКОМУ

Мовчать сади і ніч, жалів таємних повні,  
І свіжі подихи вриваються в вікно...  
О, як горять в мені почуття невимовні,  
Як серце журиться, як нудиться воно:



Ой чом не зоря я в небесному спокої,  
Не квітка гарная в чудовому садку,  
Не мрій мелодія у снах весни палкої,  
Не ряска темная в дрімаючім ставку?  
Не знала б я жалів і людського страждання,  
Не відала б журби і поривів у рай,  
Не бачила б ні зрад, ні зайвого вагання,  
Ні в злім занепаді коханий, рідний край.  
І вільна, як зоря, в небесних гарних шатах  
Рожева та ясна на сході б розцвіла  
Моя душа палка для волі й дум крилатих  
І всіх із темряви б до сонця повела!  
Ой чом же в вечір цей, такий чарівно-ніжний,  
Спокою й сил в душі бажаних не росте  
І світ думок нових, осяйний, білосніжний,  
У казці тільки десь пишається й цвіте?  
Троянди пишні сплять в садочку, що дрімає,  
І тихо світяться у темряві зірки.  
Надія згублена, і навіть сліз немає:  
Квітками барвними не стануться думки.

### КОБЗАРИ

Забуті, обдерті, в старенькій свитині  
Сумними степами ідуть кобзарі;  
Незрячі, вони про свободу співають  
І сонце вітають на ранній зорі...  
Під хатнім віконцем, в садочках вишневих,  
І в панства лихого, на панськім дворі,  
І в дощ, і зимою, заметені снігом,  
Розшукують правду сіроми старі.  
Шукають сліпі і бачать те світло,  
А зрячі ще й досі його не знайшли,  
Знущаються з пісні, їх кобзи розбили,  
Іх думу і слово в полон узяли...  
[Так чом же злих помста людська не спалить,  
Чом з неба не вб'є їх караючий грім?]  
І сонце велике й прекрасне свободи  
Чом зараз не зійде над краєм моїм?!..

Із збірки  
«ПІСНЯ ЖИТТЯ»  
(1910)

ДО ХЛІБОРОБКИ

Коли б не наш народ убогий,  
Що серцю вістку подає,  
Коли б не ти, моя селянко,  
І слово теплеє твоє,

Я занедбала б милу ліру  
І більш не стала вже співать:  
У «друзів» стратила я віру,  
Не хочу їх своїми звать,

Не хочу жити їх думками,  
У клітці з золота гулять —  
Бо краще думці з мужиками,  
З тобою, сестро, розмовлять,

Ніж у «освічених» прохати  
Розмов сердечних, не лихих,  
Ніж сонце кликати й зітхати,  
Кричать про нього до глухих;

І тільки згодом вже дізнатись,  
Що ти надармо це робив,  
Що міг борців не дождатись  
І серце в битві сам розбив!

ДО СОНЦЯ

До сонця тягнуться рослини  
Й невільник з темної тюрми.  
І тільки ти не йдеш до світла,  
Народе, стогнучий в ярмі...  
Прокинься, велетне байдужий,  
І серцем неба дорівняй,  
Ти будеш вільний, славний, дужий  
І зашумиш, як рідний гай!

Твої пісні, пройняті сонцем,  
У ясну далеч полетять,  
Широкі й вільні, повні щастя,  
В нових просторах забринять;  
І весь палкий, золототканий  
Із прірви сну і забуття  
Ти встанеш, краю мій коханий,  
До мрій і кращого життя!..

### ГОЛОС ЖИТТЯ

І знову теплінь, як раніше,  
І гріє сонце, й вітер спить,  
І до життя любов'ю днше  
Розкішний гай, що весь тремтить;  
Далеко всі турботи світа,  
Затихли пориви смутні,  
Розкрилось серце для привіта,  
Повстали думи у огні...  
О, як востаннє листя сяє!  
О, як шепоче осінь та...  
Се — ніби юність промовляє,  
Се — мрія серця золота:  
«Живи! люби! кохай Україну!  
Поверне кращая доба...  
В краю не буде смерті й тліну,  
Не смерть міцна, а боротьба!»

### НА ЧУЖИНІ

Шумують хвилі, сонце сяє,  
І море радісно біжить  
І гомонить... Чудовий краю,  
В тобі б співати й вільно жити!  
Синіють гори, хмари в'ються,  
Шле усміх небо до землі,  
А вітерці — в гіллі сміються,  
І чайки тонуть в синій млі...  
Се ти, країно, за якою  
Тужила так душа моя,

З твоею піснею палкою,  
Що сонцем райдужним сія!  
Се ти, се ти!.. Але чому  
Я співи згадую колишні,  
І ось при спомині цьому  
Для мене в'януть квіти пишні,  
Марніють барви ясні дня,  
Рожеві хмари сутеніють,  
І пісня смутку заміня  
Усі думки, що в щасті мліють!  
Се миле, вбоге і смутне  
Життя я бачу України,  
Вона привіт мені свій шле  
В оці щасливії країни...  
Туди, туди вернусь я знов,  
Щоб з нею бути і там страждати,  
Геть море, сонце і любов,  
Я йду для неї працювати!..

#### СМЕРТЬ ЧАЙКИ

Упала чайка із блакиті,  
І сіра курява землі  
Запорошила білі крила...  
А море тиша ніжна крила,  
Й сяло сонце в ясній млі...  
Чом жити чайці не судилось?  
В ній мрія красная цвіла...  
В долині море гра сумнівів,  
І барвам ніжних душ і співів  
Немає місця серед зла.  
Забудуть чайку полохливу  
І юні сни, і рій пісень,  
Вона, як зайва, умирає,  
І там, де море вільне грає,  
Повік сміятиметься день.

## ЧОМУ

Я бачу, що весна цвіте,  
Що розцвітають в полі квіти,  
Ой чом же сонце золоте  
Душі народа не засвітить?  
Я бачу ясну блакить,  
І сяйво неба, й море світла,  
Ой чом же доля сих країн  
І досі пишно не розквітла?  
Я чую пісню солов'їв,  
Цей спів надією пройнятий,  
Ой чом же голос сих країв  
Мовчить і досі, як заклятий?!

## ЛЮБИ ЖИТТЯ

Люби життя: в нім є краса,  
Хоч люди й журяться похилі,  
Хоч горе бачать небеса  
І тане мрія в небосхилі...  
Люби життя за боротьбу,  
Люби його у громі бурі,  
Люби відродження добу  
І хмари гніву, й роки хмурні!  
Люби надії золоті,  
І ясну ніжність вечорову,  
Та пісню нені колискову,  
І хати вбогі та прості,  
І люд без сонця і знаття,  
І край без радощів життя!

Із збірки  
«ВИШНЕВИЙ ЦВІТ»  
(1912)

\* \*  
\*

Я мріяла тихо про казку чудову,  
Я ждала, що сонце мені засія.  
Даремно! Не сонце заблисло, а сльози,  
Укрилася хмарами юність моя...

О цвіте мій білий, що смутку діждався,  
О милий спокою надій молодих!  
Лютуючи, вихор з тебе насміявся,  
Погрався тобою, пронісся й затих...

Коли б же без цвіту й життя вже зів'яло,  
Коли б не тяглось воно далі, смутне...  
Чи знов спалахнуло, весь край осіяло  
І, вмить спалахнувши, спалило мене!..

[1911]

\* \*  
\*

О, розправ білосніжні крила,  
Моя думонько, ніжна й смутна!  
Темна хмара наш обрій укрила,  
І затьмарилась юна весна.  
Ми так мало ще бачили світла,  
Наша пісня, як май, молода...  
Чи то ж доля для нас уже квітла?  
Чи Україну хто в світі згада?  
О, розвийся, сердечне кохання,  
До забутого краю цього —  
Стільки муки в нім, горя, страждання,  
Сяйва сонця ж... немає його!..

[1911]

## РУСАЛЧИНА ХАТКА

Біла хатонька в долині, у гаю дрімучім,  
Під горою золотою, мов в ставку лискучім...  
Хто живе в оцій манюні, двері одчиняє?  
Хто барвінок біля неї любо поливає?..  
Чи ото русалчин голос чути, як в озерці?  
А чи то її на призьбі синее відерце?..  
В барвах осені сміється білая хатина,  
Ніби десь на дні морському срібная хвилина;  
Тихо сосни заглядають в золоту долину,  
Гарну казку про русалку шепчуть без упину...

[1911]

## МОЛОДІ ПІСНІ

Молоді пісні — се весняний цвіт,  
Подих вітру, зітхання безжурнії,  
І розмова небес, тихий шепіт віт,  
Перший усміх і згуки бандурнії...  
Молоді пісні — **се погідний день**,  
Радість тиха квіток розцвітаючих!  
Світ і зблід би, і згас без отих пісень,  
Як без сонця, без зірок палаючих!!!

[1912]

\* \*  
\*

Шумить, шумить зелений гай,  
Його цілує ясна днина;  
Сльозами першої грози  
Була омита ця хвилина...

То — щастя юної душі:  
В ній горе вихорем знялося  
І прокотилось... а по нім  
Все засіяло, розцвілося!..

31 марця 1912 р.

## ТЕБЕ НЕМА

Нема тебе — і світло дня зникає,  
Згасає сонце золоте,  
Журба гнітить, розради дух шукає,  
І смуток в серцеві росте...

Нема тебе — і плаче ніч ласкава,  
І з нею тихо плачу я,  
І перли сліз горять у хвилях ставу,  
І тихих верб задумалась сім'я...

Ти геть пішов — і по вишневім цвіті  
Літає тихая жура,  
А вколо трави шепчуть розмаїті,  
Що мрія білая вмира...

*[1911, травень і червень]*

\* \*  
\*

В сяйві ранку золотого,  
Вільна, з крилами пісень  
Я лечу назустріч сонцю,  
Де сіяє вічний день.  
Глянь: троянди розцвітають  
У палкій душі моїй,  
Волю бачу я в природі,  
Усміх, радість, силу в ній...  
Ось мій рай... Спинися, мріє!  
О, пожди єдину мить!  
Дух людини най зогріє  
Сонця теплінь і блакить...  
З долу я звилась до неба,  
Рабство бачила й журбу...  
А душі — свободи треба!  
Жаль ту душу молоду!..  
Дай їй волі, знання й ширу,  
І безодню глибини,  
Льоту в небо необмежне,  
Склич орлячі вільні сні!  
Щоб простору золотого,  
Сонця й тиші у лісах  
Доня рідна — вільна дума —  
Клекотала в небесах!..



## ДО П.

Я знов живу і знов сміюся,  
Бо ти ожив, бо ти воскрес...  
І сонце теж до нас сміється,  
Побідно сяючи з небес...

Забуто пишнії ідеї,  
Недолі зникла темна мла,  
Сміються радощі-камеї,  
І щастя усміх посила!..

...І, розпустивши гарні коси,  
Іде до нас весна думок,  
І мрії ясні, мов роси,  
Ведуть сподіванки в танок...

І розцвітають всюди квіти,  
Сміються радощам своїм,  
Сміються яблунь білі віти,  
І ми всміхаємося їм...

[1909]

\* \*  
\*

Чарівна ніч, і сонних хвиль дрімота,  
І тихих зорь розмова потайна,  
І шепіт віт, і байрака зітхання,  
А вколо думонька смутна:

«Нема чогось, нема провітку думам,  
Нема душі весняного тепла...»  
І тому ніч літає з тихим сумом,  
Хоч любий затишок вона уже знайшла.

Отак бува з душею, що не квітла:  
Вона ще спить, і хмари сльози ллють,  
А сни неясні й пориви до світла  
Тривожать сон і згинуть не дають.

\* \*  
\*

Любов моя — тиха... люблю тебе, краю...  
Люблю твої думи, і співи, і сни,  
І степ необмежний, і тугу безкраю,  
І тихії сльози твоєї весни!..

Ще грози весняні далеко від тебе,  
Хоч падають краплі з небес дощові,  
Хоч темними хмарами вкрилося небо,  
Хоч бурі чекають листочки нові!..

Люблю тебе, краю, хоч ти і покірний,  
Хоч ти не досяг ще нової доби,  
І темну недолю, і смуток твій лірний,  
І злиднів тумани без хвиль боротьби!..

[1911]

\* \*  
\*

В'ються чайки срібнокрилі,  
Де синіє далечінь,  
Море грає, плещуть хвилі,  
І синіє височінь!..

Скільки щастя і простору!  
Скільки волі навкруги!  
Як цілує млу прозору  
Вітер, сповнений жаги!..  
Сльози ж люду, сни безсилі  
Все не йдуть із голови...  
Море сине! дужі хвилі!  
Чом не вільна я, як ви?!..

[1911, апріль]

#### ДО ПОРТРЕТА

Сумовитий, зажурений, в темряві холодній,  
Ніби осінню, він чує тихий жаль народний:  
То не вітер, то не буря котиться так з поля,  
То народ український плаче, що умерла воля.



Тихе небо вечоріє,  
Гаснуть смуги золоті,  
Величаво місяць сходе  
У безкрайї самоті...  
І легенько в'ються хмари,  
Наче спомин давніх літ,  
Ходять ясних зорь отари,  
Сторожать дрімоту віт;  
Віти сплять, усе втихає,  
В серці горе пропадає,  
І далеко завмирає  
Пісня щастя молода...

[1911, березіль]



Хмари! хмари весняні! і ясна блакить!  
І зітхають, радіючи, груди...  
Теплінь мила і лагідна віє з ланів,  
Ясне світло, відродження всюди!..  
І хоч думка моя — ефемерна, як мить,  
І хоч щастя трива лиш хвилину,  
Хочу я, наче небо, сіяти і жить,  
І життя бережу, як перлину...  
Зі своїми ваганнями й морем страждань,  
Зі сльозами і усміхом долі  
Воно вільне й широке, безмежне, як степ,  
І синіє, як марево волі!  
Не вмістить його хвиль у тісні береги,  
Не закрити від ясного сонця!  
Стільки сили у нім і бажань навкруги,  
Що не треба йому оборонця!  
Переможе всю темінь відродження мить,  
Всі ручаї зілле вона в море...  
Хай же сонце живе! хай ясніє блакить,  
Хай сплітаються щастя і горе!..

[1912]

## ОРАНКА

Я орала удень свій крутий переліг,  
Але темно було, як вночі...  
Розум мій із життям помириться не міг,  
Над усім завивали сичі...  
Я посіяла слово, розумне й метке,  
Уночі засвітила думки,  
Але вік погасив оте світло палке,  
А на полі зросли будяки...

[1911]

\* \*  
\*

Вечором тихим зими навісної  
Мариться щастя, неначе вві сні...  
Теплінь весняна і юні розмови,  
Легкі хмаринки і гомін діброви,  
Зорі далекі, ясні...

Серце просило тепла і кохання,  
Прагнула мрія розквіту надій,  
Тихо проходила юність безбурна,  
Гинули мрії, і сила безжурна  
Зникла в душі молодій...

Тиша зимова у ній оселилась...  
Се — тільки сон, ота люба весна!..  
Щастя — то квітка незнамого краю,  
Мрія поета, хмариночок зграя,  
Легка, химерна, ясна...

[1912]

## NOCTURNO

Спи, о думко співачки забута...  
Тобі сумно, ти — зайва в цю мить!  
Вся, щасливими снами окута,  
Ніч весняна у пестошах спить...

Її вітер ласкає й голубить,  
Зорь багацько для неї зійшло,  
А тебе, моя думко, не любить,  
Не ласкає, не гріє ніхто...

[1911]

### ВІДПОВІДЬ

Все життя віддала я людині одній,  
А сама вже умерла навіки,  
І в самотності тихій, у тиші сумній  
Вже не збудиш ти серця-каліки!  
Воно міцно заснуло і здавна вже спить,  
Спить у темряві сном домовини,  
Більш не б'ється чуттям, не рида, не кричить,  
Більш не віда журби самотини...  
Воно надто химерним і чулим було,  
Воно надто страждало й любило;  
Його сонце навіки для нього зайшло,  
І те сонце його ж і спалило!..  
Ось послухай: як тихо... То — смерть навісна...  
О, як страшно, як темно навколо!..  
Ніби доля на світі й не квітла ясна,  
Ніби зроду не мріяло чоло...  
...Тихо, тихо, бо серце знудьговане спить,  
Сном жалоби, журбою вквітчавшись,  
Воно долі благало, щоб долею жить,  
Воно вмерло, її не діждавшись...

[1908, падолист]

### КАЛИНА Й ТОПОЛЯ

Калинонька схилилася до подруги-тополеньки,  
Шепочеться, і горнеться, і просить ласки й  
доленьки,  
А та, струнка, здіймається,  
І сяє, і всміхається,  
І сонце вже стріча!  
І ось її голівоньку обняло ранку золото,  
І вже цілує сонечко тремтячі уста...

І, вся від щастя мліюча,  
Рожева й червоніюча,  
Тополя день віта!..  
А бідная калинонька стоїть, немов забутая,  
У білому одягнута і млюю ще окутая...  
І слізеньки блискучії,  
І квітоньки пахучії  
Усе на ній тремтять...  
«Чом пишно я вдягалася, чом щастя сподівалася,  
Чом не мене — тополеньку кохає ясний день?  
Чом інші всі — щасливі?!  
Ой доленько зрадлива,  
Нещасна тільки я!..»  
Заплакала калинонька, і слізеньки алмазні,  
Мов зірочки, скотилися у травоньки мовчазні...  
А сонце — вище стануло,  
І срібна мла розтанула,  
Розкрилися квітки...  
Калина стрепенулася: це щастя пригорнулося,  
Обійми сонця ясного калину обняли...  
«Оце тобі, тополенько!  
Зрадлива твоя доленька:  
Щаслива ~~тепер~~ я!..»  
Тополя вмить задумалась: нащо ж вона кохалася  
І, щастю тому вірячи, до сонечка всміхалася?..  
І з того часу гордая,  
Струнка вона здіймається,  
Не вірить й не кохається  
І вище всіх росте!..

[1912]

## ВИШНІ

Осіпані цвітом і мліючі вишні,  
Всі білі, прекрасні в годину палку,  
Задумані, юні, мрійливі і пишні  
В моєму садку...

А ніччю ласкавою теплого літа,  
Всі повні утоми і наче вві сні,  
Самі стоїте ви, без білого цвіту,  
Похилі, смутні!..

По цвіті душа моя сном огорнулася...  
Як ви, зажурилася вона!...  
Невже моя юність уже промайнула?..  
Де ж ділася весна?!..

*1912 р.*

## ДО П.

Ні, місяцю, не сяй! не збуджуй ясних мрій!  
Мені вже не гаразд співати про квітки,  
Бо в серці хтось хова жалів з-за мене рій  
І на душі таїть ридаючі думки...

Ні, весно, не цвіти! не збуджуй поривань!  
До щастя більш не клич химерную рабу:  
Вже доста сліз чийхсь, страждання і благань  
В розкішну цю, палку, весняную добу...

Залиште, мрії й сни, мене на самоті!  
То гріх — тоді кохать, як поруч хтось кона,  
Як спів, палких надій і радощі оті  
Так гірко відчува чиясь душа смутна...

Зів'януть слід би вам, троянди запашні!  
Захмаритись в той час сіяючим зіркам!..  
Інакше з горя вмре те серце по весні,  
І вже не зацвісти тоді й моїм думкам!

*1903 р.*

## ДО НЯНІ

Няню-голубко, коли б ти вернулася,  
Певно, б уже не пізнала мене...  
Здавна вже щастя моє промайнулося,  
Я посивіла, і чоло смутне  
Думою тяжкою вже огорнулося...  
Люблячи тебе, колись я навчилася  
Вірно і ніжно любити свій край,  
Радісна й юна, нічим не смутилася,  
Вірила в щастя, до сяючих зграй

Кращих надій свого віку хилилася...  
Марно!.. Приборкано крилонька дужі!,  
З сміхом полаmano душу мою,  
Люди жорстокі, холодні й байдужі!,  
В полі лишили мене в завію...  
Де ж ти, голубонько мила, кохана,  
Чом не зогрієш ти серце смутне?  
Чому не прийдеш як гостя бажана  
В небо з собою узяти мене?!..

*15 березня 1912 року*

### НА САМОТІ

Мов пташки сіренькі, з моєї хатини  
Дівчатка веселі кудись упорхнули  
Й залишили мене, охоплену смутком,  
В журбі самотини...

Як тихо навколо... Ні одного звука...  
Ні пісні далекої, любого слова,  
Ні долі, ні світла, і в думках журливих  
Сама тільки мука...

Самий тільки жаль невимовний за щастям,  
Самі тільки спомини сонця палкого,  
І туга безкрая, і тихії скарги  
Життя молодого...

Ось дивиться пильно з кутків самотина,  
І холодно, й сумно, і темно навколо,  
І тихо схиляється смерті в обійми  
Потомлене чоло...

*[1908, цвітень]*

\* \*  
\*

І сонце не гріє, і вітер не спить,  
Гойда мої думи і душу смутить,  
Притулку шукає і в розпачі б'ється,  
І з тихого щастя людського сміється...



І дух мій, як вітер осінній, пита:  
Де сонце, де правда і долі мета?  
Хто світло від зору людського ховає?  
Чом дух мій даремно до сонця взиває?!

Ні світла, ні долі... Кругом все мовчить,  
І думка не може утихнути, спочить...  
І мало їй місця, і мало простору,  
І сліз, і одчаю, і неба для зору!..

[1911]

### ДО В. Б.

Вас повести в мій рай, рай моєї душі,  
Увілляти у серце вам віру,  
Вам, що прагнули бачить щасливим свій край  
І зустріли недолю й зневіру;  
Вас, півмертві, нещасні, самотні й смутні,  
Що хотіли уздріть в променистім вогні  
Наше слово палке незалежним,  
Вас повести до щастя — ось мрія моя,  
Що змагається з горем безмежним!..  
Море темряви вколо лютує й гуде,  
Буйний вітер літає свавільно..  
Хто запевнить мене, що нас смерть усіх жде?  
Я не вірю й не вірити — вільно!..  
Я прозріла давно!.. І для нас, бачу я,  
Ще за хмарами сонце не згасло,  
Вже зібралась до купи народна сім'я,  
Залунало відродження гасло!..  
Що для сміливих духом змагання і мла?  
Що всі блискавки темного неба?  
Що до гніву нам хвиль, коли думка пала?!  
Що до ночі, як сонця нам треба?!..

\* \*  
\*

Далеко-далеко від рідного краю  
Про нього я мрію у тиші смутній,  
І спомини тихі колишнього раю,  
Як сон, виринають в уяві моїй!..

Ось наче в озерці між верб затонулий  
З дитинства ще любий з терасами дім,  
І сад весь замислений, наче послулий,  
І степ необмежний в мовчанню німім.  
А там, десь у далечі, ген за рікою,  
Між тихими скелями спів чабана,  
І сонця згасання бліде за горою,  
І сиза вечірня на обрії мла...

с. Олексіївка  
Слов'яносербського повіту  
на Катеринославщині

### З ВЕСНЯНИХ НАСТРОІВ

Кинь життям журитись марно  
І забудь чуття оте,  
Глянь, як ввечері палає  
Верхогір'я золоте,

Як свавільно море грає  
І до берега біжить,  
Як бажає ніжна зоря  
На блакиті неба жить!

Глянь, як лине з-понад моря  
Вечорова тиха мла,  
Як у скелях сон ласкає  
Гордовитого орла;

Як зелений шум зникає  
І бори соснові сплять,  
Тільки зорі над землею  
Про весну чудову снять!..

Заспокійся й ти душею  
В чарах ночі і тепла,  
Наче тиха та рожева  
Вечорова ясна мла!..

Втихомирилася мєва  
І леліє гарні сни...  
Тихо-тихо понад морем  
Линуть пестощі весни...

[1908, червень]

## КРИК ЧАЙКИ

Я не боюся ні грому, ні хмари —  
Змалку я звикла до гнівних пісень:  
Серця мого не злякають примари,  
В темряві бурі не згубиться день...  
Я — провозвісниця гніву безодні,  
Білая чайка над морем сумним,  
Думка, що збуджує сили народні,  
Гасло, що променем сяє ясним!  
Море розбурхане плеще і вие,  
Кидає піною, рве береги,  
Буря і блискавка спалить і змие  
Все, що піднялись не мало снаги...  
Гей же, до мене, чайки, прилучайтесь,  
Лучче не жити, а згинуть в бою.  
Хутко зі мною над морем єднайтесь,  
Міцно борітесь за долю свою!

1907 року

\* \*  
\*

Спить, повитая серпанком,  
Україна в чарах ночі,  
Смуток місяць зустрічає,  
І про степ, і щастя волі  
Тихо снять сумні тополі...  
Стогнуть струни десь бандури,  
Плачуть думи над рікою,  
І минуле сниться тишком,  
А думки і чоло хмуре  
Вітерець ласкає нишком...  
«Щастя прийде,— він говорить,—  
Все прокинеться і встане,  
Будуть люди в світлі жити,  
Й сонце яснее прогляне!»  
Правду вітер той шепоче  
І розважить зорі хоче...  
Правду вітер той шепоче,  
Правді вірять ясні зорі,  
Віють легкії надії,  
І в палких обіймах ночі

Серце плаче, серце мліє..  
Ось і небо зчервоніло,  
Згасла зірка над рікою,  
Темінь журная розтала,  
І, як небо заясніло,  
Сонце ясне тихо встало!..

*1911 року*

Із збірки  
«ПІСНІ СЕРЦЯ І ПРОСТОРІВ»  
(1914)

\* \*  
\*

Невже не пізнаєш мене ти в цій розмові,  
В оцих моїх піснях, у ніжності моїй?..  
Це все одно, що шум не вчути у діброві,  
Що не пізнати весну в природі молодій..  
Хіба не чуєш ти — шумлять весняні води  
І ятіл гучно десь у лісі стукотить?..  
А знаєш, це не те: у пестошах природи  
То серденько мое співає і тремтить!  
І з буйним вітерцем — літа на хмарі білій,  
Цілує милий гай, всміхається тихцем  
І у піснях своїх цей весьвіт обіймає,  
І співами живе й гойдається на їх.  
А потім раптом знов — шалено, гучно б'ється  
І чує в відповідь: шумить зелений гай..  
Так як же ти не знав, чия це пісня в'ється?!  
Це — в мене... у думках... збудився ясний май!

\* \*  
\*

Місяць ясний. Темна нічка.  
Плесо тихих вод.  
Вся в алмазах срібна річка.  
Хатка і город..  
Білі вишні у садочку.  
Співи солов'я..  
Їх крізь сон у хаті чує  
Милая моя.  
Розплелися чорні коси,  
Тихо мила спить.  
Загляда в віконце місяць,  
Загляда й мовчить.  
Чи вона йому то сниться,  
Чи він, ясний, їй?..  
Тільки щось мені не спиться  
В самоті оцій..

Диха ніч оця весняна,  
Диха, срібло лле...  
Ой прокинись, моя кохана,  
Щастячко моє!..

### ПІСНЯ ГРЕКА

Шумує, хвилюється море,  
І сріблом воно виграва...  
Грек юний, схилившись на човен,  
Мелодію східну співа:  
«Ой вийди, красуне Заїро,  
Розваж мое серце смутне,  
В обіймах вечірнього сонця  
Чудово гра море ясне...  
Ой вийди: окутались гори  
Туманом літаючих мрій...»  
«Ой вийди! — благає так море,—  
Ой вийди і серце зогрій».

### НІЧ В ПАРТЕНІТІ

Щось мариться мені в палких обіймах ночі...  
Туман чудові сні пряде і колива,  
Зірки проміння ллють, немов алмазні очі,  
І Греції легенд галера відплива.

---

Тріпоче тихий лавр і ніжная мімоза...  
Стрункая тінь біліє межі скель:  
До моря йде се тихсю ходою  
Тінь Іфігенії, поважна і смутна.  
При світлі місяця спадає біла тога  
З її рамен, чудових і струнких...  
А береги злегенька море пестить,  
І ллеться хвиль його розмова потайна...  
Природа спить в палких обіймах сна!  
Кругом сім'я троянд таємно розцвітає,  
До ясних зорь простягся кипарис,  
Вздовж берега тополі, як сторожа,  
Німуючо-сумні задумливо тремтять;

В обіймах сна і мрій стоїть зелена туя,  
Гліциній цвіт дерева обвива,  
Усе мовчить... Лише в безодні неба  
Алмазнії зірки сяють, миготять...  
І тихо так навколо гори сплять!  
Вона ж іде сама, і шепіт пролітає  
По листю мірт, магнолій і троянд,  
І диха ніч, і срібло місяць стеле,  
І, весь замислений, мандрівницю чека...  
В чужий, далекий край занесена богами,  
Свій рідний дім все згадує вона,  
Немилі їй і лаври, й кипариси,  
Немила й тиха ніч, срібляста і смутна.  
На смерть засуджена, узята небесами,  
Сокрита тут богинею небес,  
Вона зітха за греками-братами,  
Чека нових вістей і жде нових чудес...  
Де рідний брат її, де пишная Еллада?  
Чи в тім краю живе ще тінь дочки,  
Що тут кона? Єдина відрада  
Для неї — тихий сум і рідні квітки...  
Троянди Греції забуті і бліді,  
Немов краса біліючих рамен,  
Зів'ялі всі, але все дорогі,  
З родимих любих піль узяті в далеч ген...  
І Іфігенія, немов вві сні, виходить,  
На березі спиняється і жде,  
Що відтіля розкішная галера  
Колись її отут, самітною, спітка...  
І мліє ніч, ласкава і палка...

---

Захмарились зірки, німує вся долина,  
Немов журба якась Таврїду обняла,  
Вмирає плюскіт хвиль, не шепчуться мімози,  
Галера мрій моїх навіки одплила \*.

[1912]

\* Грецька легенда чи казка оповідає, що дочка царя Агамемнона повинна була приноситися в жертву богам за рідний свій край, та в останній момент перед закланієм небо врятувало її і невидимо перенесло на крилах у Таврію (в Крим). «Галерою» зветься невеличкий грецький корабель.

(Приміт. автора).

## ДО БРАТІВ-ЗЕМЛЯКІВ

О, не кажіть мені, що я забула вас,  
Мої коханії, далекії брати.  
О, не кажіть мені, що десь в краю чужому  
Забулись тихії, мовчазнії степи...  
О, не кажіть мені, що той, хто край свій кинув,  
Той збувся сліз гірких, блаженствує в раю,  
Бо скорше б з радістю між вами він загинув  
В своїм занедбанім, зубоженім краю.  
Отак же часом я, хоч повна віри й сили,  
Лазізом скутая в неволі у життя,  
Лечу на крилах мрій в безкрає поле миле  
В обіймах чар якихсь, на крилах забуття.  
Та потім схаменусь і бачу, що далеко,  
Далеко я від вас, від мріючих степів,  
Від білих ваших хат, від краю дорогого,  
І жураються думки, і мовкне дужий спів...

### CREDO \*

О, дай щастя душі у безмежних степах,  
В синій глибокі хвиль чи на тихих водах,  
У гаю по весні чи в полях запашних,  
Наяву чи вві сні, у дібровах густих...  
Скажи слово таке, щоб вся радість життя  
Захопила мене й понесла в забуття,  
Щоб розцвівся мій дух, що дріма, молодий  
І заграв усміх зорь у очах золотий...  
Буде мрії мої ясна ніч стерегти,  
Зорі будуть сіять, будуть тихнуть гаї,  
Буде синяя ніч угорі пролітать,  
І відродження ждять стануть думи мої.  
Буде ранок вітать ціла зграя пісень,  
Як зоря, молодих, і осяйних, як день...  
І я жить для людей стану щиро тоді  
І вітати весь світ і думки молоді!  
Люди стануть питать: «Чом ти спала раніш?  
Чом давно не сіяв отак гарний твій зір?  
Чом журились пісні в тебе тихі й сумні,

---

\* Словом «Кредо» називається віра в будучність.  
(Приміт. автора).



Чом не слухала ти солов'їв по весні?..»  
«Люде, люде,— скажу,— досі я не жила,  
Я, мов в клітці орел, у неволі була,  
Не хотіло мені ясне сонце світити,  
Щирих слів не було, щоб мій дух запалити.  
А тепер на просторах я вільно живу:  
Я пізнала життя ще і долю нову;  
Мені щастя дали: його більш, ніж в богів,  
І душа розцвіла, і розлягся мій спів...  
Мое щастя — в піснях, у красі світовій,  
У добі тій, спокою незнаній, новій  
І у тім, що отут, де розвіялась тьма,  
Вже на сонце і світ я дивлюсь не сама:  
Щире слово сказав хтось отут, в самоті,  
Де кайданів нема, де простори німі,  
Мої думи найкращі чийсь дух зрозумів,  
Хтось кохає весь світ, чує шепіт лісів...  
Я ж сама позбулась в тихім серці турбот,  
Зрозуміла орла я поважного льот,  
Зрозуміла я вод синювату глубінь,  
Тиху мову рослин і небес височінь,  
Свою душу нову я людям віддала,  
Безліч щастя й пісень в моім серці пала.  
Я пройняла вогнем усю душу мою,  
І скарби моїх дум я людям роздаю.  
Чи не щастя ж оце? Чи не рай золотий?  
Чи не сонця обранець мій дух молодий?  
Розганя темну ніч вільна пісня моя,  
І ось в день золотий вірю я, вірю я».

1913

### ХМАРКА

Мліє на березі пишна магнолія,  
Ніжна мімоза тремтить,  
Хвиля сріблястая ледве колишеться,  
Хмарка летить...

Хмарка над ними на мить зупинилася,  
Глянула в доли й ліси,  
В парк, весь замислений, в море глибочеє,  
Повне краси...

Глянула — й раптом алмазами бризнула,  
Вмить схаменулась, знялась.  
Сонцю всміхнулася, з долом простилася,  
В світ понеслась...

### ПАМ'ЯТІ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО

Він загинув у сніжних заметах,  
Де сосни хитались над ним,  
І край йому рідний там снівся,  
Сповитий туманом густим!..

За край свій в далеку країну  
Полинув в утомі співець,  
А його народ між людьми  
Конав, немов темний сліпець.

І сльози поета котились  
З потомлених горем очей  
І вдень серед білого снігу,  
І в темряві зимніх ночей.

І пісня його прозвучала  
Нам звідти журлива, як гай,  
Зі стуми і нетрів чужини  
Про любий покинутий край:

«Зелений гай, пахуче поле  
В тюрмі приснилися мені,  
І луг широкий, наче море,  
І тихий сум по кружині.  
Садок приснівся коло хати,  
Весела літня пора;

А в хаті... там знудилась мати,  
Ізнудьгувалася сестра.  
Поблідло личко, згасли очі,  
Надія вмерла, стан зігнувся...  
І я заплакав опівночі,  
І, гірко плачучи, проспнувся» \*.

\* Останні слова всі належать перу Грабовського.  
(Приміт. автора)

## НІЧ І СЕРЦЕ

Темна ніч...  
Буйний вітер хитає дерева...  
Море стогне; над піною хвиль  
Ще вмирає остання меча...  
А в душі...

Темна ніч!..  
Не бує любов позабута...  
Тиша повна у серці моїм,—  
Тиша смерті, спокоем окута,  
Над усім!..

## МЕЛОДІЯ

...Ось вітерець  
Цілує ніжную мімозу,  
Літа кругом, і в'ється, і тремтить,  
А море гра і в барвах сяє, летється,  
І стиха щось до серця гомонить.

...Люблю тебе  
Я, наче вітер той свавільний,  
І по устах я хочу пролітати;  
Ти — кипарис, а я — та легка бріза,  
Що все літа й не втомиться зітхати!

\* \*  
\*

Де ухмилки ясні сонця?  
Де цілунки їх?  
Де лискучі теплі барви  
Всіх думок моїх?  
Срібна хвиля не сміється,  
Море не сія,  
Воно — сіре, як байдужість,  
Як душа моя...  
Білі чайки все кигичуть,  
Мов згубили щось,  
І літають, і шукають  
У воді когось...

Чайки, чайки, чи перлину  
Щастя та надій,  
Котру й я тепер шукаю  
В думці молодій?..  
Ой, не знайдете ніколи,  
Хтось її хова,  
Водяник у темне царство  
Нею зазива..  
Через неї гинуть люди..  
Хто ж її знайшов?!  
Всі за нею марно линуть  
І вмирають знов..  
Ледве вбачу ту перлину —  
Ні!.. то — сни мої!..  
Мабуть, я аж до загину  
Не знайду її!..

[1913]

### ПІСНЯ КУДЕЯРА

(Уривок з поеми)

Ой піду я на шляхи широкі,  
З буйним вітром в полі побратаюсь!  
Гей, хто любить волю, озовися,  
Вкупі з тим я рабства відцураюсь!  
Я навіки царство тьми покину,  
Де сваволя владарем панує,  
І борцем за волю до загину  
Я простою, доки гніт зруйную!  
Я не міг байдужим зоставатись,  
Як людей гнобили інші люде,  
Я не можу співом озиватись,  
Доки нас давить жорстокість буде!  
Он в покорі сплять лани мовчазні,  
Весь народ мовчить, немов заклятий,  
Ой ви гляньте, гляньте всі на нього!  
На хресті стражда він розіп'ятий.  
На хресті з ним щире його слово,  
В путах думка вільная конає,  
А про те, відкіль він і хто мати,  
Мов безтямний, він забув, не знає...  
Ой піду я на степи безкраї,  
Де велике сонце вільно сходить,

Вільний птах над хмарами співає,  
Вільна думка по травиці бродить.  
Я козацтва силу позбираю,  
Я розвію в полі хвилю суму,  
Пісню волі всім я заспіваю,  
Розбуджу в серцях народну думу...

### ПІСНЯ КУДЕЯРОВОЇ ДРУЖИНИ

(Уривок з поеми)

Чи це ти, мій Кудеяре,  
Про якого серце марить?..  
Чи це ти, мій ясний князю,  
Любий орле, муж коханий?  
Я давно-давно не чула  
Твого слова, я забула,  
Що любов була на світі,  
Що дружину пригортають...  
Я гадала: де ж мій голуб?  
Чи він скарги ції чує?  
Чи він бачить тихі сльози,  
Чи він мене ще кохає?..  
Я до вітру вже зверталась,  
Що летів в садки вишневі,  
Я отари хмар благала,  
Щоб мене взяли на крила...  
Все до тебе, мій коханий,  
Думка журная летіла,  
Наче горлиця смутная,  
Котру десь недоля стріла...  
Ой, промов, промов словечко,  
Соловейку мій, соколе,  
Заспокой труженне серце,  
Прожени колишне горе...

### ОСІННЯ ПІСНЯ

Осяйно-радісну весну  
Не згадуї восени:  
Минувся май, заплакав гай,  
Рожеві щезли сні,  
Живи, не думай, не гадай  
Про юність восени!

Зоря холодная встає  
Над парком у журбі,  
І в лоно айстри листя віт  
Лле сльози при тобі,  
Ох, де ж минулий, любий час:  
Усе кругом в журбі...  
Як вечір тихий настає,  
І місяць золотий  
Вгорі стоїть і сум таїть,  
І скрізь туман густий —  
Не згадуй сонце золоте  
І промінь осяйний...  
Вона тихенько відійшла,  
Година мрій, тепла,  
І не полишила в журбі  
Проміння по собі...  
Забудь, забудь колишні сни,  
Як цвіт зів'яв весни!..

### ЗОЛОТА ОСІНЬ

Я з парку йду, мовчать смереки,  
Сіяють роси, як кришталь,  
Зі мною йдуть рожеві мрії  
І мій невиспіваний жаль...  
В алеях осінь розсипає  
Останне листя золоте,  
В останнім сонці потопає  
Минуле щастя молоде,  
Минулі квіти і надії,  
Минулі сни і сяйво мрій...  
Спинися, сонце!.. я вмираю...  
Пожди, пожди!.. зогрій!.. зогрій!..

### УВЕЧЕРІ

Таємний парк дримає, наче мліє,  
Смереки темні про щось поважне снять,  
Немов зі сну збудитись не воліє  
Ся тиха ніч, ся ніжная весна.

І я іду, забута й одинока,  
Смутна мандрівниця у темні алей,  
І ніч мовчить, ласкава й синьоока,  
І тихий парк, і серце теж мовчить...

[1911]

### НАПРОВЕСНІ

Останні зимовії хмари,  
І вітер весняний в садку,  
І плюскіт розбуджених рибок  
У темнім, забутім ставку.  
Крізь листя пробились тюльпани,  
А в серцеві — квітоньки мрій;  
Мов проліски сині, завітли  
Усюди очиці надій!  
І пахне, і пахне весною,  
І думка шалена літа:  
«Ой, що се, ой, що се зі мною?» —  
У вітру, мов п'яна, пита...

### ОМАНА

Серед буденних, сірих днів,  
Серед картин журби і горя  
Мені приснився тихий край  
І шум співаючого моря.  
Літали білії чайки  
На тлі веселої блакиті,  
Сміялось сонце, день палав,  
І гори мліли, ним сповиті.  
Там людський рід привільно жив,  
Вогнем життя він весь проймався:  
Не бивсь, не плакав, не тужив  
І світлом радості пишався.  
Блищали іскри золоті  
На хвилях, в листю і у травах,  
І мрії йшли у далечінь  
На хмарах легких, золотавих...  
І птахів спів, і гамір їх,

І світло ясних мрій і втіх  
У блиску хвилі життєвої  
Складали чар доби нової.

Вона прийшла, оця доба,  
Духову стрів в ній люд перлину,  
І людська згинула журба,  
І рай розцвівся в ту ж хвилину.  
Це був розкішний твір думок —  
Зоря у мрії ідеальній,  
Омана, краща од квіток,  
Як сонце, ясна в тиші дальній.  
А море грало навкруги,  
Сміялись, бігли вільні хвилі,  
Летіли усміхи з небес  
І цілували доли милі...

Розвіявсь ранком той мій сон,  
І я прокинулась і стріла  
Кругом деспотство, і прокльон,  
І пекло, де борня кипіла.  
Над полем братським у слов'ян  
Літали хижі, чорні круки,  
Лилася кров людей по Сян,  
Здіймались вгору вбогі руки...  
І я заплакала тоді,  
Як плачуть гірко тільки діти,  
І зникли мрії молоді,  
Опали крила, наче віти..  
Свобода, рівність... Це все — сон!..  
За димом сонця не розглянеш,  
Кругом — братерська кров, прокльон...  
О сонце, сонце! Чи ти ж глянеш?!..

### ТРИ ПІСНІ

#### ПОЛЬСЬКА

Гасне вже огонь у грубці,  
Вітер в хату дме,  
Щось я чую в його співах  
Дике і сумне!..



Рідний батько мій за правду  
В битві мовчки впав,  
На Кавказ братуха рідний  
З військом почвалав.

Сива мати вмерла з горя,  
Я ж сама, сама...  
Нема щастя в нашім краї,  
Ой нема, нема!..

### МОСКОВСЬКА

Дзвін гуде... Цар Іван наближається...  
Більш не жити могутньому Пскову!  
Не буать у нім вічу народному,  
Не збиратись людям на розмову...

В нас пісні, мов річки, розливалися,  
Бігли думи, як шуми весняні,  
Як орли, ми на волі пишалися,  
Ми вітали простори кохані...

А тепер — для нас сонце сховалося:  
Дзвін віщує нещастя велике —  
Грізний цар, цар Іван наближається,  
За ним військо і полум'я дике!

Гей ти, воля, ой де ти поділася,  
Нащо щезла ти з нашого краю?  
Ой нема у нас долі-таланнячка,  
Ой нема, та й нема, та й немає...

### УКРАЇНСЬКА

Тихо світять ясні зорі  
В небі нашім темнім,  
Ми ж пісні свої співаєм  
У жалю даремнім...

Не вертає давня доля,  
Степ німий дрімає,  
Що таке народне щастя,  
Мабуть, він не знає...

Ой верніте нам, верніте  
Волю дорогую,  
Лан широкий, що хвилює  
Далечінь німую.

Ми сіянням ясним сонця  
Степ оцей розбудим  
І просвіти, і братерства  
Для людей здобудем!..

Тихо світять ясні зорі,  
Гомону не чути...  
Дайте зілля, дайте змоги  
Воленьку забути!..

\* \*  
\*

Вона, занедбана й забута,  
Ще тліє іскрами надій,  
Моя країна лихом скута  
В ночі безпросвітній, глухій...  
Чи зацвіте ще красна доля  
Для вбогих, темних, бідних хат?  
Чи на стерні пустинній поля  
Заграє світло денних шат?..  
Чи задзвенить нескута пісня,  
Чи рознесеться волі спів,  
Чи засія рожеве сонце  
В заклятій мовчанці степів?  
Нехай як буде, так і буде...  
Але як хто забув свій край,  
Як хто за темність люд свій гудить  
Або збайдужів вже украй —  
Нехай того прокльони знищать,  
Хай піде той в неволю сам,  
Віддасть дітей своїх гіenam  
І серце власне кине псам!..  
Свою ж покинуту, забуту,  
Сповиту мороком густим  
Країну рідну хай не кличе  
Найменням нені пресвятим!..

\* \*  
\*

Шумить діброва, розкішний гай,  
Давно минувся для мене май.  
У синю далеч пішли літа,  
Опали мрії, немов гаї,  
Давно-давно вже душа не та,  
Давно заснули думки мої...

І сонце грає на листі віт,  
Але для серця загинув світ —  
Лише відгомін отам буя,  
Де тихозграйні лились пісні,  
Уже замовкла душа моя,  
Уже зів'яли квітки рясні...

Як сонця промінь в вечірній час,  
Мій дух юнацький помалу згас,  
Глибока темінь сховала все,  
У горі тихім зв'ялився май,  
І тільки спомин весна несе,  
І про минуле шумує гай...

1913

\* \*  
\*

Ну що ж? Чи ви змогли спинить думок буяння?  
Чи встигли ви їх полум'я згасить?  
Чи встигли наложити на всі уста мовчання,  
Усі серця затримать, задушить?..  
Ми живемо! Нікчемні — всі кайдани.  
В'яжіть! — розв'яже нас те все, що не вмира!..  
Душіть! Ми встанемо! Розвіються тумани,  
Усе палить! І сонце знов загра!..

1914 року

\* \*  
\*

Не кажи, брате мій, що я марно живу:  
Сил маленьких безсилість я знаю,  
Але віру незламну у кращу добу  
Я в душі своїй свято ховаю.

Я прийшла в оцей світ із незнаних країв,  
Я придбала там вільною душу,  
Ясну молодість дум і гармонії слів,  
І на землю це нести я мушу.  
Я не знаю, чи добре я співом роблю,  
Чи на користь я людям співаю,  
Але спів наповняє всю душу мою,  
І я меж йому досі не знаю.  
Я співаю пісні, наче птах в небесах,  
Наче ранок, що ніч заміняє,  
Серед лиха і зла отой спів на устах  
Ніби хвиля у морі буяє.  
І не кориться він сильним світу цього,  
Ані владі, ні сумніву й ночі,  
І собі він ні срібла, нічого того,  
І гарної слави не хоче!  
Я прийшла в оцей світ із незнаних країв  
Ніччю темною, повная світла,—  
Серед горя, й кайданів, і тьми ворогів  
Моя пісня свобідна розквітла!..

13.XII. 1913

### ПІСНЯ НІМФИ \*

Я з піни морської,  
Дитина я хвиль,  
Блакитного моря  
Наївна княжна;  
Сія в небі сонце,  
Гуля вітерець,  
І горнеться хвиля  
До людських сердець.  
А я все сміюся,  
Співаю пісні  
І в далі всіх кличу  
Прозорі й ясні:

«Гей-гой, моя пісне,  
На крилах несись,  
Свавільна, як вітер,

---

\* Німфою зветься морська русалка.  
(Приміт. автора).

По морю літай...  
Із хвилями грайся,  
На берег горнись,  
У синьому небі чайок не замай!  
Гей-гой, моя пісне,  
Лети, не журись!»

Пливе тихий човен,  
І грек молодий  
Човном тим керує  
І слухає спів.  
А хвиля сміється,  
Вітає його,  
І плеще, і грає  
У края свого.  
Легінь засмутився,  
Покинув керму:  
Чогось невеселий,  
І тоскно йому,  
Схилився на весла  
І ніби заснув,  
І холод смертельний  
На нього дихнув...  
На березі весла  
Забуті лежать,  
А хвилі веселі  
Біжать і біжать,  
Над берегом стиха  
Кружляють чайки,  
А море виносить  
На нього тріски:  
Розбився той човен,  
І грека нема —  
Пустотлива німфа  
Його обійма...

*8.VII. 1912, Алушта*

\* \*  
\*

Весна прекрасная цвіте,  
Все гомонить, живе навколо,  
В душі ж моїй одчай росте,  
І буря нищить горде чо́ло...

Мовчить душа моя німа...  
Вона з висот небесних впала  
На землю, повну горя й зла,  
І мов розбилася сама...  
А як вона колись палала!..  
Мовчи, мовчи!.. Мовчи і ти:  
Їй не злетить уже до неба,  
Весни і сонця їй не треба —  
Вона вмира... не гань... прости!..

Із збірки  
«МОЄМУ КРАЮ»  
(1914)

\* \*  
\*

Мені здається, все те снилось:  
Висока скеля, і степи,  
І гай, і пишная діброва,  
І знов дитячі вільні сни...  
    А в них так широко і сердечно  
    Лунав громади рідний спів,  
    І заливався соловейко  
    В повітрі легкому степів.  
І знов сяяли в небі зорі  
Над домом тим, де жив колись  
Плугатар ниви молодой,  
Де тихі бесіди велись...  
    І знов душі моєї крила  
    Зненацька білі одросли,  
    І з криком щастя полетіла  
    Я на далекії степи...  
І там, де сонце закотилось  
Над ясним обрієм степів,  
В обіймах волі степової  
Розлягся мій свобідний спів!

Се говориться тут про Катеринославщину на Україні. На цій Катеринославщині жив колись той, хто тут прозваний «плугатарем ниви молодой». Се був Борис Грінченко. Яку ж ниву молоду обробляв він? Учителюючи в селі Олексіївці, він учив мужицьких дітей грамоті, він складав книжки нашою мовою в таку добу, коли ніхто ще (окрім кількох діячів) не приступався до такої праці, бо за це в Росії людей переслідувано. Нива нашої про-світи, нашої мови, нашої думки тільки щойно почала була розвиватися, коли жив Грінченко в тім селі, тому він зветься тут «плугатарем ниви молодой» (як один з перших працівників в оцім краю, на оцьому полі).

За недовгий вік Бориса Грінченка Російська Вкраїна вся була під владою закону 1876 року; цей закон віддавав приказ не дозволяти на рідній нашій українській землі діставать газет, журналів і наукових книжок і

дозволяв тільки перетримувати у себе коротенькі казочки та оповідання з народного життя. Аж доперва в 1905 році зчинився в Росії заколот, якого злякалося все в правлячих колах, і тоді під натиском розбурханих народних сил дозволено нам видавати часописі, наукові книжки й журнали (себто знищено закон з 1876 р.).

Як був Грінченко ще хлопцем та вчився в середній (реальній) школі (за часи закону 1876 р.), в нього знайдено українські книжки, прогнано його за це зі школи й узято до тюрми. Ще не раз потім переслідували його урядники, побоювались, мабуть, вони, що розкаже кому-небудь освічений Грінченко про те, як попали ми під урядницьку владу та як одібрано в нас московським військом Запорозьку Січ, землі наші вільні й рідне слово...

Перетерпівши багато на своєму віку, захворів Грінченко на груди. Лікарі його послали в теплі чужоземні краї. Грінченко тоді саме дуже дбав про засноване ним у Києві товариство — українську «Просвіту». Її при ньому, хворому, звеліли урядовці навіки замкнути, щоб цього товариства не було. Ще й вмерла (трохи раніше) кохана донька Грінченка — Настя, теж узята в неволю (до тюрми) за свої думки. І батько бачив втрату й доньки, й товариства українського, як знесилений, знеможений вмирав на півдні...

Степи, де він жив, синіють і досі, як синіли раніш, але в них народилось нове українське життя, викликане Грінченком в діточих розумних голівках його учеників... Діти повиростали й добре пам'ятають та часто згадують свого учителя. Опинившись поміж людьми того краю, я відчула живу радість, побачивши, що добре насіння грінченківського вчення дало гарні наслідки...

### ПАМ'ЯТІ НАСТІ ГРІНЧЕНКО

Умерла.. гарна, любя квітка,  
Хороша й сповнена страждань..  
Йй треба вічного спокою,  
Не треба сліз йй і зітхань.  
Умерти квітці молодою,  
Тепла і щастя не діждать  
І зникнуть.. Боже, де ж та правда  
І звідки серцю сонця ждять?!..



Настя Грінченко — донька Бориса Грінченка — була тієї думки, що всі фабрики, заводи, копальні й земля повинні були б перейти у власність робітників; за те поліція, уряд злостились на неї; людей такої думки переслідують і ув'язнюють за ті думки.

Настя Грінченко щиро працювала для свого народу, пишучи українські народні й дитячі книжки, неважаючи на те, що її молоденька доля все приносила їй горе та сльози. Діставши в кайданах хворобу на груди (сухоти), вона вмерла, маючи 24 роки, поперед свого батька (року 1908-го)...

### ДО МИХАЙЛА ПАВЛИКА

Ти серцем, сповненим любові,  
Терпиш за темний нарід свій...  
О, клич же юних до віднови,  
О, клич же з темінню на бій!  
О сивий орле, юний духом!  
Навчи нас рідний край любить  
І нашу долю невблаганну  
Ясною й доброю зробіть...  
Навчи молитися святині —  
Святині сонця і страждань,  
Навчи терпіть серед пустині  
За рій народних сподівань.  
Навчи кайданів не лякатись,  
Горіти, тюрми руйнувать,  
Любити, вірити, сподіватись,  
Життя за волю віддавать!

Михайло Павлик — людина, котра протягом літ 60 всі свої сили кладе на те, щоб книжками й проповіддю думок своїх завести кращий лад серед людей. Не раз сидів по тюрмах, терпів голод і холод і тепер ще вболіває душею, чуючи, як у Росії гнітять наших земляків. Кожному селянинові поступовому в Галичині відомо, хто такий Павлик. Разом зі славним одnodумцем своїм Михайлом Драгомановим Павлик дуже дбає о те, щоб вільнішими були люди, щоб освіченими поробились селяни-хлібороби, щоб наша Україна цвіла, як мак на городі, і займала почесне місце в цілком вільній спілці всіх інших європейських народів, щоб було в неї своє самоврядування, своє слово, своя правда...

## НА СМЕРТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

В такі часи, коли в країни  
Віднять бажать слово й рух,  
Коли в руїни повернути  
Волють серце, мову, дух,—  
Скотилась зоря України  
Вночі з темніючих небес...  
Немає слів.. О, чом на світі  
Ми вже не діждемо чудес?!  
О, чом для розпачу страшного  
Простору мало на степах,  
На дику смерть — нема кайданів,  
На горе — сили у словах?!  
О, чом громів і власті бога  
Не дано нам в цю страшну мить?!..  
Не дано нам... і тільки змога  
Є серце з розпачу розбить!!

Втрата Лесі Українки для нас — це велике, глибоке горе: в її піснях і творах відбивались почування й жаль не тільки нашого краю, але й всіх людей. Вістка про її смерть надійшла в часописах разом з приказом російського міністерства внутрішніх справ зробити дослідження по селах і великих містах, чи є де-небудь українські книгозбірні, товариства, каси та де саме прилюдно вживають нашої мови для громадських зносин. Це все, звичайно, щоб учинити нові нам шкоди... А Лесю Українкою повсігди обурювалась проти всякого утиску й рабства. Вона прославляла мучеників за свій край, його співців, його вбожество. Ось що каже вона про тих, що любили у нас свій народ:

Були й за гетьманів співці...  
Ніхто їх не брав під свою оборону,  
Ніхто не спускався з найвищого трону,  
Щоб їм уділити хвали,  
Чоло не вінчали лавровії віти,  
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,  
Страждали співці в самоті...

Лесю Українкою терпіла від тяжкої недуги. А все ж така глибина її любові до народу перемагала все, й ось як вона зверталася часом до неба з молитвою:

Вволи мою останню волю:  
Хай з ворогами й я сконаю,

Та дай помститись за недолю,  
За сором мій і мого люду!  
Дай силу давню на хвилину!..

### ДУМА ЗАСЛАНЦЯ

Шумлять ялини...  
З їх вічним шумом  
Незмога спати  
Журливим думам...  
Там край десь рідний  
В степах нудьгує,  
А тьма Іудів  
Усім торгує.  
Торгує словом,  
Торгує духом  
І суд вчиняє  
Над вільним рухом.  
Гілки зелені  
Зима зірвала,  
Квітки хороші  
В сніги заслала...  
І тільки згадка  
Живе по літі...  
А що ж зосталось  
По гарнім цвіті?  
Ви де поділись,  
Кохані друзі?  
Хоч згук подайте  
У темнім лузі!..  
Стоять ялини,  
Шумлять по цвіті,  
«Він вмер!» — співають...  
«Ні, жив!!! На світі!!!»  
Ще чути стукіт  
Свобідний серця,  
В борцях за волю  
Ще досить герця!  
Не спинить вітер  
Зимовий руху,  
Не вгасить світла,  
Не вгасить духу!..

...Шумлять ялини,  
І в співі шуму  
Літа на волі  
Свобідна дума...

### ВІДПОВІДЬ ЗАСЛАНЦЯМ

*(Каторжанам на Іркутщині, в Сибіру)*

Я несу Вам волю, волю —  
Волю дикого простору  
З-понад моря, де йде вітер,  
Де вкривають хмари хору,  
    Де дрімають вічні скелі,  
    Хвилі ходять, як отари,  
    Де з-за моря випливають  
    Білі хмари, як примари...  
Я несу Вам добру мрію,  
Що повік не згасне сонце,  
Вас не змиють люті хвилі,  
І це — правда, і не сон це!  
    Бо ви — діти світла й волі,  
    Ви — частина тих просторів,  
    І з тюрми й міцних кайданів  
    Чути співи Ваших хорів.  
В серці — воля Ваша дика!  
В думці — обшир Ваш безмежний!  
В слові — Ваша міць велика,  
В пісні — дух Ваш незалежний!  
    Ви — степів і мрій коханці,  
    Крила маєте, як в чайки,  
    Лет орлячий, спів голосний,  
    Слово гостре, без утайки...  
Ви усі — брати-українці,  
Діти вбогого народу,  
І воюєте без зброї  
І в годину, і в негоду!  
    Я несу Вам пісню волі,  
    Щоб полегшити страждання,  
    Я несу Вам рокіт хвилі  
    Й вітру буйного літання!

Я несучу Вам вільні співи,  
Вільний гомін, подих моря  
І поклін мій з України,  
Де вже сходить долі зоря!..

*Крим, 1913*

Увага! В селі Александровськое Іркутської губернії на Сибірі в Александровській «ссильно-каторжній тюрмі» є з десятків або й більше наших людей. Всі вони — українці, що в листах до знайомих скаржуються на відсутність українських книжок та що немає в них рідних часописей до читання. Деякі з них поросійщились і бажають аж у тюрмі розпочати навчання в рідній мові (своє власне і своїх товаришів). Часом пишуть по-московськи: «Мы — украинцы по духу, а по языку — кацапня!». Словіщають, що в них взято на перегляд всі книжки, що мались, і що ні з чого вчитись українській мові. Прохають вони їх не забувати. А дехто з них, уже свідомий та кохаючий рідний край, пише, що сумує за Україною. Так само листують земляки, заслані й на Вологодщину (північ Росії). Ось що пише один із земляків з Сибіру (лист від 20.VIII.1909 р.):

«Буду прохати Вас, незнайома Українко, може, часом згадаєте про нас або стрінете яку прихильну душу, котра не відцурається нас та подарує нам кілька книжок рідної мови, бо в нашій бібліотеці є всякі книжки, навіть демократичні, української ж мови досі не було... Книжки рідної мови, добуті Вашою ласкою, повіяли на нас вітром України.

*М. С-кий»*

### ХМАРИ-ДУМИ...

В 1906 році був у числі 68-ому «Ради» (в Києві) надрукований лист засланців з Вологодщини. За те, що не хотіли ті люди миритися з поневоленням нашої мови, наших прав, нас самих, довелось їм скуштувати самотнього життя на далекій півночі європейської Росії. Вони пишуть у тому листі, що хочуть видавати книжку нашою мовою і пояснюють, через що саме це потрібно для них. Ось щирі слова того листа: «Видання свого збірника (книжки) має задля нас, одірваних від рідного краю, закинутих на далеку чужину, велику вагу; він задоволь-

нить нашу потребу духовного зв'язку з Україною і по-  
шить дуже тяжке наше матеріальне становище».

Коли мені довелось прочитати цього листа, сумні і  
тини виникли в моїй уяві. Ці далекі од світу й людей  
сланці здались мені самотніми сумними ялинами,  
бутими в снігу Богом і людьми. Буденне життя наше  
в рідній країні своєю чергою, люди працюють, письм  
ники й поети поринають у високих злетах і мріях, а  
сланці гинуть, сумуючи за рідним своїм краєм... Клі  
або наміри людські минають, мов хмари, а ті, що блу  
ють по снігах, мучаться, всіма забуті, і стогнуть під  
гою журби...

Хмари-думи ходять над горами,  
І співають в лісі, плачучи, ялини,  
Що їх холод кута гірськими снігами,  
Хмари-думи ходять над горами...

Думи тихі, сповнені співів  
Неземних, високих, змінюють тумани,  
І пливають далеко, повні замірів,  
Думи гірські, сповнені співів!

Хмари сизі, владарі гармоній \*,  
Від людей далекі, золотом откані,  
Чом не чуть вам горя в співові симфоній \*\*,  
Хмарам сизим, сповненим гармоній?

Там он... сосни тихо плачуть, гинуть,  
І замерзлу землю сніг довічний криє,  
А байдужі хмари десь у далеч линуть.  
Хмари, гляньте! — там ялини гинуть!

### ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Співець великий, син народа,  
Він і в неволі не мовчав,  
А вколо лютилась негода,

---

\* Гармонією зветься влучне з'єднання гарних звуків або кольорів  
(Приміт. автора).

\*\* Симфонією зветься дуже складний музичний твір, в котрому  
більшого чути боротьбу різних почувань людських або сил природи.  
Наприклад: шум лісу та бурі теж можна передати симфонією. (Приміт.  
автора).

І ворон сторожем літав...  
«Умреш,— він каркав,— і з тобою  
Умре Україна твоя!  
І нишком пізньою добою  
Сховає вас чужа земля».  
«Ні, не умре! — сказала Слава.—  
Я розкажу його братам,  
Що ніч сувора і лукава  
Його убить хотіла там.  
Він буде жить і вічно жити  
І в світлі сонця, і у тьмі,  
І будуть славить і хвалити  
Його раби, колись німі!»

Тарас Шевченко, що силою свого слова зробився месником за свій край, що тим словом своїм і піснею карав ворогів нашого краю, зубоженого й німого, був з роду кріпаків-селян. Він писав вірші про те, як поневолено нас і окривджено, й за те пішов у москалі в заслання. Ото ті люди лукаві (вороги наші), гнівні та сумовиті, як лихий ворон або темна ніч, і намагались його залякати та знищити. В Росії й досі не вільно читати та держати в себе більшої частини його віршів. Такі, як «Сон», повний «Заповіт» і інші, на Російській Україні заборонено мати в себе... Шевченка так перемучено спочатку кріпацтвом, далі солдатчиною та засланнями, що він не прожив і 50 літ. Як він умер, йому було тільки 47 літ (1814—1861). Про таких людей, як Шевченко, Грабовський, Настя Грінченко й подібні до них (духовно), можна сказати, що це були мученики за рідний край. Про такі страждання славетна небіжка Леся Українка (про котру ми згадували вже в цій книжці), мовила в глибокій задумі:

Завжди терновий вінець  
Буде краший, ніж пишна корона,  
Завжди величніша путь  
На Голгофу, ніж хід тріумфальний.  
Так одвіку було  
Й так воно буде довіку,  
Поки житимуть люди  
І поки ростимуть терни.  
...Путь на Голгофу велична тоді,

Коли тямить людина,  
На що і куди вона йде...

Ці слова — чи не найкраща річ у Лесі Українки, сло-  
про честь і шану людську...

\* \*  
\*

Року 1913-го гучно святковано в Галичині ювілей с  
спільного діяча і письменника Івана Франка. Син колиш-  
нього кріпака з Дрогобицького повіту, він щиро почин  
працювати для рідного краю. Його не раз арештують  
він терпить від нестатків і злиднів, але все з'являється  
великим учителем молодіжці на полі любові до свого н  
роду. Вищими школами дано йому вчену степінь доктор  
Зроблено його почесним членом Харківського університ  
ту (в Російській Україні), про нього розказувано й чит  
но людям, і не тільки в нашій країні, але й по чуж  
краях. Нині він хворий і живе у Львові.

#### ІВАНУ ФРАНКОВІ

Всі муки коханого краю,  
Всі сльози народу свого  
Складав Ти в зболілому серці,  
Йї ридало воно!..

І степу безкрайого пісня,  
І море народних страждань;  
Мов темная нічка, лягали  
На білу скрань!..

І Ти, як Мойсей, все журився,  
Що нарід не вчує Тебе,  
Що більш не врятує Україна  
І волі, й себе...

Учителю! Воля ще верне!  
З Тобою — ми всі: не ридай...  
...Народе український! Народе!  
Франка повитай!..



## ГЕЙ, НА БІЙ!

Гей, на бій! За нами встануть  
Всі зневолені люди...

Забезпечен час свободи,

Бо таких багато буде!..

Ой на те ви не вважайте,

Що проллються ріки крові:

Крізь горнило сліз гарячих

Ми простуем до любові,

До братерства, до єднання,

Проти тьми й неволі злої —

В сяйво волі золотої

Без рабів, без панування!

**Із збірки  
«СЛЬОЗИ»  
(1915)**

**ПІСНЯ ПОЛЯКІВ**

Вони сумирних полонили  
І батьківщину узяли...  
А ми... ми край свій так любили  
І задля нього в битву йшли!..

Ми всі — убогі хлібороби,  
По що ж чужі до нас ідуть?  
В нас похоронної жалоби  
Немовчно дзвони скрізь гудуть...

О рідний, милий, добрий краю,  
Ти весь у горі, скрізь — печаль...  
Як шум лісів в горах лунає,  
Літа у нас народний жаль...

1915

\* \*  
\*

Згас ясний день, і тиша вечорова  
Укрила вулиці й журливі поля,  
Затихла скрізь людей гірка розмова,  
Край міста вмер шумливий гомін дня.  
Любов до всіх мене так зогріває  
В суворім холоді, в безладді життєвім,  
Що в серці день помаду оживає,  
Як дух весни в просторі степовім...  
Летять пісні, де бракне всім любові,  
Любові сповнені до плачучих людей,  
На крилах їх — сльозини, повні крові,  
На крилах їх — остання тінь ідей...  
Вони летять, а в серці — тиша повна,  
Мов щастя на землі не вмерло, а живе,  
І тільки дух пита і мучить невимовно:  
«Скажи! скажи! чи прийде щось нове?..»

1914

## СПОМИНИ

Як живий, стоїть і досі  
Темний ліс передо мною,  
Скелі, й річка, й водоспади,  
Гори всі покриті млою;  
Лісова вузька дорога,  
Мох, каміння, гра трембіти,  
І чабан на полонині,  
І смерек похилі віти...  
Тиша повна коло мене,  
Тільки шум десь чути Прута,  
Видно папороть на травах,  
Топчеш ніжну руту-мяту...  
Тільки десь беркут літає  
Там вгорі, де сонце гріє...  
Гей, добридень, полонино,  
Чорна горо — люба мріє!..  
Я стою вже на вершинах,  
Я тебе отут вітаю...  
Краю, краю любий, гарний —  
Я милішого не знаю!..  
Я і досі бачу домок,  
Берег річки, гомін хвилі,  
За потоком — темні гори,  
В небі хмари сизокрилі  
І тумани понад лісом  
Та над скелями лісними,  
Що з казками обнялися  
Чарівливими, сумними...  
Там живе лахматий Дідько,  
А тут — мавка-чарівниця,  
От і білий хрест Добоша,  
За горою спить зірниця...  
І луна смутна й поважна  
Там у горах покотилась  
Від пісень про цю країну,  
Що думками оповилась:  
«Верховино, світку ти наш,  
Гей, як у тебе тут мило!..»  
І, мов вихор, відізався  
Божевільний десь танець:  
«Єсть у мене топір, топір  
Ще й кована бляшка,

Не боюсь я того німця  
Ані того ляшка!..»  
І лунає далі пісня:  
То ось тут, то там озветься,  
То примовкне, то — як хвиля,  
Що в Прутї шумить, несеться...  
А ось віче на майдані:  
Кожушки кругом квітчасті,  
[Січова корогва має,  
І народний жаль лунає.  
Ось промовець незалежний  
Кличе люд здобути волю,  
Запалити гнів народний,  
Знищить пана і неволю.]  
...Ось веселе гірське свято:  
Чути скрипку, спів, музики  
Гучно крають, в спільнім танці  
Щось витає гарне, дике...  
Я долиною йду в гори —  
Обіч вітами хитають  
Півстолітнії смереки:  
То ліси так розмовляють  
Про щось гарне і далеке...  
Вкупі тут іде зі мною  
Вірний син свого народа;  
Він кохає гірську волю,  
Справедливість і природу.  
Коло нас летить свавільна  
Срібна річка в сивих скелях —  
Се є Джонка жартовлива,  
Мов оаза у пустелях.  
Тече Джонка по камінню,  
Грає промінь золотий  
У її сріблястих водах,  
Що од неї сам не свій;  
Тиша повна, лісова,  
Тиша любощів і мрій,  
Вся оточена горами,  
Де витає думок рій;  
Тиша, де живуть русалки,  
Де вночі луна їх спів,  
Ліс, де їх коханець місяць  
Колиса серпанок снів...  
А тепер той край веселий

Доля зла занастала:  
Там ліси засумували,  
Зажурилися смереки;  
Не свавільний, а в кайданах  
Черемош тече глибокий,  
Чорногори засмутився  
І заплакав шпиль високий...  
Як вони, і я дивитись  
На потоки крові мушу,  
І стискає смуток серце,  
Розриває горе душу.  
Боже! Боже! За що? За що?  
Може, за гріхи народні  
Горе те прийшло безкрає,  
Як пустинь піски безводні?  
Ні, гріхів в цього народа  
Я тяжких таких не знаю,  
А страждання — ціле море,  
Море крові й сліз без краю...  
Якщо є на світі небо,  
Якщо є над нами сонце,  
Хай те море воно вип'є,  
Змилосердившись над нами!  
Сонце світить, вітер гріє...  
Ні, не випить сонцю крові:  
На землі — нема любові,  
Вільне все на ній вмирає!..

\* \*  
\*

Життя все краще і зелене  
Руйнує, нищить, убива...  
Воно сміється нині з мене  
І глушить пісню і слова!..

А я усе така ж покірна,  
Нездада, тиха і смутна,  
В душі ж росте журба безмірна,  
І в серці просвітку нема!..

1914

Із збірки  
«ВСТАНЬ, СОНЦЕ!»  
(1916)

ЗЕМЛЯ І НЕБО

Тумани повзуть над землею,  
Вона ж, півзамерла і бідна,  
До неба шле скарги і плаче:  
«О, дай мені сонця!..»

І каже їй небо тужливо:  
«Я вічно над світом сію,  
А люди за горем не бачать  
На тлі моїм сонця!

Що більшого можна зробити,  
Як світло одвічне давати,  
Хоч його земля не приймає,  
Як бути їй сонцем?!

Нема в тім провини моєї,  
Що темная мла оповила  
Серця, підупалі на дусі:  
Хай встане в них сонце!!!»

INTERMEZZO

I

Не сей кривавий сон деспотства й лиходійства,  
Що, наче океан, весь світ тепер залив,  
В душі моїй панує непокірній  
І дух палкий хвилює й порива!  
Минеться час, пролинуть покоління,  
І на руїнах міст зросте нова трава,  
І, може, знов блисне в людей сумління,  
І знов любов зросте в серцях нова...

## II

Мене не буде більш, але довічно в світі  
Мої і інших ще колишнії жалі,  
Мов скарга поколінь, лишаться в небі,  
Незримі вдень і непочуті в млі.  
Я хочу закричати, мов ранньою зорею  
Та зграя лебедів, до сонця що летить,  
Що я живу безсмертною душею,  
Що душу ту не можна так гнобить!

## III

Душа — величний храм, це — святощ недосяжна,  
Це — світа вічного найвищія краса,  
Частина зорь і сонця золотого,  
Частина мрій таких, як небеса...  
І тому хочу я все нею жити, жити,  
Летіти в далечинь, буяти, як орли,  
Не знати сліз, кайданів і неволі,  
Безсилю дум, і горя, і тюрми.

## IV

О, хоч би хвилі бур часових, бистрохідних  
Котилися поверх скарбниці гордих дум,  
Щоб снів святих для людськості всієї  
Не руйнував сваволі й здирства глум!  
Щоб туподумців рід нікчемною рукою  
[У прірву смерті й сліз не кидав всіх людей,]  
Щоб сяйво мрій зорею золотою  
Повік з людських сіяло всім очей.

## V

Щоб власне «я» людин — без тягарів підвлади,  
«Я» суто божеське, затрачене в тюрмі,  
Злетіло вгору й крила розітнуло,  
І сонця блиск заграв в душевній тьмі.  
Краса, свобода дум, відвага, непохитність  
Всі царства, всі віки колись переживуть,  
Та доля їх невпинно чомсь карає,  
І серце їх постійно болі рвуть...

## VI

Лише природи дух у вічній рівновазі  
Вита над горами, над далеччю степів,  
Над злом людей, над синіми морями,  
І чуєм ми його величний спів...  
До нього я лечу, в його обійми лину,  
Хай співом тим своїм відродить він мене,  
Принаймні я від рабства не загину,  
І в згуках тих зоря мені блисне!

## VII

Ось гори синії, смереками укриті,  
Ось тиша божеська і холод гірських скель,  
Блакить небес високих, недосяжних,  
Що світло лле із райських нам осель;  
Ліси, замислені над стогнучим потоком,  
Долини тихії з убожеством колиб \*,  
Сліди грози і беркут \*\* — одинокий  
Свободи цар без тюрем і без хиб!

## VIII

Безжурно й гордо він літає на вершинах,  
Не розуміє мрій його палких земля,  
Не віда він, що робиться в долинах,  
Що люд клене і що благословля...  
О гордий сину мрій! Візьми мене на небо:  
Такою ж, як і ти, орлицею небес  
Бажала б я літати над землею,  
Щоб замість снів вітатъ дива чудес!

## IX

Щоб також, як і ти, весь спокій хмар далеких  
Довічно подивлять, забувши про людей,  
І слухать шум журливої смереки,  
З нагірних мрій не зводячи очей...  
Бажала б дуже я химери вільні ткати,  
Позбавлені злоби, нікчемства і турбот,  
Негарних дум і заздрощів таємних,  
Нещирих слів і зайвих позолот.

\* Хат. (Приміт. автора).

\*\* Орел. (Приміт. автора).



## Х

Ось в Дорі тихій я, у пароха сільського \*  
В маленькім домику... Діяч колись тут жив...  
Він друга мав — вигнанця молодого  
З країни тьми, за сонцем що тужив.  
Вигнанець бідний сей для рідної України  
Навіки залишив далекії сніги  
В чужих краях, щоб ревно, до загину  
Про волю дбать щосили, щоснаги.

## ХІ

Се — Драгоманів був... А в домику маленькім  
Господар мирно жив, що звався Мелітон \*\*,  
Із чолом ясным, гордим і свобідним  
Він окриляв про щастя в людях сон.  
І ще бував отут з криштальною душею  
Прихильник лагідний вигнанця і його,  
Що працю їх любив і тішивсь нею  
І так терпів в кінці життя свого! \*\*\*

## ХІІ

І вмер у граді Льва тоді, коли чужинці  
Зі зброї брязкотом, з музикою фанфар  
Прийшли з мечем країну покоряти,  
І станув гніт біля жалібних мар...  
Ні, музо, замовчи!.. Злетім з тобою вгору!..  
Подаймось ліпше десь світ за очі мерщій,  
Покинем все: і землю бідну, хвору,  
І сні гіркі несправджених надій.

## ХІІІ

О, полетімо вдвох у рідний степ безмежний,  
Де вбогий люд живе з терпінням і мовчить,  
В той край, де спів родивсь мій незалежний,  
Куди мене просторів сон манить!..  
Синіє вільно там безмежна, люба далеч,

---

\* Сільського священика. (Приміт. автора).

\*\* Радикал Мелітон Бучинський. (Приміт. автора).

\*\*\* Михайло Павлик. (Приміт. автора).

Літає над усім легенький вітерець,  
І ковила шовкова розлягає,  
І пахне скрізь тім'ян або чебрець.

#### XIV

Долини степові під кручею сміються,  
Коріння пестить верб шумлива ріка,  
Криниця лле сльозини в шум струмка,  
Кує зозуля, жайворонки в'ються...  
У тих околицях півзнищений літами  
Стоїть мій рідний дім, де мешка хтось чужи  
Оточен садом він; той сад уже розрісся,  
Співає він про час мені новий.

#### XV

А я давно пішла світами за красою,  
За правдою, й її ще й досі не знайшла:  
Краса ще є, а людська справедливість  
З лиця землі вже щезла серед зла.  
Карає доля всіх людей благих, найкращих,  
І рід негідників, як пишний цвіт, живе,  
Нижніші сні без сонця зав'ядають,  
Стара злоба підкошує нове...

#### XVI

І в тих околицях, що на степах широких,  
Багато дечого змінилось і зросло!  
Там, де любов і світло дум буяли,  
Вже реп'яхів чимало нанесло...  
Поблизу від того маєтку, де жила я,  
Стояв під купами акацій молодих  
Сумирний дім, червоним дахом вкритий,—  
Оселя дум і казок золотих \*.

#### XVII

Се завшній захист був властивця мрій висо  
Душі химерної, фанатика ідей,  
Село привітно зблизька осміхалось,

\* В Слов'яносербському повіті на Катеринославщині бода Олексіївка). (Приміт. автора).

Минали дні, котився сон ночей...  
І ось отам тепер в наш час сумний, жорстокий  
Про світло і народ усе кругом мовчить;  
У хаті самій тій з кокардою на шапці  
[Законів страж з клеветами сидить.]

### XVIII

Невже ми, Музо, так з тобою і не знайдем  
Куточка тихого на стогнучій землі,  
Де б спокій був і де нема неволі,  
Де радість є, де сплять усі жалі?  
Так полетімо десь у пишний край південний,  
Де чути моря шум, де анемони є,  
Де пахне лавр і мріють кипариси,  
Де серце знов ожило би моє!

### XIX

Сей гарний сонця край любив наш Коцюбин-  
ський,  
Приваблював його хмаринки вільний хід,  
Блакить небес, мімоза полохлива  
І Посейдон, цар бурі, сивий дід.  
При сонця заході там гори червоніють,  
Тінями криються соснові бори,  
В серпанку мрій троянди засипають,  
І чути гру татарської сурми.

### XX

Ось наче я і там... Над морем ніч витає,  
В аули дивиться вже місяць золотий,  
Татарки образ милий і стрункий  
Видніється на саклі і співає...  
Замовкло все кругом. Німують мінарети,  
Мечеть біліється мовчазна на горі,  
Затихло море ніжно у долині,  
І не тремтять орішники старі...

### XXI

Чи вийде ще Зейнеп якась на спів Гассана?  
Чи турка юного ще пройде постать знов?  
В обіймах скель і сизого туману,

У снах весни зростає їх любов...  
І тихо-тихо так від берега далеко,  
Нечутно відплива у просторінь мій сум  
І йде кудись все далі, далі, далі,  
І ось зника тягар найтяжчих дум...

## XXII

Он мірта горнеться до кедру вікового...  
Прощай, пекельний світ страждання і війни!  
До царства мрій, до вічного, німого  
Я прихилюсь, шукаючи краси...  
Забула я вповні, здається, сльози, горе,  
Пожежу вміла я у серці погасить.  
Тепер іду зі світом душу злить —  
Прийми мене в свої обійми, Море!..

### ПІСНЯ ПОЛОНЕНИКІВ

Раби, раби, раби...  
Ілоти чи раби,  
Сусідів наймити,  
Попихачі у них,  
У ярмах ворогів  
Покірні, як воли,  
Тепер ми будемо,  
А ми ж людьми були!!!

Скрутила доля нас,  
На шмаття розірвала  
Порубаний наш край,  
Нас в найми оддала,  
Надії й любі сни  
Мечами зруйнувала  
І слово вільнеє  
Залізом окула...

Раби... раби... раби...  
Невільники закуті,  
Без слова, без меча,  
Без долі, без богів,  
Доценту знищені,

Запродані чужинцям...  
А ми ж людьми були,  
Ми мали вільний спів!..

### ВЕСНОЮ

У млі я конаю. А ти моє сонце...  
Ой леле, ой леле, а ти моє сонце!  
Сховався ти в лісі, неначе за хмари,  
Ой леле, ой леле, неначе за хмари...  
У млі я конаю, і в хатне віконце  
Даремно коханого я виглядаю;  
Весна розцвітає, і сипляться чари,  
Для мене сховалося ж ясне сонце...  
    Ой леле, ой леле, там пісня лунає,  
    А біднее серце від жалю конає,  
    І ллються дзвіночки в гаю солов'їні,  
    І цяточки сонця сміються безцінні.  
    У лісі тім щастя моє походжає,  
    І гай розглядає, і шумно співає,  
    Буя в ньому вітер весняний у листю,  
    І грає в фіалках струмок, як в намисті.  
Ой леле, не прийде мій милий до мене,  
Пішов у життя він — у поле зелене,  
Пішов він у гай, що з пісень розлягає,  
Туди десь далеко, мене де немає...  
Ой леле, ой леле, у млі я конаю,  
Для свого серденька відради не маю.  
Ой леле, ой леле, дивлюсь я в віконце:  
Ой де ж моє сонце, ой де ж моє сонце?!..

### ДО ЛЕЇЛИ

Мила, хороша і люба Леїла!  
Вранці, як зоря, ти враз посмутніла.  
Чом в тебе згасли прекрасні очі,  
Личко — біліше зірниці півночі?

Мила, хороша і люба Леїла!  
Мабуть, душа твоя ніжна збідніла,  
Мабуть, весь цвіт свого серця палкого  
Ти розгубила для горя німого.

Мила, хороша і люба Леїла!  
Бачу, зоря ще твоя не ясніла:  
Жаль отак молодість гарну губити,  
Плакати марно і марно любити!..

### ЛІСОВА ЯБЛУНЯ

Яблуня ніжна в гаю рожевіє...  
Темне провалля чорніє внизу...  
В ньому сріблястий струмочок гуркоче,  
Йй так чарівно шепоче казки...  
Слуха вона його й слухать не хоче!..  
Все він шумить про країну далеку,  
Все її кличе з собою кудись;  
Мрії неясні співочого маю  
Линуть їй в душу весняним теплом,  
Кличуть на волю із темного гаю...  
Там десь на дні срібнозорії хвилі  
Лашуться ніжно, як май до трави,  
Кличуть у доли похилені віти,  
Йй усміхаються, сиплють алмази,  
Мов у верцадлі, показують квіти...  
Тільки зрослася яблуня ніжна  
З ґрунтом, укритим бадиллям сухим:  
Хоче струмкові в обійми упасти —  
Сили немає гаїв залишить —  
Щастя у долі лихої украсти!  
Так і стоїть вона цвітом укрита,  
Чогось чекає і плаче смутна,  
Вічно замислена, вічно мовчазна  
В чарах і пестошах любих весни...  
Довго б вона, мов німая, стояла,  
Довго б таїла даремнії сни!..  
Доля ж судила, щоб буря з грозою  
Враз налетіла з далеких країн;  
Гай зашумів, затремтів, захитався,  
Блискавка біла метнулася у діл...  
Зойкнула яблуня. Полум'я дике  
Серце її охопило ураз,  
Щось запалило в нім гарне, велике...  
Стогнуци, вмить вона з місця зірвалася,  
Впала без тями у хвилі струмка;  
Дика гроза в оцей мент засміялась

З того, що яблуна вмерла струнка...  
Буря її поховала в проваллі,  
Вітер жадібно її цілував,  
Хвилі прозорі їй корінь змивали,  
Несли у далеч зів'ялі квітки,  
Ніжно їй, мертвій, про щастя співали!..

### В ДОБУ СТРАЖДАНЬ

Згас ясний день, і тиша вечорова  
Укрила вулиці й журливі поля,  
Затихла скрізь людей гірка розмова,  
Край міста вмер шумливий гомін дня.

Любов до всіх мене так зогріває  
В суворім холоді, в безлюдді життьовім,  
Що в серці день помалу оживає,  
Як дух весни в просторі степовім...

Летять пісні, де бракне всім любові,  
Любові сповнені до плачучих людей;  
На крилах їх — сльозини, повні крові,  
На крилах їх — остання тінь ідей...

Вони летять, а в серці — тиша повна,  
Мов щастя на землі не вмерло, а живе,  
І тільки дух пита і мучить невимовно:  
«Скажи! скажи! чи прийде щось нове?..»

1914

### ПРОМОВА ЕПАМІНОНДА

(Уривок з поеми)

Для мене був мій край високим, ясним сонцем,  
Вигнанцем я живу, залишив його я,  
І ось я бачу скрізь до нього тут байдужість,  
І серце стислося, й болить душа моя...  
Словами нині вам не перелити в душу  
Сердечних почувань, що все ростуть в мені,  
Вогню бажань моїх, мого жалю й любові

І тих ясних надій, що мріють вдалині!..  
Бажав би щиро я за те умерти,  
Щоб мій коханий край навіки вільним став,  
Щоб голос зрадників і краю свого вбивців  
Ніколи більше в нім довіку не лунав;  
Щоб більше не було серцець у нім холодних,  
Байдужих людові і гордих до людей,  
Надій несправджених, сподіванок розбитих,  
Очей покірливих, зрабованих очей;  
Щоб серця почувань і тихої любові,  
Моїх таємних дум, моїх найкращих снів  
Холодним усміхом і словом недовір'я  
Ніхто образити і знищити не смів;  
Щоб вільний, молодий, як шум дібров зелених,  
Колись загомонів відроджений мій край,  
Красою сяючи, пишаючись, як май,  
Про сонце яснеє, про спів надій шалених!..

4



Із збірки  
«МАНДРІВЕЦЬ»  
(1916)

МАНДРІВЕЦЬ

Тепер, коли буя насильство  
І світ безмежний повен зла,  
Краса глибоко і далеко  
В журбі, як гірня смерека,  
Десь притаїлася в душі...  
Вона боїться, що негода  
Її троянду щастя, мрій  
Злама безжалісно рукою  
І над химерою спокою  
Розсипле свій глумливий сміх;  
І все, що в ній було святого,  
З весни і сонця золотого,  
З її до всесвіту любові,  
Зі світляних її надій  
Вона зруйнує до основи...  
І ось живе краса в серцях,  
Життям нескорених навіки,  
В серцях, де промінь сонця є,  
В які природа світло лє,  
Де сліз гірких не плинуть ріки...  
І хто рабом не хоче бути,  
Хто від жалів людських стражда  
І над неволею рида,  
Нехай іде Краси шукати,  
Де сліду людського не знати...  
Оце один з мандрівців тих  
На скелях тихих і крутих  
Стоїть вечірньою добою  
І до моря промовля з журбою:  
«Розвій мою тугу, о море безкрає.  
Ти горде й широке, як дикі лани...  
Чи десь ти не вільне? чи дух тобі крає  
Неволя моєї й цієї сторони?!  
Ти бачиш з розмови сумної моєї:  
Страждання у серці моєму живуть,  
Зв'язало щось міцно мене із землею,  
Як ти, я не можу незнаючим бути!

Хвилюйся, співай на своєму просторі:  
Тобі невідомі закони земні,  
Земля ж потопа у бездонному горі  
І гине від крові, насильства й борні.  
І тому я прагну жадібно спокою,  
Куточка, де б рабства тепер не було,  
Де б зброя вечірня укупі зі мною  
Стрічала би тишу з любов'ю німою...  
О море,— і серце б тоді розцвіло!  
Не носять кайданів земних океани,  
Не відає примусу сяючий світ,  
А люди й десятки і тисячі літ  
Терпіти повинні неволю і рани!»

І слуха море шум далекий,  
Все, що мандрівець говорив,  
І хвилі вільною юрбою  
До нього пізньою добою  
Збігались грати і співать.  
Горіли дивним блиском зорі,  
У темних горах вітер спав,  
Орли гніздилися на вершинах,  
Вкладався гомін у долинах,  
І світ помалу затихав...

---

Минала ніч, і чари ночі  
З розкошів тиші і зірок  
Нечутно пливли над землею,  
Мінялись поцілунком з нею  
І прагли щастя зустрічать.  
І день ішов назустріч тиші,  
І блідла ніч від його чар,  
Зоря, немов троянда біла,  
При стрічі з сонцем червоніла...  
І гір верхів'я розцвітало  
Від зору світла і краси  
Та від величного спокою  
Небес над далечню німою  
І блиску дня, що з хвиль вставав!..  
Мандрівець цілу ніч не спав,  
Сидів замислений над морем,  
Минуле уявляв своє,  
Витав у хмарах він душею  
І не журился за землею.

Ось спом'янув свою любов,  
Своє єдинеє кохання,  
І з серця вирвалось стогнання,  
І заглибивсь він в думи знов.  
Чого шукав він в тій дівчині,  
Яку він ніжно так любив,  
Якій він зради не простив  
Своїм думкам, своїй святині?..  
В жіночій він душі прекрасній  
Гармоній співів і життя  
Таких, як є в природі ясній,  
Шукав, як меду забуття.  
І все щось мучило сумнівом  
Його химерний, вільний дух.  
В огні любові молодої,  
Як ранок, гарної, палкої,  
Він сподівався розтопить  
І з сонцем щастя душу злить.  
Але та дівчина земная  
Не розуміла співів рая,  
Не чула дум його святих,  
До них байдужою зосталась  
І з вищим щастям не спізналась...  
Так шлях життя різниться й смерті,  
І світла й темні борня,  
Як їх різнились почування:  
Його й її у блиску дня.  
Коли орлячим своїм зором  
Заглянув їй вглиб серця він,  
Прокляв він днину їх спізнання,  
І в цім зневірений коханні  
Залишив він убогий край...  
Довго ті спомини давні літали,  
Наче хмаринки, в уяві його,  
Поки не щезли за обрієм моря,  
Звідки вже хмари поважно вставали...  
Ні! Забуття не знайшов він в коханні,  
В людях же душу нікчемну зустрів:  
В ній не таїлося сили богів,  
Навіть покору рождало знуцання.  
Тим-то із муки зболілого серця  
В думках журливих мандрівця того  
Нишком здимались у повнім акорді  
Співи обурення сильні і горді...

В них розливалися горя і гніту  
Відгуки журні, мов ряд нарікань;  
Дужче і дужче вони все лунали,  
Горе кляли і людей проклинали.  
Наче у відповідь, хмурилось небо,  
Гори високі туман оповив,  
Вихор над морем скажено завив,  
Хвилі бурхливі кругом рокотали...  
Кволе і немічне все поховалось,  
В скелях німуючи, наче сова,  
Тільки у просторінь голос мандрівця  
Нісся, і грізно звучали слова:  
«Небо! Хто мене, свобідну людину,  
В світі zostавив самим між людей?  
Гей, хто зробив всіх рабами недолі,  
Хто наказав насолодження з волі,  
Хто всіх тримає у владі ночей?  
Ночі страшні ті вогнем запалали,  
Кровію й горем усі поїнялись,  
Сльози морями кругом розлились,  
Люди завили, мерці застогнали...  
Я ж, непокірний велінням сваволі,  
Дикому ладу і горю землі,  
В долах нікому по духу не рідний,  
Все проклинаю в сполоханій млі!  
Громе жахаючий! Вітре побідний!  
Ой, зупиніть божевілля земне,  
Ой, покарайте й спаліть ви громами  
Все, що людину понижену гне!  
В горах величних країни чужої,  
В далечі, вільній від ладу того,  
Дух мій буя; мов самітня хмара,  
В сивих верхів'ях князівства свого.  
Кличу я людськість і кличу з громами  
Вийти з неволі і йти до краси,  
Кинувши все, що вчинили з нестями  
В світі деспоти і їхні раби...  
Зійде тоді від негод незалежне  
Теплеє сонце над світом новим,  
Вільне й велике, в чудовім сіянні  
Збудить весну воно в кожному диханні.  
Й ясна й хвилююча, наче моря,  
Зійде тоді над землею зоря!..

7.11.1916

## ПІД ЧАС ВІЙНИ

Мій рідний край, палаючий стражданням,  
Алмазні сльози інших розлива  
І плаче сам, забувши всі слова,  
В негоду згублені, задавлені стогнанням...

Так восени безвісна, дика хмара  
Змива дощем колишнее життя  
І йде сама з плачем без вороття  
У безвість темную, мов прогнана примара.

1915

## МОРСЬКІ НІМФИ

Весняна днина над простором,  
Над морем білії чайки;  
І дихать легко, й тихим зором  
Всіх чар не злічиш навкруги...  
Тіла гнучкі і білосніжні  
Доньок підводного царя,

Рожеві в сонці, як зоря,  
В веселках крапель в'ються, ніжні...  
І ось шумливою юрбою  
Вони над глибинню німою  
Розреготались в блиску дня,  
І встав їх спів і метушня:

«Сестри, сестри!  
Гляньте: злото!  
Сонце злото розсипа...  
Любий легіт  
Понад морем  
В'ється легко  
І літа...

Ходять в морі  
Сині хвилі,  
Усміхається блакить,  
Наш веселий  
Сміх сріблястий

Хоче сонце  
Засліпить...

Сестри, сестри!  
Диво, диво:  
Чом це хвиля так зітха?  
Мабуть, в неї  
Тяжке горе!  
Ох-ох, хо-хох,  
Ах-ха-ха!..

Ой, як смішно,  
Ой, як любо!  
Чом не знаєм ми біди?!  
Ми до сонця золотого  
Впливаєм  
Із води.

Вічно юні  
І принадні,  
Вічно в перлах і краплях,  
Неслухняні,  
Непідвладні,  
Легковажні  
У піснях!»

*16.11.1916*

Из збірки  
«ГРЕЗЫ»  
(1916)

МЕНУЭТ \*

Хоть мы уже стары и в локонах белых,  
Забудемте, Lise, о преклонности лет:  
В аллеях из листьев сухих, пожелтелых  
Станцуемте плавно вдвоем менуэт!..  
Вы помните, чудно весна красовалась...  
Во мне к вам пылала красиво любовь;  
То чувство по-прежнему в сердце осталось,  
Я с вами и нежен, и радостен вновь...  
Но как изменился наш свет грациозный:  
Нет больше маркиз, не видать королей...  
А помните праздник в Версале помпезный,  
Наш танец и снег королевских кудрей?..  
Подайте же руку свою покрасивей  
И мне поклонитесь!.. присядьте! вот так...  
Вот стали деревья кругом молчаливей:  
Припомнил нас юными, видимо, парк...  
Люблю я вас нежно, о роза Элиза!  
Вы молоды снова, вы — вновь хороши,  
Легки и воздушны, как нежная бриза...  
Влюблен я, влюблен я в Elise от души!..  
Ах милое, доброе, старое время...  
Увы, легкомыслен, изменчив стал свет:  
Красу он считает за лишнее бремя...  
Станцуемте ж лучше былой менуэт!..

В УСАДЬБЕ

Забывтый дом... Забывтый сад...  
Две полусгнившие скамьи...  
Воспоминанья прежних лет  
И думы горькие мои...  
И тихо все, как будто прежде  
В саду ключом не била жизнь

\* Из рассказа Мопассана «Menuet».  
(Примит. автора).

И не резвились май веселый  
И юность в розовой одежде...  
Всю молодежь теперь далеко  
Угнала мачеха-судьба,  
Кто жив еще, а кто в могиле  
Сраженный дремлет одиноко...  
Забытый сон... Забытый дом...  
Забытый сад любви и грез...  
В листве следы осенних слез,  
И астры темные кругом...

### ИЗ ПИСЬМА

Милая, нежная, тихая Ларочка!  
Холоден вечер, а ты — далеко...  
Жизнь без тебя, точно песня осенняя,  
Душу не станет баюкать, ласкать...  
Как же тебя мне нежнее назвать?  
Как прилететь к тебе грезю юною  
В сторону южную ночью безлунною,  
Снова любить, и ласкать, утешать?..  
Жизни цепями к земле я прикована,  
Связаны крылья у бедной мечты...  
Все ж ты близка моим думам, далекая,  
Все же со мною душою и ты!..

\* \*  
\*

Люблю тебя, разбитого судьбою,  
Я больше жизни, больше грез...  
Пусть рок смеется надо мною —  
Излишен блеск счастливых слез!..  
Не любишь ты, ты вял и равнодушен,  
Но я люблю — не все ль равно?..  
Пусть в жизни обнимусь я с тьмою —  
Тебя, разбитого судьбою,  
Любить мне только и дано...

1916



## ЕИ

Весь долгий путь вы грезилась мне:  
Вся в черном, стройная,  
И с блеском нежных глаз,  
С чуть слышным голосом,  
Как шёпот юных трав  
На млеющих полях  
Душистою весною...

И думал я с тревогою в душе,  
Как бурей сломленный:  
О, что это со мною?  
Во сне иль наяву  
Являетесь вы мне  
И лаской маните  
В вечерней тишине  
Меня куда-то за собою...

1916

\* \*  
\*

Мне целый вечер думалось о вас,  
Когда неслись вдаль мелодий чудных звуки,  
Витали в них мечты и вашей грезы муки...  
Я целый вечер думала о вас...

Витала ль грусть в той комнатке унылой,  
Где вас при темной лампе видывала я?  
Летела нежно к вам душа моя...  
Витали ль слезы в комнатке унылой?..

Быть может, да... Быть может, это было...  
Хотела б я тогда тихонько вас обнять  
И в грустном сумраке вам счастьем засиять,  
Чтоб сердце в вас от горя не застыло...

1916



Уныл мой день,  
Нерадостен мой вечер:  
Увял, угас, любимый мой, закат,  
Не вижу вас,  
Утих весенний ветер,  
И вновь кругом и тихо, и темно...  
О, где луна?  
Тоскливо мне без света...  
Душа моя ждала весенних грез...  
Теперь одна  
Во мраке, без ответа,  
Одна грустит без песен и без слез.  
Как ветви ив  
Над сонною рекою,  
Уныло спят надежды и мечты:  
Им суждено  
Расстаться с их весною  
И жить без вас, и жить без красоты!..

### НАД РУЧЬЕМ

Тишина среди скал  
И цветы... и цветы...  
И в тиши, где ручей,  
Золотые мечты.

Тихий лес, тихий лес  
Там качаясь шумит,  
И в алмазы ручья  
С неба солнце глядит.

Те цветы — не цветы,  
То все образы грез,  
А бриллианты в ручье —  
Блестки ясные слез:

В темных скалах лесных,  
Точно в сердце моем,  
Расцветает их цвет  
Лунной ночью и днем.

1914



Я хочу, чтоб душа моя белая  
Лишь для вас расцветала в тиши,  
Лишь пред вами склоняла, как лилия,  
Свой душистый и робкий цветок...

Чтоб тоски моей ивы тенистые  
Лишь над вами качались весной  
И все глубже и глубже с них капали  
В ваше сердце жемчужины слез...

Я желаю, как вечер, таинственно  
Вас окутать виденьями грез,  
Быть для вас его ласковым сумраком,  
Что дыханьем весны так объят,

Чтоб из мира страданий и горести  
В неизведанный радости край,  
В царство сказок и снов упоительных  
Унести вас, как дремлющий май...

1916



Я сплету в созвучья звуки,  
Легкий ветер уловлю,  
Унесусь на крыльях тучи  
В те края, что я люблю;  
Там рассыплюсь гневом, громом,  
Молний искрами, дождем,  
Прокачуся буреломом  
По лесах, зажгусь огнем —  
Только б жить мне всей душою,  
Только б горя мне не знать,  
Только б с бедною землею  
В рабстве век не коротать!..

1916

\* \*  
\*

Огня! огня! еще огня  
Вот в этой знойной, ясной мгле...  
Чтоб солнце жгло скорей меня  
На изнывающей земле...

Скорее — красок! слов мне дай!  
И крыльев, крыльев, чтоб лететь...  
Чтоб в этой ясной глубине  
Сверкать, смеяться, реять, петь!

1913

\* \*  
\*

Стонала, и злилася вьюга,  
И песни мне пела свои...  
Меня истомила дорога,  
Стучалась я в двери твои.

«Открой!» — я с тоскою зывала,  
Но ты не хотел отворить,  
И вечная ночь наступала,  
И холод мешал говорить...

1912

\* \*  
\*

В молчании немом стою я над прошедшим,  
Объята грезой о блеске ярком дня,  
О трепете весны над млеющим прудом,  
О шепоте листвы, исполненном огня...

И вот в душе моей, в сиянии солнца, света  
Стоишь, как прежде, ты с приветом на устах,  
И в памяти моей, в моей груди поэта  
Так ярко встало все с улыбкой и в цветах...

Но где же лет былых и сил моих порывы?  
Не знаю, почему судьба мне не дала  
Ни песен юных дней, ни эха на призывы  
И в жизни отчего я счастья не нашла...

Угасли... Отчего ж день яркий умирает?..  
Я ночи не люблю с ее могильной тьмой:  
Мне чудится тогда, что дух мой догорает,  
Что я навеки, друг, рассталася с тобой...

Пускай все будет так... Ведь вечны не бывают  
Ни счастье, ни любовь, ни юность, ни весна,  
И меркнет тихо все... И в дали уплывает  
Твоих невечных чувств игривая волна...

1913

\* \*  
\*

Осень глухая... Увявшие листья,  
Море тумана в саду...  
Бродят людские унылые тени,  
Точно в тяжелом бреду...

Бедные люди и бедная осень!  
Серое небо кругом...  
Солнцем листва золотая не вспыхнет,  
Дух не зажжется огнем...

Плачут туманы и плачут мечтанья,  
Тени безмолвия ждут  
Стона последнего грез омертвелых,  
Дней, когда вздохи умрут.

1915

\* \*  
\*

Моей любви к далекой, чистой грезе —  
К тому, что есть несознанного в вас,  
Вы не могли понять и оценить...

Ну что же?!  
В ней свет погас...

Так гаснет взор блистающий поэта,  
Когда заря исчезла, умерла:  
В душе жила мечта из давних роз  
И света,  
И вдруг ушла!..

1916

\* \*  
\*

У ног моих  
Немолчно плещет море,  
Громада скал торжественно молчит.  
О, сколько дум витает на просторе,  
О, сколько грез душа моя таит!..

Ты приглядиись:  
Летают в небе чайки,  
То все — мечты, благие, как слеза...  
Мечты к тебе стремятся без утайки,  
Волнуют дух, туманят мне глаза...

Забыла ль ты  
Иль помнишь еще живо  
Наш разговор, желания твои?  
Иль для тебя ничто мечты мои  
И все в тебе, как в скалах, молчаливо?..

1915

\* \*  
\*

По светлому солнцу полуденных стран  
Тоскует мой дух одинокий...  
О, дай же хоть искру, хоть яркий обман,  
Хоть луч золотой, ясноокий!..

Ах, в жизни так пусто и серо кругом,  
Как в давней, заученной сказке!..  
О, вспыхни сияньем, зажгися огнем,  
Дай верить ликующей ласке!

Поверить, что есть золотые края,  
Где радостью солнце сияет,  
Где бедная громко не стонет земля,  
Где счастье сердца обновляет...

Пригрей мою душу весенним лучом,  
Взрасти в ней лилейные грезы,  
Чтоб в сердце, уснувшем неверия сном,  
Раскрылися радости розы!..

1914

\* \*  
\*

Заворожили,  
Заволхвовали  
Мою вы душу  
Красой души,  
Красою ласки,  
Немой печали,  
Своих страданий  
Весной, в тиши...

Люблю вас нежно,  
Как только можно,  
Хочу любить вас  
И обожать,  
Хочу блаженство  
И глубь покоя  
Во взоре вашем  
Себе стяжать...

Хочу поверить,  
Что есть на свете  
Краса и нега  
И счастье грез,  
Что в вашем взоре,  
Что в вашем сердце  
Не будет горя,  
Не будет слез...

1916

\* \*  
\*

Я не хочу оставлять вас одною:  
Кажется мне, что охватит тоска  
Душу в вас нежную тихой волною,  
Точно хлад ночи — мечтанья цветка.

Я не хочу красоты вашей грезы  
Видеть объятай печалью немой,  
В жемчуге слез без надежд и желаний  
Тихой, цветущей, прекрасной весной.

Я не хочу, как в пустыне безмолвной,  
В жизни покинуть теперь вас одну:  
Счастье безбрежное, светлое, чистое  
В мире холодном для вас я найду.

1916

\* \*  
\*

Ты полна для меня столь сияющих грез,  
Таких нежных и грустных мечтаний,  
Что алмазом немим освежающих слез  
Заблестать мое сердце готово...

Ты — чутка и добра, точно благостный май,  
Точно вздохи весны благотворной,  
Но в тебе, притаившись, так грустно живет  
Сердце лилии белой, покорной...

Твой сияющий сад дивных сказок и снов,  
Твоей грусти печальные розы  
Так легко могут бури насильно сломать,  
Истерзать дисгармонией грозы...

И так жаль было б мне увидеть на земле  
Цвет растоптанный лилии белой  
И пустыню в том сердце, что счастья хотело  
И угасло без счастья во мгле!..

1916



\* \*  
\*

Вечерняя греза... Безбрежное море...  
Глубокое чувство к больному тебе...  
Люблю твои скорби, люблю твою горе,  
Любви не желая ответной себе...

Как нежных мелодий нежнейшего тона —  
Мне жаль замолканья в душе твоей грез,  
И сумерок тихих, и дня погасанья...  
Люблю тебя нежно, люблю я до слез...

### ВОЗВРАЩЕНИЕ ВЕСНЫ\*

Над морем роскошного юга,  
Где аканф и лавры растут,  
Где мраморы солнце целует,  
Легенда сложилась одна...  
Она облетела все страны  
И даже поныне живет  
И сердце народов чарует  
Улыбкой промчавшихся дней...  
То песня о том, как приходит  
На землю младая весна,  
Откуда берутся на свете  
Мечты, упования, цветы,  
Веселые майские грезы,  
И трели лесных соловьев  
В едва распустившейся чаще,  
И чувства под сенью садов...

---

Жила Мать-Земля безмятежно  
С красавицей дочкой вдвоем,  
Она свою дочь обожала  
И больше любила, чем жизнь...  
Улыбками солнце сияло,  
Где бы девушка эта не шла,  
От взгляда ее расцветали,  
Блестящая росой, луга,

\* С украинского моего подлинника. (Приміт. автора).

Цветистые делались грезы  
В истерзанном сердце людей,  
И громче в лесу заливался  
И пел про любовь соловей.  
И втайне Земля наслаждалась,  
Гордилась, что то — ее дочь,  
И верила твердо, что счастье  
Такое дано навсегда...  
Но все ведь на свете проходит:  
И дружба, и жизнь, и любовь,  
И радость не вечна бывает  
И призрачна, точно туман!..  
И вот миновалось лето,  
И осень слетела в слезах  
На жившую грезами Землю,  
На лес, на луга, на цветы...  
И грустно поблекли мечты  
У Матери в сердце счастливом,  
И горе его иссушило  
Страданьем немым, молчаливым...  
Однажды в глубокую осень,  
Когда обнажился уж лес  
И по небу тучи летели  
С тоскою в безвестную даль,  
А бури осенние пели  
Свою безысходную песнь,—  
Подземного царства владыка  
Похитил у Матери дочь...  
Исчезла прекрасная Кора  
(Так звали красавицу все),  
И вот одинокой осталась  
Ее безутешная Мать...  
Без слез, как резца изваянье,  
Свой взор в одну точку вперив,  
Сидела, тоскуя по Коре,  
Она в иссушающем горе...  
Ей мир весь теперь опостыл,  
Свет солнца как будто угас,  
Леса и поля опустели  
Без дочери милой ее...  
Печалюсь, дубы шелестели,  
Дыхание смерти кляня,  
И черные птицы носились,  
Где раньше надежды резвились...

И мысленно Мать умоляла,  
Чтоб сжалилось небо над ней,  
Чтоб жизнь ее, полную горя,  
Оно прекратило скорей...  
Чтоб ей не грустить и не видеть  
Без дочери жизни кругом,  
Не слышать мелодий осенних  
И вздохов в лесу золотом...  
И вяло молитве той небо,  
Но все ж над страданьем ее  
Задумались боги глубоко,  
И Матери стало им жаль...  
Они ей тогда возвестили,  
Что дочь дорогая ее  
Раз в год будет к ней возвращаться  
И грезы Земле приносить...  
И с каждым ее возвращеньем  
Вновь будут кругом расцветать  
Мечты, и цветы, и надежды,  
И сны, что лелеяла Мать...

---

Слышишь звон, жужжанье, пенье,  
Соловиный свист в лесах,  
Ветра лет и дуновенье  
Грез весенних на лугах?  
Слышишь травки прозябанье,  
Звонкий говор ручейка  
И кукушек кукованье  
В роще с каждого сучка?  
Радость вьется над полями,  
И сияет ясный день,  
Что-то близится, чарует,  
Над мечтаньями колдует,  
Будит в грезах негу, лень...  
Что-то весело смеется  
В каждом крыльце мотылька,  
В каждой ласточке веселой,  
В каждом венчике цветка...  
И на сердце вырастает,  
Точно лилия; нежна,  
Точно радость, говорлива  
Грез волшебница — Весна...

Раскинулась, украсилась сверканьем всех т  
Лозою виноградною чело все обвила...  
И пьет очарование, как пенящийся медь,  
С улыбкою победною, держа в руках фиал...  
Вокруг нее все шепчется: «Взгляните на нее  
Да славит ее видящий земное бытие.  
Она приносит радости, она приносит свет,  
От грез ее чарующих цветами лес одет;  
От взоров ее блещущих поют сильней ручьи,  
И темный лес качается, и стонут соловьи...

О, воспойте наслажденье,  
О, воспойте грез приход,  
Пойте Кору возвращенье,  
О леса и лоно вод!..  
Громче лейся, щебетанье,  
Громче смейтесь, соловьи,  
Веселее отзывайтесь  
На призыв весны, ручьи!  
Вот она подходит ближе  
Легкой поступью своей:  
Поклонись ей, роща, ниже,  
Зашуми ей веселей!  
Расступитесь, ветви, шире,  
Затаите ропот, треск —  
С нею гордость реет в мире,  
Вся в лучах, как солнца блеск!...»  
И смеется Кора смехом  
Серебристым, молодым,  
И в лесу гуляет эхо,  
Слившись с солнцем золотым;  
И от смеха ее выются  
Всюду грезы все в цветах,  
И из уст напевы льются,  
И цветет любовь в сердцах;  
Вишни всюду расцветают,  
Яблонь слышен аромат,  
Песни грусти в думах тают,  
И мечты в душе звенят...  
Кто-то что-то напевает,  
Где-то дятел дуб долбит,  
Вьются синие стрекозы,  
Речка весело бежит...  
Легче дышится, живется,  
Точно в сказке или снах:

Ни сомнений, ни страданий  
Не встречается в лесах...  
Только хоры нимф игривых  
Забавляются в ветвях,  
В песнях радостных, счастливых  
Славят Землю и Весну:  
«Славьте жизнь и красоту,  
Славьте деву молодую,  
Что пришла из стран далеких  
Осчастливить белый свет!  
Пусть же будет Пан воспет!  
Пусть идут все в лес и в поле,  
Чтоб там жизнь воспеть на воле,  
Чтоб сердце настал расцвет!»

Із збірки  
«ПРОБУДЖЕННЯ»  
(1917)

ДО ХЛОПЦЯ

Ми перестраждали, любий мій хлопчисько...  
Ти ж ростеш сильнішим, аніж ми, старенькі,  
Ти розкинеш віти, наче дуб могутній,  
Гордо й незалежно, не в тюрмі, як батько!  
В сонцю золотому будеш ти купати  
Вільні мрії й думи, вільні вчинки й слово,  
Ти, як ми, не будеш критись і ридати,  
Цілувать руїни і молитись знову...  
Не кляни нас, хлопче, що ми всі корились,  
За рабів що підлих нас всі люди мали:  
Плакали ми тяжко, і душевні сили  
В боротьбі нестерпній марно розтрачали...  
На шляху широкім ти старців стрічаєш?..  
Так же й ми ходили з словом попідтинню,  
Щоб те вбоге слово крадькома посіять  
В душах бідних, темних, в душах, серцю рідн  
І ловили всіх нас, наче тих злочинців,  
Псами наше слово вільнеє цькували,  
І, як та солома, ми по тюрмах гнили,  
І жили безбарвно, й вічність призивали...  
А тепер розпались ті одвічні пута,  
Вже минулось лихо, вже минулась скрута,  
Тільки ми, каліки, що ходить одвикли,  
Якось сміємося наче зі сльозами...  
Так і тиї сови, хлопче вільний, любий:  
Показать їм світло, вдень вони й не бачуть,  
Бо сиділи довго серед птьми ночі...  
Так вже й наші очі і сміються, й плачуть!..

6.III.1917, Ялта

\* \*  
\*

Свобода йде! свобода йде!..  
На крилах в'ється і летить,  
Теплом в обличчя віє нам,

Співа, сіяє і шумить...  
Та се ж Весна! Та се ж Весна!..  
Обійми ширше розкривайте,  
Вітайте волю голосніш,  
Шуміть, радійте і співайте.  
Як сонця жар, що в небі сяє,  
Як степ безмежний — цю весну,  
Як волю — вітер, що буяє,  
Що хилить жито до лану,—  
Любіть людей! Любіть людей!..

*18.III.1917, Харків*

### ДО ЛАЗАРЯ

О Лазарю вбогий, мій бідний народе,  
Лежав ти в печері, во гробі, німий...  
І сталося чудо... На заклик Свободи  
Піднявсь ти воскреслий і вийшов живий!..  
Осанна, осанна відродженню й волі!  
Осанна свободі, хвала небесам,  
Ти викуеш щастя народної долі,  
Ти будеш щасливий, освічений сам!  
В безмежнім народів усіх океані  
Ти будеш, як рівня, про сонце співать,  
На вільнім, вселюдським братерським майдані  
Тебе будуть люди, як брата, вітати!  
Осанна, осанна, осанна Свободі!  
Ти з рівними рівний розквітнеш, як май...  
Хай думка ж просвітиться сонцем в народі,  
Хай прийме нас Воля у світлий свій рай!..

*1917*

### НАРОДНИЙ МАРШ

Гей, не дивуйтесь, добрії люде,  
Що на Вкраїні повстало:  
Що сонце правди, свято свободи  
Нам із небес засіяло!

Міцно ви стійте за своє право,  
Щоб край не дачь на поталу.  
Волю і рівність, щастя й братерство  
Ми здобули для загалу!  
Гей, розцвітаймо, гей, розвиваймось,  
Наче діброва весною!  
Се — наше право, се — наша мрія —  
Право життя і розвою!  
З рівним братайтесь, правду любіте,  
Край свій шануйте й кохайте,  
Душу високу, серце юнацьке  
За рідний нарід віддайте!  
Щастя народу, його свобода  
Хай процвітають вовіки,  
Хай залунають в колі народів  
Вільних пісень наших ріки!  
Бійтесь, тирані, нашої сили,  
Бійтесь любові до люду,  
Ми любим волю, ми любим людськість,  
Не знесемо ми огуди!..  
Всі ми повстали, всі об'єднались,  
В тому ж єднанні є сила;  
Смерть і погрози нас не злякають,  
Скорить же тільки могила...\*

22.IV.1917

---

\* Співати на голос «Гей, не дивуйтесь, добрії люди»,  
(Приміт. автора).



Із збірки  
«CLEMATIS»  
(1922)

**ЛИПНЕВА НІЧ**

Липнева ніч поволі над землею  
Так тихо лине в свіжості нічній...  
Вгамуйся, дух, бажаючи спокою,  
Душа моя бунтарська, замовчи!..

Не все тобі носитися на крилах,  
Не все тобі до щастя марно йти:  
Настала хвиля сну по турбуваннях,  
І замовчать повинна також ти!..

В тобі любов цвіла, буяли мрії,  
Вогнем небес чудовим ти жила!  
Але земля твої закрила вії —  
Скорися їй, засни мерщій, засни!..

О, як любила я, що тобі світить,—  
Все море дум ясних, мов блиски зір,  
Усю красу, що лине над землею...  
Засни, душа утомлена, засни!..

*20.VII.1920*

**ДОМИК І СОНАТА**

Із вікон дачі, що в гаю,  
Луна бетховенська соната!  
Вона любов співа мою  
У блисках золота в гаю...

Я насолоду з тонів п'ю,  
Бо в них журба вита якась-то...  
Із вікон дачі, що в гаю,  
Луна бетховенська соната!..

*20.IX.1922*

## ПАМ'ЯТІ МОЄЇ МАТЕРІ

Неначе сон... неначе сон,  
Осяйний, сонячний, жагучий,  
Здійнявся шлях, що змалку ще  
Йї маривсь в долі неминуцій.  
Щезали пута, світ вставав  
І прокидавсь для дня нового,  
І шлях роботи відкривавсь  
Тоді йї для народу свого...  
І все: і тихее село  
У вербах мрійних серед степу,  
І хата біла в вишнику,  
Мов сон, у дійсності було...  
У хаті світло царювало  
Для тих, хто темним в хату йшов,  
І слово запальне лунало  
Про сонце, згоду і любов...  
Таке чуття до краю свого  
Вона і в міста шум несла,  
Що може бути краса така:  
Так сумно-сумно закінчило  
Воно йї ті щасливі дні  
І знак мовчання наложило  
На тукіт серця й вільні сни!..

2.VIII.1920

## САМІТНЯ

Злотисті квіти днів моїх осінніх —  
Пісень забутих спомини мої,  
Химерний сон під листя тихий шепіт  
І меду дух, як вмерли вже гаї!

Журливий спів в осіннім тужнім серці,  
Хмарок рожевих танучий привіт —  
Останній знак колишнього спокою,  
Останній згук з пісень минулих літ...

І я — сама!.. Сама в широкім світі!..  
Де ясний день і сонце де моє?!  
Це — вечір мій... Вже сутінь ночі близько,  
Мое життя поволі розтае!..

11.VIII.1920, Старий Салтів

## ЧОМУ?

Я не знаю чому знов на серці пісні,  
Знов любити і мріять бажання...  
Тихо сном оповиті тополі стоять,  
Ніч чудова, у травах зітхання...

Я не знаю чому божевільна душа  
Знову просить ласкавого слова,  
Ніч весняна дрімає, не шепче ріка,  
Серед квітів — любовна розмова...

Ой скажи мені, друже, чом в серці весна:  
Промайнули вже юні літа —  
Більш не час мені мріять, сама я, одна,  
А душа все ще просить привіта...

1920

## БАЙДУЖІСТЬ

Куди біжать ці хмари полохливі  
В поважнім просторі холонучих небес?  
Де спинять хід вони безцільний і осінній,  
Стихійний, наче смерть?..  
Тепер, коли безбарвністю ущерть  
Моя душа сповнилась, наче хмари,  
Я б в далечинь сама воліла б краще йти  
Без краю, мовчки, мертва, з уст щоб ані пари,  
Ніж в тузі безпромінній  
Співать вночі!..

22.IX.1922

## МЕЛОДІЯ

Кому повім журбу мою  
Серед осінніх ясних днів?  
Минулих днів відгомін-спів  
Я в серці стомленім таю...  
Кому повім журбу мою?..

Прощальні зграї журавлів  
На південь здавна потяглись;  
Останні згуки розляглись,  
Що з них складався щасний спів...  
Прощальні зграї журавлів...

Барвисте листя золоте —  
Минуле щастя любе те,  
Що ним жила, що ним співала,  
Що вік в душі своїй кохала,  
Тепер вмирає як на те...  
Останнє листя золоте...

*И.Х.1922*

### ІЗ ЦИКЛУ «ГАННА»

**Ів. Франко й Ганна**

В розбитій країні, у тяжкій недузї  
Забутий, під громом гармат він лежав...  
Святині валялись кругом у нарузі,  
Весь край його рідний в пожежах палав.  
І ось на Україні, в селі десь далекім  
Учителька Ганна згадала його:  
Апостола світла в бойовищі тому  
Огню уділила від серця свого  
І хворого словом сердечним зігріла;  
Знов віра в людину у нім ожила...  
А його країна горіла й горіла,  
І буря кривава навколо гула...  
Здіймалися вгору убогії руки,  
І плакали діти, й ридали жінки:  
Україну, нам рідну, на тяжкій муки,  
Немов на Голгофу, вели вороги...

*1914*

## До Ганни

Тихенько-тихенько тобі я шепнути  
Хотіла б нечутні і ніжні слова,  
Як ти вся гориш у вогні життєвому  
Так пристрасно й ясно, як днина нова...  
Так тихо шепнути, щоб люди сторонні  
Не чули й не бачили зовсім мене,  
Щоб струни, що в серці у мене поснули,  
Прокинулись тільки й забули смутне.  
Щоб ти це відчула, щоб тепла, як повінь,  
Любов твоя сильна до маси людей  
Зненацька на мрії моїй зупинилась  
Удень чи у тиші глибокій ночей  
І мовчки, сердечно над нею схилилась!..

*Лютий, 1920*

## Ганнина душа

Ти дала мені стільки чудових хвилин,  
Стільки ніжності пісням і мріям,  
Що тепер, коли вічним заснула ти сном,  
Ще тобою живу я і мрію.  
Бачу тебе в весні я новій за вікном,  
Бачу в усміхах юних, народних,  
Я кохаю тебе, хоч ти спиш вічним сном,  
Хоч мені вже твій зір не зоріє!..  
Я кохаю тебе в сніжно-білих квітках,  
В вітах терну і в білому цвіті,  
І в яблунях тихих над білим хрестом...  
Я за все більш люблю тебе в світі!..

*4.V.1920*

## ЕЛЕГІЯ

Прибралися ліси у золото осінне,  
Востаннє сонце їм сіяє золоте,  
Востаннє їм блакить всміхається ласкаво,  
І щось заховують вони в собі святе...  
Немов з минулих днів знайома розмова

Літає тихо в них, як шепіт милих слів,  
Покіль палка любов між ними не заснула  
І мертвий, вічний сніг не вкрив колишніх снів...  
І я ходила тут ще в юності, душею  
Своею тонучи у морі ніжних мрій...  
Минула юність та... І жаль якийсь за нею  
Цвіте, як барвний сон тепер в душі моїй.  
Немов віків тягар наліг нам на рамена,  
Немає багатьох найкращих серед нас...  
Цвіте щороку скрізь весна й тепер зелена,  
Але у серці в нас її вбиває час...  
Пригаслим зором ми обводимо навколо:  
Кругом все жовкне, блідне, й листя з віт спада,  
Здається, дух зими торкається вже чола,  
І ми самі пливем у далеч, як вода...

*10.IX.1922, Сокольники*

# ЛУІЗА МІШЕЛЬ

## *Драматична поема*

### ДІЙОВІ ОСОБИ

Луїза Мішель — комунарка, вчителька дитячої пролетарської школи.

Її мати.

Теофіль Ферре — діяч Комуни.

Анаїс Ферре — його мати.

Мері — його сестра.

Генерал Леконт — командувач версальців.

Генерал Галіфе.

Прокурор.

Секретар військового суду.

Доповідач Дальї.

Сусіда Мішелів.

Сусіда Ферре.

Версальський офіцер (він же Незнайомий).

Лефрансе — комунар.

Жан — брат Луїзин, хлопець 13 років.

Ассі — заступник Центрального комітету.

Діти, комунари, солдати, юнаки, селяни, дівчата.  
Діється в Парижі року 1871.

## КАРТИНА ПЕРША

Класна кімната в школі. Перед школярами вчителька Луїза Мішель. Тут же мати Луїзіна плете панчохи.

Луїза

Співайте пісню школярів,  
Повторюйте слова за мною.  
Укупі всі, усі юрбою,  
Гей, починаємо ураз!..

Діти

«Ми діти Парижа й свободи,  
Ми темінь геть одженемо:  
Нехай братаються народи,  
Щоб скинуть деспотів ярмо!»

Луїза

*(сама до себе)*

О діти, милі! Якби знали ви,  
Яку любов до вас душа таїть!..  
Ваш спів в мені надії викликає.  
Але, на жаль, щасливий вік ваш — мить!  
Можливо, що і вас чека страждання,  
Сваволя бур, колючий терн вінців.  
Та прийде день — минуться хвилювання  
І зійде вік, щасливіший з віків!..

*(До них.)*

Тепер же йдіть! Ідіть собі додому!..

Мати

Що маєш ти тепер робить, Луїзо?

Луїза

Нічого, мамо! Я чекаю на нашого Ферре.  
На Теофіля...

Стук у двері. Входить Ферре.

Ферре

Ганебний час. Чи чули ви, Луїзо?  
Версаль з пруссаками угоду підписав,  
Аби утримати в руках самому владу  
І з ворогом удвох ще дужче нас гнобить...



## Луїза

Ми мусили того давно вже сподіватись!

## Ферре

Великі натовпи укрили всі бульвари.  
Юрба кричить: «У Страсбур! На борню!  
Скликайте люд. Збирайте волонтерів,  
Щоб рятувати Францію свою!..»  
Ми маєм скинути нарешті дикий уряд,  
Що запродав нас німцям-ворогам,  
Що так і жде, де б йому найспритніше,  
Здушивши нас, на шию сісти нам!  
Нехай столицю вкриють барикади,  
Нехай пожежі зроблять з ночі день —  
Ми порвемо всі пута тої влади,  
Бо безліч нас — героїв без імень!..  
Я кличу вас, Луїзо, і жіноцтво  
На боротьбу, якої світ не знав:  
Пролетар'ят збудився і повстав...  
Від рук його паде тепер деспотство!  
Чи підете за мною ви, Луїзо?..

## Луїза

Забути все? Покинуть мрії  
І спокій давніх юних літ,  
Піти в бої, розбити гніт,  
В майбутнє глянуть, звівши вії!..  
Як хороше!..  
Я йду!.. Я йду!..

Знадвору за вікном чути гамір і крики: «Геть імперію!  
Хай живе республіка! Геть зрадників! А-а-а!..»  
Вривається маленький брат Луїзин.

## Жан

Б'ють барабани... Люди ідуть...  
Стяги червоні над лавами мають...  
О, якби більшим мені оце бути!..  
Мамо!.. Чом мене туди не пускають?

## Мати

Цить, Жане! Це все не про тебе...  
Луїзо! Що в дорогу дать  
І що зі школою робити?

## Луїза

Нічого не давайте, мамо,  
При війську все мені дадуть!..  
Іду у путь!.. А школярів моїх  
Учіть, як я сама учила.  
Нехай товаришки по школі  
Мене замінять на цей час...  
*(На мить зупиняється, оглядає стіни,  
прощається з ними.)*

Прощай, моя маленька шкілько!..  
Ви, мапи, парти, малюнки...  
Далеко йдуть оті стежки,  
Що ними йти в житті я маю!..  
І ти, о сивая голубко,  
Кріпись і жди мене з боїв.  
В моїй душі — величний спів,  
В моїх думках... і ти, о нене!..

## Мати

О люба доню! Рветься з болю й щастя  
У мене як у матері душа,  
Що можеш ти в святім своїм паланні  
Ідеям поступу й борні служити!  
Але людині плакати властиво,  
Коли їй мужність душу покида  
В розлуки час, у хвилі розставання,  
Як не борець, а МАТИ в ній стражда...  
Ти не дивись, що я ось зараз плачу,—  
Це все мине: то — лише мить одна.  
Ще може й я той світ новий побачу,  
Що ним ущерть душа твоя повна!  
Коли убогих втоптано в болото  
Та думи в них сильніші за орлів —  
Розкриті їм для поступу ворота  
І не страшний їм брязкіт кайданів!

## Луїза

Кохана мамо! В бурі й громі битви,  
Де жах, і смерть, і плач, і боротьба,  
Про тебе спомин ясний, найніжніший  
В моїй душі хай завше вирина.  
І як зоря вечірня, що прощенням  
Мені сія ще, заким ніч прийде,—  
Любов твоя хай зробиться натхненням,

Живить мене і серця будить міч.  
Як ти — таких шука душа усюди!  
І бачу я жіноцтво й його труд,  
І рій надій, і сльози з-за облуди,  
І злидні, й гніт, і весь убогий люд...  
Тоді на частки чуле серце рветься,  
Воно горить, за зброєю шука,  
Його вогонь — священним вже здається,  
З його плачів — рождається борня...

*(До Ферре.)*

Ідіть, де треба йти нам, Теофілю!

*(Обіймає матір.)*

Виходять. Входять два школярі й Жан.

Школярі

Де пані вчителька?

Мати

Ви ждете Луїзи, любі ластів'ята?  
Ой, не прийде скоро вас вона учить:  
Йде вона в походи право боронить  
Від деспотства й люті, що ідуть, як хмара...

Хлопець

ХТО ж це йде?

Мати

То — багатства сила, що нас вік гнітила,  
Що рабами в пільмі темний люд тримала  
І трима ще й досі, поки нас могила  
Візьме, а ідеї йтимуть на поталу.  
Але вас багато буде в дивній зміні,  
Що натомість прийде, мовби день рожевий,  
З уст поллеться ваших заклик полудневий.  
Скричите ви: «Сонце!.. Сонце, мамо, встало!  
Подивіться, люди! Приєднайте сили  
До ідей, що всесвіт шле усім народам,  
Киньте в яму рабство і журбу похилу!»

Хлопець

А мені й товаришам моїм чи ж можна буде  
Піти за вчителькою?

## М а т и Л у ї з и н а

Можна... Можна... Я вже вас, маленьких, бачу,  
Борці свої зімкнули лави,  
Набої діти подають,  
Жінки стоять на барикадах  
І менту ждуть, коли умруть...  
Стріляйте, ріжте, крайте, бийте!..  
Праворуч, ззаду, в ноги, в бік!..  
Ворожу кров річками лийте,  
Щоб ворог звідси не утік!..  
О, скільки наших вже упало,  
А скільки в тюрмах погнило!..  
І та... і та... І все їм мало...  
Ще сонце наше не зійшло!..

## Ж а н

Зійде, мамо!

Входить подруга Луїзіна, сестра Ферре, Мері.

## М е р і

Ви без Луїзи?

## М а т и

Без Луїзи!..

## М е р і

Пішли?..

## М а т и

Пішли!..

## М е р і

Я бачила Луїзу й Теофіля...  
Не слід вам, пані, плакати отак!  
Я знаю добре, що мене так само  
До пристрасті мамуся береже,  
Бо серце їй та думка розриває,  
Що можу я із Теофілем вдвох  
Попастись ворогам до рук жорстоких...  
І знаю міць і глибіню того смутку,  
Що душу нам віднині розрива!  
Бо ГОРОЖАНКА ви, але ж і мати,  
І біль подвійний втайні точить вас...  
Хотіли б ви нестоптанною бачить  
Трудящу людність всю і рідний край,  
Хотіли б вище людський стяг здійняти  
Добра і мрій для отаких, як ви!..

А доню... донечку... борні віддати!..  
Та ба... Чуття невдержне вас хвилює —  
Чуття тії, що втрачує дитя;  
І стоїте ви з ним на роздоріжжі,  
Самі в думках, чи буде вороття...

### М а т и

Це дійсно так!... Минеться вир натхнення,  
Для мене прийде будень без дочки,  
І, як зозуля, я на гілці голій  
Почну квилити, бо... ЛЮДИНА я..  
Бо не безмежні сили мого духу,  
І всі ми так, як листя восени:  
Глядиш — в душі зав'яли почування  
І облетів жадань найлуччих цвіт...  
І знов ми зовсім, зовсім кволі й бідні!..

### М е р і

Я розважатиму і вас, і маму!..

### М а т и

Спасибі, доню, але наше горе —  
То горе непоправне і тяжке!..  
Ми, мов Ніоба, можемо загубити  
Разом все щастя нашого життя...  
Усіх дітей!..

### С т а р и й д і д

Сусідко, добрий день! Приніс я речі  
Луїзині: не хтілось, видно, їй  
Розлуки мент удруге поновляти,  
Щоб серце вам не крають зайвий раз.  
Той одяг, що змінила на солдатський,  
Вона мені оце передала  
І мовила: «Це віднеси додому,  
А в цій мені вільніше і зручніш...»  
І я приніс...  
Ось новина: касарні Ля-Вілетти  
Революційний натовп оточив,  
Хотів забрати зброю, скинуть уряд,  
Звалити лад, республіку ввести.  
Але шпиги пронюхали про намір,  
Мов галич, кинулись на здобич ту,  
Двох діячів з нас — Ода і Врідо —  
Забрали вмить і розстрілять хотіли,  
Та люд повстав і їм не дав робить!..

Пізніше ще, як пролетарський Париж  
Довідавсь про поразку і підхід  
Німецьких військ, усе захвилювалось,  
Всі кинулись в будинки установ,  
Забрали ратушу, усе замкнули,  
Й єдиний крик пронісся між людьми:  
«Нехай живе республіка між нами!»

### М а т и

Не наш то крик і досі ще лунає:  
Четверте вересня для нас чуже!  
Та близько хвиля — НАШ прапор замає,  
Розквітне серце доньки і мое!  
І може, я правдиве визнаю щастя,  
Луїзу знов побачу й обійму,  
Над Парижем Комуни зійде сонце,  
Убогий люд розві здирства тьму!

### КАРТИНА ДРУГА

Високий ряд східців уширш сцени (в глибині її). Нагорі видко грецький портал — вхід у якусь громадську установу. Під порталом вище за всіх — Луїза Мішель на площадці. Всі східці й уся сцена заповнені народом, що товпиться, давлячи один одного так, що яблуку ніде впасти.

### Луїза

Товариші! Пуска імперський уряд  
Пруссаків у Париж і людність продає...  
Добро народне має за своє  
І в громадян у серці сіє бурю...

### Юрба

Геть імперію!..

### Луїза

Товариші! Версаль французів зрадив.  
Ми — бидло для отих, що в сріблі тонуть,  
Що золота пильнують з німцем вдох...  
Ми зрадників вже мали багатьох,  
Найгірші ж ці! Валить їх люту владу!

### Юрба

Валить! Валить!..

Луїза

Вступайте всі у лави волонтерів,  
Хто проти уряду і ворогів.  
Формуйте армію, гей, в вир боїв!  
Червоний стяг замініть стяг кольорів!

Юрба

Усі йдемо, усі, усі!..

Луїза

По що йдете? За власні права,  
За діти, за жінки, за себе всіх,  
По волю і за рід пролетарів,  
За те, що в далеч вбогих порива!

Юрба

Вперед! Вперед! Вперед!

Луїза

Без бою не здобудем швидко ми  
Комуни, рівності і людських прав —  
Імперський уряд людність ошукав,  
Вас обманув, братва, мужі й жінки!

Юрба

Украв права! Украв! Украв!..

Луїза

В розкошах уряд потопа,  
А ми, голодні, в злиднях тонем...  
Брати! Там, за Комуни лоном,  
Настане кращая доба...

Юрба

Геть багачів! Геть лад старий!  
Геть, геть, геть, геть!..

### КАРТИНА ТРЕТЯ (18 БЕРЕЗНЯ)

Вся сцена являє собою спад гори під зеленим килимом трави. Лише на вершині — площина зліва, праворуч і посередині, де невеличка западина. На цій западині-площині стоїть мітральєза комунарів. На половині спаду — каміння й скеля Монмартру. Діється 18-го березня. Одна група комунарів на вершині, друга йде вниз; між останніми Луїза Мішель і Ферре.

Луїза

Світає вже: У білім сяйві ранку  
Нас на вершині жде чи день, чи смерть;

Убогий келих, слізьми цовний вщерть,  
Помститись кличе нас в огні світанку!  
Хай в березні кривавому для нас  
Загомонять народні мітральези,  
І в згуках їх та в співах «Марсельези»  
Пролетарі уздрять побідний час!..  
Там два світи над спадами Монмартру  
Зустрінуться: деспотства й світ отих,  
Що з пут убозтва йдуть назустріч сонцю  
Здобуть вогню ідей і прав людських!

### Ф е р р е

Там два світи, там два світи  
В незгоді й битві між собою  
Розв'яжуть спірку в шумі бою:  
Пролетарі й, деспотство, ти!..

Услід за Ферре і Луїзою на авансцену йдуть із боків інші комунари, що з ними. Підіймаються до половини спаду, де каміння й рівний уступ гори. З лівої куліси в цьому місці зненацька показується група жінок із червоним прапором. Останньою шкандибасе стара мати Луїзіна.

### Луїза (що йде нагору)

Мама?.. Тут?.. Навіщо?..

### М а т и

Прости! Прости! Я не могла,  
Не в силі я була сидіти.  
Чоло обнять тобі й зогріти  
Сльозами я оце прийшла!..  
Кругом вже буря загула,  
Засвище ось-ось завірюха,  
Та їй не стримать мого духа,  
Хоч у вогні все запала!..  
Бо, може, в колі цих людей  
Одною з жертв і ти загинеш,  
І я ніколи не побачу  
Твоїх розгніваних очей!..  
Я кинусь в бій... підставлю груди,  
Коли стрілятимуть на вас:  
Хай смерть бере, як брати буде,  
Мене замість тебе в цей час!



## Луїза

О мамо! Ні! Не може статись,  
Щоб доля відняла мене,  
Ще повну сил, у тебе рано.  
Це все перейде! Це мине!  
Прохаю, йди тепер додому.

## Мати

Я ще побуду, ще хоч з мент!  
На тебе я не надивилась...  
Якщо ви знищите їх вщент,  
Тоді піду, тоді я скриюсь.

Чути за вершиною сурми версальців. Несподівано на гірській площині з правої куліси з'являється на коні постать версальського генерала Леконта. Крупом коня до тих комунарів, що стоять на горі, він із високої площини кричить в бік до війська.

## Генерал Леконт

Версальці вірні, слухайте команди!  
Гармати комунарів тут стоять!..  
Привести коней! Запрягти в гармати!  
Заволодіть повстанчеським добром!  
Як буде опір, в їх юрбу... стріляти!

Уступом нижче з'являється валка солдатів, що йдуть до серединної мітральези, але в цей час комунарки-жінки грудьми кидаються на мітральезу з криками.

## Жіноцтво

Не руш! Це — наше!.. Копійки  
На зброю цю пішли народні!..

## Луїза

*(що притьмом вискочила на вершину,  
піднявши праву руку вгору)*  
Арештувати генерала! Не сміть стрілять!

## Версальці

*(кидають рушниці й усі разом)*

Брати, ми з вами!..

*(Підбігають до генеральського коня.)*

## І версалець

Не командуй! Геть з коня!  
Тут нарід — пан!..

## Луїза

Шаблі з піхв! Беріте генерала!..

## Хор

(«Марсельеза»)

Тремтять, багачі і тирані,  
Ранок слушний побіди настав!  
З рук деспотів прапор їх упав,  
Згуки сурми заграли їм смерть!..

Вперед, комунари, вперед!  
Хай згине давнє зло!  
Не час тепер вагатись,  
Як сонце вже зійшло!  
Вперед, комунари, вперед!

Розгорнутими лавами з червоним прапором спускаються зі спаду,  
обіймаючись поміж собою та ведучи позаду пішого генерала  
Леконта.

Завіса для наступної картини.

### КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

(Проголошення Комуни)

Діється 28 березня.

Велика зала ратуші. Посередині в глибині — погруддя Республіки.  
До неї східці й п'єдестал. Над головою Республіки один великий  
червоний стяг і ціла низка менших цілим овіалом.

Спочатку порожня зала починає заповнятися батальйонами чорних  
зуавів у широких штанах, далі залогоми Монмартру, Бельвілю й ін-  
ших кварталів Парижа з прапорами й фрігійськими ковпаками вгорі  
на держальні прапорів, як у часи Конвенту тому 100 літ. Усі солдати  
стають у лави праворуч і ліворуч від погруддя і в час промови го-  
лови зборів схиляють усі прапори вниз перед Республікою. Трохи  
ближче до середини сцени — стіл, укритий червоно, за ним посере-  
дині голова зборів Комуни Ранв'є, члени Комуни, Цент-  
ральний комітет Національної гвардії. Далі вхо-  
дять у публіку жінки з Луїзою й прапором.

Ранв'є

Говорю в імені народу!  
Прийшов нарешті слушний час,  
Коли намість деспотства й тліну  
Свобода віє серед нас!  
Упали пута віковії,  
Нас не трима в сітях обман,  
Той, хто вмирати чесно вміє,  
Той вийшов свій орати лан.  
І вже нема «мого-чужого» —

Усе зрівнялось, ожило;  
Ушир простору молодого  
Народне щастя поплигло.

Ю р б а

Вітаємо цей мент, вітаймо!

Духова оркестра грає одну строфу «Марсельези», всі стяги схиляються вниз перед Республікою.

А с с і

(встає за столом)

Центральний комітет,  
Що тимчасово існував,  
Передає права Комуні.

Ю р б а

Нехай живе Комуна!

Юрба співає «Пісню вирушення» — «Chant dedepart».

Х о р

«Ми жаху ніколи не знали,  
З презирством стрічаєм ми смерть,  
Стражданням і горем сповнилась  
Народная чаша ущерть!

Вперед, комунари, вперед, комунари!..  
Ми виповним всі барикади —  
За нами батьки і жінки,  
Щоб з пут вікового деспотства  
Звільнилися волі квітки.

Вперед, комунари, вперед, комунари!..  
Як буде старіших убито —  
Нас діти заступлять малі,  
Але ми здобудемо право  
Для тих, що трудилися, німі!..

Вперед, комунари, вперед, комунари».

Р а н в' е

Так ось я називаю тих,  
Хто на чолі Комуни став!  
Присутні мають озиватись.  
Дюваль!

Д ю в а л ь

Я тут!

Р а н в' е

Флюран!

Він самий!..                      Ф л ю р а н  
Варлен!                              Р а н в' е  
Ось я!..                                В а р л е н  
Ферре!                                Р а н в' е  
Прийшов!                            Ф е р р е  
А Делеклюз?                        Р а н в' е  
Є тут!                                 Д е л е к л ю з  
Домбровський!                    Р а н в' е  
Я!                                        Д о м б р о в с ь к и й  
    Р а н в' е

Я також інших всіх вітаю;  
Багато сил нових у нас!  
Один прапор усім нам має,  
Одна мета горить в цей час!  
У путь ідять усі до неї.

    Ю р б а  
Ми накладем життям своїм,  
Щоб ту мету нам досягти!

Чути гарматний салют. Оркестр грає «Марсельезу».

## КАРТИНА П'ЯТА

Діється надвечір на майдані біля городських мурів там, де в них вихідна брама на Сан-Клю. На порожнім майдані вдвох сидять біля одного дому на ослоні Луїза Мішель і Теофіль Ферре.

Луїза

Я всіх людей люблю, Ферре, таких, як ми:  
Без жодної в душі неправди і насильства,  
Нужденних злидарів, що мають у думках  
До сонця пориви і в серцеві — любов!..  
Сама я — отака! Мені природа в душу  
Вложила лагідність та ще крицевий дух,

Твердіший за мене, бо в далеч простування  
До поступу в мені — це мого серця триб!  
Люблю я білий світ, люблю я хвилювання:  
Без руху все — ніщо, без бур — нема життя!  
Без бур в людей усіх рослинне існування,  
За нього — краща смерть і повне небуття!  
Мені не жаль в душі, коли свої я сили  
Усі кладу на те, в чім певна й сильна я.  
Я іншого життя не розумію навіть,  
І щастя все мое — то боротьба моя!..

### Ф е р р е

Так, мила товаришко, так...  
Ідемо, де кличе нас серце,  
Де розум нас твердо веде —  
Чи в смерть поприходим ми вкупі,  
Чи, може, щось інше нас жде —  
Однаково!.. Шлях наш тернистий  
Пройдімо спокійні й тверді,  
Нехай ідеал променистий  
Осяє нам дні молоді!..

### Л у ї з а

І радісно серцю, і тоскно...  
І бігла б кудись в далечинь,  
І всесвіт, і всіх обіймала б,  
Майнула б сама в височинь!..  
Бо хвиля для мене настала,  
Що в ній вже побачила я  
Все здійснення мрій моїх кращих —  
Так довго жадану добу:  
Не буде раба ані пана,  
Скарби нові створимо ми,  
І зайвої людської крові  
Комуна також не пролле!..  
Ясні ми, бо сонця ми діти  
Й народам його несемо,  
В душі нашій чесній, одвертій  
Мета ідеальна горить!..  
Коли опанує довкола  
Людьми наш святий ідеал —  
Не буде в нас помсти у серці,  
Бо змовкне вже пристрастей шал.  
Комуна — це неба безодні,  
Без хмар і без плями гріха,

Комуна Паризька — це хвилі  
Народного горя в борні.  
Над нею весна вже зітхає,  
В ній сили новітні шумлять,  
Корогви відродження мають,  
І думи, й серця гомонять!..

Теофіль Ферре

Не будем ми зради боятись —  
На чатах поставимо ми  
При входах в Париж комунарів,  
Що будуть шляхи стерегти.  
Монмартру ота перемога,  
Що швидко отак відбулась,  
Відкрила нам в далеч дорогу,  
І днина нова зайнялась!  
В людей є у серці насіння,  
Що парості добрі дає...  
Між зрадою, підлістю й смутком  
Все ж заграва сонця встає...  
Сіє, тремтить, зогріває,  
Алмазами рос мерехтить,  
Незнані краї відкриває  
І щастя незнаного мить!..  
Здійснились народні бажання,  
Повіяло в душу теплом,  
І в ніжних тонах березоля  
Заграла весна за вікном!..  
*(Встають і відходять, узявшись за руки.)*

Сцена починає заповнятися купами паризького пролетаріату, що виходить, співаючи «Карманьйола» й пританцьовуючи зі звичайними засвіченими ліхтариками в руках. У браму входять подивитись на парижан трое старих селян із околиць у жилетах і сорочках та крисатих капелюхах.

І селянин

Що думаєш ти про танець, сусідо?  
Коли б же їм його відтанцювати,  
Та не згубить голів!..

II селянин

Так, так! Ти кажеш правду, друже!  
Старі ми вже, а молодіж — байдуже,  
Не дивиться, чи ворог встав, чи спить!..

До них підходить купка юнаків.

## І ю н а к

Ото мені старі діди прокляті!  
Чого це ви віщуєте біду,  
Мов лісові сичі? Ходіть в танець зо мною!

## І ю н а к

Та цить-бо, Жак! Хіба тобі миліші  
За комунарок ціі віщуни?..

## І ю н а к

Що ж, може, й так... Ха-ха!..  
Старі, ти знаєш, люди обережні,  
Тому вони у далеч не спішать!..  
А ми, чудні, все несемось не знать де,  
І не розчовпать, де нас чорт несе!

Жінки приступаються до юнаків, питаючи:

## Ж і н к и

Кажіть, кажіть! Версальці, що прийшли,  
Попереходили усі до нас?  
Іх можна боятись чи, може, ні?

## О д и н з ю н а к і в

Чорт вас не візьме! Можете спокійно  
Тут веселитися й додому не вертать:  
При брамах тих, що є у мурах городських,  
Стоять міцні залоги, вірні нам.

## Ж і н к и

Як добре, то добре! Ну, ходімо звідси!

Через сцену проходять діти з червоним стягом і співом «Ми діти Парижа й свободи». Далі майдан починає затихати. Коли він застається порожній, у браму з поля входить у вечірній млі закутаний у плащ Версальський офіцер.

## В е р с а л е ц ь

Що це? Всі розійшлись? Нема нікого?..  
І брама стоїть відчинена!..

З лівого боку з-за рійка вулиці з'являється постать комунара Лефрансе в чорному сурдугі з червоною ознакою через плече, в м'якому крисатому капелюсі. Він задумливо йде, не бачачи незнайомого, питає.

## Л е ф р а н с е

Хто там? Пароль?

## Версалець

«Усе для всіх».

*(Дужче насуває капюшона!)*

## Лефрансе

Ну, добре знаєш!.. Я гадав, що ворог...

## Версалець

*(тихо)*

Гадай собі, що хочеш...

Лефрансе віддаляється в протилежний бік,

## Версалець

*(на самоті)*

Так ось і брама, що при ній  
Нема нікого із сторожі!..  
Ха-ха! Тоніть у світі мрій,  
Ви, бунтарі, безштаньки гожі!..  
Ви різати хотіли нас,  
Казали: «Зрадники версальці».  
Пождїть же, будете ви ще  
Кипіть у власнім вашім смальці.  
Казали: «Німцям продались,  
За рідний край не воювали?»  
Хто ж їв мишей у форті Мец?..  
По кому ж вороги стріляли?..  
Тепер ви хочете по нас,  
Як тії німці, постріляти.  
Го-го! Ще не настав той час,  
Щоб скрізь голоті панувати...  
Біснуйтеся!.. Владу, честь і меч  
Так легко вам не віддамо ми!  
Мерщій ми голову вам з плеч  
Косою знімем, як солому!  
Танцюйте, тіштесь, я вам друг!..  
Та знайте, і на дні яруг,  
Якщо ви схочете сховатись,  
Пізніше знайдемо ми вас —  
Тоді, коли врочиста хвиля  
Настане звести рахунки!..

*(На хвилю виходить у поле за мур і згодом  
вертається з чотирма товаришами.)*

Сідайте кожний на коня  
Та їдьмо разом у Версаль!  
Хай бенкетує вся ця шваль



І нам загибель проріка.  
Спинити треба рух негайно  
І впень їх нищить одностайно!  
Нехай це буде уночі —  
Ми зайдемо без стрілів, нишком,  
Немов без зброї ідучи...  
А як засне шумливий Париж,  
То всі ми вийдемо, й тоді...  
Ха-ха!.. тоді зачервоні!..  
І сірі пішоходи, й брук  
Обарвимо у той ми колір,  
Що їм подобавсь в прапорах!..  
Цить!.. Тихше!.. Шуму не робіть,  
Хутчіш на коней всі сідайте  
І ну айда у табір свій:  
Про наступ наш оповіщайте!..  
(*Щезають.*)

#### КАРТИНА ШОСТА

Монмартрівське кладовище. Повна весна. Діється надвечір. Яблуні й усе в цвіту. Під яблунею в солдатській одежі з рушницею стоїть Луїза над могилою із пам'ятником письменника сорокових років Мюрже. Біля неї Ферре. Оддалік — інші озброєні комунари, що ждуть бою.

Луїза

Так ось як сталось, любий Теофіль!  
Ассі мені про це розповідав...  
Тому вже місяць є, як так святочно,  
Врочисто ми настроєні були  
У славний мент встановлення Комуни...  
Аж ось учора місячною ніччю  
Він вулицею їхав на коні  
І бачить: сплять на брукові солдати,  
З одежі — комунари; він спинив  
Свого коня, нагнувся, щоб збудить їх,  
І скрикнув!.. Всі до одного були  
Скривавлені, і дикий холод смерті  
На їх обличчі кригою лежав...  
Закралися посли Версаля нишком  
Тією ніччю у Париж і крадьком  
Свою розплату з нами почали!..  
Тоді Ассі в мерію поскакав,  
Де в зборі він побачив комунарів,

І сповістив, що ворог давній наш  
Ховається уже давно в Парижі...

### Теофіль

Так, товаришко! Отже, ненадармо  
Ми тут чекаємо тих диких хижаків:  
В оцей весняний, тихий, любий вечір  
Усе проймається, мабуть, жахом коло нас...

### Луїза

Мій Теофілю! Глянь, як розцвітають  
Поблизу яблуні... Як сплять квітки...  
Невже і наша мрія, як вони,  
Принадою вже більше не цвістиме?..  
Невже дихання смерті опов'є  
Найкращі ідеали і змагання  
І тлін пройме замучені тіла  
Людей, що все світилися ясним сонцем?..  
Не може бути!.. Не можна справді вірити,  
Що ті, хто в собі світло й міць ховав,  
Одразу зникнуть, в землю тліти підуть.  
Вони ж були — краса! Їх дух палав,  
Радів і сонцю, й веснам, і борні,  
Їх ідеал невинний, променистий  
Сіяв, як неба схил у далині!..  
Хто смів би проти них підняти руку?  
Хто думи міг би у людей одняти?  
Хай їх уб'ють, зруйнують храм величний,  
Де їх мета для людськості горить —  
Як фенікс, знов возстане рух довічний  
І змиє все, і знов замерехтить!..

### Теофіль

Але ж, моя кохана товаришко,  
З красою поруч й кукіль не цвіте!..  
І вір — не всі на ту красу зважають,  
Не всі вклоняються й кадять красі!..  
Мов павуки, що, вдень заплівши сіті,  
У ті тенета ловлять комашню,  
Огидні й чорні, все лише для їжі —  
Так і зловісні люди, кращих з мас  
Собі обравши, хочуть їх поглинуть...  
Але у тім, що інші й ми загинем,  
Лишиться жить довічная краса.  
Що нам, як вік короткий наш зупинять?!

Жадоба бур у людях не вгаса!  
І наша смерть — то крапля тая буде,  
Що повний келих гніву розілляє!..

Луїза

Бувають хвилі, що так сяє світло  
В моїй душі, мов сонце, що за ним  
Мені не видно тіней, і що ночі  
Своїм підходом не страшать мене!..  
Мені на думку навіть не спадає,  
Що може хтось перемогти мене,  
Що ясний день довіку не сіяє,  
Що на землі, крім сонця, ще щось є...  
Сумні думки в той мент — це мовби казка,  
Сумні події — плітка, поговорі!..  
В душі мета, сто тисяч кращих лір —  
Чуття, що їм не є страшна поразка!..

Теофіль

Та що ж це? Хочеш ти  
Весні цій дорівнятись?..

Луїза

Не смійся! Може, й так!..  
Я вся горю, як сонце...  
Ось глянь: назустріч нам  
Ідуть сюди жінки...  
Червоний рідний стяг  
В руках їх гордо має,  
В них душі сплетені  
З відваги і вогню...  
Вони прийшли на смерть,  
Та радість все ж проймає  
Обличчя й душу їм,  
Немов мене весна.  
Хіба ж то не краса,  
Що в них ідея сяє,  
Що смерть за неї — рай  
І ясні небеса?!

Чути хор жінок-комунарок, що наближаються з червоним прапором  
та «Марсельезою».

Хор

Жіноцтво не кине прапора,  
Жіноцтво умерти іде...

Проти нас виступає деспотство,  
І кривава могила нас жде...  
Готуйтеся міцніше в ряди.  
Хай жодна з нас не спить,  
Бо ворог лютий знає,  
Як жертву поцілить...  
Вперед, горожанки, вперед!..

Луїза кидається назустріч жіноцтву й обіймається з комунарками в глибині цвинтаря. Потім знов вертається й недалеко від Ферре під цвітом яблуні задумливо спирається на карабін.

Ф е р р е  
(сам до себе)

О, як чудово квіти пахнуть серед могил!  
Застигло все кругом, немов перед грозою;  
Повірить ледве навіть можна, що за мент  
Пойметься цвинтар, може, кров'ю, як водою!  
Великий спокій ще панує в небесах...  
А обіч смерті ждуть мої товариші,  
І щось теплом новим тріпочеться в грудях  
В оцій завітчаній сумирністіє весні.  
Стоїть Луїза тихо поруч ізо мною  
В одежі бойовій, із зброєю в руках,  
Цвинтарні яблуні, як подруги, з журбою  
До неї хиляться у росах і сльозах...

Розгорнутою лавою ще підходять к о м у н а р и. Розташовуються на могилах. Здалека чути сурму версальців і глухий, віддалений вибух гармати. З-за дерев на руках виносять і кладуть на шинелю біля Луїзи й Ферре скривавлену першу жертву того вибуху — молоду комунарку. Луїза виймає зі своєї сакви білу шматину і перев'язує ним товаришку.

Л у ї з а

Ось перша жертва! Скільки ж буде їх,  
Невинних, милих, серцю дорогих,  
Затертих тих історії рукою,  
Не знати де убитих серед бою!..

Поблизу чути мушкетні стріли. Луїза кидає ранену, хапає карабін, біжить до стіни і дивиться в діру муру, що оточує цвинтар.

Л у ї з а

Ворог близько, ворог — сильний,  
Вже за мент він буде тут.  
Спокій знищить він могильний,  
Стопче зелень трав і рут...  
Вчужем гук і топін, рокіт,

Дзвін шабель і грім гармат,  
Що заглушать серця токіт,  
Стони, крики, смерті літ...  
«В битву,— скрикнем,— бийте, ріжте,  
Разом впень рубайте їх,  
Кров'ю злих себе потіште,  
Волю ясну візьміть!»  
Дзвінко клацнуть ген мушкети,  
Жертви будуть, крові вщерть...  
Крізь лискучі багнети  
Прорвемось ми й стрінем смерть!

Ф е р р е

Товариші! Хто з вас в разі поразки  
Проб'ється крізь версальської ряди,  
Щоб інших ще борців сюди привести  
І тим останні сили врятувати?

Луїза

Я, Теофіле, я!..

Ф е р р е

Але ж для женщины...

Луїза

Я тут — не женщина, лише слуга ідеї.  
Що жах боїв, коли душа горить  
І є мета, й дорожче щось над неї  
У світі цілім годі вже знайти...  
Я тут — вільніша всіх і дужі маю крила.  
Ні стріл, ні куля мене не уб'ють:  
Всіх побіджу, усе переможу я,  
Всім поможу, й борці знов ожують...

Ф е р р е

Ну, коли так, то іншого післанця  
Нам можна не шукати. Піде справді  
Товаришка Мішель!..

Луїза

Так. Я підю!..

Ззовні, за муром, чути скажений голос офіцера, що командує. Голос офіцера: «За мною всі! Тут комунари, тут!..» З боку цвинтаря, обіч муру, з-за дерев вривається озвіріла залога версальських солдатів і з багнетами проти ворога біжить до муру, перелазить на цвинтар, кидається на комунарів. Починається борня в ямах, над могилами, в каплицях; комунари стріляють із браунінгів. Ферре та Луїза

обороняються від тих, що нападають, кинжалом Ферре заколює кіль, кох і, проклавши собі дорогу, щезає за деревами. Падають заколоті версальцями комунарки. Збоку вихоплюється Луїза.

### Луїза

Тепер прийшла мені черга  
Сповнить доручення!  
(Крізь пролом у стіні виривається за межі  
цвинтаря).

### КАРТИНА СЬОМА

Барикади на майдані. Збоку — ряди домів. Діється надвечір. Сутеніє. За барикадою хоч і багато голів, однак на вершині її один тільки в артовий-комунар.

### Комунар

Вже скоро зайде сонце, ночі мла  
Спускається над велетнем Парижем...  
Ця барикада жде; вона — сама...  
А десь борня іде, вмирають люди...  
Небавом небо сине і глибоке  
Засвітиться очима дальніх зір,  
І хори в нім планет і тихих лір  
Заграють щось незнане і високе...  
О, як болить душа за кров і гніт,  
Що слабших гнуть... А людська ж правда де?  
І над усім встає мара могутня —  
Всеїільна смерть, що вже й до нас іде!..

До барикади бігом наближається хлопчик літ із 13 — Жан Мішель (брат Луїзин).

### Жан Мішель

Дядечку! дядечку! де моя сестра?

### Комунар

Сестра?.. А як ім'я сестри твоєї?

### Жан Мішель

Луїзою Мішель вона ся називає;  
До нас прийшли версальці — безліч їх,  
І хочуть маму мою арештувати,  
Бо кажуть, що сестру потрібно їм,  
Її ж нема...

### Комунар

Не знаю, хлопче, де твоя сестра!  
Можливо, б'ється десь у лавах комунарів...

Можливо, що її на світі вже нема,  
Як багатьох із нас!..

Жан Мішель

О горенько! Та де ж мені шукати?  
Збоку до барикади біжить Луїза, нічого не помічаючи навколо себе.

Луїза

Товариші! Товариші! Хто тут?  
Подайте поміч цвинтарю Монмартра!  
Набої б'ють, рідіє ряд борців,  
Ми гинемо, вмирають комунари...  
Негайно в путь! Дорогу найкоротшу  
Собі якмога швидше оберіть  
І нападом змішайте ворогів!..

В цю мить Жан кидається на шию Луїзі.

Луїза  
(з подивом)

Ти відкіля тут, Жане?

Жан

Хутчіш, хутчіш, Луїзо!  
Тебе шукаю я уже давно...  
Загине мама, якщо ти не прийдеш —  
Її на смерть версальці поведуть!

Луїза

Як?!.. Що ти кажеш?!.. Чи ж можливо?!..

Жан

Загине мама...

Луїза

Ганьба мені!.. Біжим додому,  
Та потім я вернуся все ж...  
(Хпає його за руку, біжать.)

Комунар

В ряди! Збирайтесь! Руште на Монмартр!  
Якщо забаримось — усі загинуть,  
І ми спричинимось до того, що  
Ще менш борців зостанеться в Комуні...

Комунари стають в ряди й поспішно готуються до відходу.

Один з борців

Настали дні, коли перемагати  
Почав нас ворог; близько вже той час,

Що ми присягу вмерти, а не датись,  
Вже вичерпаєм всю, й тоді замре  
Комуни серце горде й непокірне,  
Щоб у віках пізніших знов ожить...  
Та все ж, поки нас куля не влучила,  
Берімо зброю й знов у бій ідім:  
Борцям Монмартру подамо ми руку.  
Якщо вмирать, то з ними разом всім!..  
(Відходять бойовим порядком).

## КАРТИНА ВОСЬМА

Майдан. П'ятиповерхові старовинні дерев'яні доми з фронтонами.  
Луїза стукає в двері зліва.

Луїза

Одчиніть! Одчиніть!..

Стара сусіда

Хто там гукає?

Луїза

Це я, Луїза.

Стара сусіда

Ви... Ой, нене!..

Луїза

Де мама?

Стара

Голубко, не лякайся: повели...

Луїза

Куди? Куди?

Стара

Не знаю!..

Луїза

Впустіть... Жіночий одяг дайте...

Слід перебрatись... Швидше, швидше!..

(Входить у дім.)

За мить виходить у жіночому одязі.)

Іде залага ось із офіцером...

Про арештованих він, може, зна.

(Кидається до версальських солдатів.)

Харцизи! Прокляті!.. Скажіть мені,

Куди ви повели стару Мішель?..



О ф і ц е р

А тобі що?..

*(Солдатам.)*

Усуньте божевільну!..

*(Солдати були схопили за руку Луїзу.)*

Л у ї з а

*(вирвавшись)*

Стійте! Я й сама вам дамся в руки!..  
О, краще б ви мене вже розстріляли,  
Ніж брали ту стару!.. Скажіть, скажіть,  
Де сива голова і шовк волосся,  
Що я шалено так кохала вік?..  
Ні, ви не люди!.. Що кажу вам?  
Сама не знаю! Вам не зрозуміть,  
Як у скаженстві бою може серце  
В собі чуття до давнього таїть...

О ф і ц е р

Про що там давне ти торочиш?..

Л у ї з а

*(не слухаючи його)*

Ви взагалі нікого не любили  
В своїм життю, бо звірі нині ви.  
Та і навряд коли були ви інші;  
Тепер же тіштесь муками людей!  
Моїм же болем тіштесь подвійно.  
Щоб на поталу вам всього не дати,  
Прибігла я й лишила бій кривавий,  
І це мене і мучить, і болить...

О ф і ц е р

Ти також комунарка?..  
Мабуть, пересічна?.. Та все ж тобі  
Не слід питать про цих лихих Мішель...  
І врешті, не тебе шукаєм ми!..

Л у ї з а

О звірі! Звірі! Горді і неситі...  
Замість серця з каменем в грудях,  
Безжалісні, як смерті вид крицевий,  
Як з-за могили всталая мара...  
Я на колінах гину перед вами —  
У битву знов вернути слід мені,  
Але примара люба і кривава

Докором у душі тяжким стоїть...  
О, що робить мені? Де рятувати,  
Де милу сиву голову знайти?..  
Ніде!.. Ніде!.. Загинуть на Монмартрі,  
Де також кров, і зойки, і борня!..  
(Сама до себе.)

Біжу, біжу у вир боїв кривавий,  
Не хочу знати, чим завинила я  
Перед минулим, міць свою віддавши  
Своїй меті, що нам усім сія!..  
Хай доля потім мене покарає  
За вчинок цей. Я відімщу усім,  
Хто у грудях не серце — камінь має,  
Хто людям відбира життя і дім!..

(Швидко віддаляється.)

Солдати йдуть далі, зникають за різком. Із протилежного боку виходить за ворота дід і дивиться вслід Луїзі.

Д і д

О небо, скільки сліз! О доле, скільки крові!  
Загине все — не встояти борцям...  
З великих діл людських, з великої любові —  
Лишиться дим і повна тиша нам!..  
Самих жінок тепер було над десять тисяч  
В отій борні, де всіх переважав  
Своїм страшним числом версальський лютий  
ворог,—

Їх не забуде зроду комунар!..  
В боях жінки оті боролися, як львиці:  
Луїза кликала стрілять, палить,  
І твердість їх тоді була твердіша криці,  
І ворог багатьох не смів зломить...

До діда підбігає, важко дихаючи, з-за рогу вулиці Теофіль Ферре.

Теофіль Ферре

Сусідо! Чи не чуть було, де є Луїза?  
Вона з Монмартру бігла кликати борців  
У поміч тим, що гинуть в битві за Комуни  
На цвинтарі найближчій. Свіжих наших сил  
До нас, їй завдяки, багато прилучилось,  
Але з Луїзою щось сталося... Як це взнати?..

(До себе нишком.)

О, як вона мені близька і дорога!  
Її енергії борця і горожанки

Не перевищити нікому серед нас:  
Вона — натхненний Дух, боїв Комуни геній,  
Що світить, мов кришталь, над пільмою життя!..  
І рівночасно з тим у серці громадянки  
У неї б'ється ще одна палка любов:  
Любов до матері у кращім розумінні,  
Далеко схована, без галасу й розмов...  
Ось чому з пристрасстю Луїзу я кохаю:  
Мені без неї тьмяним став би шлях життя;  
Вона й борня її — одно, я цеє знаю  
І зміцнюю мою завзятість та знаття.  
І, отже, припустить, що жінка ця загине,  
Що цей міцний борець вуста свої склепить,  
Не може розум мій, бо це його страшить,  
І мент такий мені, як вічність ціла, лине!

### Д і д

Чи все казать тобі? Чи ні? Не знаю!..  
За матір'ю її прийшли вони  
І повели стару десь на бастіони...  
Ти знаєш, хто і нащо водить нас?..  
Притьмом услід Луїза їм побігла,  
Довідалась про це, шукала їх,  
Навколішки упала перед ними,  
Та хто вона, не знали вороги...  
Її з дороги тільки відіпхнули,  
І, де стара, ніхто їй не сказав...  
Тоді вона з одчаєм подалася  
В сусідні вулиці і зникла десь...

### Т е о ф і л ь

Прокляття їм!.. Прощайте, любий діду!  
Не поминайте лихом ви мене!..  
*(Зникає за рогом вулиці.)*

До діда наближається постать якогось Незнайомого, завенено-го в плащ.

### Н е з н а й о м и й

Скажіте, діду, де саме мешка тут  
Діач Комуни Теофіль Ферре?

### Д і д

*(злякано вклонившись)*

По правді, я не знаю, пане!

Незнайомий

Не знаєш? А цього  
Не хочеш скуштувати?..  
(Показує револьвера.)

Дід

Ось розпитайте у сусідів...  
Тамтії знають.

Незнайомий  
(стукає в сусідній дім)

Гей, одчиніть, панове!

Молода дівчина відчиняє двері.

Дівчина

Хто там?

Незнайомий

Свої!

Дівчина

Що треба панові?

Незнайомий

Чи тут живе родина  
Всім знаного Ферре?

Дівчина

Ні, не тут!

Незнайомий

А де?

Дівчина

Он тамечки!..

(Показує рукою на сусідній дім.)

Незнайомий

Ага... Он там.

Дівчина

Так, так, он там.

(Стоїть у дверях.)

Тим часом Незнайомий іде геть і щезає за ріжком.

Дід

(до дівчини)

Навіщо ти сказала? Ти ж бо знаєш,  
Що вороги скрізь нишпорять тепер.  
Можливо, що цей чорний незнайомець  
Так само в дім версальців наведе.

## Дівчина

Та ні, це вам здається, дїду!..

З розчищеного вікна одного з домів зненацька чути хлоп'ячий голос підлітка лїт з 11, що несамовито кричить. Далі з дверей цього дому вихоплюється цей підліток, а за ним валка солдатів із багнетами й офіцером.

## Підліток

Рятуйте! рятуйте! Не скажу я вам!  
Я не скажу... Ви всі такі лихі!  
Мою сестру ви хочете убить,  
Як матір вбили зараз?.. Дійсно так.  
Я комунар! У нас малії діти  
Борцям набої завжди подають,  
Зв'яжіть мене, я пута розірву,  
А вам не дамся — батько наказав...  
Я вам не дамся... Зроду!.. Нізавіщо!..

## Офіцер

Пручаєшся, паршиве цуценя?  
Візьміть його на руки. Це — заложник.  
Як хто з домів стрільне по нас — кінець!..

Хлопця підхоплюють і всі разом несуть його геть. Коли вони зникають, то з-за рогу вулиці виходить парочка: кокотка в сукні з треном, у крисатому капелюсі, з лорнетом у руці та джигун-версалець у військовій одежі.

## Кокотка

Ах-ха-ха-ха!  
Та це превесело: шукання, труси,  
Стріляння й вереск їх!.. Ви — слідопит!  
Мені ж уперше отака розвага!  
Що там кафе, кав'ярні, гарні співи?  
А тут — життя!.. Тут рани!.. Чорна кров!  
А головне — комічний вигляд їх  
І це пручання!.. Звісно, це бачить  
Не кожному судилось у житті,  
Й я дуже, дуже вдячна вам...

## Джигун

О! Це ще квіточки!..  
Якби ж ви. ягоди побачили червоні!..

## Кокотка

Які-то ягоди?..

Д ж и г у н

Та, може, б це ударило по нервах!  
Але для нас — то вища насолода...  
Сказати я хочу: страти всіх отих...  
Parдон, я хтів таке сказати слово,  
Що при вас...

К о к о т к а

Ну, не соромтесь, а кажіть усе!

Д ж и г у н

(оживившись)

Вас спорт захоплював?

К о к о т к а

Авжеж: випередження кіньми!

Д ж и г у н

А тут щось іншого:  
Улучне попадання!.. От, скажем, в серце!

К о к о т к а

А! Розумію вас!  
І ви влучали зразу?

Д ж и г у н

А звичайно!..  
Бо є такі, що зовсім не влучають...

К о к о т к а

(мрійно)

О, я хотіла б спробувати це!..

Д ж и г у н

Ні, краще ви тоді прийдіть,  
Коли вони вже будуть нерухомі.  
Це теж цікаво! Взагалі, ви мало  
Чого зазнали на своїм віку!

К о к о т к а

Ну, може, й так! Я трохи притомилась,  
Коханий мій!..

Д ж и г у н

Так що ж, візьмімо фіакра —  
І в Булонський ліс!..

З а в і с а

## КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

Барикада на майдані. На ній тільки трое: Ферре, Луїза й третій комунар. Кругом убиті тіла.

Ферре

Тебе шукав я довго, о Луїзо!  
Години линуть, наче в небесах  
Уривки хмар, що вітер їх розносить,  
І щастя теж за ними відплива...  
Борців Комуни мало зостається,  
Останні йдуть, зімкнувши кільця лав,  
І ланцюг їх ось-ось уже порветься  
З нелюдських мук, з ударів темних сил.  
Небавом тут іти Домбровський має,  
В останній бій він армію веде:  
Якщо й його ворожий тиск зламає,  
Тоді ми скажем: «Нас це також жде...»

Луїза

Я кинула для справи дім і матір:  
Мені однаково — умерти й жити,  
Але гризе мене за це сумління —  
Стареньку б маму хтіла б я обняти!..  
Сказати: «Прости!.. Прости, що, як офіру,  
Тебе принесла я на цей вівтар:  
Я не могла зламати у поступ віру,  
Я мусила підняти борні тягар!..  
Я мусила за рід тобі подібних  
Йти туди, де йшов пролетар'ят,  
І умирати, як ряд борців безрідних,  
Як без імені героїв чесних ряд!..»

Ферре

Я теж свою сестру кохану Мері  
І матір дома кинув і пішов  
У вир боїв, бо людськую свободу  
Ціню над все — над матір і життя!  
Не знаю, що з моїми дома сталось:  
Хай буде так, як доля нам дала.  
Але я йшов, а в серці обірвалось  
Щось дороге, якась струна мала...  
І ось мовчить... І, мов у сні далекім,  
Я згадую часом, що я своїх любив,  
Та очі втоплені в кошмар кривавий,  
Що світ од нас одрізав, затулив...

З лівого боку на коні виїздить генерал Комуни Домбровський,  
за ним — блузники всуміш із солдатами, всі з мушкетами  
в руках.

Домбровський  
(коли порівнявся з барикадою, до Луїзи)

Навік прощайте, любя товаришко!

Луїза

Ні, ні! Ми стрінемося з вами знову!

Бажаю поспіху! Багато ще

Надій і твердості, серця палають,

Бо дух борців живе ще і не вгас!..

Йому вслід проходить військо комунарів, після чого майдан знову  
порожній. Десь далеко чути часті й глухі вибухи гармат.

Луїза  
(до Ферре)

Ти чуєш гук гармат і битви рокіт?

Там ллється кров, як тут, о, пролилась...

Не в силах я затримать серця токіт,

Передчуттям душа вся пройнялась...

Однак дивись: нацгвардії залоги

До нас зближаються, вони за нас!..

Покличмо їх! Вони ще стануть в поміч...

(*Подає рукою знак тим, що наближаються.*)

Сюди! Сюди! Нас тільки трое тут!..

Кінний версалець, переодягнений нацгвардійцем, під'їздить до  
Луїзи, що стоїть на вершині барикади, хапає її на руки й з усієї  
сили кидає її вниз за барикаду.

Версалець

Геть, вража дочко!

Ферре

Умри!

(*Наводить револьвера, але той дає осічку,  
кінний скаче геть.*)

Луїза  
(*виходить із-за барикади.*)

Він не убив мене, а тільки ногу

Мені ушкодив...

Ферре

Всі засоби для ворога придатні:

Переодягання, лайка, штурхани...

(*Вони вдвох знов сходять на барикаду.*)



## Луїза

Горе, горе! Домбровського несуть!

На нарах проносять убитого Домбровського. Влузники без шапок,  
ранені та поперев'язувані плетуться за тілом.

Один блузник  
(до тих, що на барикадах)

Товариші! Це був останній бій —  
Розбито нас!..

Луїза затуляє обличчя руками. Майдан порожнів.

Ферре

Поки останні з нас не вмруть,  
Не дасться ворогам Паризькая комуна!

Луїза  
(прислухаючись)

Що це? Чути спів якийсь далекий?  
То комунарів пісня...

Далекий хор

Ходімо на смерть, комунари,  
Нам спільная сєє мета!  
Хай ждуть похоронні нас мари —  
Геройства нас шал обгорта...

Ферре

Я бачу: арештованих ведуть.

Луїза  
(придивляючись)

І їх багато!..

Є проміж ними і жінки!..

Партія арештованих комунарів із зв'язаними назад руками набли-  
жається до барикади під ескортом офіцерів і солдатів.

Теофіль

Небо! Хто це останнім ледве йде?..  
Та це ж Луїзи мати!..

Партія наближається. Луїза пізнає свою матір.

Луїза

Мамо!

(Кидається до офіцера.)

Офіцер

Не вільно вам до партії зближатись!..

Луїза

Ні, вільно!.. Стійте!.. Адже я Луїза,  
Мішель Луїза — месниця за все,  
Що ви пролетар'ятові зробили,  
Та, що з усіх найдужче вас клене!  
Беріть мене! Катуйте за цей «злочин»,  
Стріляйте в мене, кидайте списи,  
Заріжте, коли хочете, та матір,  
Не винну в тім, звільніть і відпустіть!..  
О, коли б все, що у душі моїй,  
Стогнало й вило по розлуці з нею,  
Почули камені, здається, й то б  
Це їх труснуло жахом, співчуттями!..

Офіцер

Її звільнить не можна!

Луїза

Як не можна?..  
Чим завинила сива голова?..  
Що вам зробили ті старечі руки,  
Що не ладні вже у ворога стрілять?..  
Сама я вам в неволю оддаюся  
На те лише, щоб матір врятувать,  
І ви повинні дужчу з комунарок  
Арештувать — не випустить із рук!..

Офіцер

Беріть її! Бо ми її шукали,  
Стара ж нам на заваді стане; гей,  
Розв'язуйте її, і хай каліка  
Нам тягарем не робиться!.. В похід!..

Луїзина мати

Луїзо! Схаменися!.. Не кажи!  
Без тебе буде світ мені  
Чорніший за мовчазний гріб!  
Не можу я... дитя віддати —  
Єдину доньку... а самій  
Зостатися живій. О, ні!

Луїза

Як вмру, як ні! Беріть мене, беріть!

Мати

Луїзо, ще раз!..

## Луїза

Замовчіте, мамо!..  
Подумайтє про Жана,  
Що у вас лишивсь...

Матір звільняють. Вона затуляє обличчя руками й починає хляпати.

## Офіцер

Нам треба квапитись:  
Не вільно з-за бабів  
Затримувати бранців!  
Кроком руш!..

## Теофіль Ферре (дивиться їм услід)

О горе! Я не встиг Луїзу зупинити..  
З товаришем удвох не в силі ми були  
Цих арештованих озброєно звільнити..  
Щоб зрадила себе Луїза, я не ждав..  
Та, мабуть, у той мент любов її велика  
Так нею кинула у руки ворогів,  
Що годі вже було тоді її утримать  
І від загибелі й для діла врятувать!  
Щеза помалу все. Неначе лютий геній  
Керує долею і кращих убива,  
Щоб щастя всіх людей сплигло помалу в далеч..  
Та прийде мент, і з ним доба блисне нова..  
Бо на землі оцій ніщо не умирає:  
Все поновляється, і поступ — се не сон:  
Рожеві весни йдуть повік назустріч зимам,  
Встає борців нових для зміни міліон!

## КАРТИНА ДЕСЯТА

Помешкання родини Ферре. Біля стіни ліжко хворої сестри Теофіля Мері, що лежить без пам'яті. Над нею її мати в замисленні говорить до сусідки, міркуючи про сина.

## Мати Теофілева

Мій син, мій любий син, дитя моє кохане,  
Моя зоря шляхетна і палка,  
Що всім однаково сіять, світить хотіла,  
Що всіх людей до поступу вела!  
Невже твоє чоло високе і поважне,  
Хороше, чисте, наче білий сніг,  
Небавом з крові враз своєї почорніє

І втратить свій осяйний гарний зір?  
Невже я кучерів шовкових не побачу,  
Не вчую знов палких твоїх промов,  
Із щастя й гордості за сина не заплачу,  
Не пригорну тебе до серця знов?  
І ти впадеш тоді, блідий і бездиханний,  
Під нозі злобні клятих ворогів,  
І гайворонів тьма на тебе вмить злетиться,  
Щоб тіло біле мучить і клювають?..

С у с і д а

Ні, пані Анаїс, ви надто вже суворо  
На дійсність дивитесь, це, може, й так мине;  
Ваш Теофіль повернеться додому,  
Марія видужа, і буде все гаразд.

Х в о р а  
(в нестямі)

Рятуйте... Змилуйтесь! Чого прийшли ви?..

С у с і д а

Тс!.. Тихше, пані. Це вона з хвороби:  
Йй, певно, мариться щось дике і страшне...

Х в о р а

Мій брат на барикаді! Він борець!..  
Ой, пощо ж ви вбивать його зібрались?  
І вести на розстріл?.. Ах, бідна, бідна  
Старенька мама!.. Ой, візьміть мене!..  
(*Встає, нахиляється над нею.*)

М а т и

Нещасна Мері, заспокойся, ляж!  
Немає тут нікого, опріч тітки  
Брюно, що тільки в поміч завжди нам...

Х в о р а

Ой нене! Що ж це роблять?..  
Несподівано чується грукіт у двері.

С у с і д а  
(злякано)

Хто там?

М а т и

Я одчиню сама...  
(*Відчиняє двері.*)

Ви — Анаїс Ферре?

М а т и

Так, я!

О ф і ц е р  
(протяжно)

...А син ваш де?

М а т и

Не знаю!..

О ф і ц е р  
(крізь зуби)

С-собако!.. Мусиш знати!..

М а т и

Прошу вас тихше! В мене хвора...

(Показує на дочку.)

О ф і ц е р

Хвора? Ха-ха! Ти думаєш, що хворих нам

шкода?

Кажі мерщій... де син?..

М а т и

О пане, коли б знала

Старенька мати, де коханий син,—

Вона, напевне, того б не сказала

Перед лицем заклятих ворогів!..

О, не просіть, щоб мати сина й доню

На вірну смерть свідомо віддала:

Тварина — й та почуття ма' до дітей...

Що ж хочете від матері ви взнать?..

О ф і ц е р

Ага... Не скажеш?..

М а т и

Лягти в труну їй легше, ніж сказати!..

О ф і ц е р

Ха-ха-ха-ха!.. Не прикидайсь дурною:

А то зумію змусити тебе

Я виказати, де твій бунтар ночує...

(До солдатів.)

Ану, в'яжіть ту хвору!..

Солдати кидаються до ліжка.

М а т и

Ні, ні, не треба!.. Я скажу...  
О, не займайте... Це — єдина,  
Єдина доня, що мені зосталась...  
(Кидається на коліна перед офіцером.)

О ф і ц е р

(вихоплює з чобота нагая і стьобає ним схилену  
женицину)

Р-раз! Р-раз! Р-раз! Р-раз!

М а т и

(схоплюється з колін, бачить, що доньку в'язжуть)

Ха-ха, ха-ха, ха-ха, ха-ха! От чудасія!

(Божеволіє, рве на собі волосся.)

Гай-гай! Я ж не пізнала, друзі, вас!..

Ви — школярі і друзі Теофіля?

Ви — приятелі його? Ну, гаразд!..

Ласкаво прошу вас... Маріє! Глянь!..

Ти не пізнала. Це — товариші!..

М е р і

(несвідома в руках солдатів)

Пустіть!.. Пустіть!..

(Пручається.)

О ф і ц е р

Беріть ви божевільну цю!

Солдати підводять Мері. Тим часом мати кам'яніє й несвідомо бур-  
мотить.

М а т и

(повагом)

Так... так... Я знаю, де він... де!..

Чекайте... вулиця Спасителя, 133.

Так, так. Спасителя, 133!..

О ф і ц е р

(до солдатів)

Ага... сказала врешті?!

Ну, молодці, ви чули?

«Спасителя, 133».

Айда, ведіть жінок туди!..

Виводять жінок із кімнати.

Сусіда  
(оглядаючись)

Ох, як же ж страшно: пустака та й усе.  
Забрати хвору... Взяти ще і матір...  
Одняти в неї все, чим та жила...  
І сина, й доню, і ясну надію  
На віку кращого ясний прихід?..  
Отак усе сліпая сила долі  
Бере людей найкращих у життю:  
Кукіль цвіте, а ліпших доля нищить,  
І не спинить нікому долю цю...

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

Жіноча камера в тюрмі. На дерев'яних полах по кутках сплять комунари. Спереду, праворуч, на своїм ліжку сидить Луїза Мішель, що тримає на колінах зошит і пише. Біля неї горить на ліжку засвічений ліхтар.

Луїза

(в глибокій задумі перед світанком)

Щоденнику мій любий. Ось тебе  
Нарешті я кінчаю!.. Скільки мрій  
В тобі заховано, яке чуття!..  
Щаслива я, що матір свою люблю  
Ще не розстріляну, живу знайшла  
І тих катів, що повели її,  
Її звільнить негайно ублагала!  
Тепер замісто неї тут сиджу...

Ще глибше замислюється й віддається споминові дитинства, що на місці тюремної стіни з'являється як жива картина перед нею під тиху мелодійну музику душі. Осінь, на залісненому спаді гори — хатинка й дівчинка, що пасе гуси.

(Під музику.)

Спомин дитинства поволі  
В серці моїм вплива:  
Осінь і сонячна теплінь...  
В юній голівці весна...  
Небо безмежне і сине,  
Чисте, як думи тих літ...  
Десь у околицях хутір,  
Сонця прощальний привіт...  
Я, семилітня, з гусями...  
Золото й барви гаїв,

Все, що любилося без тям,  
Все, що просилось у спів...  
Галас шумливого міста  
Навіть не снився тоді,  
Битв і борні за ідеї  
Знать не могла ще душа...  
Ох, як в добу ту сміялось  
Лагідно сонце з небес,  
Як мое серце любило  
Всесвіт і ціле життя!

Настрій музичної теми міняється.

Роки минали... Сховалось  
Яснее щастя навік;  
В місто шумливе й настирне  
Мати мене узяла...  
Тут я пізнала убогість,  
Вже не шуміли гаї,  
Ліс золотий не хитався,  
Шепчучи казку мені:  
Дика й суворою дійсністю  
Тяжко гнітила мій дух,  
Глибінь обурення мого  
Морок життя хвилював...  
«Мамо! Я жить так не хочу,—  
Криком кричало в мені,—  
Дай мені ясну зброю  
Здирство й сваволю прогнать,  
Дай, щоб нерівність подужать,  
Вмерти, у муках сконать!..»

*(Вриваються в музику перші акорди шопенівського  
похоронного маршу, що замовкає  
перед середньою його частиною).*

Але не справилися мрії,  
Коли рід убогих повстав:  
Мара неблаганної смерті  
До друзів моїх підійшла...  
В кайдани взяли Теофіля,  
Щоб потім убити його,  
Флюран же загинув на полі  
Від злої руки жандаря.  
Убила картеч Делеклюза,  
І сива його голова  
З обличчям поважним і строгим



Не явиться більш серед нас...  
І безліч днів жовтня і травня  
Забрали в Комуни борців,  
Мов щастя у землю запалось,  
Зів'яло, мов листя лісів...

Через вікно видно, що надворі вже давно почався день. Луїза гасить ліхтар, закриває зошит і лягає на ліжко в тяжким замисленні. Тим часом картина давно зезла. Зненацька в стіні розчиняються двері. Входить офіцер з кокоткою, що тягне за собою трен своєї оксамитової сукні.

Офіцер

Ось, та чере, тобі і комунарки!

Всі, що лежать, з цікавістю встають.

Кокотка

*(дивиться в лорнет)*

А де ж та?.. Найстрашніша?  
Що прозивається... не знаю як...

Офіцер

*(нагадує)*

Ти хочеш мовити — Мішель Луїза?

Кокотка

Так, так!.. Мішель... вона цікава...

Офіцер

*(головою показує на Луїзу)*

Аж ось вона!..

Кокотка

*(нерішуче наближається, дивлячись у лорнет,  
до Луїзи й витягає з торбочки книжку для неї)*

Ось вам евангеліє,

Якщо ви грамотні

І віруєте в бога...

Луїза

Ваш бог — версальський пан!

Спасибі вам за нього!

*(Несподіваним рухом вибиває книжку  
з рук кокотки і кричить.)*

На чорта вам боги, коли гуманність —

Це казка, що її немає на землі?!

Борня на смерть, скажена неблаганність,

І кров, і тюрми, й гніт — ото для вас царі!

От ваша проповідь стара й «свята»:  
Всю людськість нищити, що не із ваших гнізд,  
Таких, як ти, дурна, возносить аж до зізд,  
А інших всіх петля хай пригорта?!..

К о к о т к а  
(з подивом до офіцера)

Чого вона кричить?  
Я їй, здається, злого нічого не зробила?..

О ф і ц е р

Ти їх не знаєш, душко:  
Вони не вірять в бога,  
От і все!..

К о к о т к а  
(здивовано)

Не вірять?.. Справді?!

#### КАРТИНА ДВАНADЦЯТА

Тюремний двір, на якому комунарів вистроєно в ряд надвечір (опріч Ферре, що дивиться в вікно з-за ґрат у другому поверсі). Перед ним солдати з генералом Галіфе на чолі. Галіфе — товстенький, пузатий, сидить на коні, взявшись у боки. Серед арештованих випадково двоє броварів, непричетних до комунарського руху, обидва товсті, коротконогі. Також Луїза.

Г е н е р а л Г а л і ф е

Я вас повішу, бунтарі Монмартру!  
Вас постріляю всіх! Ви знаєте, хто я?  
Я — Галіфе, гроза всіх комунарів,  
Версальський представник, «кривавий генерал»!  
Ви тремтите? Ось зараз умрете ви!..  
Шикуйтесь всі уряд по п'ятеро й ідіть,  
Куди ведуть вас!.. Тільки не тікати!..

Л у ї з а

Товариші! Він трохи є подібний  
До пастушка у пісеньці «Ліндор»:  
«Хто я? Ліндор —  
Чабан ції отари!..»  
Ну, ми отара досить неслухняна!..

Всі сміються.

Галіфе

А, смієтесь?!.. Так я ж вам покажу!

*(Повертається до солдатів.)*

Стріляйте в купу!..

Броварі

Матінко, рятуйте!..

Солдати, ніби втомлені, стоять, не поворухнувшись. Але боягузи-броварі в смертельному жахові вириваються з-поміж арештованих і біжать через увесь двір до стовбура, де розстрілюють.

Галіфе

*(скаженіючи)*

Так ви тікають?..

*(Вихоплює револьвера й цілить на них.)*

Ні, стійте, подождіть!..

Комунари

*(всі разом)*

Вони — чужі, не наші, не карайте!

Галіфе

Утікачі!

*(Стріляє двічі, броварі падають обидва обличчям вниз, мертві.)*

Галіфе

*(до солдатів)*

Ведіть оцих з двора!..

Луїза

*(до своїх)*

Ну, хай «отара» себе причепурить,

Щоб відійти в нірвану!..

Іх виводять ген далеко в поле. При воротях лишається один вартовий, та у вікні за ґратами видніється обличчя Ферре. Надворі сутеніє. У Ферре в камері блимає з вікна вогник.

Теофіль Ферре

Іх повели!.. Між ними і Луїза!..

Хтозна-куди: в життя чи, може, в смерть?

А я zostавсь і дня того чекаю,

Коли і сам на землю упаду...

О бідна, бідна мамо! Я довідався,

Що саме через неї хижак

Узнали, де я, бо, збожеволівши,

Вона мою адресу подала!..

Де вир борні? Де шал мій і надія?  
Журба гнітить, мимохить гасне зір...  
Немов зоря вечірня, люба мрія  
Навіки зникла у простір...  
Луїзо, де ти? Нам обом світила  
Мета одна, єдиний ідеал:  
Борня за тих, що кращих днів не знали,  
Борня за те, щоб зник деспотства шал!  
Я, мов у сні, весну й тебе вбачаю,  
Пахучі квіти, цвинтар і хрести,  
Наш бій на нім. І знов тебе кохаю,  
Для мене-бо моя борня — це ти!..  
Спустився вечір, ніч моя надходить,  
В останній раз я мрію і люблю;  
В душі не чуть ні муки, ані шкоди,  
В ній тихо все, як ніччю у маю!..  
*(Замовкає.)*

Тим часом обіч тюремної башти на обрії видно живу картину: Луїза на цвинтарі стоїть, спершись на мушкет. Грає смутна, протяжна музика. Коли картина зникає, двір наповнюється помілу солдатами, що чистять мушкети, пробують їх, носять воду, купками розмовляють про щось. Один підходить до вартового.

С о л д а т

*(до товаришів, що при воротах)*

Що, братику Рене? Втомився тут стояти?  
Ну, це не бійсь, недовго буде з Галіфе:  
Той живо всіх пошле найкращих комунарів  
Туди, відкіль не вернуться вони!  
Проте ти, може, знаєш, валку ту послав він,  
Що ми її вели, ще поки не на смерть —  
Мішель Луїзу треба в трибунал військовий  
Було вести на суд!..

В а р т о в и й

А чи не знаєш, з тим, що тут сидить, як буде?  
*(Киває на Ферре.)*

О ф і ц е р

*(гукає на солдатів)*

Ставать в ряди і слухати команду!  
Солдати збігаються, лаштуються.

Смирно!

*(До взводного.)*

Узять ліхтарі!

Пра-во-руч!  
В тюремні двері руш!

Уся залага маршує в тюрму. Незабаром із тюрми виводять Ферре без шапки, із зв'язаними назад руками.

Офіцер  
(втягує наказ)

Жан-Теофіл Ферре! Готуйтеся до смерті!  
(До солдатів.)

Під стінку вести, що ззовні, вздовж поля!..

Виводять за ворота, за стіною чути вибух.

#### КАРТИНА ТРИНАДЦЯТА

Суд над Луїзою. За столом — доповідач Дальї, судді, прокурор, численна публіка по місцях збоку й спереду, адвоката нема. Читає секретар (за катедрою) акт обвинувачення. Луїза в чорному й у капелюсі з вуалем. Вуаль вона з обличчя одкинула назад.

Секретар

Луїза, на прізвище Мішель, вік — 36,  
Середній зріст, освіту має вищу,  
Родинний стан — є матір, брат маленький.  
Із фаху — вчителька. Діяльність — комунарка!  
Діяльність почала з касарень Ля-Вілетти.  
Була в юрбі, коли їх руйнували.  
Сприяла сильно втечі ватага Флюрана.  
Приходила в Версаль відозви роздавать.  
У ротах маршевих постійно брала участь  
І в «батальйонах смерті».  
Сама підпалювала Париж власноручно...

Дальї  
(з місця перерива)

Смерть їй, смерть!!!

Голова  
(до нього)

Дослухать прошу.

Секретар

І віршами всіма та творами своїми  
Народні маси хвилювать уміла.  
(Читає.)

В день березня в'осьмнадцятий казала  
Арештувать Леконта на горі,  
Підбурила версальців і взяла  
Народні мітральези на Монмартрі...  
Генералів розстрелювать бралась...

Прокурор

Ця жінка — злий геній наших днів.  
Вона не тільки нарід хвилювала,  
В крові купала руки, а Париж  
З ордою паліїв спалить бажала!  
І тим я, судді, кличу ревно вас  
Судить її перед лицем народу  
Й на смерть післать, якщо живе в грудях  
В вас серце тепле і людське сумління!..

(До Луїзи.)

Обвинувачена Мішель!  
Що маєте сказати в свою ви оборону?

Луїза

Не ждїть, що я оборонятись  
Від нападів закону буду!  
Нї! Не страшна ідеям кара  
І не лякає мене смерть!  
Я вся — протест супроти ладу,  
Що міцно в людях вкоренився:  
За нищення і засуд його  
Я наложу своїм життям!  
Дитину людських революцій,  
Всю палкість власної душі  
Давно я пестила потайно,  
З сільської вийшовши тиші.  
Невже соціальні злочинства,  
Що їх душа уздрїла вмить,  
Міг знести простий свіжий розум,  
Що їх не встиг ще пережити?!  
Ви кажете, активну участь  
В розстрілі генералів я  
Версальських брала? Коли брала б,  
Була б це заслуга моя!  
Вони стрілять звелїли в нарід,  
А той, хто любить рідний люд,  
Не міг би оцього стерпіти  
І допускать без суду суд.  
Ви кажете: палити Париж

Громаду закликала я?..  
«Робіть вогонь! Завісу з нього...»—  
Кричала вся душа моя...  
Оце й був заклик! Недаремно  
Хотіла наступ я спинить  
Людей, що прав не розуміють,  
Що не дають убогим жить,  
Що з крові братньої п'яніють  
І хочуть поступ угасить:  
Іх мало вішати й стріляти,  
Іх треба нищить і душиць!..

Д о п о в і д а ч   Д а л ь і  
(з місця)

Спиніть її... Спиніть злочинницю оцю!..

Г о л о в а

Переривать невільно!..

Л у ї з а

Тепер єдину річ від вас я вимагаю,  
Від вас, із назвою військових суддів:  
Для мене кари смерті в форті Саторійськім,  
Де безліч впало вже близьких мені братів!  
Тому, що ви усіх давно їх перебили,  
Тому, що я одна зосталася жива,  
Що кайдани мені всю силу рук поїли,  
Хай упаде й моя нарешті голова!..  
Що ж? Кожне серце в нас, яке для волі б'ється,  
Буває завжди варте дрібочки свинцю  
Або ножів твердих старої гільйотини,  
Невже ж цього, скажіть, не варта тільки я???  
Якщо ж мене часом ви лишите живою,  
Даю я слово честі: розум буде мій  
До помсти лютої людей всіх закликати  
І лави ширших мас справлять в останній бій!  
Такою я була, до цього закликала,  
Такою до кінця перебуду днів моїх:  
Моя душа тверда супроти зла повстала,  
Мої думки — вогонь, не вам судити їх.

Г о л о в а

Мішель Луїзо, чи скінчили ви  
Своє останнє слово?

Луїза

Я скінчила!

Голова

Розпочнемо голосування

Відкритим способом.

(До суддів.)

Здіймайте руки вгору, хто за смерть.

Із 14-ти душ здіймають двоє.

Секретар

Немає більшості...

Голова

Хто за довічне заслання

На каторгу, в колонії французькі,

В Каледонію Нову?

12 рук здіймається супроти двох.

(До секретаря.)

Пишіть: «Голосуванням

Засуджено її на вічне заслання

За океан, в колонії й разом

Товаришів її, що вже раніш судились

І завинили так, як і вона...»

(До конвою.)

Обвинувачену ведіте до в'язниці.

Коли для Луїзи розчиняються двері, на порозі до неї кидається її  
мати.

Мати

За океан... Навіки... О Луїзо!..

Моя кохана!.. Як же буду я?..

Хто очі згаслі ніжною рукою

По смерті стулить матері твоїй?

Тебе ніколи більше не побачу,

Не вчую голоса повік твого,

Не проведу старечою рукою

По кучерях єдиної дочки!..

Луїза

Ні, мамо, вірю я,

Що, повна помсти й сили,

Небавом буду знов

Я в рідному краю!

Тоді я пригорну

Сердечно так до себе



Стареньку голову  
Засмучену твою...  
Мужайся, мамо, глянь!  
Хіба нема навколо  
Новітніх юних сил,  
Що сонце приведуть  
Ще поки ти жива,  
Що людям відпочити  
По довгій теміні,  
По віці зла дадуть!..  
Так жди ж колись мене:  
Я ще повна надії,  
Надії ясної,  
Невисловлених слів,  
Палких своїх стремлінь  
У далечі новії  
І зльотів молодих  
В безмежну височінь!..

Обидві виходять.

#### КАРТИНА ЧОТИРНАДЦЯТА

Темний берег моря ввечері. Всюди велике, кругле каміння, подібне до скель. Солдати із смолоскипами приходять, ведучи за собою комунарів із скриньками в руках, розташовуються на березі, розводять вогонь і сідають круг нього; арештовані тут же сидять на своїх скриньках. Окремо від усіх — Луїза в глибокім замисленні. Навколо сум, ніч і вогні.

Луїза  
(до себе)

Колись я білий світ сприймала чистим серцем.  
Мені здавалося, що люди добрі всі,  
Що все життя кругом — то барви, небо, осінь,  
І мир в серцях людських, і скрізь нема борні!..  
А потім, як туман з очей моїх упав,  
Пішла я в лютий бій, у вир боїв шалених,  
Де ті, що тяжкий гніт терпіли сотні літ,  
Неначе океан, повстали й заревли!..  
Ті самі хвилі, що покірно й плавно  
Колись відходили від диких берегів,  
Тепер проймалися скаженством диким, лютим  
І в гніві кидались на прибережний діл!..  
До них повітря раптом громом обзивалось,  
Кругом літали в бурі стріли блискавиць,

І жах, і пекло, й грім — усе в одно мішалось,  
І двох світів палких стрічалась бурно міць...  
О, якби знали люди, як ми умирали,  
Як ворог наш у вікна кидав ряд борців,  
Як в наших матерів разом з дітьми стріляли  
І як тоді солдат версальський скаженів...  
Тоді довідалась я вперше, що то — людність,  
Тоді ілюзії мої пройшли, як дим...  
В моїй душі міцній погасло ясне сонце,  
І шал пожеж нових зайнявся в ній над всім...  
Я посміялася із себе: «Ти гадала,  
Що давній ідеал дитячий прийде сам,  
Що вже ніхто тобі в путі на перешкоді  
До цього муру з люттю вмисне не здвигне?..  
Що перша та весна, як тебе на Монмартрі  
Цвіт білих яблунь вабив, зроду не мине,  
Й тобі життя повіки буде усміхатись  
В усім принадне, гарне, чисте і ясне?  
Се був лише обман! Наївна ти була!..  
Твоїм дитячим мріям це усе здавалось...  
Історія ж собі побідно й гордо йшла,  
Від давніх кращих мрій лють помсти вам  
зосталась!»

О доле!.. З мене ти хотіла б посміятись,  
Так ні! Повік я зброї, люди, не зложу:  
Ще дужче буду я на помсту сподіватись,  
Вірніше — всіх лихих в житті переможу!..  
Не втомиться рука у мене руйнувати  
Старі оті світи, що на заваді нам,  
Карать міщанства дух, і підлість, і сваволю!  
Я сил своїх повік зневір'ю не віддам!..  
Дарма що над тими, хто силу має гуртує  
І прагне щиро влади духу над людьми,  
Звиса якийсь проклін, що всюди шлях гальмує,  
До світла простий шлях, з провалля горя й тьми!  
В мені весь час горить священний пал натхнення,  
Вогонь стремлінь моїх за людськість, уперед,  
В казковий, дивний край людського визволення  
З залізних кайданів, з життя міцних тенет...

По цих її словах чути тихий, сумний хор комунарів.

Хор комунарів

Не смій прощати отим, що роблять кривду:  
Учись страждати, боротись до кінця!..

Покинь усе: неси меті в офіру  
І отчий дім, і матір, і вітця...  
Забудь про те, що можна добрій бути:  
До ворогів м'якими ми були,  
І ось поглянь, які тепер ми бідні,  
Як міцно нас в кайдани закули!..

Збоку, за скелями, чути чийсь безтямні вигуки. З'являються дві жіночі постаті: це мати Ферре з дочкою, що намагається її вгамувати.

### М а т и Ф е р р е

Версальці... Син... Його вже розстріляли...  
Не кидайте у море... поверніть:  
Я не знайду його інакше в синіх хвилях,  
Пустіть мене до сина... Ой пустіть...

### Л у ї з а

Невже... ти — Мері? Йї мати?..  
Ось де ми врешті стрілись...  
Чи правду ж каже хвора?..

### М е р і

Луїзо!.. Правда це!..

### Л у ї з а

О, я не думала!..  
Скажи мені, скажи:  
Як все це сталось?

### М е р і

В дворі отім, з якого вас вели,  
Сидів мій брат і сумно смерті ждав...  
І ось прийшли вночі вони по нього,  
І вибух їх у тиші залунав!..  
Я здалеку це бачила і чула...  
Бо сум погнав мене, де він сидить;  
Моя нещасна мати вслід за мною  
З словами божевільними плелась...  
Благала я мені віддати тіло —  
Вони не слухали, а геть пішли,  
І ми, самотні, в дім свій повернулись,  
Як дві зозулі, з жахом і плачем...

### Л у ї з а

Яка розпука!.. Я його любила...  
Він був не тільки другом і борцем —

Його душа світилась і горіла  
Своїм якимсь затриманим вогнем.  
Мене підтримував він так уміло,  
Так ніжно вмів стремління розпалить,  
Збудить юрбу, намовити боротись  
І ворогам деспотства не прощити!  
І ось тепер... нема його між нами...  
Забуть би все!.. Забуты!.. Немає сил...  
Як не вернуть цій жінчині без тьми  
І розуму, й дитини з тьми могил...

### О ф і ц е р

Гасіте ватру! Скоро буде ранок!  
Рушниці в руки!.. Гей, на корабель!..  
Лаштуйтеся, арештовані, в дорогу,  
Забудьте рід і дим своїх осель!..

Всі встають, дехто заливає багаття; комунари, беручи скриньки в руки, направляються серед каміння на трап корабля. Останньою сходить Луїза й, обнявши Мері, й собі йде за всіма. Починає ледве світати на обрії. Вона стоїть на кораблі на тлі світанку.

### Л у ї з а

Прощай, о Франціє, що вбила стільки юних,  
Душею юних, кращих за весну!..  
Псвік тобі, лихий, Луїза не пробачить  
З усіх кривавих боень ні одну!..  
Але не думай, що оцим спасись ти можеш,  
Що час грози ніколи не прийде!..  
Як вірно в світі те, що сонце вічно сходить,  
Так само й вік злочинства промайне!  
І, як блідий оцей світанок в океані,—  
Порука нам, що буде ясний день,  
Страждання наші всі, і сльози, і вигнання —  
Це тільки вступ до радісних пісень!  
Це є нова зоря розцвіту волі й духа,  
Могутній заклик наш у край надій...  
Щасливий, хто, як ми, так свого серця слуха,  
Хто йде на смерть у зграї молодій!

### Х о р

*(на музичну тему)*

Вітаймо тебе, о світанку,  
Мук наших новий самовидче!  
Не всі ми тебе зустрічаєм,  
Бо дехто вже спить у могилі...

Неси нас із хвилями разом  
Все ближче і ближче до сонця,  
В той вік і в той край, де ніколи  
Не буде раба ані пана!..

Корабель відпливає.

Кінець

*м. Харків, 1926 року*

# ПОЗА КНИЖКАМИ

## ДО ЖІНОЦТВА

*Присвячується  
польським дівчатам*

Красні квіти розквітали  
По чистому полю  
Та спліталися стеблами,  
Щоб бачити волю.

А вже небо червоніло  
На темному сході,  
Прокидалася країна  
І гомін в народі.

Любі квітоньки червоні,  
Забудьте недолю,  
Побратайтесь між собою —  
Здобудете волю!

Бо вже полум'ям останнім  
Наш край перейнявся,  
І нам треба ніч прогнати,  
Щоб світ розіллявся!

Стійте, сестри дорогії,  
Коханії квіти:  
Ще і ще — і ніч поборють  
Невільничі діти!

Від журби та від неволі  
Най серце не в'яне,  
Бо велике сонце правди  
Крізь хмари прогляне!..

## НА СПОМИН Т. ШЕВЧЕНКА

Тихо-тихо Україна зневолена спала...  
Пливли зорі над землею, надходили хмари,  
Пливли довгі години, а ніч не минала...

\* \* \*

Часто зірка серед ночі дивилася в хати,  
Пригрівала всіх нещасних, сиріток ласкала,  
Роздивлялася, чи в діток є рідная мати...

\* \* \*

Раз над бідним сиротою свій промінь спинила  
Тая зоря й зажурилась, і даром високим  
Та вогнем своїм небесним його наділила,

\* \* \*

Щоб почуття в душах братніх навек не послули.  
І будив людей він словом, палким та розумним,  
Щоб ненавидів люд рабство своїм серцем чулим!

\* \* \*

І лунала його пісня плачем опівночі,  
Ворогів наскрізь проймала, гриміла грізою,  
Обікраденому люду розкрила вмить очі!

\* \* \*

А коли його за правду далеко заслали,  
Тихі й смутні та журливі з пустині Арала  
Ті пісні до душ кріпацьких сумних долітали...

\* \* \*

Та зломився під вагою тяжкої неволі  
Проводир святих думок, що вбогих прославив,  
Що за вільність їх боровся, не бачивши волі!

\* \* \*

І як день тієї волі, що ждав він, настане,  
Боротьбу його завзяту вночі з ворогами  
І замучену душу усякий спом'яне!

## СЛОВО

*Українській літературі*

Вільне слово — буйний вітер,  
Що в степу гуляє,  
То й воно орел могутній,  
Що вгорі ширяє.  
Слово правди — вільна пташка,  
Що в блакиті в'ється,  
Чарівная, щира пісня,  
Що із серця леться.  
Вільне слово — ясний промінь  
Сонця золотого  
І пекучий, ярий промінь  
Проти всього злого.  
Вільне слово — думка люба,  
Що в душі таїться,  
Повна ворогові згуба,  
Його не таїться.  
Гей, розкуйся, вільне слово,  
Скинь свої кайдани,  
Люд збуди мій, рідна мово,  
Хай могутий встане!

## ДО КОБИЛЯНСЬКОЇ

Лебеді білі над морем летіли,  
Над морем безкраїм до теплих країв;  
Лебеді з сонцем еднатись хотіли,  
Кричати про волю, про любих братів;  
Срібні хвилі на морі здіймались,  
Бажали піднятись у ясну блакить,  
З променем сонця палким обіймались,  
Світилися радістю, щастям в ту мить...  
Люди тих лебедів всіх постріляли,  
Надії закинули в хвилі життя,  
Мрії і думи мої осміяли,  
До сонця спинили нове вороття...  
Ти ж привітала ті мрії забуті,  
Душею тужливою їх обняла,  
Серцем зогріла і смутком окуті  
Ті думи нещасні до світла взяла.



Знов за тобою вони полетіли  
До ясних надій, і краси, і пісень,  
Струни нового життя забриніли,  
Рожевий зайнявся на обрії день...

\* \* \*

«Мамо, мамо, подивися,  
Як велике сонце сходить,  
Як радіють сонцю квіти,  
Як веселий день приходить.

Чом же нічка як настане,  
Смутком все вона сповняє,  
Чом з-за хмари ясний місяць  
І не дивиться, й не сяє?..»

«Сумно нам, бо тьма в віконце  
Ніччю дивиться пильніше,  
Бо не сяє правди сонце,  
Котре всього нам миліше.

А тоді лиш, дітки, гарно,  
Як панує правда в світі,  
Як не в'януть квіти марно  
Восени по теплім літі!..»

\* \* \*

Де вільні орли на просторі клекочуть,  
Де гордії хмари над степом пливуть,  
Де співи все горе нам вилити хочуть,  
Де хмари Дніпрові про давне ревуть,—

Там смілива думка моя народилась,  
Там дух мій спізнався з красою борні,  
І, скарги народні почувши сумні,  
Душа моя з горем людським поріднилась.

1908

## ІЗ ЦИКЛУ «ЛІТНІ ПІСНІ»

\* \* \*

На білу хатоньку мою  
Сріблястий місяць з неба сяє  
І тихо-тихо так слова  
До мене нишком промовляє:

«Ой чом так журиться твій край,  
Сховавшись в верби кучеряві,  
І гублять рясно перли сліз  
Казки вишневі, квіти мляві,

В найкращі вбирає квітки,  
Сумує бідна Україна,  
Немов то гарна й молода,  
Що плаче в затишку дівчина?..»

«Ой не питайся, не дивись,  
У хмари, місяцю, сховайся,  
Над краєм вбогим зажурись  
І кращих днів не сподівайся.

Ще довго слізенькам текти  
У море горя й неспокою,  
Вкраїні довго хрест нести,  
Народу знатися з журбою».

\* \*  
\*

Забуті здавна почування  
Ти знов в душі моїй збудив  
І до свободи поривання  
Зогрів, підтримав, поновив...

Хай між людей панує темінь,  
Нехай глузує ворог з нас,  
Нам сяє ще надії промінь  
І сонця пал для нас не згас.

Ми сподіваємось, що правда  
Переживе неволі вік,  
Що між дітей нового часу  
Не буде в'язнів і калік,

Що правда правдою поборе,  
Що сонцем зникне туман,  
Що рівність, згода і братерство  
Засіють наш убогий лан!..

### НОВА ХВИЛЯ

Хай гуляє вільна думка  
В полі на просторі —  
Не спинити хвиль бурхливих  
В чорнім, грізнім морі!  
По степах безкраїх наших  
Вітру не здогнати,  
Золотого сонця пільми  
Вдень не подолати!  
Хай співа дума народна,  
Хай та пісня ллється —  
Україна молода  
Знову розів'ється...  
Розів'ється, заспіває  
Співи не журливі,  
Позбира до купи птахів —  
Думи полохливі...

### ДО С.

Якби мрія моя білим цвітом цвіла,  
Якби дощ не знущавсь над квітками,  
Якби сонячний промінь думки зогрівав,  
Вільний дух би буяв за хмарками!

Але грози й негоди зломали думки,  
А самотність мене похилила,  
І валяються далі хороші квітки,  
Юні мрії журба оповила...

Я б до тебе літала у мріях отих,  
Я би крильцем тебе милувала,  
Я б серпанком ясним юних снів золотих  
Твое б чоло сумне сповивала...

Але ти все мовчиш, і минає весна,  
Зав'ядають рожеві квіти,  
Мрія люба туманиться, гарна й ясна,  
І тремтять яблуневі віти...

### З МОЇХ ДУМ

#### I

Мов легка хмаронька, у сні  
Журлива думка промайнула  
І потім знов в височині  
На віки вічні втонула.

І був то любий, гарний сон  
Надій ясних, мов ранок мая,  
Та день зайнявсь коло вікон,  
І зникла вмить чудова зграя...

Зостався смуток у думках,  
І сльози на очах заблисли,  
Немов перлисті краплі звисли  
Роси ясної на квітках...

#### II

Я плачу й сміюся, як пісні складаю,  
Як мрії кохані до сонця веду,  
І гірко, і довго над ними ридую,  
Як світ мій осміяним, зайвим знайду...

Я так їх люблю, мої любі надії,  
Невизнані, вбогі, самотні думки —  
Ті бідні пташини у клітці малій,  
Ті тихі, зів'ялі останні квітки!

Все зникне на світі, все швидко минеться,  
Я буду свій скарб дорогий берегти,

Бо з часом вже співом душа не озветься,  
Бо сліз вона щирих не зможе знайти,

Бо згодом у грудях чуття захолюне,  
Зненавидить серце зимове людей —  
Не вирветься стогін із хворих грудей,  
І владарка-смерть по надіях задзвоне!..

### III

*Посвята Г. Ч-ці*

Ой співає, зодягає  
Все весна у шати,  
В неї тільки й є на думці  
Жартувать, кохати...  
В тій розмові, що в діброві,  
Чути сміх срібляний:  
Там-бо в'ється і сміється  
Вітерець весняний.  
Він милує і цілує  
Темний стан діброви,  
Розглядає та ласкає  
Кучеряві брови.  
З веселеньким, молоденьким —  
З ним вона жартує,  
Хилить віти, сипле квіти  
І дари готує.  
Глянь: блакитні, оксамитні  
Сплять байдужі води,  
Як для неба, їм не треба  
Ні людей, ні вроди.  
Осуши все море-горе,  
То й не глянеш хмурно,  
Серця збудься та забудься —  
Заживеш безжурно.  
Десь повійся та засмійся,  
Як весна-співуха,  
Бо вона душі не має  
І жалів не слуха!..

### З ПІСЕНЬ СМУТКУ

#### I

Я не хочу нічого казати тобі,  
Я не хочу докорів робити,  
Хоч поради не дам я ніколи собі,  
Хоч мені для бажань не ожити...  
Тільки юних надій мені трохи шкода,  
Що не можна їх буде вернути,  
Тільки думка смутить, що душа молода  
Може сном безталання заснути,  
Що даремно пов'януть барвисті квітки,  
Що в душі захолоне прекрасне,  
Що усе дороге — сподівання й думки —  
Мов проміння вечірнєе, згасне!..

#### II

Коли твій біль засне, Україно?  
Коли ти ніч побореш злу?  
Коли, вечірняя година,  
Твій супокій наповнить млу?  
Мов зоря, зійдеш над горою,  
Засвітиш праведним серцям  
І долю тихою добою  
Пошлеш занедбаним ланам.  
І від недолі одпочинуть  
Степи, і луки, і гаї,  
І в рай молитися полинуть  
Думки незлібні твої...

#### СПОДІВАННЯ

Над просторами линуть зимові пісні,  
Згуки смерті, борні й хуртовини,  
І ховають наш край, ніби вмер уже він,  
І пригадують давні провини...

Чи помилують дух, що буяв на степах,  
Чи анафема гряне свободі?..  
Нам буйдуже — розтануть зимові сніги,  
І тоді скажем смерті ми: «Годі!

Годі з нас насміхатись! Нам жити пора!  
Не дзвони у порожній дзвони,  
Бачиш — небо сія, бачиш — квіти цвітуть,  
Ми не вмерли, і нас — легіони!..»

## ІЗ ЗОШИТА «ВИШНЕВИЙ ЦВІТ»

### ПОДИХ ВЕСНИ

Мрії в'ються над ланами,  
Б'ються громи в небесах,  
Ясні блискавки літають  
По долинах і лісах!

Ой котись, весняний шуме,  
Нам про сонце заспівай,  
Розбуди народні думи,  
Гай старезний захитай,

Розгорнися буйним цвітом,  
Прокотися по ланах,  
Все залий жаданням волі,  
Все позбуджуй на степах!

Дужче грому, ширше моря  
Рознесеться щастя спів,  
Якщо щезне льоду влада  
В синій далечі степів!

### ВЕСНА

Кругом весна, біліє цвіт вишневий,  
У світлі мрій пишається садок...  
А я сама... О раю мій рожевий!  
Вернися знов до в'яучих думок...

Не хочу я без тепліні прожити,  
У темну ніч умерти без пісень,  
Без мрій заснуть, без битви меч зложити  
І після тьми не стрінуть ясний день!..

## ІЗ ЦИКЛУ «З КРИМСЬКИХ ПІСЕНЬ»

### П-ОМУ

Ходять-ходять білі хмари,  
В далеч, легкії, пливуть.  
За блакитне сине море,  
Де казки пустинь живуть;  
    Де дрімають океани  
    Золотавого піску,  
    Де араб благословляє  
    Ясні зорі й ніч палку...  
Над Єгиптом тихо в'ється  
Пісня сходу чарівна,  
Душу стомлює і тягне  
Там, де ллється і луна...  
    ...В день пекучий, повен згаги,  
    Йде додому караван  
    І на обрії вбачає  
    Зграї сяючих оман...  
Так і я в житті, як в морі,  
Тебе кличу хоч на мить  
І в пустині сумно бачу  
Тільки мрії і блакить...

### ДО ВЕДМЕДИКА

У, ведмедику мій любий,  
У, мій милий, у, кошлатий!  
Знаєш казку про країну,  
Де літає змій крилатий?..  
Я з тобою не боюся  
Ні людей, ні того змія,  
Ти — страшний, з тобою вкупі  
Я з усіх їх насміюся!..  
Нащо ж нас вони лякають?!  
«Хо» прийде й до них в гостину,  
Коли нас вони спіткають  
Нам обом на сміховину!  
У, ведмедику мій любий!  
Мій коханий, лячний дуже!  
Серденьтко гострозубе,  
Над усіх ти кращий, друже!..



\* \*  
\*

Море грає, море грає,  
Котить сині вільні хвилі  
У простори у безкраї,  
Де дрімають скелі милі...

Море любе і глибоке  
Бризка синьою водою,  
Мов зіллється зі мною  
Хоче, вільне і широке...

Море грає, море грає  
І в годину, і в негоду:  
Так в душі моїй співає  
Голос рідного народу!..

\* \*  
\*

Примерком тихим спокійно і ясно  
Місяць у небі над ставом пливе,  
Тихо за обрієм сонечко гасне,  
Серце замовкло, не б'ється, не зве...

Хмаркою білою мрія літає,  
Що з нею станеться, хто його зна.  
В серці — чи вечір, чи тихо світає,  
Осінь прийшла чи надходить зима...

### НЕВОЛЬНИКОВІ

Я пісню лагідну мою  
В неволі морем розіллю  
І засвічу огні небес,  
І казку, повную чудес,  
Братам невірним розповім...  
Я прожену журбу твою!

І зашумить у тюрмах гай,  
І всім негодам прийде край.

Блакиті й волі сміх, огні,  
Гойдання трав, дібров пісні  
Розсунуть мури й тишу їх,  
І ти згадаєш рідний край...

Я пісню, наче сліз росу,  
В убоге серце принесу,  
І стрепенеться в нім орел,  
І вільний степ, і смуток сел.  
А щезне пісня, одлетить —  
І знову серце замовчить,  
Стемніє знов твоя тюрма,  
Сам будеш ти, і я — сама...

\* \*  
\*

Серед живих на вольній волі,  
Як мертва, все блукаю я:  
Душа — в тюрмі, немає долі,  
Умерла молодість моя.

Чого я жду, на що надіюсь,  
Де мрії давні віднайду?  
Навіки з вітром я розвіюсь,  
В житті на шляхові впаду...

І не спом'яне мене любо  
Отут людина ні одна...  
Хіба хмаринка приголубить,  
Приспить негода степова...

### ІЗ ЦИКЛУ «ПІСНІ ДУШІ»

\* \*  
\*

Сонце світить, вітер грає  
І летить в поля,  
Мое серце бідне знає,  
Що стражда земля...  
Ні, не хочу того чути:  
Я забуду все,

Мою тугу у просторах  
Вітер рознесе...  
Я для сонця — не для горя  
На землі живу,  
Щоб з пісень солодкозвучних  
Ткати зорю нову.  
Білокрилий, злототканий  
Встане ранок знов,  
Пісня збудить дух весняний,  
Всім знайомий, всім коханий,  
І зростить любов!..

### СПІВАНКА

Гей, Ванунцю, вартовий мій,  
Принеси мені водиці!..  
Міцно грати посплітались  
У моїм вікні в'язниці!..

Гей, я все бенкетувала,  
Солов'єм співала в гаї,  
Та затьмарилося сонце  
У моїм ласкавім краї!..

Не співа вже пташка-пісня  
І сидить у клітці, бідна...  
Гей, Ванунцю, вартовий мій,  
Що зробила «влада рідна»!..

1918

### ЖОВТНЕВИЙ ДЕНЬ

Жовтневий день, змарнілий, як сухітник,  
Поволі тане в журних небесах;  
Габою смерті вітер небо криє  
І плаче десь...  
Я пізнаю стежки старі ті самі,  
Що ти ходила з нами в Інституті;  
Пожовклий сад — немов труна в оздобі —  
Сумний стоїть!..

Ти вся була — вогонь, уся — стремління,  
У тобі дух ніколи не вгасав,  
Вся — сонце, вся — любов, уся — горіння,  
І зір сів!..  
Пощо ж мене ти кинула навіки?!..  
Позич, позич мені натхнення, мрій,  
Скажи, чому збудила ти послулі  
Давно чуття?!..  
Чом як в мені пригасло вже сумління,  
А ти полинула в надхмарний край,  
Про тебе знов постав жагучий спомин  
У пам'яті моїй?..  
Позич, позич мені твого палання  
З сумних небес, з надзоряних країн!  
О зглянься! поможи! мого благання  
Не відхиляй!..

Б.Х.1926

### МОЯ МАНДРІВКА В ОЛЕКСІВКУ

Багато днів, багато літ  
Я прожила на білім світі,  
Моя душа любила світ  
І розкіш літа, й сонце в літі...  
Але тавро всіх прожитих  
В минулім дум і хвиль глибоких  
У нетрях серця потайних  
Лишили вражінь слід стоокій...  
І він із мене проглядав  
Тяжким-тяжким похмурим зором  
І серце бідне мені рвав  
Зневір'ям, сумом і докором.  
Я хтіла геть піти кудись,  
Сховатись в далечі від цього,  
А сльози капали й лились  
Над тінню лиха прожитого...  
І я пішла в оті степи,  
Де предвечірньою добою  
Згасає сонце й спомин літ  
За гостроверхою горою...  
І зразу знов пізнала степ,  
Колишне небо й ніжні зорі,

Нове життя і спів новий  
На неоглядному просторі...  
Але мій смуток був чужий  
Для шумів юності нової.

### 9 СІЧНЯ 1905 РОКУ

М'якенький сніг... Зимовий вечір...  
Ми їдем з бенкету життя...  
Кругом вогні бучного міста...  
Сніжинки в'ються без кінця...  
Чи думи се? Чи се так люди  
В повітрі тануть, як той сніг,  
І по них пам'яті не буде,  
Як щезне їх короткий вік?..  
Поволі падають, щезають,  
Вже місто тиша обійма.  
А сніг іде, вкриває землю,  
І засипа вона, німа...  
Аж ось із темряви нічної  
Без звуку виринає щось:  
То чорні сани з пеленою,  
Жахнулись коні вбік чогось...  
О, страшний привиде страхітний,  
Се — темна купа людських тіл:  
Стирчать он руки задубілі,  
Край саней б'ється голова...  
І очі, страшні білі очі,  
Що вираз втратили й слова...  
І труп на трупі... Труп на трупі...  
Таких, що ще збирались жить,  
Що до царя ішли всі вкупі  
О ласку й людяність просить.  
Вперед в борні за ідеали,  
Хоч був повільним їхній хід...  
А всіх їх кулями стрічали,  
Як свій «улюблений нарід».  
Мина візок, де труп на трупі,  
Безгучний, темний... Пада сніг...  
О геть, примаро!.. В темінь линуть  
Мовчазно купи рук і ніг...

1920

### 3 НЕОПУБЛІКОВАНОГО

#### МАЛОРОССІЯ

Издалека, весь запыленный  
Пришел в деревню наконец  
Голодный, бледный, истомленный  
Слепой с бандурою певец.

Был тихий вечер, лунный свет  
Светил на беленькие хаты,  
Сюда, под тень высоких верб,  
Шли вместе хлопцы и девчата.

Тут все собрались за углом  
Под воскресенье, смех и шутки  
Слышны отсюда, а потом,  
Хоть и не смолкли прибаутки,  
Запели хором чумака,  
Танцуют третьи гопака.

Но все остановились вдруг,  
Заслышав пение слепца,  
Вокруг него собрался круг,  
Все жадно слушают певца.

Задумавшись, стоит Оксана  
С Петрусем хлопцем, про Богдана,  
Про гетмана певец поет,  
Козаков образ восстает.

Нет, не забылися еще  
Страны украинской преданья,  
Вот их поет слепец родной,  
Поет их тихая Украйна.

\* \*  
\*

Всю ночь прорыдать я готова  
Над твоим полным горя письмом,  
Хоть упрека в нем нет, хоть ни слова,  
Ни мольбы о счастливом былом...

Ты мне пишешь, что любишь безумно  
Как и прежде меня, что тоской  
Безысходной объят ты, что трудно  
Тебе сладить с больною душой;

Ты так искренне просишь прощенья  
За минувшего лучшие дни,  
И, последнего полн сожаленья,  
Так рыдаешь над ними в тиши...

И, вновь прежней любовью объята,  
Над письмом и над тем, что прошло,  
Как и ты, я рыдаю, как брата  
Схоронив, иль что в сердце жило...

9.VI.1903

\* \*  
\*

Я тоскую по солнцу, и песня моя,<sup>7</sup>  
Точно облако, в даях витает.  
Без тепла я живу, вся измучилась я,  
Надо мной непогода рыдает...

Где же край ярких дум и сверканий огня?  
Где весенние сны и заветы?  
Ах, умчались они, схоронили меня  
Эти степи во мгле без ответа.

Я тоскую по солнцу, и жить я хочу,  
Все создам, хоть не видно просвета,  
Жизнью я за безумный свой бред заплачу,  
Но зажгу я сиянье рассвета!

\* \*  
\*

Грустные чайки на море,  
Ели и север кругом,  
Дом на крутом косогоре,  
Холод и ветер с дождем.

Астры в саду зацветают,  
Так и не видев весны,  
Ветки рябины рыдают,  
Зимние снятся им сны.

Быстро туманы без жизни  
В край тот плывут, где легко,  
Словно к желанной отчизне  
Им, как и мне, далеко..

*Ораниенбаум, 1904*

\* \*  
\*

Ревут и клокочут буруны,  
Презренья полны к берегам,  
И грозные мечут перуны,  
И рвутся душой к небесам.  
Но в злобе они так бесстрастны,  
Так сильны и дико вольны,  
В бессильи так сильны и властны,  
Так гордой полны красоты...  
Там жалкая чайка кружится  
С неслышным стенаньем своим,  
Но вал вслед за валом катится,  
И слышать те стоны — не им:  
В своем одиноком стремленьи  
Они всем страданьям чужды.  
Пусть мечутся люди в смятеньи,  
Неволи рабы и нужды,  
А волны не знают ни горя,  
Ни жалобных песен земли,  
Лишь даль необъятного моря —  
Их лоно, да тучи вдали...  
Так дух независим свободный,  
Отрекшись от слез и страстей,  
И рвет он оковы, холодный,  
Силен и далек от людей...

*Ораниенбаум, 1904*



\* \*  
\*

Глядели ветви склонившейся ивы  
В зеркальные воды среди тростников.  
И были задумчивы, были красивы,  
Объятые грустною дремою снов...

«Зачем нам любить? — они всех вопрошали,—  
Зачем?! Мы пережили прежние сны!»  
Но тихие заросли только молчали,  
Взирая на радость бездушной весны.

Весна же беспечно кругом ликовала,  
И чары её были чужды страстей —  
Она ведь тоске никогда не внимала  
И грустных, и бледных, поникших ветвей.

1904

\* \*  
\*

Звенели колокольчики  
Душистою весной,  
Качались и грезили  
Среди глуши лесной:

«Пойдем в ту даль безбрежную,  
В сияющую даль,  
Предай забвенью прошлое,  
Забудь свою печаль!»

Звенели колокольчики,  
Меня манили вдаль,  
Но ближе было прежнее  
И старая печаль...

*Санкт-Петербург,  
декабрь 1904*



Далеко, далеко от края родного  
О нем я мечтаю вечерней порой,  
И вновь предо мною картины былого  
Проходят, сменяясь, длинной грезой.  
Вот в зелени верб, средь цветов утонувший,  
Знакомый мне с детства с террасами дом  
И сад ароматный, недвижно уснувший,  
С безбрежно сияющей степью кругом...  
А где-то вдали, за сонливой рекою,—  
Уныло звучащий напев пастуха,  
Прозрачный дымок под угрюмой горою  
И нежная, сизая, звездная мгла...

*Германия, Берлин*

### ПОСВЯТА М. СПИРИДОНОВИ

Що?

Ти плачеш?.. То сльози?.. О мамо кохана,  
Тобі, знаю, тяжко і мене шкода,  
Та що мені з того, чи згублено щастя,  
Коли стільки люду навколо стражда?  
Ввижаються ніччю мені ті борці,  
Що гинуть за правду з прапором в руці,  
І жаль за той люд груди їх роздирає,  
І кожен твердіше за волю вмирає...  
Так нащо ж себе берегти і жаліти,  
Терпіти неволю, зносити ярмо?  
Ми всі однієї невольниці діти,  
Ми всі за свободу її умремо!  
Не плач же так гірко, о мамо кохана,  
Забудь же, голубко, що гине борець:  
Та тяжкая доля — то доля жадана,  
Ті сльози і муки — то щастя вінець!..

1906



Недовго кату панувати,  
Недовго плакати рабам,  
Недовго литися рікою  
Кривавим праведним сльозам!

Вона не вмерла, а заснула  
І дише — воля молода,  
Вона лежить, а серце каже:  
«Вона жива! Вона жива!..»

Вставайте, кого гне недоля!  
Тримайте меч в руках своїх!  
Тоді воскресне наша воля,  
Вона з'єдна рабів усіх!

*1906*

### ЗАСЛАНИМ

Я шлю вітання вам, далекії засланці,  
Квітки холоднії, загублені в снігах!  
Народ живе й тепер, встають ще інші бранці,  
І вільний дух буя в зневолених степах.

Ви знаєте — бряжчать і досі ще кайдани,  
Панує хмура ніч і міцне царство зла,  
Але їм не скорить безкрайнії майдани,  
Від куль не вберегти всевладного орла!..

Засяє день новий, і сонце вас покличе  
У ріднії степи, під ясну блакить,  
І вродить рідний лан насіння кожне втричі  
І вас благословить у ту жадану мить!..

*13.XI.1906*

## В ПРИСМЕРКАХ

Береза осіння,  
Береза пожовкла,  
Над нею згасання  
Журливого дня,  
Край лісу в тумані —  
Останнє прощання  
Полянки лісної  
З промінням життя.  
Пригаслая далеч,  
Вечірній тіні,  
Замовчаний смуток  
У серці моїм —  
І осінь без сонця,  
І осінь без зміни,  
І зрубаний праліс  
У горі німім...  
Ні звуку над лісом...  
Багаття забуте,  
Що тліється тихо,  
Як спомин якийсь,  
Де стежка самотня,  
Вузька і сіра,  
У далеч німую  
Із лісу біжить...  
Заснули всі думи,  
Заснули бажання —  
Як ліс той осінній,  
Душа моя спить...

1906

## КОЛИСАНКА

Спи, люба ясочко, спи, моя рибонько!  
Квіти і тепле проміння веснянеє,  
Думи рожеві, мов ясні хмароньки,  
Сни золотії, нечутні й легесенькі,  
Тихо най линуть тобі у голівоньку...  
Ніччю-бо рибоньки уходять під рясочку,  
Спи ж і ти, рибонько, спи, люба ясочко!..

Спи у кубелечку, горя не знаючи,  
Чистою й ясною, наче ті зіроньки!  
Вечір співатиме лялечці пісеньку,  
Небо складатиме гарную казочку,  
Зорі ласкаво тебе колисатимуть,  
Витри ж останню гіркую слізоньку,  
Спи, люба ясочко, спи, моя зіронько!..

## СПІВЕЦЬ

*Г. М. Хоткевичу*

Хурга поле замітає,  
Крутиться поволі,  
І не видно, як світає  
В сніжному роздоллі.  
Лише саваном укриті  
Сплять усі могили  
Й духи, снігом оповиті,  
Борються щосили.  
Сили темні, сили ночі  
Хочуть світ закрити,  
Засліпити усім очі,  
Снігом все покрити!  
А тим часом при дорозі  
Сонце зустрічає  
Сліпий лірник, що по змосі  
Правду прославляє.  
Він незрячими очима  
Сонечко вже бачить  
І не зна, що біля нього  
Тільки ніч манячить.  
Він уваги не звертає,  
Степ кругом чи люди,  
Пісню сонця він співає  
І надію будить...  
Й одолити не здолають  
Духи злої ночі,  
Світа правдоньки святої,  
Якій вірять очі!..



Весняний дощ, весняні сльози,  
Весняне щастя молоде,  
Весняні перші любі грози,  
І тільки хмарка де-не-де.  
Весняні добрі сподівання,  
І співи, й усміх, і квітки...  
О сонце! Збуджуй поривання,  
Запалюй горді думки!..  
О сонце! В золотії шати  
Убогий край мій одягни,  
Дай змогу всім тебе співати,  
Дай людям сяєво весни!  
Бо ти — всесвітнее, високе,  
Ти любиш правду і тепло,  
Бо море всіх страждань глибоке  
Ти зміряло й прокляло зло.  
В твою я вірю творчу силу!  
Тобі молитву, сонце, шлю!  
Ти, знаю, вбогих возвеличиш,  
Ти Україну збудиш милу,  
Голубку милую мою...



Коли твій біль засне, Вкраїно?  
Коли побачиш ти весну?  
Коли, вечірняя година,  
Твій світ осяє темну млу?  
Мов зоря, зійдеш над горою,  
Засвітиш праведним серцям,  
І долю тихою добою  
Пошлеш занедбаним ланам.  
Тоді тихенько одпочинуть  
Степи, і луки, і гаї,  
І в рай молитися полинуть  
Думки убогії мої.

24.V.1907



Пролетіла, прошуміла молода буря  
І цілющою грозою деревця скропила,  
Розбудила в темнім лісі золоті надії  
І велике небо вмила й квіти молодії.

І в жадобі простяглися квітоньки до світла,  
В них бажання розцвілися і любов розквітла.  
Дерева загомоніли, й на зелених віях  
Чисті сльози затремтіли і спливали в мріях.

Залунали попід небом співи десь дзвінкії,  
Загойдалися тополі ніжні і стрункії.  
А над ставом похитнулись, осміхнувшись, лози,  
Покотились в темні води їх весняні сльози.

1907

### ПОКИНУТИЙ КРАЙ

Якби мій любий край південним сонцем був  
Та бачив цілий світ сіяніє його,  
І все той тихий край любили б як до болю,  
Як долю ясную і цвіт життя сього —  
    То пишно б зацвіли душі моєї квіти,  
    Душа б розкрилася для щастя і тепла,  
    Але нема надій — і сум у ній панує,  
    І все в ній темрява, пустуючи, взяла!  
Народ мій — не орел, і вбогий край — не сонце:  
Се — тихий син журби, неволі і страждань,  
Його життя — то день буденний і скорботний  
З дощем нечутних сліз і гіркістю зітхань.  
    Його слова, думки — то шепіт над водою  
    І скарга тихих верб на холод восени,  
    Він сам же — човен десь на березі забутий,  
    Злидар, якого всі покинули сини...  
Так де ж йому орлом буяючим піднятись?  
Так де ж до всесвіту, мов сонце, засіять?  
Сіє тільки той, хто має волю, владу...  
А тихому рабу сіяння ніде взять!..

## НУЖДЕННІСТЬ

Нужда сидить лиха і гріється на сонці:  
Горбата, зморщена, одягнена в дрантя,  
І вдвох з Недолею при хатньому віконці  
Сміється над усім, що радує життя;  
Хоч і стара, як світ, а клаца ще зубами,  
Регоче знай собі і всюди позира;  
І рада, що вона «ще баба над бабами»,  
Що дука мужика, мов липку, оббира...  
Навіщо їй краса? весняні гарні квіти?  
До того їй, старій, одвіку байдуже,  
Всі люди — жебраки для неї, а не діти,  
І досить з неї знать, що людям скрутно вже...  
Нужда сидить лиха, і гріється, й радіє,  
Що добре жити їй, що тепло їй, старій,  
А часом тим народ хиріє і блідіє  
Без хліба і без прав, без світла і надій...

1907

## PILORI

Тобі, заляканий народе,  
Оцей присвячую я спів,  
І, може, лан твій тихий вродить  
Колись обурення та гнів!..

## I

Чия то хата похилилась  
Отак журливо край села  
Та на замети задивилась,  
Що хуртовина намела?  
Чом так понуро все навколо  
І кричає ворон з димаря,  
Спливає днів мовчазне коло,  
Зима все нищить і скоря...  
Не загляда до хати сонце,  
Не чує в ній гомону людей,  
Мов спить зачинене віконце,  
Не ходять люди з тих дверей.  
Садок голісінький сумує,



До нього стежечки нема,  
Кругом убожество панує  
І смерть — господарка німа.  
В садку, над ставом, під горою  
Стоїть поламаний місток,  
І клунька журиться з вербою,  
Мов мати згублених діток...  
І все говорить про сувору,  
Холодну зиму та журбу —  
Про владу, здирство і покору  
У темну, скрутную добу...  
В хатині тій збирались люди,  
І голос праведний лунав,  
Який ні скарги, ні огуди  
На брата темного не мав,  
Що все казав йому про сонце  
Та про освіту і любов,  
Про те, що в темнее віконце  
Погляне день рожевий знов,  
Що стануть всі братами люди,  
Що згине пан і зникне раб,  
Що ясна зоря нас збудить,  
Розсипле золото й едwab,  
Що вільні птахи заспівають,  
І в хорі тім палких пісень  
Жалі народу повмовкають,  
І в сьайві сонця встане день!..  
...Промайнулось, прокотилось,  
Нема того слова,  
Засівала правда поле —  
Виросла полова...  
І немає, і не чути  
В хатині пророка,  
У могилі його мати,  
Вбога й одинока.  
А він сам в Сибір далекий  
Пішов у тумани,  
На нім, біднім, за химерність  
Брязкали кайдани.  
І не згадують селяни  
Пророка і брата,  
І не журить їх, байдужих,  
Тяжкая та втрата...

А як же сталося тее лихо,  
Що душу кроткую взяли,  
Що, як усе дрімало тихо,  
Прийшли солдати, загули,  
Що мир хрещений враз збудили  
Не сонце й ясная зоря,  
А тая галич, ті, що били,  
Раби й прислужники царя!..  
Якийсь Іуда там знайшовся,  
За гроші котрий всіх продав,  
І гомін в селі розійшовся,  
Що він селян дурних предав.  
Була весна, цвіли садочки,  
І в них вишневий цвіт білів,  
Дзвеніли срібні струмочки,  
І світ в розкошах тихих млів.  
Увечері замовкли птахи,  
Квітки пишалися в сльозах,  
Дрімали в листячку комахи,  
І сяяв місяць по степах.  
А ті... підкрались, всіх злякали,  
Збудили раптом тихий рай,  
Майно мужицьке розтаскали,  
Зробили пеклом пишний край.  
Кричать жінки, басують коні,  
Дитячий всюди чути плач,  
Нема рятунку у прокльоні  
І не спасешся, як втікач...  
О горе вбогому народу  
І вам, нещасні матері,  
Що не побачите вже зроду  
Синів-засланців ви, старі!  
Ви плакати будете за ними  
Та їх з Сибіру дождидать,  
Та й умрете отак смутними,  
Бо сил не стане більш ридать!..  
А ті безглузді п'яні орди  
Ніхто не вирве з темноти,  
Бо спить чуття в них людське, горде,  
Велінням вбите блекоти...  
Вони братів своїх карають  
І братню кров із ребер п'ють,

Горілку нею запивають  
Та вбогих люто, тяжко б'ють...  
Вони — сини лихого часу,  
То ж гріх той, краю, їм прости!  
Отих рабів чужих без гласу  
І научи, і просвіти!  
Зроби солдатів тих братами,  
Збуди живу душу в них,  
Хай не стають вони катами,  
Велінь не чують навісних!..

Ранком-рано вся громада  
Уже говорила,  
Скільки горя з-за пророка  
Військо натворило,  
Що бодай тому пророку  
Уже й не вертатись,  
Якщо знов такого лиха  
Треба сподіватись.  
«Він дурив нас,— так із серцем  
Про нього кричали,—  
Дурив! Дурив!..» Та же правди  
Все ж не помічали,  
Що учив він не скорятись  
Тій лихій сваволі,  
Що казав не розрізнятись,  
Йти шукати волі,  
Що якби ж не влада ночі  
Та зла неосвіта,  
Ти б розкрив, народе, очі,  
Вільним був би, світе!  
То й на тебе б не кували  
Пут міцних, залізних,  
Та пророків не вбивали,  
Кар не слали б різних...

### III

Пророка мати сумувала...  
Весняний вечір вже вмирав,  
Вечірня туга сповивала  
Гайок, що тихо засинав.  
Повиті смутком, вже дрімали  
У полі дрібні квітки,

В далекий край думки спливали,  
І усміхалися зірки...  
«Де син мій, любий син, коханий?» —  
Вона питалась у зірок,  
Мовчали зорі, в край незнаний  
Летіла купонька хмарок...  
І мати забраного сина  
Помалу плакатъ почала,  
Стара й безсила, мов дитина,  
І зріла сина у кайданах  
За правду, волю і братів,  
І серце матері, все в ранах,  
Кляло насильників-катів...  
«Кого, собако, виглядаєш?..—  
Зненацька голос чийсь почувсь.—  
Невже ти сина дожидаєш?!»  
І регіт дикий розітнувсь.  
То з шинку родичі пророка  
Вертали п'яні уночі  
І бачать: мати одинока,  
Та й зачепили, ідучи...  
«То — наша хата, геть з подвір'я!  
Щоб зараз тебе не було,  
Не хочеш — спатримо на пір'я  
Тебе саму й твоє кубло!  
Адже засланці — що ті мертві,  
Він нам цю спадщину лишив,  
З Сибіру не вернути жертву,  
Він нам життя занапастив...»  
І вигнали стару з господи  
По світу божому блукать,  
Та ждять на долю бог не вроди  
І волі вільної шукать...

...Заметена, обідрана, вона виглядає  
Господаря колишнього, новин дожидає.  
А воленьки бажаної нема і не буде —  
Тоді вона прокинеться, як збудяться люде,  
Як сонечко розжевріє на серці їх світло,  
Щоб силюнька заснулая народна розквітла,  
Як високо над обрієм злетить його дума  
І в променях палаючих розвіється стума...

## ЕПІЛОГ

Не той нам брат, хто мертвим жив,  
Хто правди серцем вік не знав,  
За ясным сонцем не тужив,  
Хто всіх корив або конав,  
А той благий і той не вмре,  
Хто дба про вбогий переліг,  
В труну хто гасло забере,  
За правду хто в засланні ліг...  
Душею мертві хай живуть  
Без сонця, волі та ідей!  
І сльози людські світ заллють,  
Бо мертві — люті до людей!..  
Живи, народе мій, живи,  
Служи сподіванці ясній  
І слухний волі час лови  
В мовчазній темряві нічній!  
На себе, друже, покладайсь,  
Рахуй на власні сили ти,  
Тоді лиш волі дожидайсь,  
Як сонце зможеш ти знайти:  
Твоя охота, присуд твій...  
Збуди ж поснулеє життя,  
Неволю темною розвій!  
Розкуйся, з ворогом не знайсь,  
Свій дух козацький освіти,  
З тими, що в тюрмах, поєднайсь  
Та йди до світлої мети!  
Нехай горить вона, пала,  
Зашкодить сяєвом зіркам,  
Лиш сонцю ясному хвала,  
Хвала невільничим рукам!  
Хвала тим людям, що живуть  
Всім серцем, струнами всіма,  
Котрі людей братами звать  
Та ждуть, щоб знищилася тьма!  
Хвала отим, що йдуть в Сибір,  
В незнану далеч за думки,  
Возславте їх на струнах лір,  
На їх шляху стелить квітки!  
Кайдани їхні оддзвенять,  
Не буде їх уже в живих,  
Слова ж подяки забринять

Борцям старим в борців нових.  
Не гудь пророчеських промов,  
Не гудь окованих борців —  
Воскресне згодом воля знов  
І зникне ряд живих мерців!  
І від юнацьких тих пісень,  
Від їх змагань, від їх надій  
В отчизні нашої дорогій  
Нарешті зійде вічний день.

1908

### ІМПРОВІЗАЦІЯ

Чи ти знаєш, любий брате,  
Як бува в неволі,  
Як в тюрмі високій, темній  
Схоче в'язень волі?  
І захоче знов побачить  
Він степи широкі,  
Неоглядні простори,  
Зорі ясноокі...  
І захоче знов злетіти  
З клекотом орлячим  
Над країною недолі  
З рідним вбогим плачем.  
Так і думка часом прагне  
Світла серед ночі,  
Доки серце не сконає,  
Сум не вип'є очі...

1909

### ЗАПОВІТ ВІКІВ (Т. ШЕВЧЕНКОВІ) року 1910

Роки минули... Дрімали  
Наші ниви і долини,  
Руки вгору ми здіймали,  
Катувались за провини.  
За які? чи знали люди?  
Ні, не знали... Нили рани...  
Почували: гірш не буде,

Ніч темніша не настане!..  
Буря грозить, не вщухає,  
Розгулялася негода,  
Тільки чути — син народа  
Заповіт віків співає.  
Спів говорить: «Будьмо горді  
До нікчемства, до неволі,  
Тільки раб хай не в погорді  
З нами йде шукати долі.  
Більш од нас він прагне сонця,  
Глибше горе розуміє,  
І тим швидше оборонця  
Правда в нім знайти зуміє!  
Гей, із темряви до світла,  
Встав весь нарід, гей, у поле:  
Там немає меж простору,  
В битві сяє вільна доля!..

1910

#### ВІРА

Хвилі зневіри гуляють розбурхані,  
Все налітають із тьми.  
Краю! Не бійся: в негоду лютуючу  
Віра керує людьми!

Віра нас кличе до світла і сяєва,  
Віра будує дива,  
Темна країна, забута й занедбана,  
Вірою знов ожива!

Темна країна і вільною, й дужою,  
Й ясною зробиться знов,  
Знов над землею, як осінь, байдужою,  
З вірою зійде любов!..

\* \*  
\*

Єдина мить, єдина мить щаслива!  
Єдиний зір, що повен ласки був.  
Хвилина щастя, ніжна й полохлива,  
Як сарна в горах, злякана стрільцем...

Легенький сон, кохана, люба мріє!  
Пречиста, ясна, мов небес блакить.  
Весна моя, о радість, о надіє!  
Як любо жить!!

\* \*  
\*

Легкий вітер степом віє,  
Ніч до нас уже летить.  
А тебе, кохана мріє,  
Промінь сонця золотить...

Ти стоїш, уся в сіянні,  
Юна, люба і ясна,  
Вся у квітах, як в убранні  
Пишнобарвная весна.

Ти — моя і ти зі мною,  
Ти — зоря і ти — блакить,  
Як без сонця світ весною,  
Я б не міг без тебе жить!

\* \*  
\*

Я пою о сияющем солнце,  
Потому что томительна ночь:  
Если тают мечты о рассвете,  
Надо тьму и себя превозмочь!

Я пою о свободе великой,  
Так как в жизни — повсюду тюрьма,  
Я пою всем об удали дикой,  
Потому что я в рабстве сама!

Песня громче, коль громче стенанья,  
Ночь пускай отступает и лжет —  
Жажда света — сильнее страданья,  
Песня солнца надеждами жжет!..



## ПІСНЯ БРАНЦІВ

Якими іскрами-сльозами,  
Яким новим тепер плачем  
Заплаче хмара над полями  
В тім полі, де ми в битву йдем?

Ми несемо найкращі сили,  
Ми молоде кладем життя,  
Чи щось прийде замість могили?  
Хто вселить в нас оце знаття?

Якимись лаврами й піснями  
Майбутнє чи засипле нас?  
Чи похова з крові квітками  
У полі, де вже день погас?

Ми несемо рубіни крові  
Назустріч золотому дню  
Нового віку і віднови...  
А може ж.. марно йдем в борню!..

1914

## ПРИВИДИ ВІЙНИ

*Посвята О. Кобилянській*

### I

Кривавий крик, кривавий гук,  
І Чернівці у сьомий раз  
Вже перейшли із рук до рук  
В громах війни, у блисках мук...  
Один народ, одні бажання  
Стикнулись в битві і горять,  
Одні прокляття і зітхання  
До неба темного летять!..  
Кривавий крик, кривавий гук,  
І Чернівці у сьомий раз  
Вже перейшли із рук до рук  
В громах війни, у блисках мук...  
А ти, ріднесенька голубко,

Найкраща в нації дочка,  
Все бачиш в тій сваволі бою,  
Сидиш і тихо-тихо плачеш!..  
Кривавий біль ти в серці маєш  
І сльози рониш і мовчиш,  
А драма тяжкая витає  
Над тим жалем, що ним гориш:  
З наказу деспотів холодних,  
Що маси справили у бій,  
Зчепились люто українці \*  
В борні смертельній без надій!..  
Покиньте бій, народи!.. Встаньте!  
Зірвіть із себе ланцюги!  
Спиніть безглузде божевілля,  
Уздріть, де друзі й вороги!..

...Ох, ця мені жорстока пошта,  
Що твій портрет ось подала...  
Дивлюсь... Та хто ж це? Це — людина?  
Це — тинь, голубко! Це — мара...  
І все, що знесло бідне серце,  
Всі сльози, що зронила ти,  
Всі муки й жаль за край свій рідний  
Отут, отут тепер вони!..

## II

Грає море, плеще море,  
Хмари білії лежать,  
Милим півднем поза гори  
Меви б'ються і кричать...  
Я сиджу, де кипариси,  
Де далеко всякий біль,  
Де немає грюку й грому,  
Тільки хвилі, вітер, сіль.  
Але що це? Обіч в хаті  
Хтось заквилив, заридав  
І здійняв до неба руки,  
Засміявся і закляв.  
Хто там плаче? Хто сміється?  
Хто життя все проклинає?

\* Українці Західної України в армії австрійській з українцями Російської України в імперіалістичній війні. (Приміт. авт.)

Ах, Тетяна... покоївка...  
Таня бідна і сумна!..  
Чом ти плачеш? Чом ти квилиш?  
Руки ломиш і кленеш?  
Що тобі шматує серце,  
Тьмарить сонце, душу рве?  
«Вбито... вбито... чоловіка —  
Він такий трудящий був...  
Все, бувало, ліжка робить.  
Тесляр... хворий... молодий...  
Все, бувало, каже: «Таню!  
Ми заробим, заживем...  
Будеш ти в намисті бігать,  
Я — ходити молодцем...»  
Аж ось тут взяли, забрали,  
За границю повезли  
І у Австрії незнаній  
Вбили!.. За що?.. За гріхи?!..»

### III

В степах безмежних і далеких,  
Забутих долею й людьми,  
В однім селі стоїть хатина  
З садком вишневим навкруги...  
Навколо тихий сум витає,  
Заклято ті степи мовчать,  
І тільки вітер повіває  
Там, де на всім журби печать...  
А десь... далекії Карпати,  
І смерековий ліс шумить,  
У ньому хрест, і син селянки  
В могилі братській в лісі спить...  
Він не розкриє зір блакитний,  
Не скаже: «Мамо, відпочіть!»  
Не піде переліг орати,  
Вертать, як буде вечорить!  
«Де любий син мій? де він є?..» —  
Сидить стара, їй сна немає,  
І в хаті свічка розтає...

1915



Злети до мене, Мріє, Чарівнице,  
Коли земля в обіймах ночі спить,  
Коли душа, утомлена журбою,  
Бажає жить у небі із тобою...  
Нехай рій дум, як пісня, мелодійних,  
Як пасма гір, високих і струнких,  
З завмерлих уст моїх рікою ллється,  
І світ кругом на пісню ту озветься.

Затісно жить в оселі сліз і жалю  
Без ясних мрій, без сонця і пісень...  
Прийди, прийди, мій співе, мій коханий,  
І день візьми з собою злототканий:  
Тоді-бо я дрібну покину землю  
І полечу за хмари в височінь,  
Щоб простір був круг мене знов безмежний  
І вільно дух літав мій незалежний...

Краса кругом... Високії тополі  
У срібних снах із ніччю обнялись,  
Дрімає світ, повитий оксамитом,  
Не чуть людей у спокої розлитім...  
І тільки я жадібно жду спокою  
В сумнівах, снах і колі сподівань  
І хочу пить душею тії чари,  
Забуть усе й сховатися за хмари...

*29.XII.1917*

### **БЛИЗЬКІ НАСТРОЇ**

Надовго замовкне бандура моя:  
Від жалю порвались в ній струни останні,  
Бо кращі надії лежать бездиханні  
І гласу народу не чую вже я...

Для нього складала слова я співочі,  
Для нього квітчалась трояндами мрій,  
А люди порвали на кобзі моїй  
Пряєснії струни темненької ночі.

І втратили світло розмови мої,  
І я, мов сліпа, на розпутті зосталась,  
А доля народу у землю запалась  
І змовкла, неначе зимою гаї...

20.IV.1918

### ГАННІ ПРО МІЙ НЕСПОКІЙ

Голубонько! Слухай... Ти знаєш, пророків  
Камінням не раз побивала юрба!..  
Умерти за працю, померти за сонце,  
Коли не минула темноти доба...

Жахливо це й страшно... Мене це лякає..  
Насильство юрби чи злоба ворогів,  
І враз перерветься преясная днина,  
І згасне те сонце, що дух мій горів!

Чогось мені страшно, і сумно, і гірко..  
Вже стільки загинуло рідних мені..  
Життя їх мов снилось, хороше і світле,—  
І ось уже стяги над ними сумні!..

Верталась додому я нині від тебе.  
Був ранок чудовий... Сміялась блакить,  
Весняная теплінь над світом носилась,  
І знову бажалось і мріяти, й жить..

Однак сумовиті акорди почулись:  
Несли комунара в далекую путь..  
Червоні прапори над ним колихались,  
А чорні казали, що мусив заснути...

І стислося серце!.. На світі минає  
Усе, що існує, і тільки одна,  
Одна тільки чорная смерть невблаганна  
Довічно панує, мовчазна й сумна...

Стоїть!.. Не вертає чудового світла..  
Ні сонця, ні серця, ні милих, ні мрій..  
О, як це жахає! Як знищує душу,  
Як радість вбиває в душі молодій...

Голубонько мила! Мені б так хотілось  
Незнаною силою чарів і слів  
Від фатуму й горя тебе захистити  
І в душу пролить тобі тихий мій спів!

О горлиночко біла! Як ти в небезпеці  
Опинишся, в хату мою завітай!  
Ти серце в ній знайдеш одверте і щире,  
Затьмаренням сонця засмучене вкрай...

1920

## ІЗ ЦИКЛУ «ГАННА»

### VIII

Ти пісні мої слухала мовчки, без слів,  
Ті пісні, що тобі я складала...  
Часом в мене той спів умирав на устах...  
О, навіщо тоді ти мовчала?  
І чому, як навик од людей ти пішла,  
Таємниці ти знов не розкрила:  
Чи та пісня тобі дорогою була,  
Чи ти, може, її не любила?  
А тепер... а тепер... ти навик мовчиш,  
Я ж без відгуку гірко сумую,  
І про це я запитую замість тебе  
Тільки тишу безмовну, німую...

1920

### ВІТЧИЗНА

Шумлять твої діброви, краю,  
Кругом степи, степи, степи.  
І, скільки зором обіймаю,—  
Усе простори, і не знаю,  
Далеко як простягся ти!

Гуляють скрізь весняні шуми,  
Річки у далечах мигтять —  
Нікому не скоряйтесь, думи:

Такі ж ви, як весняні шуми,  
Скорились, доки доли сплять.

Багато в вас і ширу, й шалу,  
Нестримних сил, німих, мов лан,  
Сокритих скарбів в океанах,  
Потайних бур, нового палу,  
Гей, думи й співи, не скоряйтесь,  
Весняним вітром пролетіть,  
Зруйнують всіх оплетень сіть,  
Нестримні крила розітніть.  
Гей, думи й співи, не скоряйтесь!

### · СТУДЕНТЦІ З РІДНИХ ОКОЛИЦЬ

Багато днів, багато літ  
Я прожила на білім світі,  
Моя душа любила світ,  
І світло дня, і сонце вліті.  
Але тавро всіх прожитих  
В минулім хвиль і дум глибоких  
У нетрях серця потайних  
Лишили вражінь слід стоокій.  
І він із мене проглядав  
Тяжким-тяжким похмурим зором  
І серце бідне мені рвав  
Зневір'ям, сумом і докором.  
Я хтіла геть піти кудись,  
Сховатись в далечі від нього,  
А сльози капали й лились  
Над тінню лиха прожитого.  
І я пішла в оті степи,  
Де предвечірньою добою  
Згасає сонце й спомин літ  
За гостроверхою горою.  
І зразу знов пізнала степ,  
Колишне небо й ніжні зорі,  
Нове життя і спів новий  
На неоглядному просторі.  
Але мій смуток був чужий  
Для шумів юності нової:  
Ніхто не знав, як світ старий  
Зробив ніщо з душі ясної.

Ніхто думок моїх не чув,  
Ніхто пісням би не повірив,  
Лише мій зір простори зміряв  
Та сич у пітьмі промайнув.

1926

### ДО ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Як тихо... Сніг пада за темним вікном...  
Заносить заметами стежку до мене...  
І час, як з тобою ми вдвох розмовляли,  
Далеким-далеким ввижається сном!..  
Ах, скільки минуло. Ні, в тебе, ні в мене  
Життя шанувати не хтіло душі.  
Воно лютувало, летіло, шалене,  
І кидало снігом на всі манівці...  
А ми пробивались і пильно шукали:  
Де сонце і теплінь на світі ще є?  
Де може зогрітись утомлене серце?  
Де можем ми стрінути щастя своє?..  
Та слухай: миритися з ріками крові  
Ні ти, ані я — ми не годні були...  
Хотілося бачити море любові,  
Хотілося полудня, серця, весни...  
Ні серця, ні весен, ні душ, ані долі...  
Самий тільки смуток, і жертви, і сні...  
Саміська негода, самі тільки сльози,  
А щастя — ніде ми, ніде не знайшли.

[1927]

### МЕСНИК ЗА ПРОЛЕТАРІАТ

*Присвячую Анрі Барбюсові*

Колись на березі морському  
Вона вмирала від журби,  
Людям далека й дивовижна,  
З бажанням сили і краси,  
Що їх ніде вона не стріла,



А все шукала, все жила  
Ще незбагнутим пориванням  
Ген-ген у простір, геть від зла.  
І ось пішла вона у люди,  
Де злібно брязкали мечі  
І перехрещувався стогін  
З зубовним скрежетом вночі,  
Де вбогих дужі угнітали  
І ряд народів в битві бивсь,  
Де тільки ворони літали  
Та смерті дух лише носивсь.  
Рожевий захід гас криваво,  
Погрози хмар пливли вгорі,  
Мовчало поле величаво,  
Свавіллям горде в тій журбі;  
Немов з людей воно сміялось,  
Казало: «Отже, люди це!»  
І серце дівчини жахалось  
На божевілля отаке...  
І ось тоді явивсь їй Привид,  
Та ні... не привид... дух живий,  
Солдата простого в лахміттю,  
Високий, гнівний і палкий,  
Він сам стояв на полі смерті,  
Навколо обрїй сумував,  
І його рани блиск кривавий  
Прощальним світлом цілував.  
І вчувся раптом докір гнівний  
Із його уст, колись німих:  
«Я голос дужих мільйонів,  
Загиблих, мертвих і живих,  
Я — той обдріпаний, обдертий,  
Незнаний світові злидар,  
Що зломить рабства дух упертий,  
Розпалить в людях помсти жар!  
Хто смів оцих усіх убити,  
На гибель — маси обрікти,  
Протест у безвість заподіти,  
Царем деспотство наректи?!  
За мною тисячі й мільйони  
Супроти класу тих ідуть,  
Що ці всі смерті і прокльони  
Єднають в жах, безумство й жуть.  
Один я тут на полі битви

Живий стою і кличу всіх:  
Повстаньте збройно, люди праці,  
Розбийте владу чорну їх!  
Я єсьм оновлення і страдник  
Такий же самий, як і ви,  
Вперед, народи всього світу!  
Розбийте смерть і кайдани!..»  
В дівчини серце стрепенулось,  
Засяяв щастям ясний зір:  
Вона покликання збагнула,  
Придбала крила, де простір!  
І буревісницею стала  
В розлогих нетрях та степах,  
А ранком Сонцю заспівала  
І зникла в синіх небесах.

[1928]

## ПРИЄМЛЮ СВІТ

*А. Барбюсові*

Приємлю світ таким, як він зробився:  
З промінням тим, що світить з-за гори,  
Ланам усім, що доперва мовчали,  
Що спали вік у темряві життя...

Приємлю світ із ранком кришталеvim,  
Як знищить він навіки сили ті,  
Що все на сонце люто так шипіли,  
І морок той, що край мій дико крив!

Приємлю світ імень великих ради,  
За те, що в нім з'явилися воїни,  
За те, що теплінь заступила холод  
І сонце ясне над людьми зійшло!..

5.IX.1928



Чогось я тихо жду в цей вечір листопада...  
Він пильно дивиться на мене крізь вікно,  
Сам темний, теплий ще, що викликає мрії,  
І в тиші я собі пригадую тебе...  
І щось хвилюється в душі моїй нестримній,  
На серці й солодко, й сумирно-хороше,  
І ніжність в ньому тепла і безкрая  
До тебе шириться, і лине, і росте.  
Ніколи я в житті своїм не зустрічала  
Такої теплості і в думках, і в словах,  
Яку це доперва побачила я в тебе,  
Яку тепер збагнула в перший раз!  
Не треба зайвих слів. Мені все зрозуміло:  
Душа твоя палка, й сердечність до людей,  
І гордість ясних дум, і блискавок метання,  
І ніжне світло мрій у глибині очей!..  
Сама не розберу, чого в моїй кімнаті  
Пишніше зацвіли букети хризантем,  
Чому від дум нових про тебе й зір твій гордий  
Світліш зробилося в кімнатоньці моїй!..  
Коли у юності в життя я зазірала,  
Не хвилював мене його сіренький хід,  
Душа моя й тоді уже чогось бажала,  
Чогось не бачила в байдужім морі днів!..  
І навіть не ждала! Пророк їй не явився,  
Нічий високий дух у просторінь не звав,  
Нічий пророчий клич навколо не лунав,  
Нічий лицарський спів ніде не розлягався...  
Але явився ти у світлій силі слова,  
Явився й запалив ідей прозорий рій,  
І ось нова зоря зійшла для мене знову,  
І сонця срібний День устав в душі моїй!..

1928

**УКРАЇНСЬКОМУ  
ЛІТЕРАТУРНОМУ РУХОВІ**

Шумів лісок і ніжно обіймався  
З тим вітерцем, що з-над степів летів;  
І ранок їм так лагідно всміхався,  
Так пестив їх, дитинних і малих...

Розрісся ліс; величні скарги, шуми  
Тепер почув від нього дальній степ:  
Не пізнавав дитинної вже думи  
І ледве сам той ріст він розумів...

Шуми, шуми, палкий зелений шуме,  
Ото й талан, що вік цей молодий!  
Веди перед — ти весь палаєш сонцем,  
Веди весь світ: ти ж вітер степовий!

1928

### В ГУРЗУФІ

Мені зрідні осяйне Чорне море:  
Мов океан, весела й вільна я,  
Із краю в край, де поле і де гори,  
Луна мій спів, літа душа моя.

І вічно юні думи без вагання  
Біжать, і йдуть, і товпляться в мені,  
І, як орли, шезають вдалині,  
І в душах будять бурні хвилювання...

11.XI.1929

\* \*  
\*

Чого в цей вечір чарівно-тихий  
Цвіте так ніжно любов моя?  
Не знаєш, милий? Мені здається,  
Це ти десь любиш, люблю не я!..  
І тому тиша до мене лине  
І в нетрі серця всипа квітки,  
І мрія бродить на їх килимах,  
І мрія водить усі думки...  
Це тому, любий, що ти є — ніжний,  
Що в тебе думка — стріла метка,  
Що дух високий і білосніжний  
Душі твоєї мене ласка...  
А тут без тебе мені затісно,  
Душа кохає блакитну вись,

І я не можу так більше жити,  
Як я байдуже жила колись!..  
Мене хвилюють степів розлогих  
Воскресли люди і гомін їх,  
Мені здається, на перелогах  
Зросли то зерна ідей твоїх...

*1930*

# ЗАГИБЕЛЬ ЮНАКА

(Драматичні картини)

*Присвячується Анрі Барбюсові*

## ДІЙОВІ ОСОБИ

Ашот Цурінов — юнак 17—18 років з вірменської сім'ї

(роль виключно для жінки-артистки).

Ната — сестра його, гарна вдовиця 30 років.

Мати їхня, 60 років.

Колишній губернатор з Тифліса.

Колишній поліцмейстер.

Колишній фабрикант-мануфактурник.

Полковник — пенсіонер, 80 років.

Бертрен — полковник білих, років 40, з сивизною, французького походження.

Молодий поручик.

Сестра-жалібниця.

Генерал Кнутоплахов.

Козак I } з білих.

Козак II }

Ямшиков — офіцер.

Івась — Ашотів товариш.

Незнайомий — провокатор.

Хворі в шпиталі, арештована буржуазія,  
вістовий, присутні на пристані.

## ПРОЛОГ

На авансцені напівтемно. За бюрком — поетка.  
Десь обіч — Муза.

Поетка  
(здивовано)

Хто ти?

Муза

Я — Муза днів твоїх;  
Сумні це дні твої, коли весь білий світ  
На табори два різних розділвся:  
На темінь люту і прекрасне світло,  
На хижаків і жертву днів оцих...

Поетка

Я вірю в день, зогрітий ясним сонцем,  
Я вірю в те, що серце побідить,  
Я вірю в те, що щезне ніч лукава  
І світлих мас нам розум засія.

Муза

Це буде все, але шляхи тяжкії  
Проходить людськість, щоб той мент зустріть,  
І ти даремно ждеш, що день побачиш,  
Коли катів не буде на землі.  
Поглянь кругом: нам варто вздріти тільки,  
Що парость юна сонце привіта,  
Що серце чисте світлу дня радіє,  
Як тут на них приходить холод-смерть.  
Я покажу тобі невинну душу,  
Дитя таке, що вірило в любов,  
Що його люди злісно обманули  
І кинули у прірву небуття...  
Радій собі, що без борні дається  
Той світлий рай, який являвсь тобі:  
Наївно це. Лише в кривавім бої  
Два табори нове запроведуть.  
Чи День, чи Морок — і довічно смерть...  
Дивись тепер.

Відслонюється жива картина. Юнака прив'язано до стовбура, під  
ним розложено вогонь.

## КАРТИНА ПЕРША

А ш о т

*(вірменський хлопчак 17 років у себе вдома)*

Нато! Ти все шиєш,  
Не розігнувшись за ніч; але поглянь:  
Кругом весна і ясне сонце сходить...  
Ашот прокинувся і чека тебе,  
Щоб ти до нього підійшла скоренько...  
Я ж — вихованець твій?..

Н а т а

Ну, ну, пустотнику, не заважай мені:  
Тобі 17 літ, і ти вже не малий.  
Як Ната не скінчить ураз цієї роботи,  
То ти їй обідати не будеш, знай оце.

А ш о т

А ти скінчиш?

Н а т а

Скінчу, скінчу, і буде борщ тобі...

А ш о т

Мамуню!

М а т и

Чого тобі, Ашотику?

А ш о т

Мамуню! Ви любите мене?

М а т и

*(сердито)*

Іще б пак не любить.

А ш о т

Я тому це кажу, що я задумав щось...

М а т и

Ну, що там? Що? Кажи!

А ш о т

*(задумливо)*

Мені шкода вас з Натою обох:  
Працюєте ви все, мов ті воли,  
Ми живемо убого, в нас нема  
Часом ні хліба, ні що з'їсти рано...  
А за що ж саме вам така нудьга?



Хіба на те, щоб кучері шовкові  
Вилися у Ашота, як у всіх?  
Ні, мамо, я не хочу! Є причини,  
З яких не згоден я лишать в біді  
Тебе і Нату в цих дірках і латах...  
Повинні люди всі протестувать  
Супроти злиднів і понижень долі  
І собі місце брать на світі з бою.

М а т и

Ну, як же з Натою нам битися за це?

А ш о т

О ні, не вам: це я піду боротись!  
Я вас люблю, і за таких, як ви,  
Віддам всю душу світові на посміх  
І битимусь із лихом сам на сам...

М а т и

Що ти затіяв, хлопче нерозумний?

А ш о т

Це потім вам скажу... Ви знаєте, мамо, ну,  
Я так люблю життя! Мені оце здається,  
Не може краще быть, як день погідний, ясний,  
Тоді так весело, так любо на душі.  
*(Тяжко замислюється.)*

Н а т а

Ну, от і добре, і дарма тобі  
Чогось там забагалось нерозумно...  
Скажи ж, чого, бо це мене турбує...

А ш о т

*(задумливо)*

Турбує?  
Ще більше доведеться турбуватись...  
Хочу я...

*(зупиняється)*

На прю з собою скликать цілий світ...

Н а т а

Ну, не жартуй, Ашоте!

А ш о т

Я не жартую зовсім... В мене є  
Товариші надійні дуже, Нато,  
Такі ж убогі хлопці, як і я.

Н а т а

Ну, й що ж?

А ш о т

І от прочули ми усі недавно,  
Що люди, нам чужі, годовані і злі,  
В Азербайджан ідуть до нас, як та мара...  
Ти знаєш, люба Нато, жінки у них не шують,  
Оце як ти, — вночі, їм мами не шкода,  
Холодні серцем всі і розумом, як вівці,  
Як когути лихі, без жалю і душі.  
Вони таких, як ми з тобою, не шанують:  
Людина всяка їм — це бидло і ніщо.  
Ти не ходи до них. Роботи не питайся,  
Не ший їм сорочок, ми проживем і так.  
Але вірмени всі, що душу в собі мають,  
Повинні край від них свій рідний боронить...  
То табір нам чужий, безхлібникам ворожий.  
Тебе вони колись, Натуню, враз уб'ють:  
Що жінка їм усім? Що їм сестра і мати  
Якогось хлопчика на вулицях Баку?..

Н а т а

Мій любий! Що ти кажеш? Ти здатний  
Покинуть нас обох?

А ш о т

Авжеж! Звичайно, так!  
Товариші і я — ми стоїмо за світло.  
Ми хочемо братерства між людьми...  
Ці хижакі стоять на перешкоді:  
Їм світ заграбать мало й сонце з ним.

Н а т а

Ашоте! Ашоте! Зупинись...

А ш о т

Я не спинюсь ніколи...  
Чи знаєш, що це — Сонце? що тепло?..  
Що суть життя юнацького в природі?  
Це — вітер з моря свіжий і свобідний,  
Веселий і палкий, як океан...  
І в ширу тім нема неправді місця:  
Той шир — любов, той вітер — цілий світ.

Н а т а

Що ж далі?

### А ш о т

Так от: Ашот — борець ясного сонця!  
Я хочу жить! Укупі всі, ми всі  
По всіх країнах прагнем місця мати  
Хоч трохи десь в веселій стороні,  
Хоч трохи місця... В нас душа-бо юна,  
Ми творимо новий, чудесний край,  
Де ти, і мама, й ті, що потомились,  
Для тебе спокій, сонце віднайдуть...

### Н а т а

Ашот! Ашот, наївний, необачний,  
Боюсь я за тебе...

### А ш о т

Ні, не бійсь.  
Ніколи темне зло мене не скорить,  
Ніколи ніч не вб'є таких палких:  
Ми надто сильні чулою душею,  
Багато надто нас, щоб всіх убить!

В кімнату вривається високий п а р у б о к,  
знайомий Ашота.

### П а р у б о к

Товариші, здорові!

### А ш о т

Івась прийшов.

### П а р у б о к

(скванно)

Ашоте! Сунуть білі  
В Азербайджан, і молодь наша вся,  
Що бунту сонця щиро співчуває,  
Вступає в лави ворогів їх лютих,  
Я прописався сам... Иди і ти...

### А ш о т

(радісно)

Хіба? Яка це радість, мамо,  
Що молодь встала і в полки іде:  
Велику армію борців за право  
Із ніччю в бій Азербайджан пішле!

### Н а т а

(зворушено і розгублено)

Невже ти підеш, брате?

## А ш о т

Я не піду, а полечу, сестричко.  
Прийшла хвилинка слухна і для нас:  
Ми перевернем світ, найменшим людям  
Блисне зоря освіти і життя...  
Не буде цих пригноблених, забитих,  
Похмурих душ, що їх лякає все:  
Душа людська підійметься за хмари  
І крила в них побідно розітне...

*(Хапає з ліжка свою папаху, бурку,  
підбігає до матері й сестри,  
цілує їх прихапцем і звертається до парубка.)*

Ходім, Івасю!

Обидва виходять.

## Н а т а

*(лишившись удвох з матір'ю)*

Мій любий! Що то буде нині з ним?  
Таке дитя, таке пречисте серце...  
Чи ж я на те так пестила його,  
Так берегла від бур життя страшного,  
Щоб кинувсь він у чорторій їх лютий,  
У прірву бід, війни і боротьби.  
*(Затуля обличчя руками й замовкає.)*

## М а т и

Тяжка в обох нас доля. Сумно жити...  
Ашот наш був нам сонечком ясним...  
Дитинний сміх і кучері чорняві,  
Веселий голос, очі, як зоря,  
І нам здавалось, що кімната наша  
Уся сміється сміхом молодим...  
Та не спинить його, бо де ж би можна  
Затримать вітер, що летить на степ?  
Сказать: «Не йди»? Та відповість він: «Мамо!  
Адже за вас я в ті бої іду...»

## Н а т а

Слухай, нене!  
Я можу обіцять тобі одно:  
Якщо почне нас ворог білий бити,  
Ашот же піде в битву, можу я  
До білих в сестри-жалібниці вдатись  
І за Ашотом стежити весь час...

Якщо його поранять, буду я  
Його в шпиталі нишком лікувати,  
На полі битви — воду піднесу  
І дам напитись, так як і чужому,  
І бачитиму все ж, чи він живий...

Завіса

## КАРТИНА ДРУГА

Підвал з арештованою буржуазією в Дербенті. На вікнах— ґрати. Народу багато, але всі, окрім чотирьох, мовчать, як німі. В глибині видно східці вгору до вихідних дверей, коло яких немає всередині вартового. Отже, в'язні між собою — на самоті. Балакають: колишній губернатор, мануфактурник, 80-літній одставний полковник у пожовклім мундирі та колишній поліцмейстер. Діється на початку громадянської війни на Кавказі.

Полковник  
(кашляє)

Та й вогко ж тут! Кахи-кахи, кахи-кахи...

Губернатор  
І препогано!..

Фабрикант  
А потім тее... Знаєте... непевність!..

Полковник  
Ну, часом так бува: оця непевність наша  
Та краща певності! Подумайте-бо тільки:  
Старому дідугану, як мені...

Фабрикант  
Ну, певно з непорозуміння ви сюди  
Потрапили тепер. І незабаром вас  
Ізвідси визволять...

Полковник  
Кахи-кахи, кахи-кахи... Боюсь...

Губернатор  
(ходить нервово по хаті, розчісує надвое  
пальцями свою довгу бороду)  
Неприпустимо зовсім!.. неможливо! Я,  
Тифліський губернатор, — пан і тут, у клітці!..

П о л к о в н и к

Бува ще й гіршеє!..

Г у б е р н а т о р

Та ні, подумайте! Вони мене боялись...  
Я їм грозою був, ловив їх, катував.

П о л і ц м е й с т е р  
(*насмішкувато*)

Дозвольте запитати: кого це?

Г у б е р н а т о р  
(*докірливо*)

І ви не знаєте? Та кого ж — бунтарів!..

П о л і ц м е й с т е р  
(*до себе*)

Хоч я і поліцмейстер був, а все ж скажу,  
Що дійсно — лютий звір, нащо вже ми бувалі,  
Такого, як оцей, на місці бунтарів  
Я вмить повісив би на ліхтарі високім...

Г у б е р н а т о р

І от, як дикий звір, в Дербенті тут не можна  
Помститися на тих, кого я не вловив!..  
Подумать: халепа! А все-бо тюрем мало  
За тих часів було! Вони всі порозбігались...  
Пройдисвітіїв таких мільйони наростили...  
Ну, де ж би я тоді за ними уганявся?

П о л к о в н и к

А ви б сиділи тихо. Нащо вам було  
Чіпать самому тих, хто вас не розуміє?!

Г у б е р н а т о р

Ну, тобто як?!

П о л к о в н и к

Та так! Не розуміє!  
А ви про них не тямите нічого,  
Бо ви й вони — це небо і земля!

Г у б е р н а т о р

Як «небо і земля»?

П о л к о в н и к

Та ось ви сотні літ  
Їх катували всі.

Губернатор  
А хто це — всі? І кого — їх?!..

Полковник  
Та маси вбогі ті, що через вас вмирали  
В тюрмі, в лихім бою чи з вогкості в підвалах.  
(*Ожива, як молодий.*)

Царські приспінники, такі оце, як ви,  
Як видко з ваших слів, постійно їх цькували...

Губернатор  
(*обурено*)

Тьху!..

Полковник  
Господарі ж людей, всевладнії царі  
За землю билися, за нафту та моря...

Губернатор  
(*голосно, майже крикливо*)  
Збожеволів старий! Уйміть мерщій його!!!

Полковник  
І билися вони чи їми ж го руками?!  
Адже я сам колись пропав був на війні,  
Спитайте ж но, з чиєї, власне, волі?!..

Фабрикант  
(*до полковника*)  
А це вам іграшки, що ви в мене ці, от ці...  
(*загрожує п'ястуком невидимим ворогам*)  
Всю фабрику взяли, де сукна, шерсть, едваби,  
А хто їх в біса одягати буде?!

Полковник  
Одягнуться без вас!..  
Фабрикант  
Ну, то побачим ще! Ходить в ганчірці стануть.

Полковник  
В ганчірці? Мабуть, ні! Робочі руки знають,  
Як взятися за ткацтво, за едваб...  
Фабрикант

Ет! Чорта з два! Тим часом нас повісять...  
Не зчуємось, як будем всі висіть  
На мотузку...

Полковник

Цього боюсь найбільше, бо в мене є дочка...

Поліцмейстер

А я — один, і не боюсь нічого...

Губернатор

В оцих дурних чортів не плач і не просись!

Та й невідомо ще, хто перебуде завтра.

А може, я оце з Дербенту та в Тифліс

Поїду панувати увечері чи ранком?

Полковник

Оптимістично ви настроєні, як бачу...

Фабрикант

*(насмішкувато)*

Тож, може, й фабрики мені повернуть зараз?!

Поліцмейстер

А може, з фабрикою враз...

Відчиняються вхідні двері, в них показується вистовий в літнім шоломі, але в цивільній московській сорочці, підперезаний мотузком.

Вистовий

Цить! Станьте всі у ряд...

І не базікати безглуздо між собою!

Бакинський комісар провідатий прийде вас,

А може, й розподілить на баранів та козлищ...

Губернатор

Ого!

Фабрикант

Як звать комісара?

Вистовий

*(урочисто)*

Ашот Цурінов!

Поліцмейстер

Діждали!..

Полковник

Ох, боже мій!

Губернатор

Недобра справа...



Двері наново одчиняються. Входить першим Ашот, від якого віє юністю, бадьорістю. Він у кавказькій папасі, ситцевій сорочці. Йде на середину швидким, енергійним, майже веселим кроком: знімає папаху, за ним вісім товаришів, різно одягнутих, і він перадає шапку на руки одному з них. Лагідно зазначає:

Ашот

О, як багато! всі отут?..

*(До товариша.)*

Подайте список!

*(Читає.)*

Тифліський губернатор!

Губернатор

Ось я!

*(Мірє його з ніг до голови зором, іронічно.)*

Ашот

А!.. ви?!.. гаразд... гаразд...

Колишній поліцмейстер!

Поліцмейстер

Я!

Ашот

Колишній фабрикант!

Фабрикант

Я тут!

Ашот

Полковник із Батуму!

Полковник

Я... я... я... тут... Кахи, кахи, кахи!

Ашот дивиться на нього з жалістю.

Ашот

*(впівголоса, сам до себе, задумливо)*

Який старий... Навіщо?!

*(Голосно до одного з 8-ми товаришів.)*

А хто всі інші?

Ашот і в товариш

Це — багачі, активні, давні члени

Спілок ворожих: грішми га вином

Вони ділились з тими, хто проти нас...

А ш о т  
(задумливо сам до себе)

Ненавиділи сонце...

(До губернатора.)

А ви... ви... губернаторе...

Ви, певно, перед тим, як я сюди прийшов,

Із революції собі тихенько кпили?

О, знаю вас усіх! Зі скрежетом зубовним

Жалкуєте ви всі, що не спіймали нас

Тоді, як ви були панами всього світу?!

Еге ж? Хіба не так?! На це — багато свідків...

Усі ми знаємо, що нас чекав Сибір.

А знали ви, к о г о жезлом ви намічали?!

Про що я думав, той і інший, всі оці...

(Широким жестом показує на товаришів.)

І що роїлося в душі одвертій нашій?!

Ми — люди! Чуєте? А в людях — серце є;

Не вам, невільникам із підлою душею,

Топтать серця людські і кидать нас в багно...

Чи думав хто із вас, що́ це таке — людина?

Чи знав коли про те, що люди сльози ллють?

Е ні! Було для вас оце порожнім словом

І, як папери ті, казали ви його!

Людина? Що це? Пси! Так само на собаку

Сказали б ви «Азор або дурненький шпіц»

І в будку всіх оту, що їздить підбирати їх,

Всадили б радо всіх, що мислять — не як ви!

Було б вам байдуже, чи то душа є світла,

Чи в ній горить огонь найвищих почувань,

Чи плакатиме десь за нею вбога мати,

Чи буде скрізь її розшукувать сестра...

О, не важливо це! За це не дбає камінь,

За це не думають деспоти і кати...

Аби їм правити «єдино й неділимо»,

Аби самому жить, хоча б пропали всі!

Ви не в'являєте, яка душа у мене...

Як хочу жити я лише для в с і х людей,

Як прагне сонця, мрій мое юнацьке серце,

Як маму і сестру убогих я люблю!..

Що вам, чужим, юнак з дитячою душею?!

Повісять, розстрілять хотіли б ви мене,

Щоб не дививсь ніяк я на чудове сонце,

Щоб щебетання птиць не слухав по весні...

В'яжіть мене! Беріть тоді, як буде вільно,  
Катуйте молоде, що сходить на полях,—  
Та не убити вам зачатку дня нового  
І сонця не віднять в осліплених людей!  
(До товаришів, вказуючи на губернатора.)  
Цього відціль узять і вислати на північ.  
(Повертається до полковника-пенсіонера.)  
Хто ви такий?

П о л к о в н и к  
(тремтячи)

Я... я... полковник, що постраждав в війні!

А ш о т

Ви й досі числитесь на службі?

П о л к о в н и к

Здавна ні. Я — пенсіонер...

А ш о т  
(лагідно)

Чого ви тремтите?

П о л к о в н и к

Я не один... дочка...

А ш о т  
(заспокоюючи)

Не бійтесь, не зашлють ані не вб'ють вас зараз:

Як бачу, не такий ви, як оце вони!

Ви зовсім, зовсім не активний...

(Дивиться на нього ніжно, як на батька.

Потім до товаришів.)

Звільнить цього!

П о л к о в н и к  
(поривчасто)

Спасибі!..

(Нахиляється до руки Ашота й раптом цілує її.)

А ш о т  
(змішавшись)

Що ви? Що ви? Не треба!..

(Ховає руку. До товаришів.)

Решта в'язнів хай буде тут!.. Ходімо геть!..

Всі дев'ятеро виходять.

З а в і с а

## КАРТИНА ТРЕТЯ

Кабінет, де звичайно провадиться в білого полковника на прізвише Бертрен запис у сестри-жалібниці. В порожнім кабінеті на цератовій канапі сидять двое: дуже юний поручик з тоненьким голо-сом і гарненька сестра-жа лібниця.

Поручик

*(сміючись, дуже весело)*

Хе-хе, і от вони тікали,  
А ми їх били! Ух! Червоних клято били!..

Сестра

Ну, вже і били?! Ви ж — малий!..

Поручик

*(тоненько)*

Малий?

*(Дивиться в свічадо.)*

Ну-ну, зовсім не малий!.. Я — парубок.

*(Підскакує до неї, обіймає.)*

Дозвольте, Любочко, поцілувати вас!

Сестра

*(сміючись)*

Геть, хлопче навісний! Ви — зовсім нецікавий!  
Ось той Бертрен...

Поручик

Ну, що Бертрен?

Сестра

З французів, видно, сам, поважний і м'який,  
В волоссі — сивизна, як ниточки сріблясті,  
Завжди задуманий, без усміху в устах  
І, мабуть, що любить так пристрасно уміє...

Поручик

*(пирхає)*

Пф, Любочко, які ж бо ви чудні!  
Молодший за його хіба вас не цікавить?  
Це ж значно, значно краще!

Сестра

Ні, Васю милий мій, хоч юна я сама,  
Проте мені такі до вподоби!

Поручик

Ох, бідний, бідний я!

*(Зітхає.)*

А все ж вам про червоних  
Договорить чи ні?

Сестра

*(позіхнувши)*

Як хочете, кажіть!..

Поручик

*(весело)*

Ми їх перемогли! І знаєте, сотками  
Стинали їх на смерть. У мене на очах  
Якийсь юнак упав, поранений на ногу,  
Казали, комісар; беркицьнувся, як комар,  
Комічно так здригнув ногою раптом...

Сестра

І що ж услід було? Розтоптаний він був?

Поручик

Кат його справді зна! Я не спитав у нього!

*(Сміється.)*

Ната

*(входить у двері)*

Чи тут полковника Бертрена кабінет?

Сестра й поручик

*(разом)*

Авжеж що тут!

Ната

Полковник прийде сам?

Поручик

Мабуть, ось-ось він зайде!..

Ната

Я подожду отут!..

*(Сідає в крісло.)*

Сестра

Ходімо, Васю, геть!..

Поручик

*(вивертом подаючи їй як кавалер руку,  
щоб іти в парк)*

Як хоче моя дама!

Н а т а  
(на самоті)

В боях уже Ашот... Як не вблагаю я  
Полковника цього, щоб допустив сестрою  
Мене до братика, що мамі я скажу?..

(Замовкає.)

Тим часом двері відчиняються, входить Бертрєн з паперами в руках, приходить до свого бюро, не помічаючи Нату, сідає, розкладає папери й щось довго пише. Ната встає й повільно йде до нього.

Н а т а

Полковнику!

Б е р т р є н  
(здрігнувшись)

Пробачте! Я не знав, що хтось тут є...  
А що вам?

(Дивиться на неї, вражений її рішучим  
і гарним обличчям.)

Н а т а

Я чула, тут приймають в сестри...

Б е р т р є н

(пильно вглядаючись в її риси і до неї швидко)

Ви — комуністка? У вас хтось є на фронті?

Н а т а  
(змішавшись)

Полковнику?!..

Б е р т р є н

Тс, не лякайтесь... Я не зраджу вас.

У сестри запис тут. Але скажіть одверто:

Хто риси строгі ці і блиск очих очей

Вам дав у давнині, щоб дух мій зворушити?

Яка післала вас сюди химерна доля,

Щоб розбудить в мені завмерлу любов?

Любив я жєнщину журливою любов'ю,

І в вас обличчя те для мене воскреса...

Стискає дух журба, заходить серце кров'ю,

Що вже нема її, що сам я, що один.

Скажіть! скажіть мені, чого від мене треба:

Я все зроблю для вас, все дам, що тільки зможу,

Я іншим не скажу ні слова, бачить небо,

Що комуністка ви, щоб я вам помагав!..

## Н а т а

Вгадали справді ви. Я брата рятувати  
До вас оце прийшла. Юнак він молодий.  
Такого серця й дум хороших, як у нього,  
Не бачив зроду світ і океан людей...  
І от тепер пішов він проти вас у битву...  
Це — Сонця є вояк, видатний комуніст!  
Його чека в домі старенька бідна мати,  
Без нього гину я — сестра старша його.  
О, не дивуйтесь, ні, що я вам признаюся,  
Хто я, звідкіль і що, і нащо це прийшла:  
Скорили ви мене негаданим признанням  
Про біль сердечний ваш, про давню любов...  
Не звикла, звісно, я, щоб чоловік незнаний  
До іншого когось поставивсь, наче брат:  
В житті усі — вовки, неситі до людини,  
Ніхто не думає горнутись до чужих!  
Такого, як це ви, у таборі ворожим  
Нікого у наш вік не знала я ніде.  
До лютих ворогів саміська безсердечність  
(Та і до друзів теж) панує на землі!  
Для нас хороші ті, хто повну змогу має  
Подать нам милостинь чи збагатити нас.  
Тоді плазуем ми, під ніжки стелимося,  
Шукаємо найбільш улесливих слівців  
І раді навіть матір запродаати,  
Аби нам хтось тоді у чомусь прислуживсь!  
Ви ж... не шукаєте у мене ласки зараз,  
Шляхетний зір очей журбою в вас горить,  
Не бійтесь ви відповідагь за вчинок  
Ні перед силою, ні в натовпі людей!..

## Б е р т р е н

Не бійтесь! Б'ється ще в мені живеє серце;  
Своїх людей пішлю я стежити за тим,  
За ким сестри душа так плаче, вболіває,  
Про кого думає покинута стара...  
Як ранений впаде ваш брат на полі битви,  
Від мене післані його там підберуть  
І до шпиталю десь від імені Бертрена  
На ношах понесуть, як вояка свого.  
Вгадали ви, що байдуже для мене,  
Чи буду я за це покараний, чи ні,  
І скільки ще тепер мені зосталось жити

Серед оцих тривоґ, мінливих, бойових.  
Хоч в білих є Бертрен, але ніколи в світі  
Не відмовлявся він допомагати тим,  
Де те проказує сердечная гуманність,  
І навіть ворогу він руку простягя...  
Шкода мені життя буйного й молодого,  
Шкода так само вас, незнаная сестра,  
Шкода мені також і тую бідну мати,  
Що вдома сумно жде войовника свого!  
До мене білі всі довір'я повне мають!  
З червоних же людей — солдати в мене є,  
Що за полковника Бертрена в вогонь і в воду  
Ладні піти усі, щоб йому догодить:  
Бертрен не продававсь ніколи, і не купиш  
У нього серця, мрій і чесної душі.  
Колись у Франції батьки його старенькі  
За волю билися на купах барикад.  
Між білими тепер Бертренові потрібно  
Творити те добро, що може він зробити.  
І зрікся він полком командувати в битвах,  
Щоб на братів-людей не посилать ватаґ...  
Він проміняв бої на мирний труд шпиталю,  
А в серці затаїв колишню любов,  
І от у вас якраз мов бачить її знов,  
І серце в нім палке чомусь знов повне жалю!

### Н а т а

Врятуйте ж ви, товаришу, мого брата...  
Пишіть: Наталія Цурпалко. В той заґін,  
Де під Дербентом, де козак Цурпалко  
Іван у битву піде. У шпиталь  
Вона сестрою на роботу вступить  
І буде чесно хворим помагать...

### Б е р т р е н

Все буде зроблено...

Чути грукіт у двері.

Ввійдіте.

Входять 4 сестри-жалібниці в спецодезі, веселі,  
молоді й гарні.

### Сестри (разом)

Ми до вас, полковнику Бертрене!



Бертрен

А що?

Одна з сестер

Коли від'їде наш загін?  
З Дербенту пишуть: вже бої ідуть!  
Поранених багато. До Петровська  
Всіх направляють їх, але дістатись  
Туди ми можемо тільки за дозволом,  
Узятим з фронту. Що робити нам?

Бертрен

*(розгублено, думаючи про щось інше)*

Хто там командував?

Сестри

*(разом і здивовано, що ніби він не знає)*

Як хто? Звичайно, генерал,  
Якому препоручено усе...

Бертрен

*(мов у сні)*

Ну... хто ж? Ну, хто?

Сестри

*(разом докірливо)*

Та Кнутоплахов!..

Бертрен

*(підіймаючись із крісла, йде до шафи з паперами й,  
одвернувшись од сестер, кризь зуби до себе)*

Проклятий генерал!..

*(До сестер голосніше.)*

Ви всі поїдете до Кнутоплахова,

А з вами... ця нова сестра.

*(Вказує на Натю.)*

Вас Кнутоплахов порозмістить, де слід.

*(Насмішкувато.)*

З дозволу свого превосходительства.

Сестри

*(весело)*

А добре! Товаришку нову

Ми зараз візьмем. Добре, добре!

Виходять разом. Бертрен сідає за стіл, замислюється і в порожній кімнаті говорить сам до себе в задумі.

## Б е р т р е н

Боюсь, що Кнутаплахов вчує десь,  
Що ця нова сестра є більшовичка.  
Він страшно лютий. У нього ад'ютантом  
Відомий Ямшиков, нюхливий, наче пес.  
Цей Ямшиков на злочин завжди здатний  
І, знаю я, ненавидить мене...  
Він стежитиме, певно, і за мною  
І може доповісти про усе...  
Видатних комуністів чує носом...  
Спійма людину — й спуску не дає.  
Погано те, що рідная сестра  
Червоною та з'явиться до нього  
Собі за дозвіл. Ну, а може, й так  
Минеться все й не станеться нічого?..  
(Складає папери, далі встає і йде геть.)

## КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

В Дербенті в кабінеті генерала Кнутаплахова за бюроком двоє: К н у т о п л а х о в й його ад'ютант Я м щ и к о в.

Я м щ и к о в

Я мушу викласти підозріння свої вам...

К н у т о п л а х о в

Відносно кого?

Я м щ и к о в

На жаль, якраз того, хто найпевнішим був!

К н у т о п л а х о в

А саме?

Я м щ и к о в

Відносно самого полковника Бертрена...

К н у т о п л а х о в

Ось як?! Ну, що вчинив такого злого він?

Я м щ и к о в

Не можу широко вас в оцім я запевняти,  
Але, можливо, вже ж дба він за чужих!

К н у т о п л а х о в

(підскачавши на місці)

За ворогів?! Скажіть же саме в чому?

Я м щ и к о в

Недавно довго він солдатам щось казав;  
Я ж нишком затесавсь у темнім коридорі  
І все до слова чув, і вельми здивувався,  
Що двом із них Бертрена наказував пильненько  
За кимось стежити у лавах ворогів.  
«Як часом він впаде у битві з козаками,  
На ноші ви його шпитальні покладіть  
І у шпиталь отой, де всі бакинські сестри,  
Під козака ім'ям «Цурпалко» однесіть.  
Ось прикмети його: юнак це молоденький,  
На нім черкеска, й меч, і кучері його  
З-під шапки падають високої на чоло.  
І весь він радісний, безжурний, як дитя...»  
Ось так казав Бертрена. Ну нащо б так він стежив?!  
Нечисто щось отут... Нова якась сестра...  
Адже я всіх сестер предобре дуже знаю,  
А цю сестру нову, красуню, вперше вздрів.

К н у т о п л а х о в

Ну, та оцей Бертрена мо' просто закохався?

Я м щ и к о в

Він вміє дійсно це, але невже сюди,  
В Дербент, з Баку свого на це він приволікся?  
Адже недавно тут червоні ще були  
І рештки, певно, їх, крім битви, тут zostались...

К н у т о п л а х о в

Побачимо, побачим, Ямщикова!  
Розкрийте кабінет ось зараз для прийому!..

Я м щ и к о в

*(встає, одчиняє двері наполовину й гукає)*

Прийом почавсь!

Входять ті 4 сестри, що були в Бертрена в Баку,  
і серед них Ната.

С е с т р и

*(разом, oprіч Ната)*

Нас всіх післав Бертрена.

К н у т о п л а х о в

*(насмішкувато)*

А!.. Навіщо?

Сестри  
(разом)

По пропуску на фронт і далі на Петровськ.

Кнутоплахов

А що в Петровську?

Сестри  
(разом)

Та шпиталі...

Кнутоплахов  
(задумливо)

Бертрен? Ум-гу?.. Ну, що ж, я, мабуть, дам перепуск!  
(Підозріло дивиться на гарну Нату.)

Аби мені всі прізвища тут знать.

Ваше?

(До наймолодшої.)

Наймолодша сестра

Попова.

Кнутоплахов  
(до іншої)

Ваше?

Інша

Іванова.

Кнутоплахов

Ваше?

ІІ сестра

Петрова.

Кнутоплахов

Ваше?

ІV сестра

Порайко.

Кнутоплахов  
(до Нати)

Ваше?

Ната

Сестра Цурпалко...

Кнутоплахов  
(підскочивши на місці)

Цурпалко? А!!! Вам чого треба тут?!

Ната  
(не злякавшись)

У мене брат... з кубанських козаків...

К н у т о п л а х о в  
Ну що ж, що брат?!

Н а т а  
(*твердим голосом*)  
Він ранений в Дербенті і в Петровськ  
Йому тепер в шпиталь звеліли їхать.  
Отже... мені перепустку добуть...

К н у т о п л а х о в  
(*знанацька скаженіє і хапає зі стола  
в руки якийсь список*)  
А!.. Вас пустить? В Петровськ вам пропуск дати?!  
Так ні, не дам! Червоних ось реєстр...  
Він не Цурпалко, брат, а він Цурінов —  
Бакинський комісар...  
(*На вартових при дверях.*)  
Айда, сюди!

Ті підбігають.  
Узять сестрицю ету і в дворі  
Під вікнами моїми вибить добре!..  
Над двадцять канчуків, і знов сюди..  
Нату виводять. Кнуполахов підскакує до вікна і розчиня його.  
Щоб чуть було, як комуністку б'ють!  
Ямщиків приємно посміхається.

Н а т а  
(*з-під вікна голосно Кнуполахову*)  
Відплатять вам колись!

Чути свист канчуків і такий згук, ніби вибивають килим. В дверях  
з'являється блідий і схвильований Бертрєн.

Б е р т р є н  
(*третячим голосом про Нату, ніби про незнайому*)  
Відомо вам чи ні, шановний генерале,  
Що жєнщину якусь у вас надворі б'ють?

К н у т о п л а х о в  
Щє б пак невідомо!  
Цє я, полковнику, звелів її так бить!

Б е р т р є н  
(*докірливо*)  
Бєззбрòйную?!

К н у т о п л а х о в

Не вистачало зброї! Вона б касарню всю  
Доценту б рознесла! Не прикладайтесь, друже,  
Що буцім цяцю ту не зустрічали ви!  
Мені сказав усе мій Ямщиков ретельний...

Б е р т р е н

(до себе крізь зуби)

У, гадина!..

К н у т о п л а х о в

За діло її б'ють; мене обманом підлим  
Із толку жінка ця хотіла нишком збити!  
А ви, полковнику, глядіть і стережіться,  
Щоб ваша цілою зосталась голова!..

Б е р т р е н

Життя мені мое не так уж миле справді,  
Щоб вам боявся я про правду говорити!  
Не договоримось із вами ми ніколи  
Про те, як треба нам людину шанувати!  
А надто — жінчину...

К н у т о п л а х о в

Таку, як цю падлюку?!

Б е р т р е н

(спалахнувши)

Не смійте так казати!

К н у т о п л а х о в

Який найшовсь захисник!  
На комуністку і... «не смій казати»!

Б е р т р е н

По-вашому, це не людина тобто?

К н у т о п л а х о в

Авжеж, звичайно ні! Це — капость, от і все...

Б е р т р е н

(стиснувши п'ястуки, робить крок до генерала)  
Так будьте ж обережні!..

К н у т о п л а х о в

Жіночих прихвоснів я зовсім не боюсь...

Бертрен  
(скажено)

Мовчіть! Або в цей мент я власними руками...  
(Підбіга до столу і вдаряє по нім долонею.)

Ямщиков  
(кидається до нього),

Полковнику, тихіш!

Бертрен  
(з огидою)

Не приторкайтесь! Геть! Шпіонів я не можу  
Виносить дотику, як жабу в руку брата...

Ямщиков  
Як так, то ж погублю улюбленця я твого!

Кнутоплавов  
(підходить до вікна й гукає)

Ведіть її сюди!..

Нату вводять знесилену, але гнівну, з палаючими очима, на ній сук-  
ня, але замість блузки на голі тіло накинута чорний плед.

Ната  
(з переконаністю)

Мене побито так, мов я — це не людина,  
А пес нещасний той, що його б'ють усі...  
Немов в душі моїй — ні гідності, ні волі,  
Ні гніву, ні ідей ніколи не було!..  
Проте збагніть тепер, що підлою рабою  
Новітню жінчину вам не зробить повік, —  
Вона думок своїх розправила вже крила  
І над недоллю сліз злетіла, як орел!  
Дивіться: із борні за вищу свободу  
Вже не виходить більш жінок палких душа,  
Уже катів своїх — тюремників колишніх,  
Презирством, ганьбою ми смієм таврувати!  
І мабуть, не саме наступне покоління,  
А десять, двадцять їх таїтимуть в собі  
Цей спомин навісний про дикее знущання  
Епохи вашої з жінок цієї доби...  
Ми — комунари всі — умієм шанувати  
Братерську людську честь і гідність і в війні  
Слухняних вам рабів, що йдуть на нас у битву,  
Ми різками в злобі беззбройних не б'ємо!

Крім того, б'ється в нас любові повне серце  
До рідних матерів, сестричок і братів,  
Що марять палко всі про ясне сонце волі  
І його добувають ідуть у вир борні!  
Для нас людина — скарб, носителька ідеї,  
Розцвіт майбутніх сил і процвітання мас,  
Життя нових ланів найлучча запорука,  
І тому палко ми ненавидимо вас!..

К н у т о п л а х о в  
(визгляво)

Уймійте, уймійте її, в тюрмі їй слід сидіти.  
Ні, мало! Розстрілять! Повісять! Утопять!  
У воду скинуть враз, як цуценя паршиве,  
За те, що нас хотіла обмануть...  
Чи чули ви: це щира комуністка,  
Що в білі сестри захотіла йти!  
Коли б не так!.. Віддати Ямщикову —  
Хай у тюрму, погравшись, одведе!

Я м щ и к о в  
Нагородить її я більше ніж готовий!

Н а т а  
(зі стогоном)

Ох! чи ж стерпів судилося і це?!

Я м щ и к о в  
Дозорці! Взять її, повести вслід за мною.

Виходить за нею, а вслід і Бертрэн.

## КАРТИНА П'ЯТА

Стежка веде на круту гору, де тюрма з ґратами і башта. Близько до авансцени три пеньки зрубаних дерев. Сцена порожня, але незабаром з лівого боку виходять троє: два конвоїри-солдати, а всередині — арештована й побита Ната, яку ведуть у тюрму.

Н а т а

Товариші! Все тіло  
Болить у мене вже, я ледве з вами йду...  
Постійте хоч на-мент, і заки на цю гору  
Ми почнемо іти, присядьмо хоч на мить!

І солдат

Ох, бідолашна ти! Тебе у кров розбито!..



## Н а т а

*(корчачись од болю, сідає, коло неї солдат)*  
Скажіть тепер мені, які ви і звідкіль?  
І чи давно у білих?

### І с о л д а т

Ох, давно!  
Та як по щирості тобі оце сказати,  
Із неохотою ми товчемося тут;  
Хто білі? Це — пани! Вони не жнуть, не сіють!..  
Наскочили на нас, коняку одняли  
І всіх оце в солдати із села забрали...  
Не з України ти і не така, як ми...  
Мужик я, від землі, ти ж, видно, городянка,  
І нас тому навряд чи добре розбереш.  
Любив у себе я ґрунть, і рідні ниви,  
І пісню солов'я весною у куцах,  
І горлиці в саду вишневім воркутанню,  
І десь у далині зозулі рідний крик...  
Чи знаєш добре ти, як небо в нас сіяє  
На Україні тій, де вільха розцвіта?  
Як зеленіє дуб в діброві стоголосій,<sup>7</sup>  
І юний, ніжний клен листочки розвиває?..  
Що краще є за це? Що серцю є любіше?!  
В природі диха все не смертю, а життям,  
Не свистом батогів над тілом у людини,  
Не тюрмами й ярмом і не знущанням з нас!  
Просторий, вільний степ покірності не знає,  
Безумець-вітер в нас буяє і гуляє,  
Зелена далечінь хвилює і співає,  
А сонце золоте над всім оцим горить...

## Н а т а

Саміську правду ти говориш, любий брате,  
Бо холодно думкам по наших городах,  
Холоне розум в них і тепле серце їхне  
Від моря сліз гірких, від смутку і образ,  
Що ми в містах отих, де багатій панує  
І нас найма за гріш! Не люди, а сміття.  
Ми спину гнем вночі, щоб заробить копійку,  
І камінь нам дають, як хочем ми чуття!  
Посеред блазнів тих, що так мене карали,  
Десятки мумій скрізь командують життям;  
Вони ж є без душі, і як вони жорстокі!..

Тим задушно мені й не можу жить я так!

*(До другого.)*

А ти скажи відкіль походиш, гарний брате?

2 солдат

Я з гір Осетії величних і стрімких.  
Нагірня тиша там і нарід досить гордий,  
Над нами вільний птах самий лише ширя  
Та хмари плавають, а в долах води грають...  
Навіщо в горах нам світів бої грізні?  
Навіщо нам за білих побивання?  
Так само, як отой, що з далечі степів,  
Ненавиджу я всіх насильників жорстоких;  
Хай не чіпають нас, палких гірських орлів,  
Бо сакви, гірський кінь і стріл на полюванні —  
То щастя наше все, не треба нам борні,  
Не загнуждає нас чуже, безглузде панство!  
Між тим цей підлий рід розпліднюється скрізь.  
Як нас уздрить, гука: «Айда, його беріть ви!  
Бо різать і колоть уміє він звірів!..»  
Мимохіть я служу, ненавидячи службу,  
Сказать би, утекти, так вбити, розстрілять  
Накаже генерал, якщо мене спіймають!..

Н а т а

Хороша в вас душа, але протестувать  
Не вмієте ви все ж, щоб вільно й гордо жити;  
Проте моя душа все ж за близьких має вас  
І вам довіритись, як бачу, можу я!..  
Ви, може, знаєте полковника такого  
В Червоному Хресті, що ось сюди прибув  
Шпиталі розгортать у смузі прифронтовій?

С о л д а т и

Француза маєте на думці, може, ви?

Н а т а

*(радісно)*

Еге ж, еге! Бертреном його звати!..

1 солдат

*(перебиває Натю)*

Та люди ж ми його!..

**Н а т а**  
(стрепенувшись)

Ви його люди?!

2 солдат

Авжеж, авжеж.

**Н а т а**  
(благально)

Голубчики мої, тоді допоможіть...

1 солдат

А саме як?

**Н а т а**

Листа йому мого ви  
Тоді вже однесіть, як буду я в тюрмі.  
Я попрохаю в нім полковника Бертрена,  
Щоб визволив мене таємно від усіх...  
На фронті братик мій боровся зовсім юний  
І рану в лівий бік недавно це дістав.  
Сама ж я із сестер, що ранених лікують,  
І вигоїть його повинна для борні!..  
Не знає з вас ніхто, яка у нього мила  
І лагідна душа, і скільки сонця в ній!..  
Він бореться за нас: за маму, і за мене,  
І за таких людей убогих, як і ми...

**С о л д а т и**  
(разом)

Ну, що ж, ну, що ж, пиши; хай буде, як ти хочеш;  
Ми бідним всі в біді ладні допомогти...

**Н а т а**  
(голосно пише)

Полковнику Бертрене! Я — в тюрмі,  
Згноїть мене отут жорстокий Кнутаплахов!..  
Між тим мій брат Ашот під прізвиськом чужим  
Поранений у бік і жде вже допомоги...  
Вчиніть, я прошу, так, щоб наказ одпустить  
Мене на волю звідси виїшов офіційно...  
Цими солдатами його ви перешліть  
І вдійте швидше те, щоб нишком до Петровська  
Нам з братом виїхати і вже в безпеці бути.  
Тому, що Ямшиков нас видав з головою,  
Назвіть Антоновим ви братика мого  
І до Петровська з ним укупі пароплавом

Проїдьте, щоб біда там не спіткала нас...

Оце і все! Відома вам Наталя.

*(До солдатів.)*

Ось вам, рідненькі, лист. Ведіть тепер в тюрму.

Всі троє підводяться і йдуть стежкою на високу гору. Коли вони щезають за виступом скелі, з лівого боку повільним кроком виходить Кнутаплахов і Ямщиків і сідають на ті ж пеньки.

К н у т о п л а х о в

*(зухвало)*

Тепер мені скажіть, де діли ви красуню,  
Яку я різками так добре відшмагав?

Я м щ и к о в

Та де ж? Там, на горі, звелів її держати...  
Допастись щиро я до неї все ж би хотів...

К н у т о п л а х о в

*(товстий і куций, як жаба; глумливо)*

І я, признатися, так само не від того!..

Я м щ и к о в

Чорнява, рівний ніс і брови, що зійшлись...  
Та й темпераменту, мабуть, що і не втримать.

К н у т о п л а х о в

Еге ж, еге, еге!.. То байдуже мені,  
Що там у неї брат, здається, з комісарів,  
Бо, кажуть, що юнець, таких не страшно нам!..  
Лабети... й раз-два-три...

*(Прищолкує пальцями.)*

І він уже готовий...

*(Сміється цинічно.)*

Я м щ и к о в

Звичайно, це — пусте... І я утну цей жарт!  
Лише не зараз, як сестра піддасться...

К н у т о п л а х о в

Гаразд, гаразд, утніть, таких нам не шкода!..

Я м щ и к о в

А ось Бертрена з думок у мене не виходить!  
Не зле було б його на злочині спіймать...  
Скажіть — святий який?! У битву сам не ходить...

*(пишається)*

Із принципу, мовляв, працюю у шпиталях.

*(Цинічно.)*

Ну, що ж? І я у них працюю серед женщин.

*(Гидко сміється.)*

Це добре, генерал?

К н у т о п л а х о в

Ха-ха-ха-ха-ха-ха! Звичайно, добре!

А п'ять ви вмієте? Скажіть мені хоч раз.

Я м щ и к о в

*(напизжившись)*

Серед гвардійців в нас ну хто ж та не зуміє?

Ми всі прославились хоробрістю й вином;

«Русі — весілля п'ять», хіба це невідомо?

Жінки й вино — життя це вояка!

Несподівано виходить на сцену Б е р т р е н.

Б е р т р е н

І вам не встид казати це, ад'ютанте?..

Я м щ и к о в

Чого ж нам буде встид? Не ваша вдача в нас!..

Б е р т р е н

Так дійсно, не моя. Бо я доносів підлих

На інших не роблю!.. Ненавиджу я вас!..

Я м щ и к о в

Полковнику! Мовчіть! Інакше моя зброя...

*(вихоплює револьвера)*

Цей мій наган положить вас отут...

Б е р т р е н

Не залякаєте мене ви цим ніколи...

Прощайте! Ох, ненавиджу я вас!..

На сцені гасне світло до наступної картини.

## КАРТИНА ШОСТА

Шпитальна кімната устаткована 6-ма ліжками, шафою зі скла з хірургічними інструментами, білим столиком та умивальником. Метушаться біля порожніх ліжок санітарки та 3 сестри милосердя, між ними Ната, в якій так болить тіло, що вона хапається за боки і груди від болю.

О д н а с е с т р а

*(до санітарки)*

Ось і в Петровську ми і вечір навіть близько,  
А ранених моїх ще з пристані нема.  
Всі ліжка застелить, на столикові цьому  
Поставте каганець і лампу засвітіть.

С а н і т а р к а

А де ж білизна?

Н а т а

Я зараз принесу, Бергрен за це вже дбає,  
Хоч і війна іде, та це він роздобув...

*(Іде в сусідню кімнату і вертається  
з простинями в руках.)*

А подушки візьміть із шафи, що праворуч...

І с е с т р а

Ну, все вже готово... Йдіть в кімнату,  
Де міститься аптека й де бинти  
Лежать для перев'язок... Ну, ідіть!

Всі виходять, oprіч Ната. Ната гасить лампу й застається сама при каганці. На самоті в замисленні меланхолійно впівголоса співає.

Н а т а

Втомилась з життя я такого,  
Мовчи, моє серце, мовчи...  
Хто йде в нім до сонця палкого —  
Недоля на того чека...  
Кругом завивають шакали,  
Сумління в людині вже спить,  
І правда іде на поталу,  
І дике деспотство буя...  
Я брата прийшла рятувати,  
О добрий, наївний юнак.  
Він смерті собі не чекає,  
Та виють на нього сичі...  
Чи встоїть він в темряві клятій?..  
Мовчи, моє серце, мовчи...

Входить Бергрен.

## Б е р т р е н

Задумались ви, Нато, за Ашота.

## Н а т а

Турбуюсь дуже я, полковнику Бертрене,  
Щоб не спіткала нас біда від Ямщикова.  
Адже в Петровську він і хоч гаразд не знає,  
Де наш оцей шпиталь тепер розташувавсь  
І де мій рідний брат, та чутка є, що з нами  
Чекає нишком дня, щоб їхать до Баку,  
Адже хотіли ви в Баку усіх повезти...

## Б е р т р е н

Я справді цього хтів, а там удасться вам  
Додому брата взяти й нелегально жити  
У матері у вас, щоб часу подождать,  
Як зрадить раптом нам і туркам доля наша,  
Бо турки — спільники для білих і такі,  
Що всіх вірменів враз вирізують без жалю,  
Червоних же найбільш. І тому бережіть  
Ви братика свого, немов зіницю ока...  
Якщо пронюхають, що не Антонов він,  
Пропало все тоді, а блазня Ямщикова  
Не бійтесь, коли я все ж буду коло вас:  
З Бертреном він боїться сперечатись,  
Бертрен шпиків таких уміє засмирить,  
Нехай-но спробує Антонова убити...  
Вважайте: треба вам подбати, щоб Ашот  
Подовше міг лежать пораненим в шпиталі  
В Дербенті, бо давно звеліли розліпить  
На перехрестках всіх об'яву, що десь дівся  
Бакинський комісар, поранений в бою.

## Н а т а

О люте горе й жах. Невже судила доля,  
Щоб він без зброї впав від кулі ворогів,  
Щоб ця пречиста кров проллялась з-за шпигунства  
І підлий Ямщиков продав його своїм.

Входять інші сестри-жалібниці.

## О д н а с е с т р а

Полковнику Бертрене, там несуть  
На ношах козака. Але — це невідомий.

Бертрен  
(поквапливо)

Сюди його, сюди.

Вносять Ашота.

Бертрен  
Кладіть на перше ліжко,  
Зареєструйте його, товаришко.

Ната  
(запитливо)

Антонов це?

Бертрен

Антонов.

Ната  
Зараз запишу.  
(Пише в книзі.)

Під руки двоє солдатів ведуть іншого пораненого.

Бертрен  
Кладіть у протилежному кінці кімнати.

Ната  
Як звати вас?

Ранений  
Васильєв.

Ната  
А звідки ви?  
Ранений  
З Тифліса.

Вводять 3-го з пораненою головою.

Бертрен  
З яких боїв?

Ранений  
Із бою під Дербентом.  
Я ось з оцим упав товаришем разом.  
(Киває на Ашота.)

Бертрен  
(до солдатів)  
Кладіте поруч з другим.  
(До Ната, внівголоса.)



Як прийде ніч і задрімають хворі,  
Згасіте лампу ви, до брата підійдіть  
І серце стомлене розважте тихим словом,  
Щоб тільки він розмову вашу чув...

#### Н а т а

Спасибі щире вам, що у житті жорстокім,  
Як тихий, теплий день, сіяєте ви нам  
І від житейських бур, деспотства і безглуздя  
Спасаєте мене і братика мого...  
Ніколи щастя нас не пестило ласкаво,  
Ніколи гордий дух недолі не коривсь,  
Ніколи за життя рука не простягалась,  
Ні в кого поміч нам подати хоч на мить.  
А ми утрюх жили і серцем бідним, чесним  
Всі троє марили про дальній сонця схід.  
Між тим кругом збиралась дика буря  
І вихор тьми летів нестримно вже на нас.  
І ось явились ви: один на всьому світі,  
Що нам допомогли й зогріли змерзлий дух  
І що в людей усіх пробуджуєте віру  
Й загинуть не дасте любові в нас до них.

#### Б е р т р е н

Не заслужив на дяку я такую...

*(До сестер.)*

Ви на ніч вільні всі, бо буде ця сестра...

*(показує на Натю)*

На цей раз черговою у шпиталі...

#### С е с т р и

Тож можна йти на відпочинок нам?

Б е р т р е н

*(до них)*

Так, всі тепер на цюю ніч ідіте...

*(До Натю.)*

Прощайте поки що...

#### Н а т а

Весь час я буду тут...

Всі виходять, хворі засипають, тільки Ашот та Ната розмовляють.

Н а т а  
(до Ашота)

Мій любий братику. Заснули всі в шпиталі.  
(Сідаючи на його ліжку, корчиться від болю в тілі.)

А ш о т  
(злякано)

Що це болять тобі?

Н а т а  
(запнувшись)

Н-нічого, це я стала на стіл,  
Щоб угорі на шафу щось покласти,  
А стіл хитнувся, і я з нього впала...

А ш о т

І це тобі болять.

Н а т а

Авжеж, та ще і як.

А ш о т

Мій любий талісман, моя рідненька Ната,  
Ашот так щиро бивсь за промені ідей;  
І весь той довгий час, що битва та тривала,  
Гадав усе про вас, про маму і про тебе...  
Коли б мені сказав невідомий порадник:  
Іди й віддай життя за те, що любиш ти,  
Я вмить йому б простяг свої юнацькі руки:  
«Бери мене всього, бери, бери, бери...»  
Не жаль мені тепер ні сонця золотого,  
Ні власної душі, бо кинувсь я в борню,  
І та борня щасливить людські маси,  
І в тій борні, мабуть, з бійцями згину я.

Н а т а

Ні, любий братику, не дам тобі я згинуть,  
Лише терпи в біді, поки ще хворий ти...  
Щоб не віддять тебе відразу на поталу,  
Прийду тобі вночі я рани розкривать.  
Ні пари з юних уст і не кричи, мій милий,  
В тобі усе життя, і сонце, й рай для нас,  
Що без Ашотика старечі дні для мами,  
Що нам без тебе світ і усміхи весни?!..

### А ш о т

Ой, Нато, я боюсь: загостреним ланцетом  
Ти, сонного, мене розбудиш вмить зі сну,  
І я почну кричати, як злякана дитина,  
Тебе ж спіймають враз, загинеш ще і ти...

### Н а т а

Ні, ні, ти не турбуйсь, поки в Петровську турки,  
А з ними білі враз, ти мусиш ще хворіть:  
Вірменина пустить в полон до них ще хворим —  
Це заподіять смерть йому в умовах тих...  
Чорнявого тебе відразу знать із типу,  
Дарма Антоновим тебе я завжди зву.  
Від Кнутоплахова прийшлося тобі ховатись  
В оцей новий шпиталь, і мусиш бути ти тут...  
При першій нагоді Бертрена так заподіє,  
Що хворих наших всіх погрузять в пароплав  
Та до Баку, мабуть, шпиталь оцей направить,  
І дома в нас тоді тебе сховаю я...

### А ш о т

*(мелодекламація під музику)*

До мами. Справді так.  
Невже я знов побачу  
Мій любий, рідний дім, кімнатку і її,  
Тебе за шитвом знов, моє убоге ліжко  
І все, чим до війни я жив і існував.

### Н а т а

Так, ти привернеш там собі хоч тимчасово  
Юнацький сміх дзвінкий і спокій, ясність дум,  
А потім, мабуть, знов покинеш нас для світу,  
Коли червоний стяг замає над Баку.

### А ш о т

Так, Нато люба, так. Я знов піду боротись:  
Усюди комунізм повинен побідить,  
В душі ж моїй палкій, так повній сонця й сили,  
Для нього маки дум розквітли і цвітуть.

### Н а т а

О вихованче мій. Це я в тебе заклала  
Любов міцну до тих, що борються й живуть,  
Що кожен мент життя присвячують для праці  
І щастя на землі бажають досягти.

## А ш о т

Так, дійсно так, моя рідненька Нато,  
Вложила в мене ти сіяння вищих дум:  
Твоїм палким вогнем мій розум загорівся,  
З твоїх свобідних уст я проповідь узяв.  
Веди мене, веди і далі в путь далеку,  
Сіяй, як світло зір у темряві життя,  
І серед битв і гріз бурхливих наді мною  
Оберігай мене від замахів людських...  
Я буду завжди йти незламано до сонця,  
Я гасло пронесу своє крізь все життя,  
Простягши руки вшир до далечей безмежних  
І очі втопивши у спільную мету...

Потемніння на сцені задля нової картини.

## КАРТИНА СЬОМА

Розріз пароплава. Вгорі палуба з димарем, під нею видно перпендикулярну стінку: вхід крізь неї в каюту Ашота. В каюті Бертрена з Ашотом, ще не вповні здоровим, гуляються в шахмати, а ззовні Ната загороджує собою вхід до каюти підпилому Ямщикову.

Я м щ и к о в

Пустіть!..

Н а т а

Ніколи в світі...

Я м щ и к о в

Пустіть!..

Н а т а

Ні, ні, нізашо.

В очах тепер у вас я бачу замір ваш,  
З очей жажливих тих смерть брата проглядає,  
Боюсь я втайні вас. Боюсь... боюсь... боюсь...  
І краще тут умру, ніж дам пройти до нього...

Я м щ и к о в

(обіймає її)

Чого ж боятися?!.. Не демон я, не звір.  
Скорили ви мене. Я вас самих бажаю...  
Не погасить мені ніколи пристрасть цю  
І не насититись із ваших чар блискучих,  
Не можу витримать мучення я цього.  
Навколо тільки ви. Віддайтесь мені зараз:

Я брата вашого нічим не зачеплю,  
Віддайтеся мені... Несила ждати довше.

Ната сильним рухом руки одкида його від себе так,  
що він стукається спиною о край пароплава.

Н а т а

Та пріч, марудо, геть, коли б у море враз  
Тебе я мала міць ось зараз відшпурнути,  
То ти б пішов на дно в три хвилі, наче ключ,  
І навіть скрикнути в той мент не мав би часу.

Я м щ и к о в

(погрозливо)

Гляди мені тепер. Ще стрінемося ми...  
Не думай, що тебе я буду шанувати:  
Не пошаную я й пестунчика твого,  
Якого досі ще і пальцем не торкався.  
Ти надто горда щось і надто вже палка,  
Уперта, як осел, хоча і знаєш добре,  
Що, давшись мені, спасла би тим його  
І, може б, він тобі в живих тоді зостався.  
Бо через тебе я його і не одвіз  
До Кнутоплахова, що скрізь його шукає.  
До тебе пристрасть ця давно горить в мені,  
І я надіявся, що я тебе намовлю...

Н а т а

(зі скаженством)

Ти смієш так грозить... ти смієш говорити,  
Що видав би його, коли б оце не я.  
Та знаєш ти чи ні, що є в нас оборонець:  
Полковник це Бертрєн, і він уб'є тебе.  
*(З одчаєм б'є в двері каюти, не одчиняючи їх.)*  
Полковнику, сюди, скоріше, порятуйте!

Бертрєн кида гру, кидається до дверей і одчиняє їх.

Н а т а

Спасіть мене...

Б е р т р є н

(вискочивши)

Ах ти, шахраю, шантажисте підлий...  
*(Підпирає його за глотку до стінки  
й гукає на солдатів.)*

Самусь, Петров, Рябенко, всі сюди!..

Підскакують з палуби по східцях три солдати.

Зв'яжіть мені скоріш корнета Ямщикова,  
Він жінчину оцю хотів ізгвалтувать.  
Прибувши у Баку, його в тюрму одвести.

Солдати ведуть його на палубу і зникають за димарем.

(До Нати.)

Ви заспокойтесь, Нато. Знаю я,  
Що на Ашота він, як когут, зазіхає,  
Та поки братик ваш в дорозі й не сховався,  
Не дам нікому я під нього підкопатись.

Н а т а

(входить і сідає коло Ашота)

Спасибі щире вам. Не можу вам сказати,  
Який глибокий жах я завжди почуваю,  
Коли ця гадина, цей підлий Ямщиков  
Поблизу нишком десь, мов та гадюка, в'ється...  
Він щось задумує і разом це таїть...

А ш о т

(знов береться за гру й весело регоче)

Полковнику, вам — мат, якщо отак і далі  
Перерви будуть в грі. Ти ж, Нато, помовчи:  
Тобі все мариться для мене небезпека.  
А Ямщиков оцей — предобрий шахматист,  
Хай погулявсь би вдвох у шахмати зі мною...

Н а т а

Ну, що ти кажеш... що...

А ш о т

Та ось тобі й кажу. Пустити його до мене.  
Дивись-но день який. Кругом ясна блакить...  
Чи ж можна десь, за щось у ясну цю годину  
Хоча б і ворогу таємно зла бажать...

(До Бертрена.)

Ха-ха-ха-ха. А от ваш кінь попався...  
Ну, що ж, полковнику, тікайте, ваш бо хід.

Б е р т р е н

Гаразд, позиції попереставить трохи...

А ш о т

Мінливе щастя тут. Неначе на війні.  
Ось я, скажім, сюди, а замість мене ворог,  
І диспозиція уже цілком не та.

Н а т а  
(зиркнувши)

Якби ж то і в житті все просто так робилось.  
Сьогодні білі... Ех, а завтра би вже ні.

Б е р т р е н  
Тоді б я, мабуть, тут отак не зоставався б.

Н а т а  
(злякано)

Але ж без вас, Бертрєн, робив би що Ашот?!..

А ш о т

Теж так би мирно жив, бо хто, коли й нащо  
Та шкодив би мені, коли не в битві я...

Н а т а  
(задумливо)

Передчуття якесь невпинно мене мучить.  
Ну, добре. Ось усі прибудем ми в Баку.  
Але ж і там тепер ідуть непевні зміни.  
А як ховатися й від зла застерегтись?!..

Б е р т р е н  
А, отже, я, я їду й не боюся...

Н а т а  
Ви — інша річ, та з нами Ямщиків...

Б е р т р е н  
Не бійтесь: у тюрмі сидітиме він довго...

Н а т а  
(далі)

І ось усі, скажім, прибудем ми в Баку...

Б е р т р е н  
Я попрощаюся, ви підете додому...

А ш о т  
Додому... Чуєш, люба Нато, чуєш, всі...  
І ти, і я, Бертрєн... І мама нас зустріне...  
Ах, як же радісно на серці буде нам.

Н а т а  
О любий брате мій, це поки тільки мрії,  
А ти собі уже радієш, як дитя...

Ну, може, й справді так, Ашотику веселий.

*(Задумливо.)*

Ну, може, й справді так, і справді, дійсно так...

*(Під музику.)*

Колись мені вночі приснився сон чудовий...

Весна сміялась. Раділи всі квітки...

Блакить синіла нам глибокiстю ясною...

І сонце сяяло над нами угорі...

Ашот, і мама, й я — ми мали білі крила,

В повітрі плавали й дивилися на світ...

А унизу земля нам радісно всміхалась,

І згуки танули незримих арф на ній...

Це був чудесний рай, чудесная країна.

І раптом... грім, гроза, простягся чорний фльор,

Укрив він зразу нас жалобою й сльозами

І десь у темряві Ашота заховав.

Кричали ми удвох розгублено й безтямно:

«Ашоте, де ти, де?..» Але кругом ніщо

Із мороку до нас ніде не озивалось,

І ми самі без крил стояли на землі...

Б е р т р е н

Який жахливий сон...

Потемніння до наступної картини.

## КАРТИНА ВОСЬМА

Діється в Баку між липнем і 14 вересня 1918 р. перед вступом турецьких імперіалістів у місто. Та ж кімната сім'ї Ашота, що і в першій дії. На початку картини в ній лише матір Ашота на самоті.

М а т и

Яка самітня я. Дарма раділо серце,

Що з березня червона влада тут:

Турецьких аскерів іде сюди навала,  
І в поміч Англію бакинці будуть мать...

Ашота все нема. Червоні комісари

І Рада їх уся вповажень всіх своїх

Зректись повинна, бо англійців мати

Не згодна у Баку, а в тих — тут друзів тьма.

Уже формується тут уряд тимчасовий...

Більшовиків, на жаль, повитіснять звідсіль;

Та як наскочуть аскери турецькі,



То нищитимуть їх і всіх вірменів теж...  
Ну, де ж то мій Ашот?.. Чому не пише Ната,  
Я голодую тут, а час іде, іде,  
І грошей тих малих, що Ната присилала,  
Ось-ось не вистачить на їжу, на життя.

Несподівано чути стукіт у двері. Мати йде одімкнути. На порозі  
Ната і Ашот.

А ш о т

Мамо!..

*(Кидається до матері на шию.)*

Н а т а

*(не в спецодезі)*

Ну, ось і ми.

М а т и

Ви, о синочку любий...

Н а т а

Авжеж що ми... Живцем...

М а т и

Якими це шляхами?..

Н а т а

Полковник нас, француз, сюди привіз...

М а т и

Француз — і білий?..

Н а т а

*(сміючись)*

Білий і червоний...

М а т и

Та як же так — не шпик?..

Н а т а

Ні, ні, не шпик він, мамо...

Ашота він з боїв велів урятувати,

Ашот був ранений, і з битви його взято.

М а т и

А далі що було?

Н а т а

В шпиталь той, де сестрою

Служила саме я, Ашота однесли,

«Антоновим» його у тім шпиталі називали  
І повезли в Петровськ, а потім у Баку.

М а т и

А де ж полковник той, що вкупі з вами їхав?..

Н а т а

Довідавшись про те, що робиться отут,  
Подався він назад, сумний і з того хмурий,  
Бо якби міць була отут більшовиків,  
Він, їх всіх знаючи, Ашота їм привів би.

М а т и

Шкода, шкода, що я полковника цього  
Очима власними не бачу ані разу,  
Йому я з радістю припала би до ніг  
І тихо мовила б: «Спасибі, лицар добрий».

Н а т а

Але, мамунечко, ми, мабуть, тут на час:  
Якщо наблизяться сюди вовки прокляті,  
Червоні звідси знов поїдуть в інший край,  
І ми лише удвох залишимось з тобою...  
Але коли і як Ашотові спастись,  
Неясно це мені й боюся я за нього...

Чується грук у двері.

Ой, хто ж до нас іде всім трьом нам заважать?..

Входить Незнайомий — провокатор.

Не з н а й о м и й

Чи тут живе тепер спритна отая швачка,  
Що швидко візьметься пошити сорочки.

*(Скоса поглядає на Ашота.)*

Н а т а

Так, дійсно швачка я, а на коли вам треба?

Не з н а й о м и й

Це жінці сквалпно так, на завтра їх зробіть.  
Ось полотно й нитки. Зробіть обов'язково.  
Іде-бо в Астрахань наш пароплав «Севан».  
Я ж — більшовик, і нам тікати треба,  
Турецькі аскери-бо вже сюди ідуть...  
І не помилують нас вороги жорстокі.

Н а т а

Невже це так?.. А місце ще там є?

Не з н а й о м и й

Ні, ні, уже нема. І ледве нас пустили,  
Та чутка певна є, що пароплав новий  
З утікачами йде, і зветься він «Туркменом».

Н а т а

(до брата)

Ашоте, чуєш ти? Це нагода тобі.

А ш о т

Невже, о Нато, знов із вами розлучусь я?..

Н а т а

(до Незнайомого)

Ну, добре, сорочки я приготую вам.  
Віддайте полотно. Вночі я попрацюю.

Не з н а й о м и й

Ось матеріал увесь. Беріте і робіть.  
Мені ж іти пора. Я завтра заплачу вам.

(Іде геть.)

А ш о т

О доле каторжна. Хотів я знов борні,  
Пішов би наново за кращий світ боротись,  
Скричав би радісно: «Виходьте всі на бій,  
Цурінових, як я, мільйони вас чекають.  
Боріться з усіма. Ці маси йдуть вперед,  
Вони не дарують загублених вам років,  
Вони не дарують, що їх тримали в тьмі,  
Що вбогим всім вві сні ввижалось тільки сонце».  
Але скричать цього не можу гучно я:  
Сліпая сила гне всі паростки зелені...  
Чи вбачу ж я колись, як світло золоте  
Прониже надра тьми і бризне над землею.  
О, я хотів би зріть звитяжний цей момент,  
Бурхливо б я вітав щасливу тую хвилю,  
Співав би на весь світ, літав би в небесах  
І сипав би усім проміння золотії...

Н а т а

Ашоте, це сон, умов не бачиш ти,  
Які оточують тебе, й мене, і маму...

Щоб міг боротись ти і далі за нове,  
Тобі потрібно жить і уникати смерті.  
Адже ти добре чув, що цей, що був, казав:  
Вірменів виріжуть, спіймають комуністів,  
І давня Турція залізною п'яту  
На Закавказзя все нам силоміць поставить...  
Збирай же речі всі: коли не на «Севан»,  
То на «Туркмена» ти, мабуть, іще потрапиш,  
І вас перевезуть «Туркменом» на той бік,  
Де люті вороги не знайдуть вас ніколи...  
Відпроведу сама тебе на пристань я...  
Це добре, що сказав про це нам незнайомий.  
Принаймні кров твоя від турків не проллється,  
І, врятувавшись раз, уже спасешся ти.  
Прощайся з мамою, збирай свої пакунки,  
Мужайся й пильно жди, щоб нас побачить знов.  
Минеться все колись, тебе обійме мама,  
Пестунчика свого притисну к серцю я...

#### А ш о т

Кохана Нато, як тебе люблю я,  
Мене зростила ти, як малий іще був,  
Мені вложила ти в хлоп'ячу змалку душу  
Любов до людності, до зльотів золотих.

#### М а т и

(цілує сина)

Ашотику, любенький мій, безцінний,  
Пильнуй життя свого. Побойоюся лихих...  
Прощай, прощай тепер і знай, що бідна мати  
Все ждатиме тебе коло свого вікна.

#### А ш о т

Та ми ж побачимось, мамуню, не журіться,  
Я повний сил тепер, надії й завзяття.  
Погляньте, як мені волосся добре в'ється,  
Який міцний, веселий, дужий я.

#### Н а т а

Ти справді молодець, Ашотику мій любий,  
Ну, швидше поспіши, щоб місце захопить,  
Бо на «Туркмені» теж, мабуть, немало люду,  
І треба втрапити на нього і тобі.

## А ш о т

Ну, добре, добре, Нато, я — готовий.  
(Цілує матір, забира речі, настобурчує  
на голові папаху, виходить з Натою.)

Потемніння до наступної картини.

## КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

Діється двома роками пізніше, тобто р. 1920 в Баку. Н а т а вхо-  
дить в кімнату комендатури червоних, де на чатах стоїть в а р т о -  
вий червоноармієць у шлемі.

Н а т а

(до вартового)

Чи тут комендатура?

В а р т о в и й

Так. А кого треба?

Н а т а

Мені про брата довідку узять...

В а р т о в и й

Ці довідки дає наш командир червоний,  
Що зараз пройде вже в кімнату ось оцю...  
(Показує на двері з написом «Зав. комендатурою».)  
Його немає ще. Тут можна подождати...

Н а т а

(сідає)

Як тут прегарно в вас і як оце хороше,  
Що міцно влада в нас Радянська вже настала!  
Вірменка родом я; замучені ми вщерть  
В ярмі турецькому, бо нашу кров там ляляли,  
І білі теж мене водили катувать...  
Тепер у нас весна. Радіють люди сонцю...  
Двадцятий рік!.. А ось уж років два,  
Як я про братика нічого ще не знаю,  
Що десь за Каспієм в червоних пробував.  
Поїхав він тоді, як турки наближались,  
Як наших ворогів англійців ждали ми...  
Сама я з ваших теж, бо тайна більшовичка,  
Тоді як в білих будь у сестрах довелось.

В а р т о в и й

А нащо саме в них, у білих, ви служили?

Н а т а

(сумно)

Та так мені прийшлося, щоб брата рятувати.

В а р т о в и й

Того, якого це немає два вже роки?

Н а т а

Еге ж, еге ж, його! Вже вісімнадцять літ  
Було йому тоді. Це парубок був втішний,  
Любив свою сім'ю, і тільки для ідей  
Покинув рано нас, щоб в Армію Червону  
Піти й, як він казав, з а с о н ц е воювати.

В а р т о в и й

(наївно)

А як то так «за сонце»?

Н а т а

Ось як саме:

Повинен трудівник усякий щастя мати —  
То значить вільно жити і світ новий творити.  
Цього нам не давав ніхто зі своїх рук...  
І брат казав: «Візьміть самі ви це для себе,  
Візьміть у дужих те, що всім належить вам,  
Повстаньте ви, сумні, що трудитесь у п'їтмі,  
І міццю станете для рідної землі...

В а р т о в и й

(задумливо)

І міццю станете для рідної землі...  
Отак же й я колись покинув рідні села,  
У руки чорні ці узяв прегострий меч,  
Рушницю на плече, і землю нам, селянам,  
У світі здобувати, не гаючись, пішов...

Н а т а

(з упоєнням)

І будемо ми творити всі вкупі світ чудесний,  
Якого не було в минулїї віки...  
Ашот, і я, і ти, товаришу незнаний,  
І маси людські всі із прапором в руці.

Обое разом

*(з екстазом і пафосом під музику 4 рядки)*

І будем ми творить для всіх трудящих щастя,  
І буде доля нам новим огнем сіять,  
А розуму розцвіт палатиме, як сонце,  
І в надра безвісті полине дика тьма.

В артовий

*(звичайним голосом)*

Так, кажеш, в тебе брат утішний і хороший?

Н а т а

Він кидався завжди сам найпершим у борню,  
Його поранено у битві під Дербентом,  
А серце молоде просило боротьби!  
Коли він хворий був, то теж до діла рвався  
І повен був життя, а кучері його  
Кілочками, як шовк, над чолом завивались,  
І очі із-під них сіяли краще зір.  
У ньому все жило, і сміх його сріблястий  
До нього привертав байдужії серця.  
І тільки ті його ненавиділи щиро,  
Що в с і х ненавидять і творять тільки зло...

В артовий

А ось іде сюди наш командир поважний,  
До нього ти оце звернись, спитай, де брат.

Н а т а

*(до командира)*

Товаришу, дозвольте запитати...

К о м а н д и р

А що вам?

Н а т а

Та довідку одну про брата в вас узять...

К о м а н д и р

А де ж ваш брат отой тепер перебуває?

Н а т а

Та десь за Каспієм, але ось років з два  
Чи півтора пройшло, про нього ж і не чути...

К о м а н д и р

А він бакинський сам?

Н а т а

В Баку був комісаром.

К о м а н д и р

То треба прізвище насамперед сказати...

Н а т а

Цурінов він, Ашот, мав 18 літ...

К о м а н д и р

*(до Нати)*

Зайду ось в кабінет і зараз подивлюся...

*(Показує на кімнату.)*

Н а т а

*(додає)*

Він на «Туркмені» виїхав з Баку...

К о м а н д и р

*(пригадує щось)*

«Туркменом»? Ну, це зле. Я зараз повернуся...

Н а т а

*(до себе самої задумливо і з подивом)*

Чому ж це саме зле? Неясне це мені...

К о м а н д и р

*(виходить, тримаючи в руках якогось аркушика)*

Мужайтесь, товаришко.

У саме серце вас влучить повинен я...

Н а т а

*(злякано)*

Що хочете цим словом ви сказати?

К о м а н д и р

Нічого не скажу, а прочитаю вам...

*(зупиняється, набираючись духу)*

Правдивий акт розстрілу комісарів...

Н а т а

*(голосно й несамовито скрикує зі стогоном)*

А-ах...



К о м а н д и р

*(патетично)*

Корганов, Шаумян Сурен і Джапарідзе, Цурінов,  
Осепян, Зевін і Амірян,  
Петров, Везіров, Фіолетов, інші...  
Числом їх 26. Розстріляно усіх...

Пауза.

Н а т а

*(впівголоса до себе бурмоче,  
мов одбивається від тієї думки)*

Ні... ні... ні... ні, ні!.. ні, ні, ніколи в світі!  
*(Скрикує.)*

Такий хороший!..

К о м а н д и р

*(далі)*

Всі їхали «Туркменом» в далечінь  
І, кажуть, в Астрахань, та палива забракло,  
Пішли вони тоді у Красноводськ...

Н а т а

*(мов не чуючи, ридаючим голосом)*

А як же С О Н Ц Е?..

К о м а н д и р

*(читає далі)*

У Красноводську був англієць Тиг Джонсон —  
Начальник місії військової за морем,  
Усіх він зняв з «Туркмена» і звелів  
В в'язницю вести їх і довго там тримати.  
А далі уночі на вересня двадцяте  
В пустиню їх повіз...

Н а т а

*(перерива, скрикує)*

Ні, годі, годі, годі!

Ашотика мого, веселого й палкого?

К о м а н д и р

*(далі)*

Начальник Фунтіков рубать їх і стріляти  
Відав приказ...

Н а т а

(різко)

Несила більше слухать...

(Ламає руки.)

К о м а н д и р

Начальник Кун при тому був також.

Н а т а

Кати! Кати!

К о м а н д и р

(далі)

Ім голови від тіла одділяли...

Н а т а

(з жахом)

Мовчіть, мовчіть, благаю! Годі вже!

К о м а н д и р

(далі)

Було на рівнині це проміж двох тих станцій:

Ахча-Куйма й тії, що зветься Перевал.

І навіть сторож той нещасний залізничний,

Що хтів довідатись, чому це потяг став,

Розстреляний теж був і впав разом із ними.

Було там ще з Баку декілька втікачів...

Це в ніч на вересня двадцятого нещасне

У році вісімнадцятім було...

А ось тепер усі кістки їх одкопали —

В двадцятому з весни — і всіх сюди везуть.

Позавтра тут вони із пароплавом будуть.

І 26 їх труп побачите і ви!..

(Складає аркуш і вертається в кабінет.)

Н а т а

(в повній несамовитості і дуже грімко кричить)

Катуйте всіх катів! Нехай весь світ безмежний

Ураз озброїться на цей проклятий рід!

Коли ці нелюди найкращих убивають,

То хай же люта смерть їм голови зітне!

Яке пани оці пещені мають право

І щастя, і життя, і силу відбирать,

Нас обертать в ніщо, із наших дум знущатись

І світові кричать, що їм належить в с е!

Злочинець нині той, хто, руки ізгорнувши,

На все це дивиться і враз не повстає:  
Повстаньте, вбогі всі! Горлянку їм руками  
Здушіте міцно ви, щоб вилетів з них дух.  
Вперед! Вперед! Вперед! Коли ви власне право  
Та хочете здобуть безкраїм масам всім —  
Нехай і маси ці, зіллявшись в вільне море,  
На світі всьому скрізь себе звеличать враз!  
Руйнуйте світ старий старанно і доценту!  
(Пристрасно.)

Брак серця заженить в безодню давніх літ,  
Єднайтесь — і вперед, чи негри ви, чи інші,  
Чи німці ви, чи ні, чи греки, чи як ми!..  
Скоріше в бій ідіть! Твердіше в ньому стійте!  
За всіх! За всіх! За всіх! За жертви, за нове —  
І світла океан розіллється широко,  
Безглуздя знищивши на страдниці-землі,  
А відомщених всіх ідеї незайманно  
Навіки... пишшно... скрізь... як маки, процвітуть.

Потемніння на сцені.

Хор

*(на темній сцені за лаштунками обзивається, мов луна)*

А відомщених всіх ідеї незайманно  
Навіки... пишшно... скрізь... як маки, процвітуть..

По темені завіса відслонюється.

## МОВЧАЗНИЙ ЕПІЛОГ

За сценою рояль грає безжурну веселу частину шопенівського похоронного маршу на спомин Ашота, і ця безжурна частина, дуже повільно відограна, переходить у смутні акорди лише тоді, коли завіса починає в кінці спадати.

Ніч над бухтою. В глибині зліва і праворуч півкругом видніються огні Баку. З правого боку — високий поміст пристані, на нім юрба, але центральною постаттю являється постать Нати у якомусь чорному, схожому на римську тогу, покривалі. Вона профілем, і в її обіймах — півзомліла мати. Біля помосту ніс пароплава, на палубі його смолоскипи палають з усіх боків. Високо в руках четверо людей держать червону труну і несуть її через сходи в юрбу, в ній щезають, далі зі смолоскипами несуть другу, далі третю, а тим часом завіса тихо спадає.

Кінець

Р.1930, 17.V, Харків

# ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ Й ПЕРЕСПІВИ

П.-Ж. Беранже

\* \*  
\*

В яру цьому скінчу я жити  
Безсилим, хворим і старим,  
І, мов на п'яного, глядіти  
На мене будуть: що-бо їм?!..  
Я бачу: очі відвертають  
Од мене, ткнувши копійки,  
Вони на бенкет поспішають;  
Умру я сам, ідіть і ви!  
Ось я від старості вмираю,  
Бо кажуть: «З голоду не вмре!»  
Гадав колись я, що больниця  
Мене до себе забере.  
Але все повно по приютах,  
О стільки люд весь ізнувдись...  
Мене се місто згодувало,  
Я так і вмру, де я родивсь!  
Ремісникам казав колись я:  
«Вам треба б і мене навчить!»  
«Пішов-но геть, геть одчепися,—  
Казали ті,— іди просить!»  
О багатії, що мовляли:  
Працюй за крихту їх одну,  
Ви на соломі ще не спали,  
Але ж і вас я не клену!  
Я міг би красти, бо я вбогий,  
Але просити лиш гаразд,  
І міг лиш яблуко зірвати,  
Коли проходив поуз сад.  
А все ж в холодну замикають  
Мене по волі короля  
І скарб єдиний одіймають —  
Свободу в мене, жебрака!..  
Чи є в убогих край свій рідний?  
Що їм до нив в нім золотих,  
До слави його, до торгівлі,  
До зібрань, до промов палких?

Що їм до благ, де всього збірка,  
Де чужоземець нажива:  
Як він радів — я плакав гірко...  
Дивіться ж, як жебрак вмира.  
Мов хробака, що тільки шкодить,  
Ой чом не вбили ви мене?!  
О люде, ті, хто благо робить,  
Чом не навчили, що ясне?!..  
Бо в захистку комах найгірший  
Корисним став би для братів  
І був би людям — брат найліпший  
Той, хто вас ма за ворогів!

О. К. Толстой

### ІОАНН З ДАМАСКА

(Уривок)

Благословляю вас, поля,  
Долини, ниви, ліс і гори,  
Благословляю я простори  
І ці безмежні небеса.  
І вбогий костур мій оцей,  
І цю убогую торбинку,  
І в полі кожну билинку,  
І зорі в теміні ночей.  
І стежку цю благословляю,  
По котрій, вбогий, я іду,  
І степ від краю і до краю,  
І світло дня, і ночі млу.  
...Коли б я міг життя віддати  
За цю чудовую красу,  
Всіх ворогів моїх обняти,  
Мій дух з природою зілляти  
І в щасті стримать сліз росу!  
Неначе подих бурі в горах,  
Немов річок нагірних шум,  
Росте в душі огонь тих дум,  
Зроста натхнення у просторах...  
І що-ж я нині воспою?  
Яку війну, які діяння?  
Де дару вищому знайду

Достойні струн моїх завдання?  
Блажен, хто у життю зумів  
Посланцем бути небес і правди,  
Хто голови не похилив  
Перед сваволею неправди;  
Блажен, хто істини шукав  
І хто тоді в знемозі впав  
В юрбі холодній і нікчемній  
За мрій палання в нічці темній!

Я. Полонський

### КАЗИМИР ВЕЛИКИЙ

#### I

В своїх санках квітчастих, гарних  
І в одежі кращій, бойовій,  
Казимир, король великий польський,  
Іде з жінкою у замок свій.

Він верта додому з полювання...  
Ніч надходе... місяць вигляда...  
Весело їх поїзд весь несеться,  
Сніг з дороги білої зміта.

Казимир у Краків поспішає,  
Та бо ждуть його уже давно  
Воеводи, шляхта, краковянки,  
І музики, й забави, й вино.

Та мовчить король; насупив брови —  
Нецікаво те усе йому;  
Королева ніжно його пестить  
І в душі дивується цьому:

«Що з тобою, мій королю ясний?  
Ти, здається, вельми зажуривсь...  
Чи з ловців своїх ти невдоволен?  
Чи на мене, може, прогнівивсь?..»

«Ну та й добрі ми! — сказав він злісно.—  
Ой і добрі! Голодує край,  
Люди мруть, а ми і не чували,  
Що у нас буває неврожай!..

Подивись, чи їде там за нами  
Той співець, якого чули ми,  
Хай він шляхті нашій заспіває  
Пісню ту, що склав він для корчми!»

Коні їх летять, немов крилаті;  
Ось і Краків в тінях ночі спить,  
А у замку пишнім королівським  
Сяє світло й вир життя кипить.

## II

В замку чути танці та музики:  
Бенкетує шляхта і гуля;  
Казмир замислився глибоко,  
Навіть бенкету не поміча.

Головою сперся він на руку,  
Гарні очі втопив в далечінь,  
Перед ним ще келих недопитий,  
На обличчю його бродить тінь.

Коло трону короля на ступнях  
Вартові вилискують вниз;  
Над його бровами збіглась туга,  
Наче хмара чорна у грозу...

Від танка втомилась королева,  
Вся пройнята радістю вона,  
До дружини з усміхом підходить:  
«Милий! — каже.— Треба жить сповна!

Може, б ти покликав бандуриста,  
Поки не пропали всі з нудьги».  
І до всіх їде вона, і гості:  
«Бандуриста,— всі кричать,— сюди!»

Змовкли труби, бубни та цимбали,  
 І, до дна спустошивши чарки,  
 Посідали в глибінь зали гості:  
 Воеводи, шляхта й панночки.

Коло ніг хазяйки ж королеви  
 На ступінях трону, всі в квітках,  
 Сіли панни, убрані розкішно,  
 З усміхом солодким на устах.

Ждуть... І ось на свято королівське  
 Йде крізь натовп, наче на базар,  
 В сірій свиті, в постолах убогих  
 Молодий, ще повний сил кобзар.

Віє свіжістю зими від нього,  
 Тане сніг у кучерях густих,  
 Юний вид злегенька червоніє,  
 Гра непевність в рухах молодих.

Низько королю й гостям вклонившись,  
 Він здійняв бандуру на руках.  
 «Починай!..» — І пальці молодії  
 Гучно покотились по струнах.

Осміхнувсь король дружині вірній,  
 Гості втишились; співець почав  
 Їм співать про славії походи  
 І про те, чим славен край цей став.

І не встигла ця замовкнуть пісня,  
 Як почулось «Vivat!» од панів,  
 А король лише махнув рукою,  
 Ніби мовив: «Знаю я цей спів!»

«Іншої співай!..» — І ось тихенько  
 Став хвалить несміливий співець  
 Молодість і чари королеви  
 І кохання щире двох сердець.

І не встиг скінчить він того співу,  
 Як гукнули «Vivat!» гості всі,  
 Лише їх король насупив брови:  
 Ні, мовляв, набридли пісні ці!



«Всякий шляхтич,— він сказав,— це знає,  
Чув оце в розмовах молодих.  
Заспівай ти краще тую пісню,  
Що в корчмі співав ти,— та́ з нових!»

Та кобзар зненацька зблід, мов стінка,  
Мов на смерть засуджений, стояв,  
І нарешті боязко оглянув  
Всіх гостей і журно заспівав:

«Ой ви люде, ой ви божі діти,  
То не князь у наше поле йде,  
То іде до нас вельможний Голод  
І всіх валить, кого попаде!

Продає за борошно корову,  
Продає останнього коня...  
Ой за дітьми, мати, не журися —  
Вічна ніч їх муки заміня!

Ой не плач за милою, козаче,  
Може, вмреш весною ще і ти;  
Вже ростуть, мабуть, перед врожаєм  
На гробках мужицької хрести,

Вже на хліб, мабуть, перед врожаєм  
Ціни що не день ростуть, ростуть,  
Тільки шляхта тій біді радіє  
Та пани свій хлібець спродують...»

І не встиг скінчить він цього співу,  
Як піднявсь раптово Казимир:  
«Чуло панство?» — скрикнув він зненацька  
І обвів кругом свій лютий зір.

І тремтять, і встали, зблідли гості...  
«Чом же ви не хвалите співця?!  
Божа правда йшла з ним із народа  
І дійшла до нашого лица.

Завтра ж шляхті нашій у науку  
Я свої стодоли розчиню.  
Лицеміри! Гляньте, я — король ваш —  
Уклоняюсь низько кобзарю!»

І співця за правду повітавши,  
Вийшов Казимир, і бенкет втих.  
«Хлопський круль!» — щепочуть гарні панни,  
«Хлопський круль!» — лунає з уст лихих.

Онімів кобзар... замóвк... не чує  
Ні погроз, ні натяку о тім —  
Короля великого промова  
Впала з неба, як в бездожжя грім!

П. Корнель

HORACE \*

(Переснів)

Рим — ворог мій палкий, Рим — дужий завойовник,  
Рим, котрому в дар убит мій любовник;  
Рим, в котрім ти родивсь, що кожен величає,  
Рим, котрий я клену, бо він тебе вінчає.  
О небо! Якби міг умовившись весь світ  
Доценту разом зрить стовпи його воріт!  
І як замало ще Італії палкої,  
Нехай би Схід повстав для радості такої!  
Коли б народи всі, як мент оцей настане,  
Для того перейшли і гори, й океани,  
Коли б він сам звалив на себе власні стіни,  
І власну грудь роздер, і впав би у руїни!..  
Хай грім небес святих, покликаний оцим,  
Впаде дощем тепер палаючим на Рим!..  
О, хоч би я могла побачить цю хвилину:  
Будинки в попелі і лаври в тлі загину,  
Останнього борця всихаючим, як пліть \*\*,  
І його заколеть, і в щастю оніміть!..

---

\* Такий зразок ненависті до завойовників дала французька поезія ще в 17 віці, себто тому 300 вже літ. Рим — могутня столиця держави, яка ще перед появою на землі Ісуса Христа скорила собі трохи не весь світ і тримала (силою війська) в покорі в себе багатьох рабів. (Приміт. автора).

\*\*Пліттю зветься, між іншим, таке стебло, що в'ється. (Приміт. автора).

\* \*  
\*

Блаженно я сидів у затишку лісному  
 І слухав спів пташок в спокоеві німому...  
 Аж ось почув здаля сопілки гарну гру...  
 Я встав, в той бік пішов і стрів отам юрбу:  
 Дівчат і парубків немало тут було —  
 І танцювало все, й від радощів гуло.  
 Я дуже здивувався: «Чому веселі ви?» —  
 «Мій пане! Кажуть нам, що всі — щасливі ми!..» —  
 «Щасливі? Справді? О! «Щасливий» — гарне слово!  
 Про щастя ваше те була колись розмова:  
 Вергілій і Ламбер \* хвалили дійсно нам  
 Селянський тихий рай, життя сільського стан.  
 Та нишком мушу я шепнути вам отут:  
 То — забавка була, поет — то шалапут,  
 Скрашає він пісні брехеньками химер:  
 Мужик в біді пропав, в піснях же — з щастя вмер.  
 Щасливий був то спів, а не увесь народ!  
 О друзі ви мої! Є тьма у вас вигод:  
 Запроданці вас гнуть, розбійники законні,  
 Життя володарі, гнобителі коронні,  
 Ви сієте... а жнуть катюги навісні  
 І в тюрми вас женуть, а ви немов у сні...  
 За слізьми, за плачем не бачить світу люд,  
 Кругом насильство — пан, кругом убогість, бруд,  
 В солдати йдуть сини зубожених родин,  
 Голодні мруть жінки й на дрова трощать тин.  
 Працюйте ж, як давніш, і кличте смерть свою,  
 Без хат і без гроша вмирайте на гною!  
 Єдине щастя то можливе і велике  
 Для вас і для дітей, сліпії недоріки!  
 Або як з тих часів ви вийдете живі,  
 Згубивши безліч сил і жертви ще нові,  
 Босоніж, у дрантю, в лахмітті, в синяках,  
 На попелі руїн хатин, де тільки смерть і жах,  
 Байдужі до всього, не тямлячи «вигод»,

\* *Вергілій* — славетний латинський поет; *Сен-Ламбер* — французький поет, що жив з року 1716 аж до 1804. (*Приміт. автора*).

Не бачачи, як мре зрабований народ,  
Без хліба й без одеж, самі розбиті в кров,  
З піснями на устах скачіть, танцюйте знов!

И. Франко

\* \*  
\*

Развейтеся с ветром, последние листья,  
Развейтесь, как ветра дыханье!  
Развейтеся, раны, и слезы, и думы,  
Разбитого сердца страданья!

В листочках увядших кто сможет увидеть  
Всю роскошь и негу лесную?  
Кто в песне моей безотрадной узнает  
Богатую душу больную?!

Сокровища юности даром сгубивши,  
Расставшись с надежды былинкой,  
Как нищий, я смерти желанной навстречу  
Пойду одинокой тропинкой...

4

П. Карманский

\* \*  
\*

Усни, затихни, печаль немая!  
Трепещут ольхи и чащи лоз,  
И выплыл месяц; безмолвно очи  
Блестят алмазом вечерних слез...

Тихонько, тише!... Замолкни, сердце:  
Погасло солнце, спит соловей,  
На небе чистом сияют звезды,  
Немолчно плачет в цветах ручей...

Усни спокойно, мой дух печальный:  
Прилег и ветер, деревья спят,

На небосклоне померкли звезды,  
Воскресли тени... Поля молчат!

Ой сгинь, исчезни ты, мрак унылый:  
Довольно грусти, душевных ран!  
Тоска по нивам в тиши гуляет,  
И грезы сердца обвил туман...

**И. Франко**

**МОИСЕЙ**

*(Отрывок)*

В старом сердце пророка  
Вдруг жалость к народу проснулась,  
И на землю вернулась мечта,  
Что летела высоко...

О ужель одни кары  
Ему приносить одноверцам?!.  
И заплакала грусть, как дитя,  
В его любящем сердце:

«О Израиль мой бедный,  
Бездомный и всеми гонимый,  
О почувствуй, как дорог ты мне,  
Бесконечно любимый!

Ты — мой дух, мое счастье,  
Мой сын и грядущая слава,  
Солнце дней безотрадных моих  
И краса, и держава!

Жизнь тебе отдавал я,  
Чтоб легче дышалось братьям,  
И отмечен ты будешь в веках  
Моей думы печатью.

Но в тебе не себя я  
Так нежно теперь обожаю:  
Я богатства высоких миров  
Тебе в душу влагаю.

О Израиль, прости мне  
Почти богохульное слово:  
Я люблю тебя больше, чем Бог,  
Чем всеильный Иегова.

Он детей не исчислит,  
Он всех и любит, и греет,  
Ты ж — один у меня, о мой сын,  
Тебя сердце жалеет.

Ты из тысяч народов  
Один был для Бога слугою,  
Я же сам тебе начал служить  
Из-за слез над тобою...

И тогда как в Иегове  
Работе для Бога все радо —  
От тебя, о Израиль, мой сын,  
Ничего мне не надо!

И в то время как Богу  
Кадят на земле финиамы,  
Я покорно приму от тебя  
И насмешки, и раны...

Ибо сердцем печальным  
Не благо в тебе лишь люблю я,  
Но и все недостатки твои,  
Хоть над ними скорблю я...

Все ж когда-нибудь смело  
Ты ринешься в дали весною,  
Лишь меня уж не будет тогда,  
О Израиль, с тобою!

Устремись же скорее вперед,  
Точно быстрые реки!  
Будь же счастлив, мой бедный народ,  
Бесконечно вовеки!»

## А. Ламартин

\* \*  
\*

Книга жизни и грез это — дивная книга,  
Нам ее ни открыть, ни закрыть без небес;  
В ней любимой страницы, как тайны чудес,  
Не вернешь никогда, как прошедшего мига...  
И прочитанный, блеклый, отживший листок  
Сам отходит в бездонную Лету:  
Жаждет видеть страницу любви и привета —  
И лишь видишь конец — он уже недалек...

## И.-В. Гете

### ФАУСТ

(Уривок)

Верни мені той час щасливий,  
Як юним був я і співав,  
Як рій пісень ясний, мінливий  
Безжурно з серця повставав;  
Коли легенькі тумани  
Вкривали світ від юних літ,  
І почуття на серці ждали  
Чудес од нерозквітлих віт;  
Коли мільйон квіток весною  
Рукою юною я рвав,  
І діл розкішний і квітчастий  
Іх, мов для мене, розстилав...  
Не мав нічого я і мав!..  
Верни до істини любов  
І до обману знов охоту,  
І шлях, яким тоді я йшов,  
І сходів сонця позолоту...  
О дай стремлінь нескутих знову  
І щастя, мук, у котрім ряд  
Глибин ненависті, любові,  
Верни знов молодість назад!!!

И. Франко

\* \*  
\*

Если ночью услышишь зимой у окна  
Чей-то стон и что плачут там тяжело,  
Не тревожся, дитя, не сбавляй себе сна  
И не слушай тех мук, моя пташка.  
То не есть сирота без родного угла,  
Не голодный иль злой, моя зорька,  
То — бездолье мое, то — немая тоска,  
То любовь моя плачет так горько.

\* \*  
\*

Месяц, о князь мой!  
Ноченькой темною  
Тихо плывешь ты  
Далью бездомною;  
Нежно колышется  
Призраков море,  
В нем сердцу слышится  
Отклик на горе.  
Месяц, о князь мой,  
Ты нас чарующий,  
Грустью овеванный,  
Ясный, тоскующий!  
Из небосводной  
Выси свободной  
Грустно глядеть тебе  
В море бездонное  
Горя народного,  
В море бессонное.



## А. Бобенко

\* \*  
\*

Расходится ветер над морем —  
И тучами небо все кроет,  
Запенилось вольное море  
И страшно бушует и воет.  
Вздымаются черные горы  
И скачут их гребни, белея,  
И бездны меж ними клокочут,  
Бездонною пастью чернея.  
Над морем понурились тихо  
Высокие, голые скалы,  
Над ними орлица летает  
И стонет, и плачет устало:  
«Вот тут, на утесе высоком,  
Гнездо я когда-то свивала  
И птенчиков маленьких стаю  
Свободе небес обучала.  
Росли мои дети на воле,  
Росли, да несмелыми стали,  
Гнездо мое море размыло,  
Детей же всех волны забрали!..»  
Летает орлица и плачет,  
И слезы в те волны роняет,  
А море гуляет и воет,  
И горя чужого не знает.

## П. Грабовский

\* \*  
\*

Пахучий лес, весна и поле  
В тюрьме приснились как-то мне,  
И луг широкий, точно море,  
И край родной в глубоком сне.  
И садик снился возле хаты,  
Веселая цветов пора;  
А в хате мать истосковалась,  
И истомилась сестра.

Увял их лик, погасли очи,  
Тяжелый рок им стан согнул,  
И я заплакал среди ночи  
И сон случайный мой спугнул.

И. Франко

\* \*  
\*

Не забудь, не забудь  
Юных дней, дней весны —  
Жизни путь, долгий путь  
Озаряют они.  
Слов златых и утех,  
Жарких слез и любви,  
И надежд ясных тех  
Не стыдись, не губи.  
Коль пройдут — дальше труд  
Их заменит в глуши,  
И сомненья взрастут  
На глубинах души.

Лишь кто любит терпя,  
Кто горит, весь кипя,  
В ком надежда живет,  
Кого в битву влечет,  
Кого мрак наш гнетет,  
А луч солнца живет —  
Только тот человек!  
И коль жизненный путь  
Не свершишь ты таким,  
Хоть на миг не забудь —  
Снова сделайся им...

А в ненастные дни,  
В беспросветные дни,  
Коль надежда умрет  
И пыль жизни пройдет,  
Когда с тихих путей  
Той борьбы за людей  
Ты свернешь на крутой  
Путь страданья иной,

Когда сердца тот рай  
Вдруг лес терний сменит,  
Жизни долгой твой май  
Ты добром помяни!

О, тогда эти сны  
Озарят долгий путь...  
Юных дней, дней весны  
Не забудь, не забудь!

\* \*  
\*

Не клейми насмешкою,  
Милое дитя!  
Может быть, в осмеянном  
Сущность жизни вся;  
Может быть, в отвергнутом —  
Счастье лучших дней  
И во прах повергнутом —  
Клад души твоей;  
Может быть, твой нынешний  
Серебристый смех  
Отразится в памяти  
Ран больнее всех.

**В. Мова-Лиманский**

\* \*  
\*

*Посвящается Х. Ж-вой*

И я вас полюбил, голубка,  
Но не за очи, не за губки,  
Меня к вам манят не они,  
Хоть многим грезятся во сне,  
Не по капризному влеченью,  
За сладость грез иль увлеченья,  
А как народа дочь родную,  
Как украинку дорогую.  
Люблю вас, панна, так за то я,

Что сердце ваше молодое  
С народным сердцем вместе бьется,  
При радостях его смеется,  
Душою за него болеет,  
Все грезы светлые лелеет,  
Его надеждами пылаёт,  
Его недуги понимает;  
Люблю вас, панна, так за то я,  
Что все, народу дорогое,  
Его заветные мечтанья,  
Его надежды, упованья,—  
Как будто — ваши!

Я. Щоголев

\* \*  
\*

Ночка без месяца, ночка без звездочек,  
Темная-темная ночь!  
Пышно в порфиру одетая синюю,  
В силах ты все превозмочь!  
Сильный зовет тебя — мощь убаюкивать,  
Слабый — чтоб раны забыть,  
Люди труда тебя ждут с облегчением —  
Можешь им горечь ты смыть.  
Темные крылья твои над уснувшею  
Мирно так реют землей,  
Щедро ты сыплешь свои сновидения,  
Всем навевая покой.  
Ночка без месяца, ночка без звездочек,  
Ты мне скажи, почему  
Властна ты всем принести грезы светлые,  
Только не дашь их тому,  
Кто проклинает свой жребий погубленный,  
Гибель надежд молодых.  
Много страдальцев есть в мире неведомых,  
Много на свете таких!  
О, навевай же им, ноченька темная,  
Эти воздушные сны!

М. Чернявский

\* \*  
\*

Над старым, забытым, над темным прудом  
Склонилась ива, объятая сном;  
Пруд тиной укрылся, оброс весь травой,  
Зарос тростниками, зеленой листвою.  
Тот пруд позабытый — то жизненный сон,  
Все в нем посплеталось, недвижим так он.  
И мы погибаем... А в дреме ленивой  
То скорбь мировая склоняется ивой...

П. Грабовский

\* \*  
\*

Мир, окутанный дивной красою,  
Задремал в упоительном сне;  
Степь кругом серебрится росой,  
Эхом песня плывет по реке;  
Легкий трепет задумчивой лени  
Пробежит по траве иногда,  
Только бродят унылые тени —  
То скитается в мире нужда,  
Только слышно, как в тихом просторе  
Без угла, без ответа себе  
Дух мятется людской в тяжком горе,  
Плачут люди в безумной тоске.

И. Франко

\* \*  
\*

Безбрежное поле над снежным покровом,  
О дай же мне, поле, простора и воли!  
Я тут одинокий — лишь конь подо мною,  
А в сердце — безбрежное горе;

В том сердце, что правды всегда так искало,  
Что людям всем счастья и света желало,  
Искало, желало, но вот утомилось  
И вновь одиноким в степи очутилось...  
О мчи ж меня, конь мой, сред чистого поля,  
Как ветер, что вольно гуляет:  
Быть может, избавлюсь тогда я от горя,  
Что душу мне так надрывает!..

М. Старицкий

\* \*  
\*

Что за ночь дивная, звездная, чудная!  
Смотрит сквозь листья луна;  
Всюду царит тишина непробудная...  
Выйди, голубка, одна!..  
Мы, под вербою с тобой притаившись,  
Будем всю ночь ворковать,  
Видишь ты, горличка, морем разлившись,  
Стал все туман обвивать.  
Только не бойся, что нас тут подслушают:  
Все, утомившись, спят,  
Облако месяц светящий окутает,  
Звезды же кротко глядят!  
Свежести ты не пугайся, прекрасная!  
Выгляни — ветер утих;  
Я же люблю тебя, зоренька ясная,  
Мне ль не согреть рук твоих!  
О, ты не бойся, пугливая ласточка,  
Выйти в такую росу:  
Я тебя в хату тогда, моя пташечка,  
Сам на руках отнесу.  
Только чуть слышно листочек осиновый  
Робко на ветке дрожит,  
Спят твои недруги, днем истомленные,  
Нас не смутит злобный смех!  
Что же? иль долею мы обойденные,  
Даже в любви видим грех?!

К. Рилєєв

СПОВІДЬ НАЛИВАЙКА

(Уривок)

Я знаю, що загибель жде  
Того, хто перший повстає  
Проти гнобителів народу...  
І це призначено мені.  
Але скажи, де і коли  
Без жертв приходила свобода?  
Загину я за рідний край,  
Я відчуваю це і знаю,  
Та радісно, пан-отченку,  
Я той загин благословляю.

О. Пушкін

\* \* \*  
\*

У глибині сибірських руд  
Ховайте гордії жадання:  
Не пропаде ані ваш труд,  
Ані високі поривання.  
Нещастя вірная сестра —  
Надія в темних тих копальнях  
Знов збудить сили і веселість  
В засланні й сліз країнах дальніх.  
Небавом прийде кращий час:  
Любов і співчуття до Вас  
Пройдуть крізь тюрем темні ходи,  
Як мій крилатий вільний глас  
До вас тепер отсе доходе.  
Міцні кайдани з Вас спадуть,  
Свобода звалить тюрем стіни,  
І в блиску сонячної зміни  
Мечі Вам друзі подадуть.

ВІДПОВІДЬ ДЕКАБРИСТІВ О. ПУШКІНУ

Струн віщих радіснії згуки  
До нас, засланців, тут дійшли.  
Ми до мечів здійняли руки,  
Та лиш кайдани набули.  
Та будь спокійним, рідний брате,  
Бо горді ланцюгами ми,  
І над жорстокими царями  
Ми сміємось у тьмі тюрми.  
Не згине праця наша й піт:  
Вогонь із іскри запалає,—  
Повстане рідний наш нарід  
І гімни волі заспіває,—  
З кайданів зробляться мечі,  
Засвітим ми вогні свободи,  
На владу вдаримо вночі —  
І зараюють всі народи.

М. Огарьов

ПАМ'ЯТІ К. РИЛЄЄВА

У тиші спогадів найкращих  
Ховаю ніжно роки я,  
Коли вогнем змагань святіших  
І спраги вчення й дум миліших  
Жила нас, юнаків, сім'я.  
Були палкі ми і завзяті...  
В ту добу цілий гурт борців  
Нам ідеали і насіння  
Чудове сіяв в глиб умів...  
Усюди радились... Таємні  
Любимі зшитки по руках  
Ходили потай... Ми несмілі  
Вночі читали вірші милі  
Про волю в будучих віках...  
Повстання вщухло... Варта встала...  
Ось п'ять повішаних борців —  
Здригнулось серце в нас жахливо  
Під час отих великих днів.



Але збудилось завзяття,  
І шлях намітився життя!

Риліїв \* був для мене гаслом,  
По духу рідним став мені  
І, наче зоря провідная,  
Переді мною возсіяв...  
Ми тіль твою із ночі літ  
На світло в перший волі день  
Побожно викличем усі,  
І міць палких твоїх пісень  
Нас поведе вперед тоді.

Загра гроза на ріднім лоні,  
Народні хвилі розгойда,  
І згинуть мусяжнові коні \*\*  
Царів Миколи і Петра.  
Але про смерть твою всіх згадок  
Не змиє сила хвиль нових,  
І ти в серцях все будеш жити,  
У блисках волі золотих.

## О. Пушкін

### ВОЛЯ

Біжи і зникни з кола днів  
Церере, слабая царице,  
Де ти, де ти, гроза царів,  
Свободо, горда чарівнице?  
Прийди, зірви із чола квіти  
І знищи арфу надніжну,  
Я вславить волю хочу світу,  
Царів порочність вбить міцну.

Яви мені зразок і слід  
Відважного отого галла,  
Якому завше серед бід  
Ти гімни сміливі шептала.  
Любимці мирної доби,

\* Відомий революціонер-декабрист.  
(Приміт. автора).

\*\* Пам'ятники. (Приміт. автора).

Тирани всіх країн, блідійте!  
А ви — мужайтесь і міцнійте,  
Й повстаньте, знищені раби.

О горе! Де не гляну — смерть,  
Усюди ланцюги й погрози,  
Закони знищені ущерть,  
Неволі немічні сльози.

Деспотства влада скрізь міцна,  
І ніч, і темні міркування,  
І скрізь гнобительство, й стогнання,  
Й до слави пристрасть навісна!

А над царською головою  
Не чуто сліз лиш там людини,  
Де міцно з вольністю святою  
Є право людське незрушимо,

Де над всіма законів міць,  
Де меч їх — людям в обороні  
І при незламному законі,  
Де беззаконні вчинки — ніц.

Де злочин дійсний кар рука  
Стінає праведним розмахом,  
Де не керується вона  
Вигод жадібністю і страхом.  
Царі! Вінець ваш вам і трон  
Дає закон, а не природа;  
Тим самим вище ви народа,  
Та вище вас стоїть закон.

І горе, горе там людям,  
Де він дримає нечутливо  
І де народу чи царям  
Над ним знущатися можливо!  
Тебе у свідки я беру,  
О жертво помилок дідівських,  
Що з-за гріхів колись батьківських  
На гільйотині склав главу.

Іде Людовик умирати  
В німих нащадків на очах

І чоло без вінця схиляти  
Під ніж, несе щосмерті жах.

Мовчить закон, народ мовчить,  
Машина падає сокира,  
І ось деспотська порфира  
На галлах мовчазних лежить.

О ти, гнобителю людей,  
Тебе, твій рід я проклинаю,  
Твою загибель, смерть дітей  
В злобі я радісно вітаю.  
Читають на твоїм чолі  
Тавро прокляття всі народи.  
Ти — неба жах, ти — зло природи,  
Ти — докір богу на землі.

Коли на хмурую Неву  
Зоря північна тихо сяє  
І безтурботною главу  
Спокійний сон оповиває,  
Взира задумливий співець  
На грізний, мріючий з туману  
Пустинний пам'ятник тирана,  
Всіма покинутий двірець.

І чує Клії гучний глас  
Над цими темними стінами,  
Калігули останній час  
Він має все перед очами;  
Він зрить: в мундирах і хрестах,  
Вином упоені і мстою,  
Убивці тихою товпою  
В двірець ідуть, хоч в серці страх.

Німує зрадник-вартовий,  
Місток опущено під'ємний,  
Розкрито браму в тьмі нічній,  
Що розчинив слуга наемний.  
О смерть, о жах, заклятий рід!  
Як звір, закралась яничари,  
І ось вже сипляться удари —  
Впав коронований деспот!

Почуйте ж істину, царі!  
Ні кари, ані нагороди,  
Ні тьма в'язниць, ні олтарі!  
Для вас не певні відгороди!  
Схиліться перші ви мерщій  
Під охорону прав закону,  
І стануть сторожем у трона  
Народів вільність і спокій.

Мольєр

### МІЗАНТРОП

(Уривок)

.....  
Я бачив, як когось ви щиро обіймали  
І рядом ласк і слів приемних осипали.  
Коли ж я запитав: «А хто ж людина ця?»,  
Ви ледве чи могли назвать її ім'я!  
І, розлучившись вмить з людиною такою,  
Тепер мені її звете вповні чужою!  
Чорт знає що! Це річ — безглузда, це — туман,  
Це — спосіб всіх людей втягати у обман.  
Коли б я сам за це отак, як ви, узявся,  
То вже б завівся й у петлі теліпався.

Ф і л е н т

Пробачте, що гріхом цього я не вважав  
І через те себе на горло не скарав!..  
Дозвольте вирок ваш пом'якшити й змінити  
В цей спосіб, щоб себе за це не удавити!

А л ь с е с т

Який-бо жарт ваш смішний і плоский!

Ф і л е н т

Ви хочете, щоб був я після вас який?

А л ь с е с т

Щоб щирим ви були, щоб всяк не міг одкинуть,  
Що цінні ті слова, які лиш з серця линуть!

### Ф і л е н т

Коли, наприклад, вас хтось радісно спітка,  
Відплата ж мусить бути для нього теж така?!  
Ласкаво слід вітати людей за їх привіти,  
Дарунки слать за дар, за присяги — обіти.

### А л ь с е с т

Ні, довше я терпіть не можу звичок тих  
В прибічників брехні і в модників дурних!  
Між ними фальш буя на конкурс, на парад,  
Що фата й мудреця в один шикує ряд!..  
Яка ж вигода вам, щоб ті вас шанували,  
Любили, пестили і палко обіймали,  
Що, може, перед тим за хвилю бігли днесь  
Так само обіймать якогось блазня десь?!..  
Ні-ні! Не знайдете нікого ви на світі,  
Хто б щирість добачав в подібному привіті!  
І любощів таких як прирівнять її до стрічних всіх  
людей?

Бо мусить же на чімсь пошана базуватись?  
Всіх поважать — це є ні в чімсь не розбиратись!  
Я відрізнятись бажаю від усіх,  
Бо людський рід кохати не в звичках це моїх,  
І тим не хочу я від вас тії любові,  
Що цноти і ніщо рівняє без розмови.

### Ф і л е н т

Але коли ти сам та вийшов із таких,  
Що змушують тебе триматись звичок тих?

### А л ь с е с т

Ні, мушу вам сказати, повинні б ми карати  
Торгівлю приязню і в пень її рубати;  
Людиною слід бути, а не її ім'ям,  
І серце мусить жити лише своїм чуттям.  
Нехай саме воно і діє, і говорить,  
А компліментів, слів даремних хай не творить!

### Ф і л е н т

Є випадки, і їх не можна оминуть —  
Коли шкідливо одвертими нам бути.  
А часом, даруйте за слово те щиреньке,  
Не вадить потаїть і почування всеньке.  
Чи ж ми всім людям рівно заявляєм,

Наприклад, те усе, що ми про їх гадаєм?  
Як серце не лежить до когось там моє,  
Чи ж можна виложити людині все, як є?

А л ь с е с т

Авжеж!..

Ф і л е н т

Як так?! Впевняли б ви Емілію стареньку,  
Що годі їй вдавати із себе молоденьку  
І що білила лиць її дивують всіх?

А л ь с е с т

Еге ж!

Ф і л е н т

А Дорілахові, що нахваляться гріх  
І що надармо він усім в юрбі народу  
Вихвалює себе і давність свого роду?

А л ь с е с т

Так, так!

Ф і л е н т

Жартуєте це ви...

А л ь с е с т

Нітрошки а ні-ні...

Минать з оцим людей не хочеться мені!  
Бо доста місто вже і двір тих явищ мають,  
Що тільки злість в душі у мене викликають.  
Впадаю я у сум, в найглибшую журбу,  
Збагнувши їх життя, пізнавши їх добу,  
Усюди бачу я обмани, шахрування,  
Низьку улесливість, інтерес, хитрування;  
Вривається терпець! Миритись годі з тим!  
Я хочу вже пірвати із родом всім людським!

Ф і л е н т

Гнів олімпійський ваш чудно якось лунає,  
А настрої чорний цей так просто звеселяє:  
Здається все мені, ми схожі на братів,  
Змальованих колись у «Школі для мужів».

А л ь с е с т

Ах, боже, дотепам таким нема наймення!

### Ф і л е н т

Ні, прошу вас, кінчіть уж раз свої повчення!  
Від ваших заходів не стане кращим світ.  
І тим, що вабить вас одвертості розцвіт  
Я мушу нині вас про те попередити,  
Що будуть з цього всі сміятися і кпити,  
І проти звичаїв ваш гнів упертий цей  
Уславить вас чудним в очах у всіх людей.

### А л ь с е с т

Тим ліпше! Оцього я тільки і бажаю...  
Ознака — добра ця й відрадна аж без краю,  
Остільки люди всі — ненависні мені,  
Що в них вважатися розумцем прошу — ні!!!

### Ф і л е н т

Ви надто гудите природу чомсь людськую!

### А л ь с е с т

До неї бо відчув ненависть я палкую!

### Ф і л е н т

Невже до всіх отак?  
І не минуть усі подібної біди,  
Що їх ви будете картать на всі лади?  
Між тим, до декого ненависть персональна...

### А л ь с е с т

Презирство те мое до всіх людей — загальне,  
До одних, бо вони лихіші за лихих,  
До інших, бо ті всі — на послугах у них.  
До третіх через те, що гніву в них немає,  
На перший рід людей, що цнота вимагає...  
Такої м'якості всяк надто проявля,  
Багато от тому на кого сварюсь я,  
Лихому брехуну, негідникові тому,  
Що підлість зраджує свою завжди у всьому,  
І в спущеності вій, і в голосі м'якім,  
Що імпонує ним лише приїжджим всім.  
Відомо всім тепер, чим цей пройдисвіт здібний,  
Раніше промишляв, чом і успіх мав подібний,  
Чого брудні діла куди не поверніть,  
Вас змушують кричать, а цноту червоніть.

### Ф і л е н т

Ні, це вже надто!..

### А л ь с е с т

Не надто, а так!  
І нікого з оцим не мину я ніяк!  
Доста двір і все місто являють речей,  
Що не можуть не мулять уважних очей...  
Я впадаю в одчай, у глибоку журбу,  
Позирнувши на світ, на людську юрбу;  
Як люді в ній живуть, як панує обман,  
І улесливість тут, і безсильність доган...  
Годі це є терпіть! Годі бавитись тим!  
Я наміривсь порвать з усім родом людським!

### Ф і л е н т

Те, що кажете ви, трохи дико звучить,  
З чорних настроїв тих можна тільки-но кпить,  
І здається мені, після сказаних слів,  
Що ми двоє братів з п'єси «Школа мужів».

### А л ь с е с т

Треба б вам припинити повчення свої:  
Світ з-за ваших моралей не зміниться сам!  
Через те ж, що та щирість є люба так вам,  
То скажу вам одверто, що риса оця,  
Куди б ви не прийшли, всіх кругом забавля.  
І що гнів олімпійський ваш проти людей  
Смішним робить вас дуже у сотнях очей.

### А л ь с е с т

О, тим ліпше! тим ліпше! це й треба мені,  
Це є наслідки добрі, з повчень, не лихі...  
Осоружним зробивсь мені людський весь рід,  
І в очах його мудрим вважатись не слід.

### Ф і л е н т

Ви огудили надто природу людську!

### А л ь с е с т

Бо до неї відчув я ненависть страшну!



## Ф і л е н т

І всі смерті підпали під ваш отой гнів?  
І між ними нема трохи ліпших людців?  
Адже інші ще є, що в наш вік і на тлі.

## А л ь с е с т

Я презирство плекаю до всіх взагалі!  
Тим до одних, що злібні вони над усіх,  
А до інших, бо інші — на послугах їх,  
Або тому, що в серці їх зовсім нема  
Гніву щирого проти ганебного зла.

. . . . .

## М. Огарьов

\* \*  
\*

Коли я хлопчиськом ще був полохливим,  
Коли юнаком я зробився бурхливим,  
І в віці, суміжним з старечим, мисливим  
Мені все лунало наново, наново  
Одно завше любее, милее слово:  
Свобода! Свобода!

Вже змучений рабством, на душі упалий,  
Покинув я рідний свій край занедбалий,  
Щоб вільно лунав тоді заклик мій сталий  
З чужини до рідного, бідного краю...  
Згучало тоді заповітне в нім слово:  
Свобода! Свобода!

І ось на чужині, в ночі незабутній  
Почувсь мені здалеку голос могутній.  
Крізь ніч, завірюху і гніт скрізь безпутній,  
Крізь пориви холоду й вітру нічного  
Почув я з вітчизни чудове слово:  
Свобода! Свобода!

І серце, що звикло до темної долі,  
Як пташка із клітки, забувши неволю,  
Зненацька збудилось, щасливе, до болю,

І ось урочисто, і весело, й ново  
Звучить мені нині знайомеє слово:  
Свобода! Свобода!

І все мені мариться: сніг і долина,  
Обличчя знайоме у ній селянина —  
Моеї вітчизни зміцнілого сина.  
І він мені каже, **півравши кайдани**,  
Те слово, що мене з дитинства ще манить:  
Свобода! Свобода!

І сли би грозила неволя й негода  
І рук для борні забagriла б свобода,  
Я вмить полечу в обороні народа.  
Коли ж впаду у бою на розпутті,  
Скажу я, вмираючи, слово могутнє:  
Свобода! Свобода!

А сли б довелось умирать на чужині,  
Умру я з надією й вірою нині;  
Та в мент передсмертний у полі, в пустині  
Не дай мені згинуть без згука святого,  
Шепни мені, друже, останнєє слово:  
Свобода! Свобода!

О. Пушкін

## МОЦАРТ І САЛЬЄРІ

Кімната.

С а л ь е р і

Немає правди, кажуть, на землі.  
Її нема і вище. Ясно це  
Для мене так, як зовсім проста гама...  
Родився я з любов'ю до мистецтва;  
Хлоп'ям малим, коли у церкві нашій  
Звучав орган, я пильно прислухався,  
І сльози в мене солодко мимохить  
З очей дитячих радісно лились!..  
У юності від забав відмовлявсь я,  
Науки ті, що так чужі музиці,

Мене до себе не тягли ніколи;  
Іх зрікся я й душею весь віддавсь  
Гармонії самій. Та перший крок  
Тяжким є завше для початку в ній...  
Я не злякався і ремісницький фах  
В підвалину поклав свого мистецтва!  
Ремісником я став; своїм перстам  
Надав слух'янства і сухої сили,  
А слуху — точності. Убивши звук,  
Музику всю розклав, як труп. І звірив  
З законом алгебри... Лише тоді  
Я зважився із досвідом у згоді  
Віддатись шалу перших творчих мрій!..  
За це узявся я тихо, майже нишком,  
Не сміючи ще думати про славу.  
Не раз провівши у мовчазній кельї  
Отак три дні, не спавши і без їжі,  
Зазнавши шалу й сліз палких натхнення,  
Палив я твори й холодно дививсь,  
Як творчість та і згуків тих буяння  
З огнем щезали, мов той дим в нірвану!..  
Що я кажу?!.. Коли славетний Глюк  
Явивсь одкрити нам дивні таємниці  
(Своїх творінь, чудових і глибоких),  
Чи ж я не кинув все, що доти знав,  
Що я любив, у що так палко вірив,  
Чи ж не пішов бадьоро вслід за ним  
Без нарікань, мов той, хто з стежки збився,  
А потім знов знайшов свій шлях правдивий?!..  
Зусиллям власним щирим і упертим  
Досяг вершин в мистецтві я безмежнім,  
Нових вершин!.. Тоді, здавалось, слава  
Чека мене... Я в серцеві людей  
Знайшов відгомін всім своїм творінням...  
Щасливий був я, й насолода мирна  
З моєї праці та з роботи інших  
В душі усе ж тоді моїй жила  
І світ мені принадністю сповняла...  
О ні, я зроду заздності не знав!  
Ніколи! Ні! Ніже коли Піччіні  
Вмів покорить суворих парижан,  
Ніже коли почув я в перший раз  
Сумної «Іфігенії» акорди...  
Хто скаже, що Сальєрі гордий був,

Хоч раз коли завидником ганебним —  
Змією, що, не стоптана доценту,  
Весь час пісок і діл гризе безсильно?  
Ніхто!.. Тепер же сам скажу я нині:  
Завидник я! Я заздрю так глибоко,  
Так невимовно тяжко... Пправе небо!  
Де ж справедливість, якщо цінний дар —  
Отой безсмертний геній, як дарунок  
Не в нагороду шлеться за офіру,  
За добрість і любов, за саможертву,  
А провітля палкого безрозумця,  
Гуляку вірного?!.. О Моцарт, Моцарт!..

Входить Моцарт.

Моцарт

Гай-гай! Побачив ти! Мені ж хотілось  
Тебе нежданно трохи налякати...

Сальєрі

Ти тут? Давно?..

Моцарт

Ні, зараз! Я пішов  
До тебе, щоб тобі щось показати,  
Але, минаючи корчму, почув  
Зненацька скрипку... Ні, Сальєрі, друже,  
Смішнішого ти на своїм віку  
Нічого не чував! Скрипаль корчемний  
На скрипці грав мое voi che sarete...  
Не втерпів я, привів ось скрипаля  
Сліпого, щоб тебе розважить грою...  
Ввійди!

Входить сліпий старець зі скрипкою.

Що-небудь з Моцарта заграй!

Старий гра арію з Дон-Жуана.

Моцарт сміється.

Сальєрі

І ти сміятись можеш?!.

Моцарт  
Ах, Сальєрі!  
Невже і сам ти не смієшся?!

Сальєрі  
Ні!  
Я не сміюсь, коли нездібний маляр  
Мені Мадонну нищить Рафаеля,  
Я не сміюсь, коли гаєр  
В пародії малпує Аліг'єрі.  
Геть, старче, звідси!..

Моцарт  
Пожди, ось на тобі...  
Пий за моє здоровля...

Старець виходить.

Ти, Сальєрі,  
Щось не в гуморі нині. Я прийду  
Ще в інший день.

Сальєрі  
Що ти приніс?

Моцарт  
Таку собі дрібничку... Ніччю вчора  
Безсонниця мене моя напала,  
Та два-три образи в уяві встало...  
Сьогодні я накреслив їх. Хотілось  
Оцінку твою вчуть; але тепер  
Не в дусі, мабуть, ти...

Сальєрі  
Ах, Моцарт, Моцарт!  
Для тебе — і не в дусі? Ні, сідай,  
Я слухаю...

Моцарт  
(за роялем)  
От уяви... кого ж би?..  
Ну, хоч мене, молодшим тільки трохи,  
Закоханим не дуже, злегка так —

З красунею чи з другом — як ми вдвох...  
Веселий я... І от — могильний привид,  
І раптом морок, може, смерть нежданна...  
Ну, слухай же...

*(Грає.)*

Сальєрі

З оцим сюди ти йшов  
І міг біля корчми ще зупинитись  
І скрипаля сліпого слухать?! Боже!  
Ти, Моцарте, не вартий сам себе!..

Моцарт

Що ж? Добре, скажеш?..

Сальєрі

Яка в цім глибина!  
Яка відвага й дивна маєстатність!  
Ти, Моцарт,— бог, і сам того не знаєш,  
Я знаю, я.

Моцарт

Ба! Справді? Може, й так...  
Та богові щось їсти захотілось.

Сальєрі

Так слухай, повечеряєм удвох.  
В кав'ярні «Золотого Лева»!

Моцарт

Я згоден,

Охоче... Але дай піти сказати  
Моїй дружині, щоб мене к обіді  
Вона не ждала.

*(Іде геть.)*

Сальєрі

Жду тебе, гляди ж!  
О ні! Не можу я опертись долі,  
Яка мене обрала, щоб його  
Спинить, а то ми всі тепер загинем,  
Ми всі — жерці й служителі музики.  
Не я лише зі славою глухою!..  
Що доброго, як Моцарт буде жить

І більшої досягне згодом слави?!  
Чи піднесе він тим мистецтво? Ні!  
Воно впаде тоді, як сам він щезне  
І спадкоємця не полишить нам.  
Де втіха тут?! Як юний херувим,  
Він нам заніс пісень декілька райських,  
Щоб, розбудивши вмиль марні бажання  
В дітей журби, знов в небо полетіть!..  
Так відлітай же! Чим скоріш, тим краще!..  
Ось і отрута, дар мені Ізори;  
Вже вісімнадцять літ як він зі мною...  
І часто з тих часів я мав життя  
За біль від ран, і з ворогом безжурним  
Сідав не раз за спільною вечерею,  
Але ніколи підшептів зловісних  
Не слухав, і хоч був не боягуз,  
Хоч я образу тонко відчуваю,  
Хоч мало прагну жить, то все ж вагавсь,  
Коли жадобу смерті відчував.  
Пощо вмирать? Гадав я, що життя  
Мені ще дасть незнані дарунки,  
Що муза ще до мене прилетить,  
І спуститься в серпанку мрій натхнення;  
А може, Гайден десь новий створить  
Велике щось, і я уп'юся тим...  
На бенкеті з ворожим собі гостем  
Я думав: ще лютішого з людей  
Я, може, стріну, зліша ще образа  
На мене гряне раптом з висоти —  
Тоді не пропадеш ти, дар Ізори!  
І справді! Ось нарешті я зустрів  
Такого ворога. Новий цей Гайден  
Мене своїми чарами дійняв!  
Тепер вже час! Любові дар меткий,  
Сьогодні перейди у чашу дружби!

## СЦЕНА II

Окрема кімната в харчевні. Фортеп'яно.  
Моцарт і Сальєрі за столом.

Сальєрі

Чом ти сьогодні хмурий?

Моцарт

Я? Ні!..

Сальєрі

Ти чимсь стурбований, напевне, Моцарт?  
Обід — смачний, і добрее вино,  
А ти мовчиш так пасмурно...

Моцарт

Признатись —

Мій реквієм мене турбує...

Сальєрі

А!

Ти пишеш реквієм? Чи то давно вже?..

Моцарт

Давно вже, тижнів зо три! Але дивно...  
Про це не говорив я?..

Сальєрі

Ні!

Моцарт

Так слухай:

Три тижні вже тому вернувся пізно  
Додому я й довідався, що хтось  
Заходив і питав мене. Не знаю,  
Чому всю ніч я думав: хто б це був?  
І що йому потрібно? Завтра знову  
Зайшов він ще раз і не вздрів мене.  
На третій день гулявся я дома вдвох  
З синком своїм... Покликано мене...  
Я вийшов. Хтось стояв, убраний чорно,  
Та, уклонившись низько, попрохав  
Писати Requiem і щез. Сів зараз  
Я за роботу, й відтоді за мною  
Більш не являвся чорний отой гість.  
А я і радий: жаль мені розлуки  
З моєю працею, хоча вже весь  
Готовий реквієм! Але признатись...

Сальєрі

Що?

Моцарт

Признатись соромно мені у цьому...



С а л ь е р і

В чому саме?..

М о ц а р т

І день, і ніч спокою не дає  
Мені суворий гість. За мною всюди,  
Як тінь, ганяється. Ось і тепер  
Здається, він сам третій серед нас  
Сидить...

С а л ь е р і

Ну, годі! Що за страх дитячий!  
Розвій сумні ті думи... Бомарше  
Қазав не раз мені: послухай, брат Сальєрі,  
Коли журба тебе проклята опов'є,  
Шампанського розкрий злотисту фляжку  
Чи переглянь «Весілля Фігаро».

. . . . .

С а л ь е р і

Ці сльози

Я вперше ллю: і тоскно, і приємно,  
Неначе я обов'язок сповнив,  
Неначе гострий ніж мені відняв  
Болюче щось! О Моцарт! Тії сльози...  
Не помічай їх... Далі!.. Поспіши  
Ще раз мені наповнить чаром душу...

М о ц а р т

О, якби всі так відчували силу  
Гармонії! Так ні: тоді б не міг  
Цей всесвіт існувати: ніхто б не став  
Про справи дня нужденні клопотатись —  
Все-все в мистецтві тільки потонуло б!  
Обранців мало в нас, щасливців вільних,  
Що про земні вигоди забувають,  
Палких жерців лише тії краси...  
Хіба не так?! Проте... щось хорий я...  
Мені щось тяжко так. Піду, засну,  
Прощай же.

С а л ь е р і

Бувай здоровій...

(На самоті.)

Ти заснеш

Надовго, Моцарт! Та невже ж це так,  
Що я — не геній? Геній і злочинство —  
Дві речі несполучні. Ні, неправда!  
А Бонаротті? Чи усе це — казка  
Юрби тупої і не був убивцем  
Творець славетний, гордий Ватікана?



**ПРОЗОВІ  
ТВОРИ**

## НА РОКОВИНУ

(Уривок зі щоденника)

Настав д(ень) 14 жовтня 1905 року. В славнім городі Харкові з самого ранку величезні лави народу сунули на край міста і шпалерами розтікалися по обидві сторони головної вулиці... Жодного жандаря, жодного поліцая... Німий будинок із лабораторіями й анатомічною залєю, що належить до медичинського факультету, все ще мовчав... Тихо й поважно поводитися між собою всі присутні. Лише всередині, за тим кордоном, що складали з себе майже самі робітники, держучи один одного за руки, раз по разу являлась постать розпорядчика, без шапки, в потертій сіренькій одежині, з чорними кучерями над повним життям обличчям юнака-революціонера. Їх було кілька таких товаришів. Раз по раз розтинався уважливий голос: «Розступіться, стійте спокійно! Прошу вас розсунутися!»

Але ж ось усе ще більше затихло, ніж раніше, мов замерло раптом... Нараз почувся якийсь зойк, але такий, від якого нагло здригнулися серця всіх тих тисяч людей, що досі мов прикипіли до місця. То був зойк матері: її сина першим несли на руках, блідого й окривавленого, потопаючого в квітках, у розкритій труні, на якій розвівалася червона китайка. Уста мерця мовчали, але все, здавалося, кричало в нім: «Дивіться на мене, я лише одна жертва з безлічі таких же безвинних жертв! Мене, повного надій і поривань, не підняти вже, не воскресити! Мене влучено кулею, убитого деспотством!..»

А за першим несли другого, а за другим третього, за третім четвертого, між ними хлопчика одинадцяти літ, і так — усіх чотирнадцять...

Люд онімів...

Отже, через кілька хвилин здійнявся десь мов із неба тихий спів. Ціла юрба співала, співали ті тисячі, поєднані спільним почуттям, співали ледве чутно, зі дна душі:

Порой изнывали по тюрьмам сырым,  
В Сибири томились холодной,  
Прощайте же, братья, вы честно прошли  
Ваш доблестный путь благородный.

Ся путь була остання...

Над могилою віяли чорні стяги. Їх тримали в руках і старі, й малі: ученики середніх шкіл, репрезентанти різних партій суспільства, організації політичні і т. п. Мов крюки смерті, крила свої порозинали!.. А на них бовваніли червоні написи: «Долой деспотизм! Прочь самодержавие! Да здравствует революция!» Ось знайшовся якийсь піп, що прийшов панахиду правити, хор заспівав, але все покривалося чимсь голосінням (слів не можна було розібрати). Серед убитих був студент-вірменин Константініді, був робітник Українець, були інші, з різних станів, різних національностей. Одні полягли випадково, другі з переконання: військо стріляло... Над одним голосила мати, над іншим побивалася, мов горлиця, молода «подруга життя», а хлопчик одинадцятилітній лежав у труні й немов спав... Пощо ж було в них стріляти?!

— Дивіться! — казав оратор. — Всі голови всіх деспотів у світі не варті й одної краплі крові сеї дитини!..

Мені більше не йшло ні о промови, ні о спів похоронний, ні о те, чи є взагалі люди на світі: жаль, такий жаль обхопив мене нечуваний, що не можна вернути тих жертв...

...Замість того, щоб з револьверів салютувати мерцям, умовилися зберегти ті кулі «на ворогів».

І скінчилося... Чорні стяги схилилися на розкриту ще могилу.

## НА ОТЛЕТ

...И вот они уже идут по улицам большого города, мерно шагая нога в ногу, с загорелыми лицами и какой-то горькой бесшабашностью в крикливых словах своей песни:

Прощайте, родные, прощайте, друзья!

И в этом «прощайте» с оттенком «ш» вместо «щ» и с произношением на «о» и «э» вместо «е» слышится их южный акцент.

Тогда внезапно перед нами ступевывается ряд их однообразных фуражек и околышков с номерами, ряд стальных штыков и запыленных сапог: высокие двухэтажные

дома расступаются, уходят куда-то далеко, сливаются в одну массу булыжники на мостовой, и шире раскидывается небо... Пахотная земля, и поле, и тощая лошадка, и он мирно идет за плугом!.. На нем нет околыша, и пояса с бляхой, и наплечников с номером, делающих его почти неотличимым от его товарища, и не поет он бесшабашно залихватской песни, и не слышно этого за душу хватающего «Прощайте, родные, прощайте, друзья»...

...И не за плугом идет он теперь, вот здесь, наяву, не отражается на лице его томительная дума — спокойная, сосредоточенная, будет ли урожай... Он как-будто судорожно подергивается, это лицо, точно тень на нем пробегает, странно оно и сконфуженно, когда раздается, взрываясь в песню, окрик фельдфебеля: «Раз-два, раз-два, дружной, ребята!»

Песня временами умолкает, и тогда они маршируют молча, глядя в землю, маршируют час, маршируют два, маршируют как машины, едва сознавая, что делают и куда идут...

\* \* \*

— Ты куда?!..— и офицер хватает за рукав человека в блузе с узелком в руках и в высоких сапогах.— Отпуск?!

Молодое загорелое лицо оборачивается, испуг моментально отражается в больших светлых глазах, фигура вытягивается в струнку, и «блуза» делает под козырек.

— Виноват, ваше в-с-к-бла-родие, простите,— лепечет солдатик, переминаясь с ноги на ногу. И на лице его написана такая мольба, что даже под офицерским мундиром невольно сжимается сердце... Но маска строгости не дает пойманному ничего заметить, и весь он превратился в воплощенный трепет и смирение перед холодной суровостью своего начальника...

А кругом свистят паровозы и, громохая, отходят от панели поезда.

\* \* \*

Тускло горят лампы перед станционным иконостасом, и странно мигают свечи... Едва слышно за смутным гулом народа монотонное чтение дьячка... Многие плачут...

Отчего же так печально вокруг? Почему сплошь убранными цветами все эти скромненькие фигурки в белых ко-

сыночках и темненьких платьях и серьезны все эти личики, так мило и невинно на вас глядящие, все эти девушки, еще не изведавшие жизни? Откуда это церковное пение и глухое причитание: «Господи, помилуй! Господи, помилуй! Господи, помилуй!» — и кадильный дым, и серьезные лица?..

Безмолвствуют молящиеся и, низко опустив головы, стоят, точно впервые сознавши, что там происходит, там, далеко-далеко от родины, далеко от этой молчаливой, преклоненной толпы народа.

И все как-будто умерло, все отошло в эту минуту куда-то вдаль, все погибло: все бывшие интересы, все мелочи, все желания... не погибла только одна идея, один нелепый вопрос — к чему это? зачем? кому нужна кровавая распря? Кого они отпевают, куда идут?.. Зачем все эти полные слез глаза, и пение, и проводы?.. И все больше и больше звучит в душе этот вопрос, все назойливее требует он себе решения и точно молотом стучит в виски все крепче и крепче, отбивая «зачем? зачем?..». А стройный хор поет и поет, и едкий запах ладана перемешивается с ароматом живых цветов.

Далеко в соседней зале справа виднеется высокая фигура инородца в конусообразной шапке, отороченной мехом; одиноко стоит она на грузном деревянном ящике и странно размахивает руками. И видно, как шевелятся губы и как кивают в ответ на непонятные слова такие же своеобразные головы, тощие, с выдающимися скулами и монгольским типом... Толкая всех, протискивается куда-то баба с ребенком на руках, держа другого за руку. Переминаются с ноги на ногу пассажиры со своими семьями, расположившимися на узлах... Плачут грудные дети, шмыгают носильщики, грустно прислушиваются к монотонному пению дьячка «запасные» с мохнатыми шапками в руках. Издалека нарушается все это резкими свистками локомотивов да отзваниванием станционного колокола... Но сильнее всех этих звуков ноет в душе вопрос: «К чему?» — и не дает покоя, не дает роздыха...

Но вот напутственный молебен окончился. Толпа хлынула на платформу и там разбилась на группы.

— Прощай, милый Петя,— чуть слышно произносит молодая девушка, и грустно-грустно смотрят на стройного юношу печальные черные глаза... «Увидимся ли?» — хочется им обоим добавить, но так это и остается недоговоренным...

Она идет далеко, эта беленькая головка под белой ко-  
сыночкой и с крестом в руке, далеко понесет этот крест  
и там, вдали, кого-нибудь пригреет и обласкает, и чер-  
ные ее глаза будут и там глядеть с такой же грустью и  
беззаветной любовью...

— Пойдем, Белочка, пойдем,— торопят ее и тормозят  
подруги.— Ведь ты опоздаешь...

И Белочка покорно идет за ними. Да и не все ли они  
такие же милые, добрые, беззаветно любящие и безза-  
ветные Белочки...

Кроткие глаза «сестрицы» теперь глядят уже из ваго-  
на, тихие, печальные глаза, полные слез...

— Скорее, господа, скорее! — торопит главный сани-  
тар.— Нельзя же так долго прощаться! Третий звонок  
скоро...

Его слова подхватываются ударом колокола и прон-  
зительным свистком, последняя сестра силой втаскивает-  
ся впопыхах в вагон, и все кончено...

Поезд дрогнул, рванулся и закачался по рельсах...

Студенческая фуражка долго колебалась в воздухе в  
знак последнего привета на платформе...

Белочка не выдержала, прислонилась к косяку вагона  
и горько разрыдалась...

\* \* \*

«Мама! Милая мама! Скажи, дорогая, меня не забудут на далекой родине?..— пишет Белочка, и крупные слезы катятся медленно одна за другую из ее глаз.— И ты не будешь меня осуждать за своевольный отъезд? Но, мамочка, право, я не могла поступить иначе, как расстаться со всеми вами, мои милые... Ты знаешь ведь, я и Петю покинула... Петю, которого так любила. Это мой долг был...

Ах, если б ты видела, мама, то, что я видела, если бы ты была свидетелем того, как они просились домой, как умоляли отпустить их на родину, все эти несчастные!.. Если б ты только знала, какое бездонное море человеческих страданий разливается здесь, вокруг нас, как ничтожно в сравнении с этим горем все остальное, ты бы поняла, как я все могла бросить, все... даже любимого человека... Что же поделаешь, мамочка,— жизнь на каждом шагу готовит нам испытания, на каждом шагу развешивает драмы и ставит нам на разрешение свои про-



тиворечивые вопросы... Я знаю, ты тоскуешь, дорогая мамочка, я сама причинила себе много страданий, много боли, уехавши... Но ведь ты же теперь мне все простила, не правда ли? Видишь, и мне теперь не сладко живеться, и мне больно видеть этих страдальцев...

Скажи же, что ты мне все простила и что меня не забудут... Скажи, скажи!..

*Твоя Белочка»*

### ЯБЛУНІ ЦВІЛИ ЗА ВІКНОМ...

Яблуні цвіли за вікном...

Я не знала ні журби, ні горя. В душі розцвітали ясно-барвні надії, вона вся була розкрита для щастя...

Яблуні цвіли за вікном...

З того часу минали і бурі, і громи...

Буйний вихор пронісся над моєю головою, стогнали і гнулися молоді надії, тремтіли листочки.

Буйний вихор пронісся над моєю головою...

І тепер не сяють ясною радістю сумно закроєні очі — очі, що так любила колись молода весна.

Вона заглядала у них, і вони, блискучі алмазом, відбивали в собі щебетання її, і бажали, й горіли, й світилися жадобою щастя!..

Чом не покохав ти їх тоді?!..

Вони вже не можуть так, як давніше, любити...

Підірване гілля лежить на землі. Розсипані, розметані, буйним вихром потоптані, валяються безсилі їх листочки, і все вже затихло після бурі...

Тепер ти стоїш над ними. Не вернеш їх цвіту...

...Яблуні схилилися за вікном...

### ОДІРВАНА ГІЛКА

Вона залишала свій край тоді, як густий морок ще звисав над сонною країною... Досвітні вогні не світилися, промені дня не займалися над обрієм... Там залишалася непроглядна темрява, повна жаху й смерті... Ще й досі вона пам'ятає, як жадібна крові юрба волочила по каміннях маленького чорнявого хлопчика й гукала:

«Бий їх, бий!..». Вона тоді затулила обличчя руками й заплакала... Там була безодня горя...

...Тихо й напівтемно в вагоні, завішаний ліхтар ледве миготить і викликає химерні тіні, що повзуть з усіх кутків.

Вона уявляє собі свою матір. Ось купка якихось ганчірок; стара сидить серед них і лічить: «Ein, zwei, drei»— і її єврейський ніс з горбиком схиляється низько-низько над старим хламом. Ця мати ніколи ні в чому не ставала їй на перешкоді, вона дала їй змогу придбати освіту. Годуючи її своїм дрібним перекупством, сама зоставалася посеред цих ганчірок і убожества. І як доня піросла, вирядила її вчитися на лікарку. В Одесі не можна було... Іхала тепер туди, де гори під небом блакитним пишються...

Тихо-тихо навколо, усі сплять. А холодне обличчя єврейки повне задуми й смутку. Їй уявляється минуле і мимохіть спадає на думку, що́ то чекає її там, у новому житті? Чи не важко буде боротися їй з хвилями життєвими, чи зможе вона собі заробляти грошей спочатку доста? Її великі короткозорі очі чимраз більше темнішають під білим пенсне, на енергійному чолі збираються зморшки...

А над безкраїми рівнинами, по яких біжить машина, встає повний, сумовитий місяць, мовчазний і червоний, над мертвим обрієм, наче над вічним спокоєм... В душі молодої мандрівниці робиться холодно і неприємно. Недобрі передчуття товпляться в душі. А колеса вагонів біжать і біжать, і одноманітний їх гуркіт ніколи, здається, не спиниться, не перестане... Він повезе її далеко-далеко, одірве од всього, кине в вир невідомого життя, може, в голод... А дома — мама і маленька Лія, сестра-одиначка. Чи знайде вона своїх живими, як вернеться?..

В країні здирства і насильства, у владі темряви і непрозорого смутку залишає вона їх надовго!..

\* \* \*

На границі чужої країни зустріли їх чужі люди, товсті, повнолиці, в синіх кашкетах, приступилися і питалися, що везе. Торчкуваті вуса, білі, закручені, нахилилися і обшукували клунки. Робили це трошки чемніш, ніж ті, що заглядали до неї вночі на березі Чорного моря, шукаючи «образа мыслей», а все ж складали їй тим неприємність.

Через кілька хвилин дозволили ступити на австрійську територію.

...Нове життя почалося. Тепер перед очима розстилися ліси й хутори Галичини. Ще обдерті хатки й пасовиська, де-не-де церква низенька або новісінький костюл, хлопці в калюжі і «мазури» в білих свитках, гарно розшитих по польському звичаю різними барвами... На станціях всюди євреї, всі з пейсами, в довгих каптанах, мова німецька, українська й польська...

У Кракові пильно вдивлялась вона в обличчя поляків, що тутки ходили з піднятою головою, не так, як у Росії...

Але все те лише прелюдом було до бюрократичної столиці Австрії... Відень вабив її своїми школами і музеєм, своєю культурністю і красою. Разом з тим іронічний усміх кривив її уста, коли згадувала про віденський парламент... Зрештою, доведеться побачити будинок, в якому засідають «рівні народи», не маючі рівності...

А що то є за життя, ота партійність та роздрібність серед людей? Хіба не жалем сповняється душа, на них глядячи? Та чи не всюди ж те саме? Народ стогне під гнітом неправди, партії товчуться на головах інших партій, одна стає деспотом, друга її попереджає, третя зовсім завалилася. Королі четвертують підданих, Марати ведуть людей на шибеницю, Шарлоти Корде убивають Маратів, а вони знов народжуються, й валяться, і знов кривавою рукою волочуть за собою безліч жертв...

І якийсь обітований край ввижається їм:

Немає там власті, немає там кари,  
Там сміху людського і плачу не чуть...

Але той край — то лиш мрія її зденервованої уяви, То — сон... І постать таких людей, як Прудон, вириває перед нею, як постать титанів, що силкуються обернути силоміць колеса безнадійного життя; але воно стоїть перед нами холодне, непорушне, мов скеля вікова, до якої прикований Прометей...

А от і Відень. Потік життя бучно вривається в її думи, нагло одриває її від них. Він несе її на широкі вулиці, залляті пишністю, потоптані нуждою. Потім вона минає вузькі провулки і опиняється на якомусь майдані. Перед нею старий, темний готичний собор. Заходить в нього; її очі ще не звикли до темряви і не розпізнають того, що робиться навколо. Лише молитвенний шепіт і чорніюча

пляма осторонь показують, що тут стовпилася купка людей, яка прийшла спокутувати свої гріхи. І здається їй, що то не слова молитви суть, а якісь диявольські непоборні чари, що простягають свої лапи з кам'яних мурів, якісь крила з пазурами, що віють над нею і від того встає тее шемрання. Католицитво, повне авгурства, і хитрощів, і темної казуїстики, намагається тут обплітати душу своїми тонкими, мов павутиння, сітями і визирає з кутків і з-під чорної ряси ксьондза, і простягається аж до неба, гублячись у візерунках середньовічної готики. Кривда і гніт тих віків, коли людей живцем на огні за ідеї палили, знайшов собі вираз в оцій архітектурі. Ціла безодня й міць того гніту гнобить і придавлює вас, і тіні аскетизму нечутно носяться над головами...

Щоб не почувати на собі подиху цього мороку і деспотства, виходить вона з тої церкви. Тут, на Stephansplatzt'i, тісно обстроченім великими домами, простягся рядок перекупок з усяким католицьким купливом, з христичками й божками, молитовниками й богоматерями. Все це розвішано під полотняними покрівлями і розложене на довгих столах. За це все з убогого люду беруться мідні копійки на користь касти ксьондзів. Навколо снує юрба, певно, з нагоди якогось католицького свята. Вона залишає цей базар і завертає з вулиці в вулицю, ідучи далі. Ось уже замаячили перед нею шиї «Votivkirche», а ось і Рінг, ось Кертнерштрассе. Вздовж неї тягнуться панські «виїзди» з елегантськими паніями, що скидаються на птиць, ніж на людей, і їдуть в зеленіючий Пратер подихати свіжим повітрям. Вона також іде відпочивати туди, сподіваючись у природі знайти джерело душевної рівноваги... Але «птахи в модних капелюхах» не дають думам заснути. Соціальна нерівність дратує її хворі нерви, ненависть до ситих світиться в обдаючих холодом очах. О, як обридло їй дивитися на цих англєзіваних коней, на машталірів з довгим батоном, на розкішні убрання!.. Як хотіла б вона вернутися до Лії, до мами посеред ганчірок... Бідна мама!..

Пратер стоїть нерухомо; його повні задуми й романтизму дерева, роззолочені осінню, мовчки дивляться у поверхню ставків. Білісуватий туман встає над водою, пожовтіле листя устилає стежки... Де-не-де за поворотом доріжки трапляється їй подибати якусь пару-дві закоханих, що мовчки йдуть, дивлячись один на одного. Ніколи вона не заздрила коханню... Було органічно брудко їй,

коли згадувала, якими очима дивилися часом на неї незнайомі чоловіки... Лічила се прозаїчним чуттям і ніколи не вміла ідеалізувати. Може тим, що ніколи не кохала...

А вечір темніє і темніє, сонце сховалося. Надходить ніч. І молода, самотня жіночка постать зникає в темній поетичній млі поснулого парку.

На його краю веселі ресторації зі столиками в садках, бучно й пишно сяють огнями, життя кипить, грає музика, бігають прислужники з тарілками, грюкають склянки, пиво ллється і оддаль велетенське колесо з качелями роззвічується різнобарвними ліхтариками...

\* \* \*

Студентка з Одеси — в Швейцарії. Ні, вона й досі ще не студентка, їй бракує грошей, і вона заробляє їх, стоячи в якомусь отелі за прилавком, як економка... З ранку до ночі, до пізньої ночі, майже до нового ранку примушена вона продавати страву і питво. Не раз трапляється їй бути вилаяній: хазяїн має на те право, публіка також.

Залишити посаду не можна. Уроків не розшукаєш, досить вона вже наголодувалась. І, повна внутрішнього гніву і злості, вона холодно відповідає хазяїнові: «Лиш через те, що мушу мати шматок хліба, сиджу тут». І знову скоряється...

Буває так, що до її рук попадає газета. Таємна сльоза скотилася недавнечко на листок «Neue Freie Press». В ній прочитала одеситка, стоячи за своїм прилавком, що в Воронежі вбито руського студента, кинувшогося на оборону єврея. Їй пригадалися слова одного її товариша в Росії: «Ми, може, всі зробимося жертвами нашого часу, але без цих жертв не прийде нова ера...». Зробилося тоскно на душі. До того ж за останні часи почувала себе зовсім хворою...

На другий день не було економки коло буфету. Була скинута з посади, бо лежала десь в якомусь шпиталю, хвора на гарячку. Зривалася з кроваті, кричала щось на чужій мові, якої ніхто не розумів, намагалася кудись бігти, когось рятувати. Думали, вмре. Але потім, кажуть, одужала. Тільки в отелі заступила її інша... Рожева, повновида, весела і жвава жєневка.

Спокійно сяють води блакитного Лемана. Пароплав дає останній гудок, ретяг скидається з берега, і машина пускається в путь. Сонце облива радісним світлом утопаючу в зелені Женеву, далекі гори в сніговій яснобарвній млі теж наче рушаються з місця, і діамантові краплі з піною летять на поважних туристів. Тут є і англічанки, в коротких сукнях з альпенштоками в руці, сухорляві й спокійні, і синьоокі німочки з білим, мов льон, волоссям, і ні з ким не розмовляючі дебелі росіянки з Петербурга або й Москви. Всі їдуть обдивлятися на місцеві дива: уздріти Шілльон, побувати на Монблані, піднятися по фунікулеру на Rochers de Nau, ізмірити її височину кількох сот метрів. Всіх вабить і Евіан з його свіжою водою, і усміхаючийся Кларан та Вевей з тополями. В Лозанні всі задивляються на університет. Пароплав спиняється, на нього перекидається поміст, і до туристів прилучається трупа співаків-італійців, що складається з кількох душ. В стареньких, подертих одежинах беруть арфу й скрипку і починають співати.

Але що се?.. Старий руський пан, що везе в Монтре хворого хлопчика-сина, починає прислухатися і трохи не плаче, зачувши слова пісні. Щось рідне, далеке, давне згадується йому... Він уже 10 літ як виїхав з Росії. А бліде, мов стіна, зі змарнілим смуглим обличчям контральто в синьому пенсне співа глибоким жіночим голосом під скрипку:

Глядя на луч пурпурного заката...

...Трохи, мабуть, забута співачкою мова виливає журливі почуття і в'ється, і летить над сіяючим радісно озером. Запрокинувши вгору свою античну, трохи холодну по лініях голову, контральто немов плаче, виспівуючи своє горе. Вся в чорному, з туго її обхоплюючим вбранням, вона має трохи єврейський тип; очі майже осліпли — бо сльози ляляли, на лиці туга, в усьому страждання.

А пан стоїть, слуха; він — емігрант, і в оцій жінці відчуває коханеє, ріднеє горе, її горе — його біль, її душа — його душа... Хто вона, ця одірвана гілка, що сумно співає посеред гір і блискучого сонця, посеред пихи й бучного життя? Хто вона, що виливає жалі й пекучії муки далекого краю, виливає не змістом пісні і словами,

а згуками вистраждавшогося серця? Чи не ті ж пекучі болі і сили загнали і її сюди? Хто вона? Хто вона?..

Тричі нещасливий той край, де немає правди, а лише — влада, де жінка — безправна й не знаходить собі жодного місця в житті, де нарід конає у темряві; але тисячу разів нещасливіший той, хто — далеко од цього краю, хто рветься до нього душею й не може нічого подіяти...

...Пароплав десь спинився, пісня скінчилася...

1908

## МЕЛОДІЯ

(Шопенівський марш)

Коли зненацька обривається молоде життя, мені здається, що я чую його мелодію...

Весела і безжурна, повна якогось задивування і невимовної наївності, несеться вона у ясне небо і ніби з кимсь розмовляє, дивується широко і наче докоряє, а потім знову ясне, летить і сміється...

Весна грає коло неї!.. Сяють усюди рожеві барви... Вітерець злегка літає по тремтячій красі вишневого цвіту, легенькі хмароньки усміхаються до землі із блакиті...

А яскрава мелодія, радісна і сяюча, в'ється, співає і летить далі!..

• • • • •  
І ось її наче і не було...

Темні грудки землі важко і глухо падуть на дощату труну.

...Де все поділося?

...Де заховалося?!..

В сяєві сонця цвіли сподівання; тільки як спомин далекий витав у них жаль...

...І ось уже смерть неблаганна йде тихим кроком, важко, похмуро, свавільно... І з горя хтось хлипа, і скаржиться, і побивається так тяжко-тяжко над незабутньою труною...

Хто це тут плаче?..

Хто це ридає?!

Тихше... тихше... замовкніть ви, люде,— схиліться...  
Вгасла мелодія!..

## АСАН І ЗЕЙНЕП

(Шкіц)

### I

Гарячий кримський полудень. Море сине-сине, воно тремтить і переливається, грає тисячами барв... Чинари й тіністі орішники якомсь замліли від палючого сонця; вони всі скупчились над холодним струмочком, ніби чекають чогось... Маленька татарва з голими ніжками бігає, підкотивши штани, вздовж гірської річки, перестрибує з каміння на камінець, хлюпається і кричить щось по-своєму...

А вода упинно несеться в море...

Під горою коло чинар — кам'яний мур, і в ньому — кінчик залізної труби, з котрої дзюрчить вода; над трубою по кам'яному муру вирізано рік, коли воду знайдено. Це — така криниця!.. Сюди приходять молоді й старі татарки по воду... На разі весь аул ніби заснув, на полискуватих дахах нікого не видно, кручені паничі манячать коло ледве помірних вікон, над дахом в'ється легесенький димочок, а коло дверей висить розвішаний перець і сухий тютюн...

В одній саклі двері одчинені, крізь них видно молоду татарку, що сидить на кам'яній долівці і плете сітку для риби; тим часом молодша сестра її розплітає їй волосся й порастється коло неї з полумиском рудої, розбовтаної в воді фарби, в котрій вона те волосся мочить...

Повз саклю тягнуться по вулиці рипучі нудні мажари, їх обганяють порожні вози каменярів. На дні одного з тих возів лежить молодий турок. Голова в нього мальовничо завинута хусткою, на ногах — шкуратяні черевики, стягнуті мотузком, а весь він — у білому, в якомусь полотняному дрантю з матнею і в холошнях, що з колін аж до п'ят обтягують його й роблять струнким, мов кипарис.

— Зейнеп! Зейнеп!..

Татарка, що сиділа й плела сітку, ще здалеку побачивши його, вирвалася злякано з рук сестри і сховалася за дверима.

— Асан! Асан! — шепнула вона їй.

Сестричка з дрібними кісками і в круглесенькій, вишитій шапоньці виглянула з саклі й відповіла каменяру: — Зейнеп пішла по воду.



— Брешеш,— буркнув він і грізно блимнув своїми очима на дівчинку. Далі він знов ліг на живіт і байдуже сіпнув віжки.

Коні рвонули й побігли далі з гори. Асан ще раз ліниво оглянувся на саклю й замуликав якусь пісню.

Він почав мріяти про Зейнеп... Чом це Зейнеп боїться його? Така хороша, швидка й моторна, з очима переляканими, мов у сарни, але горда, що й не підступишся!.. І не гляне ніколи!

Батько її — заможний господар, має пишний сад і городи, поле тютюну і великий виноградник... У нього тільки дві дочки... Але очі її! очі!.. Найбільше вони ваблять Асана...

Він і сам не знає, що з ним робиться, як він їх бачить: здається, підхопив би її на руки і поніс би в гори її, жінкою статись для нього...

Та як згадає, що він убогий каменярь... Задля нього, убогого каменяря...

## II

Зейнеп не думає про Асана. Вона тільки страшенно боїться його. Чи піде по воду, де тінисті чинари, набирає воду, то і здригнеться, якщо вчує чиїсь легкі кроки... Чи піде над море, сяде на березі, обхопить голову руками — слухає море...

А воно шумить, шумить без кінця... Було, нечутно підкрадеться до неї сестра, вхопить за шию, то вона так і замре, похолоне...

Не розмовля з «ним» вона, а от знає, відчуває нишком, що він її сподобав...

Але їй — байдуже... В неї про нього гадки немає!.. Вона любить море — он воно яке гарне стелеться, любить зорі, любить рідну саклю...

А до нього їй байдуже, байдуже!.. Як гарна чинара, зросла вона в батька, слухала море, дивилась на зорі... Теплі кримські ночі тишили й розважали її. Малою гуляла вона серед різнобарвних камінчиків, котрі їй приносила хвиля, стрибала по скелях, ховалася в ліщині або в гіллі грецьких орішників, що над криницею. А тепер... Мусить ходити поважно, закриватися зеленою китайкою від чужинців, стерегтися Асана... Минулася її воля!..

Одного разу ціле товариство великих панів прискакало кінями до криниці напувати коней. Всі вони розмов-

ляли не по-їхньому, один тільки багатий молодий татарин у вишиваній золотом одежі був серед них. Він попросив у неї ласкаво напитися. А вона задивилась на його одягу, на кучеряве волосся, що вибивалося з-під шапки, на чорні брови... Його прозивали Урсин. Після того він не раз приїздив до її батька обирати собі коней з їх табунів. Зоставався у них на довший час і вийняв у неї серце: втратила вона з того часу свій спокій, свою волю, свою дівочу безжурність...

А тут впоперек дороги став Асан — наймитом він зробився у її батька на винограднику!..

Весь час, поки служив, ходив він по їх городу завше так, щоб з нею стрінутися. Чи вийде вона навіть з двору на вулицю, він стежить за нею і веде супроти неї коня напувати, чи увійде в саклю — аж він грюка в двері, проха в її матері тютюну за роботу або в батька на могорич. І всюди, всюди, де не піде, стрічає вона його...

Одного вечора щось тоскно їй було. Сонечко вже сіло за гори. Присмерки розлилися по скелях і долинах. А вона все стояла край плискуватого даху і наче вві сні дивилась на море... Мовчала і поринала у рожевих мріях...

Їй уявлявся Урсин її власним чоловіком. Його очі... слова...

Аж ось під саклею щось зашолохкотіло... Урсин, подумала вона.

Він, як кіт, легко стрибнув на камінь, з каменя на дах, до неї... Зейнеп мовчки пригорнулась до нього, й вони шезли з даху, взявшись за руки...

На винограднику порався коло чубуків Асан. Він бачив, що дві тіні — Зейнеп і Урсин — крадькома пройшли в глибін саду. Але промовчав...

### III

Минуло кілька днів.

Вдень — спека, вночі — місяць і зорі, і тиха, лагідна теплінь надворі...

А сьогодні, як навмисно, видалась чудова, напрочуд ясна, місячна ніч!..

Зейнеп — неспокійна: батько й мати нічого не знають про те, що в неї було з Урсином. Вона їм нічого не казала...

Далеко-далеко в глибині душі ховає вона таємницю щастя. Великого, повного, безмірного щастя!..

Що бува так на світі, вона навіть і не знала!.. Мов у півсні все це сталося, й вона певна тепер, що Урсин її любить...

Коло саклі, де вона замислена сиділа, з'явилася тінь. Світло місяця закрило від неї постать Асана. Лютість була в нього на обличчі, очі його бігали, він задихався й сичав, як гадюка:

— Ходім, ходім подивимось!..— І він вхопив її за руки і силоміць тягнув її кудись, затуливши їй рота рукою.

Вона не опиралась його вимогам. Жах так міцно спаралізував її волю, що про ніякий опір не можна було й думати. Мов овечка, пішла вона за ним.

А він її вів усе далі й далі в город, за кам'яний мур, усипаний битими склянками, вгору, по дорозі до панського маєтку, що лежав недалечко від них. Мільйон разів ходила давніше Зейнеп повз ту панську садибу й ніколи не цікавилась тим, як живуть там люди. А тепер Асан не знати нащо волік її туди проти її волі. Вона не могла зрозуміти, навіщо й як... Не могла збагнути, що йому від неї треба... Нащо їй пани?!..

Нарешті він привів її до будинку і став коло панської веранди, обвитої гліциніями. Темна ялина укривала їх обох віттям.

— Глянь,— прошепотів він і хитнув головою на веранду.

Зейнеп злякано глянула. Саме проти місяця на отоманці сидів Урсин, а в нього на плечі дрімала, притулившись до нього, немолода, але ще гарна пані...

Зейнеп мовчки рвонула свою руку, раптом зірвалася з місця і, як божевільна, нечутними кроками побігла геть у темний парк. У парку вона перескочила огорожу, за огорожею — річку і, не оглядаючись, побігла в гори.

Вона тікала так, ніби за нею стежили й ловили її тисячі рук або принаймні гналися за нею на конях... Зі скелі на скелю, з рівчака на камінь, все вище і вище, аж тудою, де стирчать найвищі гірські шпилі, голі, як пустиня. Зелене покривало зсунулося з голови, золоті гроші на шії порвалися й розсипалися, а маленькі капці все бігли й бігли і білілися то там, то тут при ясному світлі місяця. Нарешті вона зникла за поворотом гір, і повна тиша й самотність запанувала на верхів'ях...

Тільки місячне світло сумно-сумно мацало сірі зморшки й виступи скель і кругле каміння над гірським водоспадом.

...Маленька, ледве помітна хмарка зачепилася за найкоротшу вершину, окуталася сріблом, задивилася на обрій...

Далеко-далеко, там, на краю світа, вузькою ниточкою засвітилось море... В широких долинах та на узгір'ях, що спускались аж до самісінького берега, ледве блимали вогні аулів...

Зейнеп уже й не бачила їх, не вернулась до них. Не вернулась до батька, до матері, не вернулась до Асана і до панського будинку. Вся краса божого світу раптом зникла для неї — ніби пересохла... І прірва невимовного одчаю розступилася перед її очима, мов темне гірське провалля, що чекає вночі на жертву... В нестямі вона мала тільки одну думку — стратити собі життя!..

Довго шукали потім дівчину її родичі. Обходили гори, спускались в безодні, лазили по водоспаду, знайшли навіть зелене покривало й розсипане намисто... Але Зейнеп ніде не було...

Так і не знати, чи дикий звір, може, де на неї натрапив, чи подалась вона світ за очі, чи зміли її хвилі водоспаду в те широке, безкрає море, котре вона так любила.

## КИЛИНА

(Етюд)

### I

Як оце все сталося? Як опинилась вона поміж студентством — в оцих довгих коридорах вищої школи?.. Ледве чи є їй час на вирішення оцих зайвих питань!.. Її душа горить — це і все!.. І забуто в тому горінні давно-давно тихі кутки забобонного Ведмежого, де пролинуло її дитинство, забуто вузький світ ріллі і неба, неба і ріллі та скибок землі, одгорнутої заржавілим плугом... Рідко-рідко пригадується старенька, зморщена мати в теплому чорному платку і молодші сестри Устя та Вівдя... Давно забуто школу сільську, де їй, слабий на груди, доводилось стояти годинами перед білоговими дітьми і викладати правила арифметики...

...Це також уже щось далеке-далеке!..

...«Набути знання! набути знання!..» — часом стугонить молотками в її голові. І мариться тоді, що це знан-

ня відкриє перед нею цілий світ, розв'яже назавжди руки для діяльності поміж нещасним, сіреньким людом там, де рілля і небо, небо і рілля, і тільки всього...

Але часом думки її плутаються. Знання самого занадто ще мало... Хто винен, що дома — Устя та Вівдя? Вона, Килина?.. Що тисячі Вівдь, таких, як сестра, не мають спромоги учитися, що дощ їх мочить, а сонце пече, як працюють вони полільницями або бурлачками на буряках?.. Ні-ні, не вона... От для чого їй ще розв'язувати руки!.. Вся душа в ній горить і палає і проситься боротися невідомо з кимсь, на кого так багато-багато нарікань у її дівочому серці...

А проте... яка з неї велика й суха егоїстка. Її так вабить у цьому місті все, що принаджує молоденьку душу, — а надто музика!.. Наприклад, чула вона недавно в одній родині, як грав один піаніст перед нею «Сказание о граде Китеже»... Ох! Як же це було хороше! Який далекий відгомін нечуваних гармоній, незнаних акордів, що звучать разом і на дні глибокого озера, і в її охопленій мріями душі... В такі хвили — навіщо їй боротьба, житейська боротьба?.. Якийсь незнаний світ, чужий всім людям, кличе її за собою. Кличе не тільки палати, а ніжитись у подивлянні краси, кличе стати на коліна перед чимось високим, гарним, незрівняним і навіть недосяжним не тільки для сірих, маленьких людей, але і для неї...

...О, як ненавидить вона в собі це стремління до звуків!.. Яке воно звабливе, нікчемне, непридатне для тихих-тихих закутків далекого, рідного Ведмежого...

## II

— Килино!..

Вона здригається. На вулиці хтось озвався до неї. Це її товариш-українець.

— Я не подам вам руки. Що то ви проповідуєте студентам? Нехтування своїми інтересами, своєю народністю — всім, що, здається, донедавна ще цікавило вас... Якись погромні програми і розпалювання інстинктів, викликання злоби і ненависті...

Килина холодно дивиться на нього.

— Звідки ви взялися, товаришу? Чи давно з Марса впали?! Нам немає про що розмовляти. До побачення...

Розміреним кроком Килина йде пішоходом. Осінь уже панує навколо. Вітер свистить і заміта вулицею суху, повну сміття куряву. На полі, за містом гайвороння кричє, зобачивши на купі соломи якусь стервятину, а в парку — золоте листя усипає килимом довгасті алеї... «Га-а-гаа...» — кричить вітер і котить чистим полем суху билину...

Килина дивиться похмуро... Яка наївність з боку студента. Вона йде просто до своєї мети... Що за діло їй, чи хтось подасть їй руку чи ні, чи він таких поглядів, як вона, чи інших? Та й потім... Невже він думає, що вона буде панькатись з оцими «паничами від націоналізму», з їх слюнявими ідеалістичними уявленнями, з їх фікцією замість мас і шовінізмом?.. О ні, вона — не така людина!.. Тепер починає стверджуватись те, про що вона марила неясно перед тим. «Воно» йде!.. «Воно» — це майбутнє. Блискуче, грізне, таке, як потрібно їй для того, щоб Вівді і Усті вийшли кінець кінцем на широку дорогу життя... На своїм шляху вони всі не знатимуть жалів і озирань. Кров — так кров, війна — так війна, мимо всіх голів, національностей і відносин... Або ми, або ті!.. Все, що причетне до тих, поплатиться своєю головою, все, що буде ми — повинно запанувати, інакше не подолає вона, Килина, а з нею все жіноцтво, таке, як вона, цих одвічних перепон до осягнення нового життя, потрібного селянській жінці та жінці-робітниці!.. Вона завжди проповідує непримиренність. До цього тягне її та стихійна сила маси, що заложена в неї природою. Мабуть, без тої сили не панувало б на світі Стеньки Разіна, що про його співає народ... Як розгуляється, розмахнеться та сила в необмежених просторах, хто дожене її, хто піде проти неї?! Хіба вітер придорожній?! А проте.. шкода їй часом буває поруч з оцим людини або людської праці. От, наприклад, дуже недавно довелося їй бути активним свідком виселення з будинку цілої інституції з стареньким професором на чолі — виселення задля розташування по кімнатах Червоної Армії; з якою жалістю дивлялась вона на мізерну, зігнуту спину старого, з яким співчуттям стежила, як плентався він вулицею вслід за навантаженим возом, покірний і пригноблений, у подертих щиблетах, несучи в руці рурку від мікроскопу?.. І тут же стояв гомін і галдьожка: перегукувались червоноармійці поміж кулеметами, іржали коні, і курява стовпом здіймалася над спустілою вулицею...

Ніч на фронті... «Воно» вже запанувало... Лише зосталась пропаганда в армії. Ще не все налагоджено. Не мине й півроку, як становище, певно, усталиться... Відокремляться вівці від козлиць. Вона вже чатує... Цей — буде наш, цей — ні... Той хитається... А якісь бандити йдуть проти них... Їх багато... Навколо тиша... Всі сплять... Килина в шинелі та чоботах сидить на пеньку, осяяна місяцем і сама тільки не спить. Вона — політком. Часто між червоноармійцями провадить свої буревісні розмови. Горять їй, мов розжевілись, щоки, зір палає, серце б'ється у хворих грудях, а слова ллються і ллються про ненависть до своїх лютих ворогів!.. Нікого не милувати, хоча б і просив зглянутися, хоча б був для тебе найдорожчим, найближчим другом у цілому світі!

А місяць світить; надворі почалась весна — перша, прозора, несмілива весна!.. Місяць із неба дивиться на разі невимовно лагідно й сумирно, мов не бачить і не помічає всього того, що діється навкруги... Біля Килини недалеко лежить зовсім юний мертвий бандит, мабуть, білий — ніжним профілем вгору, а очі — закриті... Килина дивиться на нього в глибокім замисленню. І зненацька пригадується їй музика «Града Кітежа»... Вона — політком, вона ненавидить іншу, протилежну їй касту, щиро ненавидить... Ніколи вона не пройнялась би жалощами до юнака!.. Але тут... Мов ті невеличкі хмаринки, що застилають місяць, туманять її зір ледве помітні думки...

...А коли б вона була його мати?!.. О, в цю чудову, невимовно тиху, повну сна ніч якби лише побачила в полі ці шовкові кучері над безкровним обличчям, з якою шаленою ніжністю плакала б вона і цілувала, і притискувала б до себе ці невинно-хлоп'ячі риси, ці безсилі, кимсь підстрелені руки... Бо, зрештою, хто б він не був, вона не може не відчутти, що перед ним стояло ще ціле життя... І якби він чув її слова, її материнський заклик, якби він знав її душу і що саме двигав нею, якби бачив її бідних, убогих, обірваних сестричок і її любов до них — він би, певно, в своєму юнацькому пориві не йшов би ніколи проти червоних!..

І вона починає розбиратись в тому, що таке життя.

Ліворуч і праворуч сплять червоноармійці, на їх довгастих, посушлих постатях спочиває місячне світло. Є тут

орловці, є тутьці, є українці; всі вони мобілізовані, як, може, мобілізований і той бандит з ніжним профілем!.. Один раніше умре, інший — пізніше, третій, може, зостанеться живий, але всі вони темні, темні, темні... Ось місяць із неба це розуміє: він однаково їм усім світить, як бандитові, так і їм... Це він несе світло!.. А чи не помилялась часом вона, несучи любов? Але ж ні: нею керує щось більше — це сердечна любов.

Проте з тієї причини, що все життя складається з примусу, воно змусило і її любов сполучитися з жорстокістю: вбивати, вбивати, вбивати задля того, щоб зруйнувати старий світ і запровадити в життя новий, кращий.

Вона озирається навкруги. Однак як міцно охоплює її жаждоба життя і як дивно їй у цю ніч, що вона стоїть за вбивством!.. В нічному повітрі віє якоюсь лагідністю. В чистому полі і на узліссі мережать землю тінями голі дерева, починає вже відчуватись майбутня теплінь. Це ще не теплінь, а передчуття її, мов чекання дитиною матері, що вже тут, недалечко стоїть і ось-ось підійде і простягне руки свої, щоб попестити дитину так любовно і лагідно...

Але Килина жене ті свої думки, одмахується від них. Перед нею знов встає її мати, потім її добровільний обов'язок — він виникає мов якийсь привид і невідомий «хтось». Цей привид дивиться на неї грізно, з вимогами, сипле блискавиці з похмурих очей і чатує суворо над її душею, здригнувши неприязно свої густі брови... Тиша несміливої весни увесь час ніжно панує навколо... Тільки якась тінь угорі раз по раз змахне крилами й кигикне різко: чи сова, чи сич витрішкуватий — не знати!..

#### IV

Велика зала повна народу... В ній — окружний з'їзд. Міські вчителі та вчительки повинні пройти курс політграмоти — здебільшого робітники семиліток. В аудиторії стоїть гомін. Сухорляві обличчя змучені буденщиною, напівперелякані, напівсердиті, а найчастіш дуже невдоволені новою для них «халепою», товчуться й стрічаються одне з одним, діляться враженнями, нарікають... По прослуховуванню має бути іспит... Щойно скінчив лекцію популярний Цехович. Букет білих запашних квітів красується в його руках, подарований йому вчителями переважно за те, що він «не чіпає релігії», як кажуть



учителі... Дві підстаркуваті старозавітні вчительки в пенсне шепочуться між собою:

— Чули? Чули, які дотепи та кивки в наш город з боку лектора Рештакова: нерухливий елемент, забобонні голови, законсервовані мавпи старих часів... Це не те що Цехович!..

Цехович — хитрий, розумний «лис» середніх літ, худий, як кістяк, але з руками лондонського денді, безперечно, вміє догодити і нашим, і вашим та замести хвостиком свій слідок. Він знає мови: французьку, польську, дасть біг — знатиме й українську... А поки що читає російською; тепер же, в перерві, стоїть із учительками і точить перед ними свої баяндраси...

Дзвінок голови кличе всіх до порядку. Публіка розміщується в аудиторному амфітеатрі. Усе затихає...

І ось на кафедру виходить Килина. Сухітний рум'янець грає на її щоках, очі світяться тихим внутрішнім світлом, голос звучить проникливо й натхненно... Слова лунають повільно, з душі, і хочеться плакати, коли слухаєш їх, мовби це була рідна, далека дитиняча казка...

— Я несучу вам привіт від жінки-робітниці! Де б вона не була — вся зморена денною роботою, де б не манячила її ситцева хустина, де б не виднілося порите зморшками та життям її обличчя, — всюди вона згадує, що є люди, що тягнуть її до світла, і всюди прагне вона дрібочки щастя, як дика рослина, що її ніхто ніколи ні разу не прополить, хіба ви занесете їй ту одробину мало приступного для неї сонця!

Вона це зробить з кафедри. А стіни розсуваються... Далекий-далекий, забутий усіма глухий хутірець Ведмежий проступає з її тихих, урочистих слів з хатами й обідраними стріхами, з безземельними злидарями та блакитною далечинню!.. Мліє над степом майже осіннє сонце, ремигають у повітці голодні воли, суха колюча стерня позоставалася на голих полях... І матір Килина, старенька й неграмотна, порається у дворі і маже віхтем облуплені стіни.

## V

Килина всюди тримається своєї лінії. Де треба — бореться з меншовиками, бундівцями, есерами, бореться і стоїть непохитно, якої б тактики не трималися вороги...

Що ж робить?! Картати, так картати всіх, а не кого-небудь одного!..

От і тут, посеред великої юрби робітниць тютюнової фабрики на мітингу, її голос звучить спокійно, але ж як впевнено!!! «Єдиний шлях до панування справедливості на світі — це комунізм. Не вірте есерам: вони вже раз обманули наше довір'я. Не вірте націоналістам: окрім шовіністичного дурману, нічого в них не знайдете...» І робітниці уважно-уважно слухають її слів. Їм уже близькі ті слова!.. Вже нікого більше не дивує слово «шовінізм», наприклад. Вже всі — по стороні бесідниці!..

Довго лунають промови, заклики, гасла... Аж ось мітинг закінчено. Всі виходять на вулицю, де танцюють і крутяться білі сніжинки. Надворі — зима...

Запорошена снігом Килина, вся гаряча від попередньої промови, спішить кудись вулицею, завинувшись в теплий платок...

А сніжинки крутяться і крутяться... Такі милі, чисті, прості, як її душа!..

Куди вона йде? Пощо квапиться? Чом горять і світаються в неї очі?..

Все далі і далі, далі і далі якимось довгим бульваром, де на краю — залізниця та крута міська гора...

Ось на горі заманячила перед нею висока біла будівля на три поверхи. Вікна з ґратами. Це ж — тюрма.

Килина спішним кроком прямує до неї. Підійшла до воріт, показала картку. Впустили. Зникла за брамою...

Перед нею довгий коридор, в кінці — прийомна.

Килина вже в ній. Уздовж кімнати — прилавок чи загорожа якась, за нею солдати, двері, з яких виводять арештованих у сірих халатах, іноді й без них... Усе навколо якесь «казенне», убоге, навіть ґрати у вікні виглядають офіційно.

Килина жде. Вона знає, що в глибині, за цим муром, тримають стару есерку; Килина прохає її привести. Стара все «воює», її діяльність в масах не можна було припустити ніяк, інакше б вона розпропагувала б все і вся...

Її приводять. Обіч стоять два червоноармійці. Худа, зморщена, з сивим волоссям, але з фанатичним зором і сумовитими очима. Не знає, до кого ведуть!.. Намагається тепер пізнати і теж не знає: незнайома якась, завенена у платок. Ще молода...

— Хто ви?

— Я?..— Килина лагідно посміхається і ніжно дивиться на неї.— Я — Килина!

На обличчі есерки з'являється подив, бо що говорить їй це ім'я?!

— Комуністка,— тихо додає незнайома.

— Ко-му-ністка?!.. Що вам треба від мене?!..

Очі арештантки набирають виразу недовір'я і майже гніву...

Килина стоїть перед нею лагідна, але чужа... Вона в своєму платку має такий вигляд, що йде якимось понад життям: ось прийшла, і перед нею відчинилися всі двері, розступилися всі люди, мов перед якоюсь вищою істотою! Сказала слово — і всі упередження щезли, зникли! Зробила рукою рух — і вам здалося, що маркітантка на полі битви хоче подати вам цілющу воду... І людина ладна припасти до її руки, мов до одинокого якоря славіння!..

Так самотньо стоїть вона серед життя, як пам'ятник «Щасливого Принца» в Оскара Уайльда,— пам'ятник, що вночі роздавав бідним людям то сапфіри своїх очей, то золото з перснів на руці, то рубіни зболілого серця! Так і вона!..

— Я прийшла вам сказати, товаришко,— говорить вона спокійно ув'язненій есерці,— що вас вирішили незабаром випустити з тюрми, бо такі люди, як ви — то чесні вороги і з ними не страшно стрінутися в полі! Ось і все...

Обличчя есерки трохи прояснюється. Але дуже-дуже помалу... Що ж, може, не всі люди — однакові, може, ще є на світі хтось, кому можна справді довіряти?.. Есерка як робітниця далеких-далеких, наївніших часів за наші, безперечно, має в душі нахил до певного ідеалізму взагалі й ладна добачати в Килині щось одмінне від загального типу людей на цей раз... Та й чому б вона мала не вірити людині, що прийшла навмисне в тюрму ради неї, незнайомої, на те тільки, щоб принести їй радісну вість про свободу?!.. Чому?!

Між тим надзиратель уважно поглядає на годинник...

— П'ять хвилин промайнуло. Відведіть до камери арештовану. Вибачте...— звертається він до Килини.— Законний строк побачення скінчився...

Килина вмирає на сухоти та з гострого запалення легенів: надто зловживала вона своєю енергією, своїм здоров'ям і молодими силами!..

Білі стіни лікарні слухають гарячкові химери хворої уяви, а з ними слухає їх і подруга — Роза, що ночує коло неї... Місяць-молодик, весняний і гарний, дивиться на ліжко Килини, нагадуючи працю на фронті. Він непокоїть її, вона схвачується з подушки, простяга до нього руки і щось мурмочить. Роза тривожно вслухається в її мурмотіння.

— Це — не я... не я... Я сама з села... Чорноземна сила сидить в мені... Ой, пече!.. Коли я казала стріляти по таких, як оцей юнак, то теж була моя місія... Місія... Я покликана... Як?!.. Ви всі тут? Хто ж вас, Усте, привіз удвох з Вівдею?.. Але я забула, що ви вчитесь... книжки треба купити... неодмінно-неодмінно купити...

Входить лікар. Він давно знає Килину, її діяльність, її вдачу і поверх окулярів страшенно уважно дивиться на хвору чисто батьківським зором, з надзвичайною ніжністю. При вході його вражає зміна, що зайшла в її виду. Глибокі чорні тіні лягли під очима, колір обличчя набрав землистого відтінку, руки схудли до повної прозорості, і тільки зір страшенно горить і виблискує, мов у зацькованого вовка. Часом цей зір зупиняється з жахом на стіні, розширюється до крайньої можливості, а далі знов заглиблюється в себе, немов пригасає.

Лікар нахиляється до Рози і шепче виразно:

— Цілком безнадійно! Чи в неї є мати?..

Роза мовчки підтакує головою й тихо додає:

— На селі... Далеко...

— Випишіть швидше!..

Роза відчуває, що мимо її волі з її очей мов потік прорвався, і зненацька рікою ринули сльози... Вона риде і зовсім не може стримати тих ридань... Що ж це справді таке?! Завіщо доля однімає у неї найдорожчу істоту? Хіба багато на світі таких, як Килина, — її мила, дорога, сонячна Килина!.. Через що ж невблаганна смерть саме її обирає собі за жертву?.. Хіба на те, щоб її, Розу, zostавити самою посеред життя?!

Та й потім... Що таке смерть? Чим вона так боїться тих, хто застається? О, безперечно, пріркою тієї байдужості, що зразу ж оточує образ утраченої людини... Лю-

дина вмерла, а все навколо лишається таке саме, як і було... Так, як і раніш, вулицею йдуть люди, світить сонце, бігають собаки, котять автомобілі, а людини нема... І це слово доводить не тільки до розпуки, а впрост до божевілля: не-ма! Що це значить «нема»? І куди людина ділась?.. А пройде рік-два, то й зовсім вона щезне з думок заклопотаних своїми справами людей-егоїстів... О ні! Роза не хоче, щоб так було з її Килиною...

Тим часом Килині здається, що сама вона — юнак, повний сил, покликаний до боротьби, і вона все говорить у мужеськім роді: ось я прийшов... Еге ж, запевняю вас, я такий вояка, що ніхто мене не подолає!.. Ви не вірите? Нас багато козаків з села... Ми — сестер своїх... Бачите, які на мені чоботи? І річку перебрести можна.

Потім вона знов переходить на жіночі слова:

— Я ж вам казала, що місяць у небі світло несе. А я — втілена війна... Я ніколи не погоджуся з місяцем... Він — лагідний... Не те... не те... зовсім не те потрібно... Хіба я для себе?.. А як ви мене арештуєте, що станеться з сестрами?.. Пустіть на трибуну... це будь-що треба сказати... Чи чуєте?.. Я не докінчила, не докінчила, не докінчила...

Килина підводиться наполовину в ліжку, простягає вперед руки мовби для того, щоб говорити, хапає ротом повітря, але раптом поточується і пада. На губах проступає кров.

І це все так просто-просто: замовкло серце... Гарячкові слова, хвилювання, примари, а тут раптом все втихло, скінчилося!.. Мовби за п'ять хвилин перед тим ніхто не хвилювався, ніхто не мучився в обіймах нестерпучо болячих і настирливих суперечностей...

## VII

Тиждень по смерті Килини. В просторій залі з височенними вікнами і електрикою — естрада. На ній — червоні прапори притулено до стінки, столик для президії, кафедра для промовців і рояль з правого боку. Вшановують пам'ять Килини... Публіки багато, але кого, звідки — не знати... Двоє підлітків із профшколи крутяться на своїх стільцях. Він і вона. Сміються, розмовляють. Комсомолка літ шістнадцяти в червоній хустці з єврейським типом і пишними кучерями під хустиною проходить впевненим кроком на своє місце. Кривий на одну ногу промовець у блузі, з портфелем у руці шкандибає

в 16-й ряд. Патлатий декоратор зали крутиться перед естрадою. І безліч усякого жіноцтва, сіренького на вигляд і невідомого з фаху, наповняють залу. Всі вони не знають Килини, всім вона — чужа і далека... Аж ось виходить Роза й веде під руку досить стару сухорляву селянку в великому теплому платку. Зморшки порили це нужденне обличчя, мужицькі чоботи, що на жінці, гупають по паркету зали і вся постать справляє таке враження, ніби місце їй зовсім не тут, а там десь далеко-далеко коло ріллі... Це — матір Килини. Вони проходять у III ряд і сідають удвох коло стінки.

Почалися промови. На кафедрі промовець, огрядний, високий, в європейській тужурці, з орлячим виглядом і надзвичайно грімким голосом. Говорить про Килину, в яких робітничих районах столиці вона працювала, про її виступи на партійних зборах та по клубах, про те, які важливі доручення давались їй, і закінчує свою промову плакатними гаслами й вигуками. Але холодом віє від нього!.. Серця немає в його словах...

Далі виходить на кафедру шепелявий студент в окулярах. Сюсюкає довго й нудно про роль взагалі всякої непересічної жінки з вищою освітою на життєвім шляху і подає якісь спомини про Килину-студентку. Його реферат ще нудніший, і Роза, що слухає його, ставить собі питання: «А хто ж скаже про справжню Килину, а не сфальшовану, про її сердечний голос, про очі, що світились любов'ю, про сонце, що з ним підходила вона до людей?! Ніхто, ніхто?.. І от в її уяві встає Килина... Ось вона слухає музику, очі сяють захопленням, на устах тремтить усміх, і внутрішнє її «я» світиться на обличчі.

Шепелявий скінчив, і натомість кулею виліта на естраду артистка драматичного театру.

Вихраста голова, мініатюрна постать і хлоп'ячий голос: «Двенадцять» Блока!» — безапеляційно заявляє вона і чита, бойко одрубуючи слова й рядки і потряхуючи своїми чорними, як вороняче крило, кучерями... Щось розпатлане, таке ж вихрасте, як її волосся, чується в її читанні. Нахабно вихляються сюди-туди слова, якимось надто весело й розгнуздано супроти сумовитого факту Килининої смерті...

У тебе на шее, Катя,  
Шрам не зажив от ножа,  
У тебе под грудью, Катя,  
Та царапина свежа!

Эх, эх, попляши,  
Больно ножки хороши!..  
Гетры серые носила,  
Шоколад Миньон жрала,  
С юнкером гулять ходила,  
С солдатом теперь пошла?  
Эх, эх, согрешил!  
Будет легче для души!

Роза слухає ці рядки, і на її обличчі виразно проступає подив. Болісно робиться на душі за пам'ять Килини...

Роза скоса дивиться на Килинину матір, і фарба ніяковості залива їй шоки рум'янцем. Але матір Килини сидить спокійно, і з виразу очей видко, як вона чи заду-малася про смерть доньки, чи гадає про якісь інші спра-ви, бо на зморщеному виду написано повну байдужість... Мовби це її не обходило...

Далі ще йде вокальний відділ, і вечірка закінчується.

Роза й Килинина матір приходять додому. Роза живе в невеличкій кімнатці дому-комуни, і на цей день випи-сала з Ведмежого до себе цю осиротілу стару... Вечірка не задовольнила Розі, але їй хотілося показати старій матері Килини, що так багато-багато оśвічених людей знають і шанують Килину, показати цю врочисту обста-нову — червоні стяги, кафедру, гірлянди, і що згадка про Килинину діяльність житиме ще довго поміж людьми... Це — щоб вона не плакала!.. Розі хочеться довідатись від старої, яке вечірка на неї зробила враження. Але стара мовчить і тільки розгублено водить очима по хаті, мовби шукає чогось.

— Може, вам чогось треба, голубонько?— ласкаво за-питує в неї Роза.— Ось ми зараз самовара настановимо, чаю нап'ємося, а ви мені розкажете, чи подобався вам вечір.

Стара довго вагається, чи їй сказати щось Розі, чи ні, а далі задумано питає:

— Де Килинині чоботи?..

Роза не розуміє відразу...

— Що?..— перепитує вона, гадаючи, що помилилася...

— Чоботи, кажу, чоботи...— повторює стара.— Ті, що по Килині zostались. Адже ж я по них сюди їхала!

## ХОЛОДНІ ОЧІ

Не знаю, чом у неї були такі холодні очі... Завше мовчазна, в своїм сіренькім убранні гімназистки восьмого класу, вона з книжками, перев'язаними ремінцем, уходила сама, без подруг, і зезала в сірій млі брудної вулиці...

Коротке волосся на голові, нежіночі рухи, бліде обличчя, неприваблюючий кирпатий ніс, як картопля,— такою я довго зустрічала Кригину, приходячи викладати свою науку «мишеняткам»...

Що ж, ніби казали її спокійні очі, я знаю, що в житті на мене не чекають не квіти, не пишні троянди...

Особистого щастя вона не сподівалась, але чи бажала його? Невідомо...

Може, навіть і плакала потай, відчуваючи потребу молодого серця. З дитячих літ вона вийшла, перейшла вже щасливі ті роки...

І, скінчивши гімназію, загубилась в сірій юрбі людській...

---

Через кілька літ одна моя подруга-лікарка зустріла мене на вулиці.

— А в мене лежить ваша Кригина...

— Кригина? Хто се?..

Я зовсім не могла пригадати тії людини...

— Адже ти знаєш, що я працюю в тюремній лікарні, а Кригину, певно, собі пригадаєш, бо ти зустрічала її на учительстві.

Мені зненацька пригадалися «холодні очі» в сіренькій одежі і зустрічі з ними колись в гімназії, потім одного разу на збірці...

— Так як же...

— Та бачиш, була в тюрмі голодовка. Після неї кількох страйкарів і побито, Кригину дуже... Йй так тяжко прийшлося тепер... Умирає...

...Так от що казали ті нерозгадані, холодні, мовчазні очі.

8.XII.1907



## ЗРАДНИК

(Малий фейлетон)

Тихо в кабінеті директора... Тільки чути здалеку, як гімназійний хор під супроводом батюшки вчить похоронні співи...

Учитель Скориков мовчки дивиться на папір, який тримає в руках його начальник, і ніяково відчуває себе...

Щось проймаюче, важке нібито зависло в душному повітрі гімназійної кімнати і крутиться, і витає над головою молодого педагога... Якісь нез'ясовані почування, давнії спогади і ні на чім не засновані уривки якоїсь непевної надії ворухнуться на дні душі... А довкола, як і перше, тихо...

— Пане вчителю,— несподівано чує він над собою зимовий голос.— Чи зрікаєтеся Ви Ваших попередніх переконань, Вашого неслухнянства і змагань впливати на молодь?..

Скориков здригається і мовчить... Уста його посиніли і непомітно ворухнуться, намагаючись щось вимовити... Очі нервово блимають і розширилися до останньої можливості. Внутрішнє тремтіння обхопило його...

«Зрікаюся...» — шепче він остільки тихо, що директор не має змоги зрозуміти його відповіді. Стара хвора мати ввижається і передстає хворобливій уяві юнака, і в цей момент нема такого вчинку, нема тієї жертви, що він би для неї не зробив, що він би їй не приніс... Вона простягає до нього свої жовті, зморщені руки і теж мовчить, як тиша цього темного, непривітного кабінету, лише очі, ці мовчазні, благаючі очі, що світять йому повсякчас і усюди...

«Зрікаюся»,— повторює він голосніше, але відчуває, як сльози образи нагло підступають йому, як щось зненацька стискає його глотку і душить, і душить, і душить, мов злодій уночі...

«Зрікаюся»,— пролунало під стелею, і разом з усіх боків, з кожного самого меншого темного куточка великої кімнати щось повиходило, повилазило, несамовито зареготалося і, побравшись за руки, пустилося в божевільний, не маючий кінця-краю тріумфальний танок.

Скориков раптом підвівся, захитався і, як сніг, повалився додолу. Його піднято непритомного, потім одвезено додому і на другий день приміщено в лікарню для божевільних...

Що таке молодість?.. Се — необачний привабний метелик, котрого часом схопить за крильця життя, зіпсує, понівечить й кине в безодню забуття... Се — весна, що сама не знає, як відходить, як заміняється розквітлим літом, що не бачить наближення суворої осені!..

...Й чогось мені так сумно думати про молодість!

У ніжних присмерках весняного кримського вечора тихо мліють вже сонні гори... Високий кипарис мовчки стоїть над піврозваленим домом. Мляво схиляють смережки над сірим забутим камінням свої темні-темні, ніби зажурені, віти. Й мовчать уперто, як провалля кістяка, повибивані шиби старезних вікон.

Тиша панує кругом. Над долиною згасають останні відблиски минулого сонця. Останні хмари спішать пригорнутися до поважного лона гір. Все шукає захисту.

...Й ось ще мент, один, другий, і щось сколихнуло цю тишу вечірню й щось нагадало пекучий день. Зазвучали дзвіночки, розсипались по долині веселі звуки, забриніли, закрутились в повітрі молоді голоси, й ціла громада в легких лозових візочках підкотила до порожнього ганку.

Старий панський будинок ожив. Кипариси неначе здригнулись, неначе похитали головами на знак привіту й знов витяглись спокійні, непорушні, якісь загадкові... У вікнах заблимали вогники, на кам'яних східцях розсілася молодіж, по забутих стежках забігали діти...

Стрункий кучерявий панич Вова запропонував товариству розповісти казку.

— Тут жили італійці,— почав він.— Вродливі й хороші, з чудовою мелодійною мовою. Й так само, як на нас, дивились й тоді на них зорі крізь різнобарвні шиби оцієї веранди. Було їх три брати. Один був — поет, другий — стрілець, а третій — музика. Цей грав на скрипці. Літніми місячними ночами чули татари з околиць чарівні звуки, що вабили їх до панського будинку. Ті звуки ридали, як плаче гірська річка, що шукає далекого синього моря, що тужить за ним уночі, як за своїм милим. І ось на ту мелодію, мов метелик на світло, прийшла колись крадькома попід вікна молода татарка. Поет бачив її: на тлі поснулого парку промайнула жіноча тінь під білою чадрою. З вікна свого запримітив він очі, такі, як бувають тільки у диких кіз. Але прийшла ця татарка не

для нього. Лише скрипка брата вабила її. А він, як поет, назвав цю чужинку своєю Беатріче й зажурився за нею, як місяць, що сумує за чарівницею-пінією на Isola Bella. А вона приходила щодня слухати свого музику. Одного разу, як плакала скрипка, хтось ніби захлипав під вікном. Мистець кинувсь до вікна й спіймав її. Се була гірська дикунка, що вміла балакати тільки по-своєму. Злякані очі дивились сумно, вони були заплакані. Й він закохався в неї. А татари довідались про це...

Старий батько дикунки наміривсь помститись на тих італійцях.

Пізно-пізно восени, коли трава в горах жовкне, а в щілинах скель гуляє вночі вітер, татари зробили облогу: музику вбили, пташку зі свого аула впіймали в тій же хаті, а середній брат, стрілець, обороняючи себе й старшого брата, застрелив татарина-месника з його дочкою. Й подалися згодом обидва брати до себе в далеку Італію. Кажуть, що буцімто поет там й вмер з невимовного жалю, а середній, може, ще й досі по світу тиняється... Батька ж, дочку й музику поховано недалеко від дому, в тім місці, де темні мовчазні кипариси скупчились над сірим камінням журливою сім'єю!..

— Ну, годі, годі, оповідачу! Це наганяє сум,— скричали слухачі.— Ходітьте лишень по долині на прохід, а панну Ланевську попросимо залишитися тут, аби приготувати нам чай, закуску й інші вельми смачні й необхідні для нас речі.

Й з гомоном і з реготом молоде товариство вирушило в похід.

Зосталась коло будинку сама лише Ланевська. Це була вчителька польського походження, що навчала молодь музиці, а разом з тим піклувалася про домашнє хазяйство й змушена була через те здебільшого zostаватися на самоті під час подорожей, впоряджених дітьми. Коли всі пішли, вона звеліла сторожу, що жив у маєтку, принести з його хати стіл, ослін та подати самовар, а як оце все було зроблено, почала налагоджувати чай.

Небо було зовсім темне. Ясні зорі дивились з-за хмар, їх лагідне світло немов казало щось глибоке-глибоке до тихих долин, до потемнілих гір. І це «щось» було незрозуміле й дихало божеським спокоєм і всепрощенням.

Впоравшись, панна Ланевська, струнка, але немолода вже особа (їй минуло 39 літ), заспокоїлась й, стомлена, сіла на окремих стілець, принесений сторожем. Вона

замислилась. Її темна постать ледве вирізувалась на тлі ночі. Запашні кримські трави мліли в долині під очима зір. Кипариси мовчали, дикі яблуні й миндалі гнули віття додолу. Все німувало. Її ніхто не дивився на ніжний силует самотньої людини. А вона втопила очі в той бік, де пірнуло в темінь веселе товариство. Вона з його оповіданням, пара молодят, які щойно побрались, стрибунчики-діти й взагалі вся молодь... Це оповідання, як це не смішно, нагадало їй колишню власну любов. Та не до гарного італійця, звичайно, й не до скрипача, а до простісінького професора-піаніста, в родині котрого вона жила за вчительку. Їй було тоді всього 20 літ. Як метелик або та дикунка-татарка, тяглась вона душею до музики, поривалась до світла. Хотіла жити. Серцем жити, як каже Шевченко. І... опалила крила. Професору було 35. Він був зрадив жінці для неї. А та була така прозаїчна. Це був повний профан в музиці. Хіба ж міг він її любити?! А вчителька в свої 20 літ... о, як хвилювала її душу його чудова гра! Як поривала вона її в невідомі світи, як підносила вгору! І вона залюбилася в нього. Любов їх тривала недовго. Як це часто буває з творцями художніх цінностей, він за деякий час захопився чимсь іншим, а до неї збайдужів. Та й що була вона? Красуня? Ні! Беатріче? Ні... А лише проста Fräulein в заможному домі, така, що не змогла ніколи забути свого професора... Вона посміхнулась...

Тільки чомсь не вдається їй збагнути ось чого: чом це життя поставило її в такі умови, що не змогла вона стати товаришкою для професора, товаришкою в мистецтві... Чом не судилось їй бути музою його?.. А чом довелося носити назву «вчительки» й бути не товаришем, а нічим, чимсь нікчемним, пониженим, забутим!.. Чому та — інша, мала право zostаватись коло нього навіки, та, що не розумілась на музиці, що не опалила собі крил, та — щаслива й прозаїчна жінчина!.. Чому їй, Ланевській, не дано щастя на землі?..

А зорі дивилися на неї. Й здавалось, що невимовний жаль світиться в її очах. Тиша все панувала кругом, все огортала Ланевську темна кримська ніч...

Аж ось наново рух завис у повітрі й прорізали вечір молоді голоси. Се поверталось товариство. Першим виринув з п'їтьми кучерявий Вова. Він розмахував брилем і кричав: «На абордаж!!!» — й з наскоку вся молодь сідала за стіл, на котрому засвітили вже два ліхтарі...

Всі сміялися, жартували, й тільки Ланевська нерухомо трималась осторонь, ніби забула, що їй треба господарювати, й все не виходила з тієї задуми.

Аж ось Вова щось придумав. Він перестав галасувати, на щось націлився й ударив з розмаху брилем по столу.

За хвилину між його пальцями вже тріпотів крильцями прегарний метелик. Ланевська стрепенулась.

— Що ти робиш?! — скричала вона.

— Що-о?..— протяг і засміявся лукавий Вова.— А от метелика...

Й з тими словами він, сміючись, просунув його у ліхтар на свічку й піджарив на огні.

— Вова!— майже простогнала Ланевська й несподівано для себе розридалась.

— Ах, що за сентиментальність! — відповів, сплеснувши руками, хуліган-панич.

...А кримська ніч змовчала на це й тільки подивилась на них глибоко-глибоко своєю темінню, що оточувала їх, та зорі співчутливо й лагідно ще краще ясніли й сіяли в темній безодні неба. Ніби мовчки казали: оця плачуча жінка, може, й звідала всю красу небесних гармоній, а нікчемні, легковажні люди, що розбили її життя, чи ж обходять вони нас?!

Й так само, як за півгодини перед тим, мліли від їх зору запашні трави й мовчали загадково стрункі кипариси, що оточували піврозвалений дім.

1914

## ОТОРВАННЫЙ ОТ ПЛУГА

Дело было в конце осени 14-го года. Империалистическое наступление русских войск в Галиции находилось в самом разгаре. На Украину тысячами привозили австрийских пленных и среди них — массу украинцев-галичан. Немцы в первую очередь выставили под огонь именно их в надежде, что, с одной стороны, немецкие штыки, стоящие сзади, принудят непокорных энергичнее двигаться вперед против соотчичей, а с другой — что вид этого родственного русским народа заставит, быть может, противника не столь яростно обрушиваться на австрийскую армию. И тот, и другой расчет не оправдал-

ся. Следствием такой тактики явилась ненависть украинцев, как тех, так и этих, к немцам и принудительное взаимное истребление одними украинцами других украинцев. Некоторые из галицких полков не выдерживали испытания на братоубийство и целиком сдавались в плен...

В один из таких дней, когда в Харькове на эвакуационный пункт прибыло особенно много пленных, я отправилась в самую гущу их — в бывшее Пушкинское училище с целью раздать несчастным солдатам, находящимся на чужбине (галичанам, конечно), украинскую литературу, папиросы и почтовую бумагу.

Огромный зал эвакуационного пункта был весь загружен лежащими в соломе людьми в серо-голубых шинелях. Вид у всех был истомленный. Казалось, что, очутившись здесь, на полу, все эти солдаты ощутили полное блаженство, попав в место, находящееся вне обстрела, и вместе с тем огромная усталость их как-будто пришибла, сделала безвольными... Большинство лежащих тупо глядело перед собой, заложив обе руки под голову, иные перекидывались словами на самых разнообразных языках...

Количество моих приношений было слишком ограничено для того, чтобы раздавать их всем национальностям. Я искала галичан. Мне приходилось подходить к лежащим и спрашивать:

— Русин?

— Тиролер. Дейч. Итальянер... — получала я ответ по-немецки от этого скопища разных людей и наконец добралась до группы так называемых гуцулов (прикарпатцев).

Заслышав от меня родную речь, они все привстали и подошли ко мне. Я наскоро раздавала им книжечки и бумагу...

Вдруг какие-то громкие мужские всхлипывания раздались у меня за спиной. Я моментально обернулась и увидела нечто совершенно необъяснимое. Передо мной стоял среди серо-голубых шинелей почти пожилой крестьянин без шапки, в одежде хлебопашца, в свитке, под которой виднелась сорочка грубого крестьянского полотна и волосатая грудь... Он громко плакал, по грязному лицу катились на опущенные усы большие капли слез... Среди этих рыданий прорывались только слова: «Панно, панно, послушайте мене, панно...» Я совершенно остолбе-

нела: ну как мог попасть сюда едва одетый, мирный житель несчастной Галиции?

А крестьянин плакал такими редкими у мужчин слезами, что вызывал к себе величайшее сочувствие и участие...

Невольно я воскликнула:

— Але чого ж ви плачете?..

Он еще ближе придвинулся ко мне и, всхлипывая, проговорил:

— Мені... мені... мені приснилось... в мене повипадали зуби... А кажуть, як присниться таке, то... то... всі мої перемерли...

— Чого ж ви тут? — вырвалось у меня.

Он опять зарыдал:

— Землю орав (пахал), наскочило московське військо... Взяли... Повезли... Хоч як я просився...

Его всхлипания возобновились...

И вдруг мне стало больно и стыдно за все, что происходит... Нелепость людского повиновения и факт, что массы народные и до сих пор темны и даже плачут от глупого суеверия,— вдруг с очевидностью предстал перед моим сознанием. Я растерялась...

— Не плачте, не плачте, це — не так,— бессмысленно повторяла я, стараясь его утешить. А на душе было гадко и тревожно...

Когда же люди наконец поймут, что игнорировать каждую человеческую жизнь — это преступление, а тысячи жизней — непростительное самоубийство?.. Когда наконец не будет войн и понятий о границах «моего» и «твоего»? Скоро ли род весь людской спохватится и поймет, что только всемирное братское единение народов спасет жизнь и счастье каждой единицы в отдельности от безумного, кровавого, никому не понятного и бессмысленного, страшного, бесчеловечного кошмара?..





A decorative frame with a scalloped, wavy border, resembling a stylized oval or a label. It is centered at the top of the page.

**СТАТТИ,  
СПОГАДИ**

# ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ

## ТОГОЧАСНЕ Й НАШЕ

Сучасна українська суспільність має багато болючих питань, тим болючіших, тим прикріших, ніж в інших, що вона ще молода, дуже молода. Можна вважати, що ми на 40 літ молодші за росіян-москалів, бо вже з кінцем 60-х років почалася реакція проти нашого півдня й нас полишено без мови під той час, як у Московії се був повний розквіт легальних просвітніх і нелегальних політичних гуртків, що могли добре користуватись рідним словом. Скільки мав робочих бджіл московський нарід! А ми? І ще одно спричиняється болючості далеко більшій наших питань в порівнянні з питаннями наших сусідів: це що ми маємо невеличку в собі рису — нахил думати надто індивідуалістично там, де зі своїм «я» повинні б сховатися, і це на тім полі, де потрібне єднання, єднання й єднання!..

Перегортаю сторінки щоденника діячки 60—70-х років і бачу між російською суспільністю те саме, що лише тепер на іншому полі хвилює нас. Ось напади критики на Тургенева, сліпе й світове туподумство людське, з одного боку, й захоплення читачів сим письменником — з другого... Ось питання про рецидиви неграмотності в школі й думка Глеба Успенського з приводу того, що люди не знають, як їм далі керувати народною освітою... Ось Достоевський каже про «общину» й егоїзм національний... Ось запитування Тургенева про Україну, й сердечний жаль нині охоплює нас, що відтоді ще й досі вкраїнство в політичному розвитку своєму (та навіть і культурному) зосталося майже в тому самому стані, як і було в ту добу... Тоді мимохіть спадає на думку питання: чому наша суспільність дала себе так скрутити, чом не з'явилося в ній міцнішого духу обурення й ініціативи (включаєм, однак, звідси ненависть до поступовців-росіян!)..

Адже, окрім права ледве животіти двом-трьом часописам та вісникам, ми нічого не досягли протягом 40—50-ти літ (з епохи 60-х та 70-х рр.). Продивляєшся історію, всі життєві факти і приходиш до думки, що зовсім нема чо-

го дивуватись ігноруванню нас як національності (не кажучи вже як культурної нації). Це — зрозуміла з боку наших сусідів річ з огляду на здобутки української народності, яких аж надто ще мало для того, щоб їх помітили (принаймні на Україні Російській). Дехто, правда, помічає нас, але ці «дехто» не належать до поступових верств. Читаючи записки людей кінця 60-х і початку 70-х років, бачиш, що в 70-х роках Достоевський палав гнівом проти нестачі національного егоїзму серед земляків своїх, дізнаєшся, що вже тоді Тургенев своїми розпитуваннями виявив мимохіть повну свідомість у поглядах на те, якою з культурного боку повинна бути відроджена сторона, властиво Україна... І дай бог, щоб нині частенько не доводилось нам цього пояснити своїм же громадянам!..

З тих усіх причин хочеться поділитися з читачами миттєвою і запитатися: чому в нашій проповіді самовідродження запалюємось ми обуренням проти сих, що нас не визнають за життєздатних чи вартих уваги, коли ми почасти самі в тому винні з огляду на млявість нашу, на те, що рух український в Росії зостався наскрізь культурницьким і не придбав відтінку політичного. Чому?..

Візьміть хоч би й таке: чи стало б в українців духу бойкотувати не свої школи, як се часом роблять поляки? Звичайно, ні; чому ж, однак, тільки ми не можемо, а сусіди можуть: мають ініціативу се робити? А ті сусіди в однакових з нами обставинах (зовнішніх).

Наведемо минуле, що може нас вельми зацікавити. Адже в ньому стільки повчального, так багато принципіальних питань, що однаково інтересні для всіх.

Подаємо переклад (з московського) щоденника Х. Д. Алчевської, написаного року 1876-го, й листів до неї Тургенева, Успенського й інш. Раніше ніж приступитися до сих матеріалів, зазначимо вкоротці, хто така авторка записок. Пані Х. Д. Алчевська купчила коло себе в ту добу в Харкові багатьох свідомих українців, з якими вона вперше зустрілася в чоловіка свого Олексія Алчевського (пізніше — промисловця, що дбав про піднесення торгівлі й металургії і ріжних заробітків для української людності). Отже, й Х. Д. Алчевська й чоловік її були пройняті національними ідеями й стежили за розвитком духових інтересів на півдні Росії. Значна частина широкого загалу брала тоді участь у просвітньому пореформеному рухові; одушевлялася ним і Алчевська,

що в зв'язку з цілою низкою шкільних питань увійшла в стосунки з діячами того часу як українськими, так і московськими. Знайома вона була з Кулішем, Рильським, професором Пулюєм і інш., і цілком натурально, що при зустрічі з Тургенєвим і Достоевським найбільше, що цікавило її, се — погляд їх на питання національні.. До того ж мала вона нагоду пізнати раніше й декого з польських патріотів, що зачудували її сталістю своїх переконань і відповідною національним інтересам поведінкою. Вони всюди вживали лише своєї мови, не виключаючи й родини, яка наскрізь була польська, й поривали інших ставитися уважно до своїх вимагань. В перших недільних школах (ще перед заснуванням своєї власної) вчила Х. Д. Алчевська анальфabetів по «грамотці» Куліша, як потім і в своїй «шкільці», що нишком існувала під час закриття усіх шкіл... Ось що було нею в щоденнику 76-го року про зустріч з Достоевським та Тургенєвим занотовано:

*«20-го травня 1876 р.*

Переді мною стояла людина, каже Х. Д. А., не дуже велика на зріст, вельми змарніла й недбало одягнута. Я б не назвала цього добродія старим, ні! В нього не було навіть сивого волосся, але ви б ніяк не вгадали б, скільки йому літ; дивлячись на це обличчя страдника, на заглублені, згаслі невеличкі очі, на глибокі зморшки, що ніби мали кожна свою біографію, з певністю можна, однак, було визнати, що ся людина перетерпіла безліч страждань...

Як сиділи ми вже спокійно в вітальні, почав він говорити тихим, слабеньким голосом, а я дивилася на нього й нишком думала: «Де в сьому слабому, кволому тілі криється той великий талант, що так захоплює всіх його читачів? де той вогонь? де тонкий психологічний аналіз?.. І хто зміг би мене запевнити, що переді мною власне автор «Преступления и наказания», «Подростка» й т. п.?»

Але разом з тим, чим довше я його слухала, чим одвертіше він далі говорив про брак сталих переконань у суспільстві, про секти в Петербурзі, про свій страх перед тим, що, може, коли-небудь він перестане розуміти молоде покоління,— тим мені все більше й виразніше здавалося, що переді мною зовсім не людина: хіба всі ті

люди, котрих я знаю, — такі?.. Всі вони якісь матеріалістичні, не дуже складні, реальні... а тут, переді мною — самий дух, незримий, міцний і почасти незрозумілий...

*25-го травня 1876 р.*

Сьогодні я відважилася бути в Достоевського. Розповіла йому про своє життя в Харкові й про відношення суспільства до мене. Потім балачка перейшла на інші теми.

Між іншим, зрештою, виявилася нетолерантність Достоевського до чужих поглядів у суперечці.

Коли розмова випадково доторкнулася національного питання, він зненацька розпалився й заговорив у роздраженному тоні: «Самий тільки великорос чесно дивиться на всі народності, без ніякої злоби й упередження, під той час як українець, наприклад, не може віднести до великороса інакше, як тільки з ворожнечею. Ви кажете, що на Україні існує в кожного незалежність у душі й у звичаях, що жонатий син у господарстві виділяється на окреме хазяйство, що на жінок не дивляться як на худобу, що навіть вона орудує всім у хаті... Що ж тут доброго можна знайти? Одружується син, відокремлюється й одразу робиться усім іншим ворогом; хазяйство ділиться, інтереси йдуть ріжними стежками, от вам і початок занепаду. Тоді як великоруська родина таїть у собі «общинний принцип». Що за лихо добачаєте ви в тому, що найстаршого усі шанують? Се — не є деспот, він для молодших у собі втіляє ідеал, не через те, що він володар, а через те, що він виповняє місію, яку йому призначила сама природа, й решта членів підлягає його волі природньо. Почувається спільність інтересів у всьому, поділ спільної праці, а замість того ви здатні вихваляти ворожнечу». Звичайно, слухаючи його, я знаходила, що нічого подібного до ворожнечі я не вихваляла, й тому також дуже гаряче заперечила йому, він же, все більше роздратовуючись, дійшов до цього нетолерантного висновку: «Нещодавно Пашков — сей відомий проповідник — захистив у себе в домі й оточив повним комфортом — кого б ви думали? — двох польок, випущених з тюрми!.. Чортзна-що: хіба мало росіян (великоросів) вішається з голоду, а тут приймати польок!!!» Я бачила, що Достоевський дійшов до такого роздраження, що з ним сперечатись більш не можна, й тому замовкла...

О другій годині до нас зайшов Тургенев. Мій чоловік стрів його гарячою балачкою про його твори. Великому письменникові зробилось ніби ніяково від цього. Він ухилився від тієї розмови і перевів її на тему про Україну. Взагалі, він потім кожен раз уникав балачки, якщо вона дотикалась його творчості.

Коли він почав говорити про Україну, в мене відразу з'явилась думка порівняти погляди на рідну нашу справу його й Достоевського. В голосі мого бесідника було стільки м'якості і ширості, що спочатку я була подумала, чи не належить він до прихильників українофільства.

«Я люблю Україну,— говорив Тургенев,— в ній, у піснях її, в її звичаях стільки є симпатичного; якщо не цим, то, певно, будучим літом я, мабуть, поїду на Україну і тоді конче заїду до Вас. Та, навіть і не бачивши її, я вже трохи потрудився на полі її літератури, перекладаючи оповідання Марка Вовчка. Лише ось що становить для мене поки що велике питання: чи здатна українська мова до дальшого розвитку? чому немає в ній жодного поважного наукового твору і навіть сам Шевченко писав свій щоденник по-великоруськи? \* Ось що збуджує в мене сумніви...» Після цього він почав розпитувати мене, чи на Україні в суспільстві вживають української мови, чи видаються нові книжки, чи вчать у школах по-нашому, змушуючи мене одверто в усім признаватися й таким чином себе самих зраджувати, ігнорувати рівночасно питання про утиски з боку уряду... \*\*

Він просидів у нас від другої до п'ятої, й розмова ставала чимраз простішою й приємнішою. Прощаючись, ми сказали, що виїдемо завтра. Він розлучався з нами до стрічі в Харкові.

Року 1878-го написав Іван Сергієвич до Х. Д. Алчевської з Парижа листа, в якому знаходимо маненьку цікаву увагу його про ігнорування, що він виявляє до критиків своїх, властиво — про своє відношення до них.

Критика, безперечно,— найкращий показник культурності нації: народжується свідомість національна, з'являється певний критерій — виникає й критика; й залежно від того, чи низько, чи високо можна оцінити критері-

\* Тобто літературною мовою московською. (Від перекладчиці).

\*\* Закон 76-го року тільки видавався 18—30-го травня, а ся балачка відбулась 31-го того місяця. (Від перекладчиці).

рій, доводиться й саму націю критикувати іноді гостро, іноді — ні... Якщо нація — малокультурна, то й критики, звичайно, дадуть пізнати свою некультурність. В московському народі в свій час існували (та й тепер ще є) люди, що зовсім некультурно лаяли Західну Європу й «західників», до яких зачисляли й Тургенева. Він, мовляти, зрадив Росії й її культурним інтересам, тому що оселився в Парижі, що твори його повні начебто небажаного європеїзму й т. ін. ...Тургенев не знати як реагував на сі обвинувачення, однак багатьом здавалося, що болюче, і тому Х. Д. Алчевська, що продивлялась такі критики, вважала потрібним з приводу їх налистувати до нього в іншому дусі. На оден з таких листів він одповів, що кидає зовсім писати, й пояснив, чому саме. Ось та його відповідь:

«Субота, 30-го/13-го березня 1878 року  
Paris, 50, rue de Douai.

Шановна Добродійко Х. Д.! Я дістав Вашого листа і справді не знаю, як відповісти Вам. Сей лист мене дуже зворушив. Вирази співчуття, яких він повен, такі яскраві, що мені залишається тільки дякувати за них.

Листи, подібні до Вашого, могли б навіть захитати мою рішучість у справі бажання кинути літературну діяльність... Але я перестаю нині писати не через те, що критики віднесли до мене надто неприхильно, а тому, що, живучи майже весь час за кордоном, я не маю можливості робити пильних і доскональних спостережень з російського життя, яке щороку стає все складнішим.

Але мені дуже відрадно бачити, що та моя посиљна діяльність все ж таки змогла викликати такий гарячий відгомін у російських серцях.

Прийміть же, Добродійко, вислови мого високого до Вас шанування разом з моею подякою й прихильністю до Вас.

Іван Тургенев»

Отже, письменник став тут вище критики. Не через неї занедбав він улюблене діло свого життя. ...В етиці відношення до цієї критики виявив Тургенев повну культурність, але разом і повне презирство своє до тих, хто себе вважав суддями... Се, мовляв, не варто уваги — ті напади,— вичитуємо ми з-поміж рядків його листа, з його заяви, що інша причина, а не ся — не критика, примушують його не працювати... Але етика відношення

критиків до письменника се — дві речі, цілком ріжні, очевидно. І під той час, як письменник собі здебільшого не дозволя знарушати правил культурності, критики часто-густо тратять свою рівновагу або впрост чіпають те, що зовсім не дотикається їх. Усім доста відомо, скільки прикостей вони Тургеневу робили за quasi-нелюбов до Росії, яку пояснювали особистими його симпатіями й відносинами. Про це довідуємося з записок тогочасників. Коли ж немає в життю письменника ніякого роману, що міг би дати тему для обговорення, то некультурність критиків шукає собі іншого виходу, іншої нагоди й засобу виявитись. Тоді вона виривається в формі легковажності або лайки чи нехтування чужих думок, чужих святощів, усього світогляду людини, світогляду не тільки творця-громадянина, але й читача-громадянина, прихильного до певних творів, до певних літературних форм. Се нехтування здебільшого виявляється не в тім факті, що хтось обороняє перед кимсь індивідуальні свої переконання й теорії і таким чином змушений, бува, заперечати словом супротивника, а в тім, що часто виявляється нетолерантність до письменника: мовляв,— се такий один, що має інший світогляд, ніж я, тож усі його думки й думки читачів, що з ним згоджуються,— нісенітниця, а сам він у своїй діяльності не заслуговує ніякої пошани.

Ще буває гірше, коли ця зневага до письменника чи до діяча не з'являється наслідком запевненості в справедливості тої чи іншої теорії, того чи іншого погляду, переконання в тім, що твір — художній або — не художній, а виникає якомось наче з вітру, без поважної мети й, головне, без причини, лише з необачності або бажання покепкувати; гірко, якщо сюди приплутуються не тільки малі, але й великі ймення задля досить нікчемної цілі... Це все — некультурність, що зраджує себе на кожному кроці, навіть у дрібницях. І тоді дрібниці, яких накупчується все більше та більше, зростають в таку гору дивовижних фактів, що мимохить запитуешся: звідки це все береться?! Чи то вплив російської дійсності, чи наслідки кріпацтва, що призвичаїло людей не поважати ні себе, ні інших? За зразком таких зневаг на адресу не абикого, а навіть самого Шевченка з боку його ж оборонців (зневаг, мабуть, несвідомих, але не випадкових) нам недалеко ходити. Колись потрібно було зазначити в часописі, що Шевченко не був знайомий з одним добродієм (з іронією на адресу, звичайно, не Тараса Григоровича, а того



добродія). Ну що простішого, здавалось би, як про це сказати: «Такий-то був ледве чи відомий Шевченкові» або «Шевченко з тим добродієм, певно, ніколи не мешкав в одній хаті»?.. Ні, критикові цього здалось аж надто мало; се не творило інтересу шкандалю; тут знадобилося піддати перцю своїм словам і задля того... зловжити іменем народного генія, щоб сказати двозначно і безглуздо про нього: «Шевченко і не жив, і не спав з ним» (з тим добродієм) \*, здається, досить цього зразка української культури! Чи не так, читачу?

Перейдемо тепер до світлих думок Глеба Успенського, висловлених ним в приватному листі, думок, що говорять нам про виховання людини, виховання душі і про обставини, які впливають на ту душу пізніше. Лист сей був написаний до Х. Д. Алчевської з нагоди скаржінь її на незадоволеність власною працею в школі й поза школою і з'являвся відповіддю на її листа. Ось він:

«Чудово», Н. Ж. Д., 4 березня 1885 року.

Шановна Добродійко!

В останніх рядках Вашого щоденника й Вашого листа відчув я щось таке, що змушує мене запідозрити в душі Вашій присутність деякої втоми чи сумнівів щодо продукційності Вашої праці. Якщо це дійсно так, то мені здається, що Ви помиляєтесь, шукаючи підтримання своєї діяльності в таких наслідках її, які б вповні очевидно переконували Вас в її пожиточності для інших. Навпаки, я гадаю, що «навіч» саме й не можна в результатах знайти задоволення й заспокоєння. Чого, наприклад, мусить коштувати хоч би сама тільки доля Ваших шкільниць після того, як вони кидають школу й починають жити серед всіляких випадковостей, і Ви не можете не думати, не турбуватись за цю долю: талановита, розумна дівчина на очах Ваших може опинитись в бозна-якому становищі, і Ви не зможете нічого вдіяти з тим, і подібних турбот, що мусять конче обтяжувати Ваші думки і котрих Ви за межами своєї школи не маєте змоги усунути,— назбереться в Вашому ділі бозна-скільки — ціла безліч, далеко більш принаймні, ніж тих «відрадных з'явищ», що можуть Вас підтримати. І доки інші громадські інституції услід за школою, що має в основі своїй

\* Див. число 172 «Ради» за 1910 рік, фейлетон під заголовком «З нашого життя». (Приміт. автора).

принцип повної відсутності навіть самої тіні фальшивого відношення до людини, не дістануть можливості також без фальші відноситись до дальшої долі людини, що залишає школу і входить в життя, доки, скажимо, в усіх земських і думських справах не з'явиться для совісної людини змоги робити чого-небудь зовсім простого й потрібного власне «для людини» — доти навряд чи можна сподіватись відрадних наслідків і в Вашому ділі. А при сучасному стані річей взагалі не можна навіть і передбачати, коли саме почнуть оживати ті інституції, що йдуть безпосередньо за школою.

Але з цього зовсім не виникає, що котра-небудь з добрих живих інституцій, що вже існує, мусить загинути тільки тому, що ця справа не має в життю відповідного собі продовження. Початки доброго в школі повинні мати собі подовшення в тій же самій школі... Книга Ваша — ось результат Вашої праці, і заспокоєння Ваше лише в тім, що цією книгою Ви внесли нові риси в шкільне діло. Але те, що Ви зробили, це разом — і початок, хороший, чудовий, і таке ж мусить він і подовшення собі мати в тій же школі.

Книга «Что читать народу?» вносить в російську народну школу насамперед нове у відносини вчителя та ученика, ставлячи їх у правдиве становище: відношення це зовсім не схоже взагалі на учительське до ученика, старшого до молодшого, того, котрий повчає, до навчаемого, — ні, то відносини товариські, заосновані на простому бажанні «охоче» задовольнити відповіддю ту людину, що мене про що-небудь питає. Друга дуже варта уваги риса, що відзначає Вашу школу, — се уважність до учениці як до людини; школа не змагається якомога швидше позбавитись її, навчивши ту людину писати, читати, лічити, рахувати і потім пустити її на всі чотири вітри, не звертаючи уваги на те, що в неї на душі і яке в неї душевне життя. Власне, тому, що це душевне життя людини не береться до уваги в нашій звичайній школі, — людина, що кинула її, майже на другий уже день забуває читати й писати. Між людиною і книжкою нема ніякого зв'язку, а саме цей зв'язок і є потрібний людині, що виходить «з учення», треба знати, «як жити» на світі... Наші сектанти, нарід, прості селяне люблять вчитися мерщій по-своєму, не по-шкільному, а вчать для того, щоб знати, як по правді, справедливо на світі жити, це — насамперед і т. ін...» (Тут ми дозволимо собі дещо про-

минути й подати лише закінчення листа). «...Якщо Ви подовшували б друкувати «Что читать народу» в формі журналу, періодично і змагалися б виробити план систематичного вчення, в котрому було б насамперед головне (для чого живе людина і як мусить жити), потім — додаток до цього найголовнішого — наука, наукові знання й відомості,— то праці самої жвавої й корисної знайшлось би для Вас дуже багато. В мене давно вже з'являлась думка здійснити цей програм, де б оповідання про селянську хату не мало б чомусь продовженням оповідання про зайця, услід за котрим також невідомо чому розмова йде про Христа й т. ін. А з першої ж сторінки торкалась би найважливішого — як свято жити (хоча б у формі якнайліпше написаної біографії та вчення Христа), а потім переходила б до дійсності і все, що в тій дійсності несвяте, змальовувала б у подробицях; багатий матеріал сільського життя, взятий з найкращих російських письменників, тут дуже допоміг би праці і намалював би таку картину, котра б яскраво довела, як тяжко й справді погано жити і як багато неправди. А потім би почалось усе, що можна доброго сказати про існуюче хороше: «община», про котру треба говорити в школі, й т. ін. І подібну книгу неодмінно треба написати й видати.

Вибачте мені за цей поспішний лист. Прийміть запевнення в найщирішому й високому до Вас поважанні.

*Глеб Успенський»*

З того часу, як було це написано, чимало літ перевернулось. І тільки тепер розпочато систематизоване наукове видання для народу майже з усіх галузей різних наук. Се — «Народна енциклопедія» (на московській мові) Харківського товариства грамотності. Досі ж, крім неї, існувала тільки збірка наукових статей з відділом літературним (між розділами біографічним, ботанічним, зоологічним та інш.), що носила заголовок «Книга взрослых». Отже, для українців ще на черзі стоїть питання про подібне суцільне видання для дорослого селянина й городянина, робітника й фахового. Видати таку книгу (до того ж з українськими літературними зразками) се — обов'язок української інтелігенції. Перед тією інтелігенцією стільки ще праці!..

Марнувати ж час на особисту полеміку, на самооборону, звертати увагу на дрібні з'явиська біжучого життя, що не дотикаються безпосередньо настирних кошмарів

сучасної історії, сучасних національних трагедій,— се те ж, що в таку добу бути гоголівським Іваном Івановичем або Іваном Никифоровичем, бути ростановським Шантклером, що не бачить далі меж свого двору. Треба визнати, що значна частина нашого суспільства не йде за ширими трудівниками нашого народу Грінченком, Доманицьким і інш., хоч і поважає їх на словах і вшанувала їх пам'ять; доводиться констатувати, що замість того, щоб ставати, як вони, до нагальної праці активно, непохитно й безпосередньо, не гаючись, те суспільство витрачає час на зовсім інше; воно начебто ніколи й не вміло йти не врозбрат, іти спільно до розвитку власної культури, не розрізаючи лав борців на підставі незадоволення чи то їх одежею, чи засобом цілити в ворога, чи належністю їх до «не свого кола»...

Цікавитись мистецтвом, літературою, життям — се річ природня, але присвячення безлічі газетярських і журнальних сторінок обговоренню якого-небудь другорядного явища (як-от в літературі яка-небудь поодинокі белетристична брошура, котрої, може, ніхто й не купує і про котру незабаром забудуть), то вже — річ незрозуміла і шкідлива в такі часи, коли

Не можна тратити і хвилини,  
Поки ще стогне темний брат.

Ті, що вважають себе діячами, потрібними народові, здавалось би, мусили б це розуміти, мусили б одрізнати все головне від неголовного, від другорядного або й зовсім не вартого уваги...

Читати критичну статтю буває тоді лише цікаво, коли ті, що критикують, вміють вибирати з літератури те, що дає нагоду не тільки зробити по перечитанні певні конклюдії про художність чи нехудожність твору, про те, чи є помилки й хиби у висловах, чи нема їх, але ж до того ще й можливість узагальнити ряд нових думок в ширші ідеї, які б могли робитися гаслом у житті читача, становитись потім на чолі філософічної теорії, робитись принципом для інших...

Для зразка наведемо тут один цікавий лист Володимира Короленка (до Х. Д. Алчевської), минаючи, однак, прізвища літераторів, про яких він пише, й замінюючи їх словами, що написані курсивом (прописсю). Ця критика, мабуть, буде інтересною, тому що вона торкає не зверхність літературного питання, а ту глибину його, котра

знаходить собі потім конкретне й консеквентне приложення в життю. Тут не знайдете літератської дріб'язкової формалістики, а побачите саме життя, самі питання життєвої етики й обговорення тих питань.

Ось уривки з того листа:

«Як не страчай життя Рокамболю \*, він все одно воскресне для нових лихих вчинків, так що якби ми навіть стовкли його в ступі, то, певно б, дно тієї ступи провалилося б і він вискочив би з неї до початку такої операції. Так само знали ми, читаючи в свій час повчаючі повісті, що добро візьме перевагу, і се не тому, що так буває в житті; ні, ми звикли, що так буває в авторів; ми, читаючи, побачили модло (шаблон), зрозуміли, як пишуться сі історії. Деякі письменники знали цю історію з «тріумфуючим добром» і уникали цього. Але вони забули, що ся річ тут не в формі, а в тім, що колишні дидактики і дидактики новіших часів підходили до змалювання життя з вузькою ідеєю, і ось, минувши лабети «пануючого добра й укараної неправди», вони все ж таки попали в шаблон. «Та з-поміж них усі каються» \*\*. Та й як же інакше? Їм потрібна перемога без опору,— отже, виходить, що треба так доконати порок цією нудною й шаблонною «добрістю», щоб він як не крутивсь, а не міг би втекти від того каяття. Інакше слухач подумає собі: «Якщо він, чортів син, не хоче каятись, так ну ж його буком, шах-рая!» Певна річ, що тут неабияк треба підсунути каяття. Прихильникам таких творів бук той, яким б'ють злодіїв, видається річчю гіршою від усякого пороку. Краще задушити батька, отруїти матір, переламати всі ребра дитині, аніж виявити опір. Тому коли такий проповідник злагоди починає почувати, що почуття читача привертаються до бука, то автор якомога швидше тягне злодіїв до каяття, гладить їх по голівці й легким батьківським штурханцем відпроваджує їх просто на небо; все це задля того, щоб вирятувати їх від зненависного й цілком заслуженого дубця, з котрим до цих захищаемих сотворинь рветься безпосереднє й здорове почуття ще не наведеного до резоньорства читача. І от одні починають сміятися, як сміємось ми з Рокамболя, інші ж зви-

---

\* Лубочна брошура «Пригоди Рокамболя». (Приміт. автора).

\*\* Се зауважили селяне з приводу однієї книжки. (Приміт. автора).

кають до шаблону, й фантазія їх починає бігти стежкою, до якої вона призвичаїлась так само, як у багатьох сентиментальних читачок. Пригадайте собі Марфіньку Гончарова, що не могла читати повісті, не підгледівши кінця: виходила добросердна дівиця заміж — вона читала, якщо ж не виходила — кидала книжку з великим незадоволенням. Як з оцим бути? А що ми, інтелігентні люди, зробили зі своїх шаблонів? Ми підійшли до них, розібрали нехитру махінацію лялькового театру дидактиків і показали глядачам затасканий шаблон. Публіка засміялася й на тім справу покінчили. Ми всі зрозуміли, що життя — ширше, що воно, може, й неподобне, як дехто думає, але в кожному разі — складне й не замикається в чотирьохкутний коробочок, як сухозлотниця й ляльки маріонеточного театру. З того часу літературний смак покращав, ми розлюбили підрізані алеї шаблонувої моралі й залюбки дивимось на молодий, з недоладно простягнутими дужими вітами дуб, якому ми даємо перевагу, порівнюючи його з красно підстриженою акацією. Правда, ми можемо тоді заблудити в лісі, але все ж таки краще, ніж вічне дитинство й прохідка в загоні під пильним доглядом дидактиків. В народній літературі нема літературної критики (тобто для самого народу), але ви бачите, що критика усна вже робить своє діло («там усі каються»). Шаблон уже витягнуто на світ божий і показано глядачам. «Вони небаром усі живцем на небо полізуть». В цій відозві селян про одну повість \* звучить, глузування з настрою, що виник завдяки вузькій дидактично-покаянній літературі. В оцих двох увагах — коротка, але повна критика...» Далі Короленко додає (ми скоротили трохи цього листа): «Залишається ще ось яке практичне питання: як же ж бути з оцими оповіданнями як з матеріалом для читання? Невже відкинути їх зовсім? Очевидно, вони — вузькі й роблять небажане вражіння... Мені здається, що можна запобігти цьому лихуві, змагаючись насамперед в цю атмосферу сухої дидактики влити свіжу течію не тенденційно художньої літератури для народу, що змальовувала б життя таким, яким воно є, і що давала б матеріал для самостійної й здорової думки без указівок резоньорства. А поки що ко-

---

\* З книги Х. Д. Алчевської «Что читать народу?» (Приміт. автора).

ристовати з того, що є, і повчення пересипати іншими матеріалами. Тоді вражіння стане хоч трохи поділене і фантазія не буде шаблоново стремитись завжди до каяття. А художній бік оповідання таки зробить своє...»

Ось критика, що зачіпає не дрібниці, не окремі вирази чи особисті самолюбства, а саме життя, самі принципи, однаково цікаві всім творцям, що мають ними при творчості керуватися, та цікава і для читачів, що по ній можуть виробити свій смак.

Ще багато, багато чому треба вчитися нам у сусідів наших. Се — не новина для українців, а проте... чи охоче наслідуюм ми по суті ідейним росіянам, наприклад? Прочитувати якого-небудь московського критика — це ще не є виявити свою культурність і наслідувати добрій діяльності, і часом ті, що кого-небудь цитують, в професійній етиці своїй становлять повну протилежність теоріям того, кого вони взяли за авторитет, за зразок, гідний наслідування. Ми, українці, ніби й пам'ятаємо заповіт Драгоманова студіювати російську літературу, визнавати її значення для нас, але разом з тим: чи провадиться на Україні в життя все те, що було використано теоретично зі зразків сусідньої культури, з усіх її галузей (чи буде то засіб дбання про просвіту народну, наприклад, чи якісь принципи публіцистики, чи досвід, набутий в боротьбі різних соціальних течій і т. ін.)? Чи позникали в нас дріб'язкові «літературні» суперечки завдяки тому, що ми читали й Белінського, й Писарева, й Михайловського *et tutti quanti*. Ні, ні, ті ймення хоч і знані панам-українцям, однак світогляд українського суспільства якийсь такий інертний, що всього того офіційного знаття, очевидно, не досить для того, щоб зрушити з місця застарілі думки й розуміння...

Обіч з тим знанням завше видніється свій власний ніс, український, що конкретно цілком інакше поводить, ніж йому його знаття велить, бо він хоче жити своїм «індивідуальним» (розумій — цілком особистим) розумом. Про єднання ж з іншими та ще, боронь боже, про наслідування чийсь добрим ідеям і не кажи йому — не послухає!.. Якщо ж до того нагадати такому «українцю» про те, що чиєсь панство — культурніше, ніж наш темний нарід, як про це згадував Куліш, то тебе ще й зрадником та ренегатом уславлять: зрадив, мовляв, демократичним ідеям, зрікся національної виключності...

І доки суспільство наше не схаменеться й не почне ставитися інакше до життя, доки воно не заглибить, не розширить, не споважнить свого національного критерію, доки не навчиться не бити прилюдно своїх же діячів по щоці й розуміти інших не з формального боку, офіційно й поверхово, а краще й змістовніше,— доти навряд чи посунемось ми наперед, навряд чи вийдемо з того зачарованого кола безсилля національного, в яке ми здавна вже так трагічно попали...

1910



## МУЖИЦЬКА ДИТИНА ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Всякий освічений народ уміє шанувати тих своїх добрих синів, що вносять у темну юрбу людську світло науки чи знаття яке, чи все те взагалі, що потім люди поживатимуть. От недавно ще московський нарід урочисто згадував про найвірнішого сина свого, котрий недавно вмер, про письменника графа Льва Миколайовича Толстого; і скільки чулості до нього, скільки сердечності виявилось до його пам'яті і в мужиках, і поміж панством московським! Це нам доводить, що люди розуміють свою духовну користь, що вони знають, де саме для них заховані неоціненні скарби (як-от у думках того письменника), і що ці люди вже досягли того ступеня розвитку, на котрому з певністю зуміють одрізнити, кого саме їм шанувати, а кого визнавать за ворога, за ким людові йти і з чим змагатися.

І чим темніший нарід, тим гірше вміє він дізнаватись, хто його кривдить і що йому шкодить, і блукає він, мов сліпий у лісі напوماцки. Так і наші темні селянські громади частенько не знають, хто їм може принести користь, хто їм стане у пригоді, хто про них може колись піклуватися у Державній Думі, а то ще й перед усім світом виступить та розкаже про те лихо, що народові заподіювалось. І це здебільшого бува людина з осередку тих людей, що самі терпіли ті громадські муки або бачили їх зблизька... Отак натерпівся й Василь Стефаник, син мужика, про котрого ми розповідатимем в цій книжці.

Однак для того, щоб земляків своїх добре обороняти від усіх житейських негод, щоб захищати їх від осуду чужих людей, треба самому вже не темним бути, а освіченим, треба знати дороги, котрими йдеш до здобуття кращої долі народної; і та громада, котра потрібну освіту здобула раніше, та й виділить із себе швидше оборонців самій собі, ніж громада темна. Освіту ж легше здобути спільними силами, коли люди з'єднані між собою. Міцно з'єднаній громаді далеко легше поставити в селі школу, ніж кожному окремому громадянинові дбати про

те, щоб своїх дітей навчити грамоті без помочі громадянської. Є народна приказка: «Громада — великий чоловік». Справді, велика вона, якщо вміє зібратись, не піти врозтіч і постановити добрий приговор. Однак яка в нас єдність? Яка згода? Сільські старшини кажуть, що на селі дуже трудно бува скликати волосний сход, люди не збираються. Після нового закону про хуторські наділи порозходилися всі, кожний на свій ґрунт, осілись часом бува, що по 5—10 гонів (5—10 верстов) один від одного, та й господарюють (добре, якщо не пропили наділу!), а про громадські справи й не дбають...

Що ж казати про ту громаду, що свого ж інтересу не пильнує, не пильнує громадського добра, своєї освіти і долі своїх дітей?!

Є обіч з Російською державою країна, що зветься Галичина, там же і Буковина. Живуть у ній не німці, не французи, а такі ж хлібороби, як і ми, і розмовляють по-нашому, по-українськи. Та коли ми громадою про себе самих укупі не дбаємо, то вони в себе на громадській кошт будують різні школи, згуртувалися, як і усі добрі говариші роблять, у товариства, та не для пияцтва, не для бійки, не по закликіві й начальницькому, а для по-сунення справ громадських, для обговорення потреб людності і для власної освіти. І тому, що всі сільські громади там більше все темлять, ніж ми, тому й виділяються з них частіше, ніж у нас, такі люди, як письменник Василь Стефаник.

Василь Стефаник — син селянина. Це молода ще людина, яка й тепер живе в Галичині. Змалку бачив Василь хатню обстанова й за нашим Шевченком сміливо може сказати:

За що, не знаю, називають  
Хатину в гаї тихим раєм:  
Я в хаті мучився колись,  
Мої там сльози проплились,  
Найперші сльози!..

Та висловив Стефаник це трохи інакше. В одному своєму творі згадує він своє дитинство. Ось саме як:

«Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихенько, як біленький кіт.

Я чув свою подлість за тихий хід, і кров моя діточа зі серця капала... Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке покоління лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене.

Як жебрак маленький. (По-нашому — старченя).

Я зацікавлений був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки...»

І дійсно, мовчав Стефаник, коли зненацька ще дитиною опинився перед невідомим йому світом. Однак коли він зріс між чужими людьми і дістав освіту, то зрозумів усе народне горе і кривди людські, і зненацька отверзлися йому уста. Загомонів він перед людьми про все те, скільки терпить народ од пияцтва, од солдатчини, од злиднів, що скрутили людей через те, що ніхто не вчить їх, як з тих злиднів вибитись; і всі народні жалі, що він їх списав, закололи панству очі, розповіли світові, як страждає народ...

В однім місці своєї книжки пише він: «...Як я плакав, то мама ридала:

— Ти сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть...»

І душа Стефаника, як ми потім побачимо, дійсно остається такою, як і раніше була, все з народом, все з не-нею-Україною і ніколи не каже нам про панське горе, про панське життя. Вона заглибилась у бездонне море мужицьких сліз, вона вся потопала в них, ними пройняте кожне оповідання цього письменника!

Ось хоч би й спомини якоїсь людини про мужицьку рідню — спомини, зложені Стефаником; чи ж не повні вони смутку і гірких сліз хлопця-селянина, котрого пускали у світ на науку, хоча й він потім і ходив у панській одежі? Хіба це не селянська проста душа тихенько жаліється й стогне в оцих словах:

«Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі і гнувся, як лоза, для кавалка хліба, і чув на собі сотки гордих очей...»

По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на присі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала. «Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби-с не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти над'їдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Та й умерла...»

Пішли ми з мамою на могилу. Ледве мама добилися (дійшли). «Аді (гляди), синку, отсе Маріїн гріб (могила). Я вже насадила і рути, і барвінку, і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж восени посаджу». Сіли ми коло гробу, і мама оповідала мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував із вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той квіт зростається з маминим білим волоссям і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли... А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної — на мамин гріб. Був я там раз. Сидів межі тими гробами і нагадався мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця! Посидів я там та й пішов із могили. Лиш вишневий цвіт із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби-м я не йшов...»

Це тільки згадки милого й дорогого минулого. Таке трапляється й не мужикам. А от під назвою «Новина» вже чисто мужицька історія:

«У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у річці свою дівчину. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда, і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він живе, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті (не топив), а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило...»

І далі розповідається, як він це зробив і як до себе самого і до старшої доньки потім проказував: «Скажу панам, що не було ніякої ради; ані їсти що, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голову змити, ані ніц! Я си карі приймаю, бо-м завинив, та й на шибиницу!..»

Та не самому тільки Грицеві Летючому, котрий занастив життя своєї дитини, отак доводилось гірко на душі. І такому, що зроду нікому лиха не заподіював, а тільки громадські інтереси обстоював і за сусідів своїх вступався, велося не ліпше. І про такого розказує Стефаник. Як він у тюрмі сидів (у них це зветься «в кременалі») за обчеські діла, та як лист ізвідти додому писав: «Коханий мій брате Василю і ви, мамо. Клонюся до вас

на Різдво і вінчую вас на ці свята. Заколідував би вам колядку з кременалу, але боюся, що вітер мою коляду у лісі стратит та й під ваші вікна не привіє.

Тут арештанти як заколідують, то аж сирий мур розсипається, аж ржа із ґратів опадає. Як поведуть голосом, то аж дозорці наслухають. А така коляда в неволі сумна та страшна! А собі-то я вночі геть чисто нагадав за коляду. Як ще я хлопцем ходив колядувати...

А потім, як ми парубками вже ходили із скрипкою колідувати. Бувало, станемо, як ліс, під вікном. Колідуємо, а скрипка плаче межи нами, як дитина. Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче і ніколи ми її не могли переколідувати. Аді (гляди), отепер чую, як та скрипка плакала, так й гезди (тут) плаче...

Але годинами, мамо, та так мені у цих мурах страшно, що не годен я сам на ліжку лежати та й іду до другого, бо би-х умер. Я собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю та й мені діти нанівець осиротила, та й кров живцем зі серця капає. А крізь ґрати видко зізди. Та я на них дивлюся, як вони, котре більші та менші, за собою провадять. І почитую (думаю) собі на велику, що це Настя, а на малі, що це Марійка зараз за нею, а це Іванко, а це Василько... Та й все мені привиджується похорон Настин. Йдете ви, ідуть діти за деревищем (за труною), ідуть люде. А хоругвами вітер носить та й питає: «А чоловік цеї жінки де подівся?» А подерта хорогва ему все каже: «В Станіславі, в кременалі!»

Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене з коріннем вирвали, жінку вбили та й діти лишили на волю божу. Коби ти, брате Василю, і ви, мамо, аби-сте за мої діти дбали. Аби їм голови у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати. Аби вони чорні не ходили, аби їх нендза не їла (нужда)...

Навчи їх на розум, як би й я... Зроби з них газдів (господарів) та й наказуй, аби свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав...»

Оце додержування своїх прав перед лихими людьми і загнало мужика в холодну. І добре далася йому взнаки австрійська тюрма...

Отих прав народних завжди шукав у житті і Стефаник, той, що написав це оповідання.

Народ вибирав його й послом од себе в Державну Австрійську Думу, що зветься «парламент», і він казав пе-

ред людьми про те, що час уже поліпшити долю народу. І за це його знають і шанують люди в Галичині. І нам треба його знати і поважати і щиро змагатися, щоб не один такий діяч був на Україні, а щоб виходило з сільської громади багацько вірних синів свого народу, хоч би чим-небудь подібних до цього оборонця мужицьких прав. Щоб не злодії, не п'янюги, не сліпі такі вештались по Україні, що не знають, звідки пішла біда народна й їх власне пияцтво та злидні, а люди з розумом, освічені й такі, котрі б дбали про громадські справи... Про пияцтво ось як оповідає Стефаник:

«Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, та й здохне, купить свиню, та й решетину дістане. За кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, та й Антін як не той став. Пив, а пив, а пив; пропив бука-ту поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від війта (старшини) синю книжку службову та й має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам п'яний та рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату...»

І плаче, плаче мужик-п'яниця у Стефаника, й читач почуває своїм серцем, що й письменникові шкода того мужика. Що не дали йому змоги жити інакше, що це не тільки рахуба того п'яниці й майно його гине, а гине й добро народне, кровне дідівське добро... І таке все тут мужикові й письменникові миле, дороге, рідне!..

«Було моє, а тепер чуже»,— каже мужик. «Вихожу на двір, а ліс шумит, словами говорить: вернися, Антоне, до хати, вернися, мой!»

І здається йому, що не тільки він плаче, а як вийшов, то й «вікна в плач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає (нашептє), а вони сльозу за сльозою просікають. Заплакала за мною хата. Як дитина за мамою — так заплакала...»

А от ще оден малюнок цього ж письменника. І в ньому оплакує він народну неграмотність. Розповідає дідуган якийсь, що нема в нього хліба межі діти та й пішов він у банк позичити грошей. Та й питають у нього:

«— А вмієш, старий, писати?»

— Ей, де, пане? У школі мене не вчили, у війську не був я, та й цілком сліпий.

— То мусиш підписуватись у нотаря.

— Я, прошу, покладу знак своєю рукою, аді хрестик, а ви підпишіт...

— Не можна, каже, на векселях хрестів класти...

І довелось з кінцем кінців дідові вже дома маленьку дівчину прохати: «Ти, Доцько, діда навчи підписати наймення, най дід панам (підписуючим) горло не напихає, бо воно напхане. Я волю тобі плахтиночку купити...»

І якби не та Доця, що за плахтиночку діда вчить, то що б сталося з голодними дітьми?!

І нема такої біди мужицької, котра б не знайшла собі відгомону в душі Стефаніка. Злодійство, до котрого часто змушені бувають у нас люде, викликає в його жаль до людей. Про це каже він в оповіданні своїм «Засідане»... Судили стару бабу за те, що вона з-під церкви дошку вкрала.

«Старший брат церковний, Василь, почав говорити.

— От не знаю, чи то в четвер, чи в п'ятницю та прибіг до мене писарчин парубок. «Ой,— каже,— вуйку (дядько), я видів, як стара Романиха з-під церкви дошку несла». Пішов я на другий день під церкву та й якурат нема одної дошки. То ще з тих, що від дзвіниці залишилися. Воно правда, що то вже здрихлавши ті дошки, але як то з-під церкви рунтати?..

Всі радні мовчали, бо хто-то надіяв би ся, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чутки, аби вона вкрала.

За хвилю увійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей та й почала борзо крізь плач говорити:

— Я, газдики (господарі), вкрала ту дошку, таки-м украла, аби-сте знали, як мене мій син на старість обсербує! Та я в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити! Я сиджу на печі та й замерзаю. Цілому селові шию та пряду, та й пальці мені деревіють... Та ще кілько я зашию, аби душу погодувати,— нема грейціра (гроша) на топливце. Та я свому синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивиться. Аби увійшов та: бісе чи чорте, що ти дієш?..

— Але з-під церкви красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі, та пам'ятайте і на той бік аби-сте що приєсли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дасте лева (австрійського карбованця)

на церкову та й ідїть собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку,— судив вїйт.

Романиха кинулася як опарена.

— Ой, вїйточку, та я вмру, та не буду лева мати! Де мені лева, де, де, де?!..

— Мусиш! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує, і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, та й ще з-під церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки дала, по шістьці, по дві, як почав говорити Петро Антонів.

— Я би, люде, казав, аби таку бідну вдову не карати. Церкова, відай, си не загіє одовиним левом. Десь-то вповідають, що давно церкви западалися і робилося на тїм місці озеро безконешне. Якби таких кервавих левів одовиних набрати та покласти в скарбницю церковну, та й, відай, би жадна (ні одна) церкова не стримала сліз одовиних. Це, відай, би було не по правді. Та замість аби церкова бабі дала, то ще ме від неї брати того студеного лева? Я якось був у баби за прядивом. Входжу, а в хаті студеніше, як у газдівській стайні. На опежку горить каганець такий, як зеренце пшениці, та й тільки всего огню в хаті. Баба сидить та мне пальці як дерев'єні. Я би казав, газди, аби ви не казали їй платити того лева.

Вїйт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця спав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: а най Бог сохраниць! Ще казали прикликати сина бабиного, і старий Іван взяв його картати (провчати):

— Мой, мой (так приговорював), таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обпирала (прапа), і облатувала, і плакала, як ти до бранки йшов (до рекрутського набору), а ти ї віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вїйтом, я би тебе на остатне вогниво скував!..»

Так розповів Стефаник про ту крадіж і про лихого сина, що не пильнував життя старої неньки. Про таких дїтей казав Шевченко:

Бо хто матір забуває,  
Того Бог карає,  
Чужі люди цураються,  
В хату не пускають...

І не тільки добрим сином своєї матері треба кожному бути, а й вірним сином свого краю, своєї отчизни. Украї-



на — це все одно, що стара мати, покинута і забута. Ки-нем її ми, рідні її діти,— занепаде й вона, і, може, піде на роздоріжжя й станеться старчихою. А піднесемо ми свого духа вгору — оживе й вона, залунає слово її на-тхненно перед усім світом, і зрадіють ті, котрі досі не бачили її щасливою. А вона ж колись нас малих на лані під корчем ховала, годувала, й облатувала, і плакала коли ми, зростаючи, її кидали!..

Як же це «піднести свого духа вгору»? Як громаді поліпшити стан свого життя? Треба розвинути в собі почуття своєї гідності. Треба прикласти руки до роботи, довести людям, що ми не гірше вміємо дбати про свої права і справи, ніж інші всі народи. Треба знати таких оборонців нашого люду, якими були колись Шевченко, Куліш, Кониський, ще недавно Грінченко, а тепер є Стефаник і багато інших. Вони, як люди видатні й освічені, можуть за собою вести людськість до кращої майбутньої долі, можуть темному мужицтву вказати на людські хиби та помилки, бо вони добре їх знають, їм видніше, кудю йти, де шукати суда й правди. І тому треба, щоб ми тих людей шанували. Ми повинні радіти, що вони вийшли з осередку нашого народу, ми повинні бути братами їх по духові й ніколи не понижувати себе ні перед ким, і не схилятися й не гнутися, як лоза, перед нашими ворогами. Головне ж тут у тім полягає, щоб громада була дійсно «великим чоловіком», тобто з'єднана, й шанувала сама себе й своїх діячів. Без розбрату посуне вона все наперед: і освіту, і справи свої, і добробут народний. Тоді й ворог її не подужає.

Той же, хто себе самого не поважає, хто не дбає про загальні діла, кому байдуже до того, чи добре країні живеться, чи ні, чи не запрягає сусід людей у ярмо,— той і сам попаде в довічне рабство, той сам опиниться в лапах у чужинців, а тоді й не проси кращої долі.

І не благай: не вимолять  
Ні діти, ні жінка!.. \*

1911

---

\* Від авторки: ті уривки, що подані тут були зі Стефаникових творів, скорочувались і слова деякі в закінченнях своїх мінялись відповідно нашій мові.

## МАЙСТРИ СЛОВА (Критичний шкіц)

Ми говоритимемо тут про деяких наших поетів і письменників, яких лучить між собою спільна риса — артизм. Той артизм живе в їх душі; в житті вони не впрост люди чи письменники — вони з'являються носителями всесвітньої краси; в їх душі, в кожному їх атомі та краса купчиться з різнорідних зовнішніх вражінь і, одбивши ті вражіння, як чудовий змарагд, повертає нам їх у філігранній оздобі.

«Кожний атом, атом серця  
Оберну я в слово, в згук...  
О, яка велика вийде  
Повість радощів і мук!..» —

так промовив один з них, але ці слова, безперечно, можуть статися для тих майстрів нашого слова спільними... Маємо на думці ось яких: Петра Карманського, О. Олесья, М. Коцюбинського, В. Стефаніка та О. Кобилянську. Нам однаково, чи то поетичну, віршовану обирали вони собі форму для творчості, чи з'являлися прозаторами — в усіх них живе дух краси, не надземної, не якої-будь мертвої, а живої, повної барв і артизму...

Різні можуть бути погляди на утвори людського духу відповідно вдачі людській, індивідуальній... Дехто вимоги ставить матеріалістичні до утворів краси, як до історії, дехто ні; інші знов кажуть, що в тих творах треба пристосовуватись до смаку й розуміння ширших мас із виплеканої фантазії своєї (чи пак плоду її) робити популяризовану річ, подібно до того, як пишуться наукові статті для народу; дехто, навпаки, знаходить, що відчути тонкість виконання, артизм його здатними бувають лише люди чулі, ніжно розвинені... Є знов такі, що знаходять насолоджування красою надто великим егоїзмом, тому зовсім одкидають її... Але так чи інак вона існує незалежно від поглядів людських, лише деким помічена, а деким ні, часом прогнана «остракизмом»... Демократи можуть добачити її в болоті й бруді, але то — краса в іншій значенні і, власне, на цю красу теж є у нас тала-

новітні й прозатори, й поети; вона може нас вабити як щось дороге та сумне, подібно до труни або могили якоїсь, без окрас, без химер, з голою дійсністю й тільки привидом життя принаджувати, а не купністю блискучих і різноманітних вражіннь його. Подібна краса творчості і служителів її має щось спільного зі середньовіковим стовпництвом і вірою аскетів; перед собою вони бачили ідею й, може, зміцняли її в інших, але вона була суха; суворі носителі «краси в болоті» теж товкмають свою «віру», але вона якась трансцедентна, вони її наслідують, а прихильників мало мають; при всій реальності тих обставин, що оточують її, ця «ніби краса» позбавлена гармонійних форм, і тому треба мати мужність, щоб служити їй. Темна зневіра опановує душею або бридке чуття ворухнеться в серці, як бачиш голе життя перед собою. Візьміть, наприклад, малюнок з нашого письменства, що кожному пояснить, як те, що, здавалось би, повинно бути викликати в нас лише гуманні думки, що навіть містить в собі «красу убожества», насправжки лише одвертає нас від тих почувань.

Це «Жебрачка» О. Кобилянської.

В цій своїй речі письменниця-символістка на хвилину позбавилась надзвичайно поетичного свого настрою й символізму і наблизилась до прихильників реалістичної школи. Гола дійсність виступила з її малюнку, і постать убогої жінки не збудила в нас релігійного почуття любові до людей... Написаний же цей нарис по-майстерськи, й не якій-будь неправді в нім завдячуємо тим справді гидким чувством... Ні! А уявіть собі, як нам буває читати такі ультра-реалістичні речі, як Леоніда Андрєєва «Бездна» або винниченківську зустріч уночі з якоюсь жінкою, де ми маємо фотографічні подробиці життєвих обставин і, між іншим, обвислих грудей та товстого живота героїні!.. Цей реалізм мусив би, мабуть, на думку автора, вести людськість на шлях стремління до ліпшого існування, але цього не робить; він лише каламутить і забруджує життя, одбиваючи його в собі як нерухоме багновище... Але ж призначення письменника-артиста в тім-то (на думку нашу) й полягає, щоб у творчості його, так само, як і в музиці, було щось пориваюче до ліпшого, пориваюче навіть посеред правди життєвої, а не тільки в ідеалістичному сні надхмарної мрії... Для того мусить автор ще щось давати, крім голого песимізму й сконстатування фактів...

Цього «щось», того захоплюючого, пориваючого елементу бракує в нас багатьом...

Отже, все ж таки українська література налічує в собі кількох майстрів слова, що поруч з найреальнішими фактами життєвими або навіть в осередку їх уміють поставити маленький образ, і тоді стоїть він незабрудженим болотом земного існування, він промовляє до серця нашого так лагідно, тихо... Ось візьміть, наприклад, невеличку художню річ Василя Стефаника під заголовком «Мое слово». В ній оповідає він, яку він мав чисту, невинну душу — «білу сорочечку»...

«Я пішов од мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихенько, як біленький кіт.

Я чув свою підлість за тихий хід, і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я у найменшій хаті посеред брудних туловищ, сплєтених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний. Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині!..»

Всього кілька рядків — і стільки ніжності, стільки чуття і дійсно недоплаканого трагізму! Ось і «бруд життя» поруч із «білою сорочечкою», а хіба вам не жаль тут людей? Хіба не рветься серце для загального добра, читаючи ті стрічки, хіба не стоїть перед очима голодне заплакане дитя, хіба не хочеться його приголубити?! Сльози ніби звисли на його довгих віях, і це відчувається в короткій, падаючій по наголосах формі й уривчастих недовгих періодах: «мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!..»

Протилежність Стефанику з його «смутом долин» становить Ольга Кобилянська, міцна, незалежна гірська натура, шляхетна й гордовита, як думка орлів. Коли в неї й є смуток, то це — релігійна тиша, що панує в Карпатських горах, це поважна мрійність і задума столітніх

яловиць по недосяжних верхогір'ях; ця рефлексивна меланхолійність і смуток — не життєвий, а природовий... В ній також є наївність первісної натури. Її гуцули — це діти, часом самотні й полохливі, як сарни чи газелі, часом — дикі й безстрашні, як «Некультурна», що держить люльку в роті й нічого на світі не боїться... Ось гляньте на дитяче здивовання гуцула з «Природи», який побачив самотню руду чарівницю на скелі — панну, що любила ходити на прохід.

«Якась нечиста сила заволоділа ним.

І ся нечиста сила — то вона, прекрасна, червоноволося відьма, що здибав її в лісі... Відьма?.. Таже він сказав був їй, що она похожа на образ матері божої, що висить у церкві, а проте!.. а проте, она не мати божа...

В матері божої не червоне волосся, мати божа нікого не має за дурня, коли кого так дуже принадить, як вона його; мати божа — свята, а вона... ах!!!

Три дні тому все те сталося, і відтоді він одурів.

Навіть у сні бачить її. Кров пливе йому в жилах, мов скажена, у висках валить, мов клевцями, і поперед очі ходять іскри...

Вона не мати божа, тота відьма. Тота прекрасна, чарівна, червоноволося відьма!..

Як він її любить, як тужить за нею! Він хорий з туги, йому хочеться плакати, як хлопцеві, вбив би її з гніву, що її не має! Чому він її не здибає нігде? Чому?..»

Так міркує собі це наївне дитя віковічної природи лісової — дикий гуцул і, як живий, стоїть сам перед читачами:

«Високий, гнбкий і кріпко збудований, як усі його суплеменники... Лице мрачне, задумане, навколо уст нижне і в верхній частині славянське, т. е. трохи широкее...

Його чорне волосся, як є звичай, підстрижене до бров і закриває чоло.

Його одяг підносить красоту його тіла.

Червоні холошні і біла, як сніг, сорочка, з вишиваним ковнірем і рукавами, з-під котрих видко кріпкі жилуваті рамена. Груди, шия і руки окрашені срібними й мосяжними ланцухами та хрестиками, а широкий пестрий ремінь обвішаний наперсточками, монетами, за ним застромлена люлька і деяке оружжее...»

Природа навколо нього не менш мальовнича, ніж він сам:

«Ліворуч гірської дороги, котрою він ішов, зіяла поросла мхом пропасть, праворуч тяглася скалиста лісова гора, стрімка та висока, мов стіна. Кілька сот кроків наперед нього лежав на самім краю пропасті великий камінь, що дикої весняної ночі урвався був зі скалистої лісової гори та й лежав собі — немов місце відпочинку для мандрівників.

Там він сів собі на хвильку закурити люльку. Недовго сидів. Із пропасті, саме коло того каменя піднімалася вгору дівчина. Ухопилася кріпкою рукою за папороть, що росла коло каменя, підвелася та й станула...» («Природа»).

Чим же саме приваблює нашу душу Ольга Кобилянська не тільки в нових таких річах своїх, як останнє оповідання «В неділю рано зілля копала», але ж і в дійсному житті, чаруючи нас великими смутними очима і надзвичайною чулістю сердечною... Власне, тим природженим своїм артизмом!!! В чому ж полягає взагалі артизм і як артист власне творить? Ми вже згадували про завдання його, тепер за поясненням механізму художньої творчості звернімося до Тена. Ось що він про це каже: «Кожна людська особа з її душею — це річ така складна, що логік, який консеквентно помічає різнорідні прояви й відрухи її, а також окремі складні елементи, що входять в неї, не завжди може охопити своїм зором всю цілість кожної натури, а особливо — зібрати їх до купи в однім блискучім образі; не може утворити драматичну річ або відповідний психологічний рух зробити дійсним та не-сфальшованим... (Часто логік не в силі буває відгадати почуття й статися пророком)... Щоб же винайти відповідні ті рухи, треба творцеві перетерпіти щось подібне до пароксизму натхнення, схожого на хворування в пропасниці. Тоді розум творить мов у сні. Постаті й обличчя з'являються й ворухаються самостійно, мимо всякої волі людини; поет чекає, доки вони заговорять, нерухомо слуха їх, якщо вони починають говорити, щоб не спинити драми, яка ними розвивається в його душі. Лишити їх на власну їх волю — ось його думка! Він дивується часом їх балачкам, він записує їх, забуваючи, що вони — суть плід його роздраженої уяви, що він сам ті балачки вигидав. Вдача тих дієвих осіб, їх виховування, їх обставини, їх учинки зливаються в нім до купи так добре, що він навіть не наважується завдячити появу їх самому собі. Всі живі істоти постають в нім, як в природі, цебто

самі собою чи при допомозі тієї сили, яку не можна нізвідки взяти ані досягти якою-будь штучністю». Це можна зустріти і в Альфреда де Мюссе, і в Платона.

Ось механізм художньої (артистичної) творчості. Тепер питаємо себе: хто ж є мистець, а хто — ні? Хто — геній, а хто — звичайний письменник? В чому полягає артизм і яка концепція артистичної, а не простої душі? Той же філософ дуже добре нам з'ясовує це:

«Коли ми, люди звичайні, думаємо про яку-небудь річ, про якийсь об'єкт, ми беремо в нім одну-дві або три, може, чотири характерних риси; решта непомітних прикметів цієї речі ховається від людського ока... Ми опиняємось в становищі дилетантів-природознавців, що вміють лише визначити назву та накинути її всьому по трафарету, що запишуть у зшиток дещо про шкуру, про колір шерсті на звірці чи про зверхній вигляд об'єкта студіювання; ті дилетанти можуть при допомозі певних класифікацій навіть установити анатомію того, що саме обсервують. Цим обмежується їх концепція; так само робимо й ми...

Уявіть же тепер собі, що на місце сухої вбогої думки, яка спиралася б на землемірську логіку, підставляється непохитний цілий образ, цебто в н у т р і ш н і й (духовний) портрет, остільки багатий і повний, що він містить у собі всі прикмети й ознаки об'єкта, всі його духовні риси разом із малюнком зверхності; що з'являється той портрет раптово, вмить, протягом єдиної хвилини; що перед нами виникла тварина вся, з найтоншими відтінками шерсті, зі своєю формою, з хижими, блискучими очима, з проявою природних нахилів, а також з історичним чи натурфілософським заснуванням походження такої власне, а не іншої своєї вдачі... При всіх цих малюється це все так, що сто тисяч характерних прикмет, належних об'єктові, знаходять собі товмачів своїх в уяві, яка увлаштивлює ту концепцію й рефлексивно одбиває ті всі прикмети в розумінні своїм... Ось як малює дійсний мистець і ось та артистична концепція, що стоїть далеко вище концепції логіки, простого вченого, неосвіченої людини; тільки вона здатна заглиблюватися в людські серця, одрізняти все внутрішнє від усього зовнішнього, спочувати всьому й копіювати без всяких зусиль химерну течію незрозумілої людської думки; лише вона може ловити її влучно на кожному кроці та утворювати картину справжнього жит-

тя з усіма його quasi-суперечностями й потайною логікою. Так діє сама природа, і геній творить, як вона...

...Хіба вам не видно поета за натовпом його образів? Вони вказали нам на нього і змалювали перед нами, яка в нього вдача: швидкий, усе добачаючий розум його є ніщо інше, як надзвичайна, геніальна, пророча фантазія, що здатна розуміти все далеко краще й глибше, ніж наша логіка... Звідси — сливе несвідома психологія й дивне відгадування ситуацій, нарешті, звідти ж і наше зворушення перед утворами геніального, скоряючого нас артистичного духу...»

Одним з найяскравіших зразків появи живих постатей, що виникають перед читачем раптово, несподівано, рельєфно, що аж кричить своєю характерністю, може служити оповідання Коцюбинського «Сміх». В нім говориться про чорносотенний погром, про чулого демократа та його враження під цей час і про кілька дійових осіб, що складають антураж для центральної постаті всього оповідання — кухарки Варвари.

«— О, моя Варвара золота жінка...— мовить пані господарка своїй гості, що узвала їх щасливими, бо мають вірну наймичку.— Спокійна, розсудлива, прихильна... І бере всього три карбованці на місяць...»

Отже, логіка господині й усіх інших досі знає характер Варвари власне таким тихим, покірним...

Але артист-письменник відчув у ній щось інше: однадві риси, й перед читачем уже образ не той, а протилежний, перед очима — духовна скульптура, утвір, якому мистець зумів надати в с е йому приналежне.

«Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха! Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха-ха! Слава ж тобі, Господи, дочекалася люде...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї наляглося кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хилталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялженим убранням.

— Ха-ха-ха!... А-ха-ха!..



Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і насіння... всіх!.. а-ха-ха... Вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах...»

Далі в цьому майстерному нарисі висловлюються почуття господаря, що мучать його душу живими докорами, й оцей настрій має багато спільного з настроєм автора в «Intermezzo»; пекучі болі й тут, як там, «топчуться чобітьми» в душі письменника (а не самого тільки інтелігента зі «Сміху»), як ті люди, про котрих він у тім же «Intermezzo» згадує: топчуться й нервують до неможливого. Ця спільність є доказом властивості цих почувань авторові в житті, бо в «Intermezzo» він говорить від себе.

«Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикрити... Як у берлозі... Як та тварина... Зламаним силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без провітку, вік без надії... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Піддивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?..»

Так мучився господар, уздрівши Варвару вже поважною й цілком спокійною згодом у кухні. Певна річ, що знаходить дещо з душі письменника в дійових особах його оповідач ще не є порівняння його з ними або бажання підставити на їх місце самого автора, як багато читачів намагається часом робити. Ми лише кажемо, що психологія тих персонажів (усіх їх, зокрема, з протилежностями вдач) з'явилась у автора в часи творчості ніби його власною в оцих оповіданнях, а в самообвинуваченнях інтелігента навіть і зовсім йому в житті протилежною; бо подібно до цього, наприклад, терпить невимовні муки, бачачи вбогого мужика перед собою, й «я» авторове з «Intermezzo», про що ми вже згадували вище...

Отже, тут письменник живе й переживає різні справжні почуття з дійсності, і тому він — великий мистець, який і нас примушує реагувати на змальовані події так власне, як він сам реагував і як це було б у житті і з життя, а не з оповідання. Тут він схоплює дух і зміст картини, душу людини, не впрост зі зверхнього її вигляду, а з цілої несподіваної ситуації, що виникла як жива перед ним.

Так само, як в прозі Коцюбинський, вимальовує нам образи в поезії Олесь. Візьміть таку його річ, як

В міщанській одежі і в рідному вінку,  
Занесена сюди богзна відкіль вітрами,  
Дивується вона чужинному танку  
І слухає «кек-вок», сховавшись між служками...

Це — цілий чоловік чи ціла людина, те безтямне дитя, тая дівчина. Тут теж ціла ситуація, що виробила з тієї «доньки України» власне таку, а не іншу натуру; останніми двома словами, зверненими до вітчизни, — «розхристана» і «п'яна» — пояснює нам поет історію походження цього зрадливого, наївного типу. Тут бачимо те, про що казав Тен: в цій поезії образ дівчини знаходить собі історичне пояснення вже по своїй появі перед читачем, знаходить людей, що несвідомо розуміють його навіть без цього з'ясування причин автором; це вказує на повну художність портрету, змальованого кількома рисами, двома-трьома словами, а проте так артистично й чуло... Так само знайдете ви, наприклад, не менш художні образи і в віршові «В яких боях ти пам'ять розгубив» (сліпця-народу, що кійком шукає чогось по землі, а чого — сам забув), в «Пісні сліпих» (досить символістичній), у вір-

шові про сплячого лева (теж про народ) під заголовком «Ідіть! Ніхто вас не спиня...». Зрештою, ця образковість в Олеся така безмежна й багата, що обчислити навіть хоч більшу частину тих барельєфів чи окремих скульптур (залежно від того, чи багато дійових осіб на якомусь тлі, чи стоять вони самотньо) в нас (у даному разі) немає можливості...

Не менш рельєфні в ньому такі порівняння, як України в огні та сільської пожежі в поезії «Синіла ніч», не кажучи вже про надзвичайно відповідні до цього епітети й форму:

Крізь дим прорвався дзвін крилатий,  
Махнув осмаленням крилом  
І, наче птах, стрільцем підтятий,  
Забивсь, заплакав над селом...

Навіть самі звуки (голосні) «з а б и в с ь, з а п л а к а в над селом», цебто «а-и, а-а-а» в останньому рядку дають нам враження тривожного дзвону, а «махнув крилом» так і виявляє розмах дзвонаря й поклик його гуку...

А в поезії «Яка краса: відродження країни», де говориться про сплячого орла, що збуджується, стрічка «Так спить орел» мусить уявити раптом його пробудження й огляд величі волі. На якій же голосній літері випадково чи не випадково кінчає поет останній наголос? Що найліпше виявляє окружність і раптовий огляд, як не літера «о» в словах «і враз, розкривши очі»; «враз» же твердістю своїх суголосних «вр» оттіняє кінець рядка. Звичайно, це не робиться штучно, а, мабуть, мимо волі поета, але природний нахил саме так мелодійно підбирати повноголосні й є ознакою великого таланту.

Нам залишається згадати про одного лірика, що принадує нас тихою меланхолійністю й музикою вечірніх тонів, вечірнього смутку (хоч як він ще молодий). Це — Петро Карманський. В майже кожній строфі художньої поезії завжди буває якісь 2—3 таких слова або один вираз, що коротко передають зміст усього вірша або становлять собою кульмінаційний його пункт. Ось у Карманського це (також, як в Олеся) лучиться з відповідною формою й повноголосністю, а головне — з обранням певних літер у середині слова.

Ой люлі, люлі, химерний смутку:  
Шепоче вільха, гнесь верболіз.  
Квилить задума, шовкові віі  
Сріблять ясним бриллянтом сліз...

Тут квилить задума: «ю-ю-е-у» з (наголосами), в цих відтінках слів полягає потрібна монотонність квиління; вже «верболіз», що одсвічує од вітру переливами кольорних тонів, складає випад з монотонності наголосом на «і». Вилискування сліз відповідає, неоднomanітності загальної пісні-квиління, а її — довгості вій і разом, непомітно, мабуть, для самого поета, все прибирає ту власне форму, що імпресіоністично передає нам музичне вражіння.

В поезії «Чого так сумно» через останнє «у» досягається закриття картини від зору глядачів. «Сумно» падає, мов завіса в театрі... Упав настрій, і зробилося сумно. Таким чином, це переходить ніби в шепіт якийсь:

...Сповиті млою,  
Стоять в задумі тонкі тополі,  
З вершин Бескида пливе з росю  
Вівчарська пісня,— а тут, на долі,—  
Чогось так сумно...

Є в Карманського й легкі вірші, що в'ються, мов метелик, поверх тієї меланхолії, бо ж природа не все меланхолійна:

В тіні пальми в'ються плющі,  
Мірт лицяється до рож,  
Цить, серденько, цить, химерне,  
Не тривожся, не тривожі!..

Далі й ніжні, не сумні колискові пісні:

Люлі, синку! Най пові  
Над тобою легіт мрій,  
Усміхнися, наче сонце,  
Ясна зоре, раю мій,  
Спи, дитинко, люлі, люлі!

Карманський — це з гладіаторів той, що не є роджений для борні, котрий умирає, скорений ким-небудь... Але від того не поменшується його душевний артизм і природне почуття художності, що розцвілося так буйно в душі... Через те ніхто не силуватиме цього поета співати заклик до бою...

Чи є він, цебто артист, відблиском останнього проміння, чи з'являється він усміхом рожевого ранку, чи прийде нам з долин чи з високих, гордих, недосяжних гір — він завжди лишить по собі частку своєї криштално-ясної, чистої душі, і все краще розумітиметься людьми з часом і поступом, з кожним новим кроком людськості...

І вони, ці артисти, дійсно мають рацію, якщо досі їх  
зле розуміли, казали грядущим поколінням устами моло-  
дого Олеся:

Хай наші вчинки божевільні,  
Хай дикий шал в самій меті,  
Але ми гордим духом вільні  
І наші душі — золоті...

А згодом, каже цей самий співець, якщо «за нас каза-  
тиме всяк час», то й наслідки будуть зрозумілі і ми ма-  
тимем нагороду, бо

Вільний літ народні крила  
Направлять весело до нас...

## ПАМ'ЯТИ ШЕВЧЕНКО

50 лет прошло с того дня, как стройное и унылое похоронное пение раздалось над умершим рабом Тарасом — гениальнейшим из рабов... Это был невольник, думы которого стали стимулом дружных стремлений к воле, равенству и духовному возрождению среди людей.

Но какую драму жизни пережил он раньше, чем стать икупителем молчания своих собратьев-крепостных! Какую трагедию душевную! Страшно подумать: сам выкупленный у помещика добрыми людьми за 2500 рублей (так оценили его!), он продолжал видеть и близких, родных, и народ свой в рабстве и всего несколько дней не дожидаясь до обнаружения манифеста об освобождении крестьян.

Не увидеть воли, не увидеть распада оков, чувствовать, как все кругом молчит «на всіх языках», молчит упорно, зловеще молчит — и умереть. Боже, как это просто и вместе с тем мучительно....

Шевченко не надеялся стать учителем раскрепощения, а потому не опасался не дожить до этого дня; у него в душе гнездились опасения гораздо худшие. Он боялся, что родину его со временем усыпят

...І в огні  
Її, окрадену, збудять...

Вот чего боялся он.

И гнев его то вырастал бурной грозной волной и раскатывался по необъятным степям, то с угрозой заглядывал в душу людскую и требовал от людей полной ответственности за их грехи, то смирялся и плакал тихо и покорно, как дитя... «Только слепые,— говорил он в такие минуты,— умеют петь о воле».

...А я, а я  
Тільки вмiю плакати,  
Тільки сльози за Україну,  
А слова — немає!..

И действительно, он плакал... И это был тот плач, от которого распадаются несокрушимые стены, обновляются сердца людей и воскресают мертвые...

Великий kobзарь был ярким выразителем стихийного горя своей родины. Это не был человек, это был сверхчеловек! Он перерос не только свою среду, но и многих лучших своих современников, не говоря уже о том, что демос даже инстинктивно не понимал его часто в самых простых вещах. Возьмите его бандуриста-поэта, укывшегося от людей в безмолвную степь, на одинокий курган. О нем говорит Шевченко:

Один він між нами, як сонце високе,  
Його знають люде, бо носить земля,  
А якби почули, що він, одинокий,  
Співа на могилі, з морем розмовля,  
На божее слово вони б насміялись,  
Дурним би назвали, од себе б прогнали:  
«Нехай понад морем,— сказали б,— гуля!»

И часто-часто сам Шевченко, как его одинокий бандурист, предается своим удивительным лиризмам и с удивительной чуткостью создает и образ «дівчини-лілеї», убитой за то, что она — дочь рабыни, взятой в хоромы, босой, оборванной Катерины и самоотверженной Наймычки, не смеющей сказать сыну, что она — его мать, и целый ряд женских типов поразительной колоритности и нежности. Женщины всех народов должны положить к подножию памятника Шевченко свой лучший лавровый венок как великому художнику и защитнику их прав...

Для созерцания духовной красоты Лілеї, Марії (Матери Христа) и всех этих страдающих женских душ поэту необходимы были минуты отрешения от житейской обстановки, минуты высшего душевного просветления и полной тишины, и он вдали от всех пел и пел на просторе:

Щоб вітер по полю слова розмахав,  
Щоб люди не чули, бо то боже слово,  
То серце поволі з богом розмовля,  
А думка край світа на хмарі гуля...

Ведь на земле, говорит поэт, обыкновенно нет места тем, кто все понимает, кто проникся до глубины души людским горем,

Бо лиш їй, широкій, куточка нема  
Тому, хто все знає, тому хто все чує,  
Що море говорить, де сонце ночує,—  
Його на сім світі ніхто не прийма!..

Но вместе с тем зачастую чувства этого одиночества поэт совсем не ощущал: к нему стекались им созданные образы, собственные думы жгли его. Он говорит:

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:  
Я не самотній, є з ким в світі жити!  
У моїй хатині, як в степу безкраїм,  
Козацтво гуляє, байрак гомонить..  
У моїй хатині синє море грає,  
Могила суму, тополя шумить,  
Тихесенько «Гриця» дівчина співає —  
Я не самотній, є з ким вік дожити!..

С другой стороны, в стихах к Маркевичу он просит ласки и привета, потому что,— говорит он,—

Й на Україні я сирота, мій голубе,  
Як і на чужині!..

И одно только, казалось, поддерживало в нем при этой жажде ласки некоторую душевную бодрость — это мысль об Украине...

Самотній... А Україна?  
А степи широкі?!

И он не ошибся; родина не позабыла о нем и никогда не забудет... Она так слилась с его идеями, так вся прониклась ими, что нет тех кар, нет тех цепей, нет тех преград, которые бы разделили их — бедную вдову Украинну с ее гениальным сыном!

Мы на пороге второй половины столетия со дня смерти Тараса Григорьевича Шевченко. Мы, может быть, ничего еще не сделали для Украины, но время принесет свои плоды, и мы твердо верим, что сбудется сказанное нашим украинским пророком:

Не смійтеся, чужі люди!  
Церква-домовина  
Розвалиться, а з-під неї  
Встане Україна  
І розвіє тьму неволі,  
Світ правди засвітить,  
І помоляться на волі  
Невольничі діти!



## НА ПОЛОТНІ ІМПЕРІАЛІЗМУ

(Про гравера Касіяна)

Кожного разу, що я бачу, як із безкрайого моря утисків капіталістичної країни вихоплюється свіжий молодий геній творчості якого-небудь українського селянина, це мене сильно зворушує й наводить на різні міркування. Справді, погляньте, як скося ставляться до якого-небудь мешканця-тубільця Карпатських гір, що зненацька появився в так званім «цивілізованім» товаристві європейців. Це — біла ворона посеред чорних круків. Почати з дитинства: прийде хлопчисько-українець до польської чи німецької школи в капіталістичній державі, а то й до румунської, прийде з наївною душею, але без уміння читати й розуміти, що говориться в чужій мові, а тут — на́ тобі — на його вже й напустилися. Мовляв, гуси пас, нічого не второпав, а між тим, пся крев, революційні думки, певно, таїть, тягне до своїх — таких же голодранців у пошматованій одежі й без знання «альфавету»... І ось нема тії перепони, яку б не ставили цій чистій душі на її шляху осягнення своєї мети.

Ти до своїх не ходи,  
А ти своїх не люби...—

можна було б процитувати народну пісню, перефразувавши її трохи...

Отже, з такого тла з усіма його консеквенціями чи пак наслідками зірвався й вийшов на блискучу дорогу мистецтва гравер з Прикарпаття Василь Касіян (тепер — радянський громадянин).

Переді мною лежить той його рукописний життєпис, що він його сам мені прислав і що характеризує обставини його колишнього життя і сучасну творчість його (по закінченні Празької Академії мистецтв) як не можна ліпше.

Все ігнорування імперіалізмом своєї особи він пережив у безмірній дозі. Насамперед, 18-ти літ був одісланий «на убой» на всі можливі fronti імперіалістичної війни, навіть у Могилів, де мусив «ворогувати» з рідного походження «неприятелем», потім туди, де вже для Австрії

спасіння не було й де били слов'ян немилосердно: на італійський фронт. По щастю, розстріли повстання проти австрійської влади в Могилеві й карні кулі мадяр в отім полку, де служив Касіян, обминули молодого парубка, що так само був проти примусової відсилки війська в Італію, як і його розстріляні товариші, ініціатори бунту...

Але те, що куля обминула його в цьому разі (інший раз він був поранений в коліно), це не примирило його з війною. «15-го року, — як розповів мені Касіян, — прийшло австрійське військо, й мене з VI-ої класи гімназії приділили до 20-го полку в Станіславові. З кадрів в Брук ан дер Мур був я висланий на короткий час в резерв на російським фронті, а від 1916-го був на фронті в Італії, де брав участь в боях на Монте Замрле і під Горішією, де й був ранений. Війну ненавидів, весь час ніякого ворога не застрелив. Та моя гравюра «Сліпець і собака», що так сподобалась вам, — це ж враження війни. Бажалось мені перелити з моєї душі на малюнок усю самотність осліпленої на війні людини, якій zostався на розвагу лише цей схудлий пес, такий же нещасний, як і та скривджена душа, що в ній не загинула в самоті...

Моя тематика від етнографічно-побутової з ліричним підкладом (я — з селян сам) перейшла непомітно до соціальної тематики, на що вплинуло саме життя. Я часто відвідував заводи за містом, цегельні, особливо цементарню в Браніку, де жило тоді коло 100 відкинутих суспільством людей. В місті я бачив ночами людей, що спали по вулицях, на станціях, під мостом, вдень я бачив їх на поденщині, що вичерпувала їх сили, робила їх лиця грубі, безвиразні, а очі їх дивилися, але не бачили. Люди ці робили на мене міцне враження, вони захоплювали мене, я їх хотів представити так, як я їх знав і чув. Потім я старався робити їх так, щоб вони, коли побачать себе, могли констатувати свій стан, свою бідноту, використання.

В моїх роботах у школі почали вбачати людяність. Їх хвалили, давали дальші почесні признання, але в цілому професорська колегія проходила побіч них мовчки й холодно. Зате роботи з-під станка скоро розходились, їх дуже радо купували якраз пролетарські верстви міського населення. В цих роках я став членом громади студентів-радянців та брав участь у їх роботі організаційній і видавничій, а також прийняв громадянство СРСР».

Ось сповідь того селянина, що одірвався од ріллі, починав вчитися з азів латинської анальфabetи в польській школі і ледве розумів, чого його вчать, а потім виніс на своїй спині всі вже не польську, а «імперіалістичну» школу пригноблення — військового поневолення, національного приниження й пониження людської гідності без національної, а також поневіряння всякого роду для того тільки, щоб мати змогу скінчити Празьку Академію й почати служити широким ідеалам бідної, підлеглої стражданням людності.

## ДУМКИ ПРО ТВОРЧІСТЬ У ПРОПОВІДУВАЧА «НЕПОЛОВИНЧАСТОЇ ІСТИНИ»

Поміж письменниками Європи є один, що його (за талановитість, сердечну щирість і прямокість) можна вповні назвати «мимовільним реформатором життя й людськості». Я маю на думці всім відомого французького творця Анрі Барбюса, що оце недавно видав перше число своєї надзвичайно інтересної літературної газети «Монд». В «Монді» зустрічаємо ймення співробітників: Горького, Істраті, Луначарського, прізвища італійців, іспанців, греків та інших народностей, причому то все люди, що їх не просто переложено, як усюди в журналі, а що пишуть безпосередньо для відсилки самому Барбюсові, бо їх усіх об'єднує палке бажання докласти своєї праці до розвитку всесвітньої пролетарської літератури — до руху, що його в даному разі возглавив Барбюс. Всі ті співробітники здебільшого знають Барбюса особисто.

В моє завдання входить — ознайомити ширші кола громадянства і навіть маси з поглядами самого Барбюса на поступ і на творчість — ознайомити за уривками з його романів і листування. Роблю це навіть для тих, хто знає французьку мову (як і для інших), з тої простої причини, що на шляху передплати журналів і книжок із Франції стоїть перепона: потреба щоразу брати окремий дозвіл на висилку платні за книжки й газети. Отже, не в усякого є на це час і охота. Тому не завжди можна знайомитись хоча б і з найпопулярнішим у світі автором...

Погляд взагалі на творчість маємо в його романі «Кларте» («Ясність»), а погляд на утворення пролетарської літератури, зокрема, в його керовничій статті «Відкриймо путі», уміщеній в першому числі «Монду».

Поза інформацією, що з'ясує ці погляди, мені треба ще й пояснити читачам, що саме дало мені нагоду назвати його проповідувачем «неполовинчастої правди» і «мимовільним реформатором людськості».

Ось рядки роману «Ясність», де відкривається нам значення виразу «неполовинчаста правда», або «вся правда»: «Все треба перебудувати в світі з глибин догори!.. Зміни, що їх залишається зробити, будуть утопічні й

смертні, якщо не стануть спільними для всіх. Національні реформи — це лише частки реформ. Ніяких половинчастих заходів! Половинчасті заходи — річ смішна своєю малечістю під той час, як треба востаннє зробити спробу спинити земну кулю на спаді тієї жажливої прірви, в яку вона котиться. Не треба половинчастих заходів, бо не існує на світі правди наполовину. Зроби все чи не зробиш нічого!..» Так говорить внутрішній голос героєві роману, що пережив усе божевілля та жах імперіалістичної війни й довідався з того, що таке патріотизм і війна, яка повстає з нього. Далі Барбюс зазначає, що соціальна правда є правда зовсім проста, лише ті традиції, що побудували над нею тирані, є складні. Тому він звертається до всесвіту:

«Цієї простоти, народе всього світу, ти ніколи не досягнеш, якщо не візьмешся за те, щоб її досягти! Якщо ти бажаєш тій правди, здобудь її своїми власними руками. І я тобі до рук даю талісман для цього — говорю тобі слово рідке й чудодійне: ти це можеш!..»

Чому ж ми називаємо цього реформатора «мимовільним»? Не можемо ж ми припустити, що автор не знає, що він робить, це був би нонсенс, так само не можемо подумати, що в нього немає охоти працювати для зміни обставин життя людськості й що він пливе «без руля й без вітрил»? Пощо ж уживати слово «мимовільний»?!.. Звичайно, що не в цім розумінні воно тут стоїть. З приватного листування Анрі Барбюса довідуємось, що він не має на меті робити людей такими, як йому хочеться (щоб вони були), а «рачується з ними, з такими, які вони в дійсності є». Проте, фактично, бачимо, що всі його писання ведуть людськість до перетворення її на кращу — до зміни ладу життєвого, а з ним, звичайно, й людей, бо ж не може так ніколи бути, щоб змінилося все життя, а люди zostались такими ж, як давніше були... Отже, мимо цього його небажання переробляти самих людей виходить, що за його впливом (за впливом його творів) світогляд людський й самі люди все ж міняються в тім напрямі, в якому діє і творить цей надзвичайно сильний автор. Звідси наш вираз «мимовільний реформатор», хоч він себе і вважає лише реєстратором явищ.

Ось дослівно, що він пише про себе в листі з 18 квітня 1928 р. (до мене): «Я — реаліст, що ним керують самий хід і великий закон річей і людськості і що лише кори-

стується з розуму для відображення обличчя та вимог цих реальностей».

Перейдімо тепер до теми нашої статті. Як говорить устами свого героя Барбюс про людей-творців у своєму романі «Ясність»? На який ступінь підносить він слово?..

«Хто ж заговорить? Треба п о б а ч и т и й тоді заговорити... Говорити — це все одно, що бачити, це — навіть більше. Слово увіковічує те, що ми побачили і зрозуміли. В нас самих немає світла; ми — речі темні, бо вечір закриває, наприклад, всім людям очі, і, щоб ходити поночі, ми напомацки посуваємось і простягаєм вперед руки; м и с і я є м о т і л ь к и ч е р е з с л о в о ; і правда будується людськими устами!.. З нас виривається крик; він — таке ж живе створіння, як і дитина. Крик проноситься світом і кличе до себе правду, де б вона не була, і крик прилучає до себе крик...

Є нечутний голос, якому немає кінця, що допомагає **тим**, хто з іншими не бачиться й ніколи, може, не стрінеється, а проте, що з'єднає тих людей до купи, то — книга, книга, що її кимось обрано, чиясь улюблена книга, що її ви розкриваєте і що ждала на вас!..»

Дедалі то все більше в цьому романі Барбюс спиняється над теоретичним уточненням виразу «творець-повідувач» і приходять до висновку, що ним має бути лише якийсь великий, незаний ще досі «упроститель правди», що зовсім просто явить усім тую світову правду в своєму слові чи в своїм писанні і в цей спосіб передасть людськості заповіт — хартію наших днів».

«Хто проголосить панування тії правди?» — запитує герой роману. «Адже не досить лише говорити про різні речі — треба все те дати людям б а ч и т и... Щойно, коли мені хотілось підпалити музей Війни, я собі уявив, як стоятиму перед суддями. Я би їм проголосив багато істин, я би їм довів, що саме по моїй стороні правда, а не по їхній; з обвинуваченого я став би тим, що обвинувачує їх самих. Але ні! Я не зумів би... Не такому, як мені, це говорити...

Я можу тільки мріяти про того, хто, підсумувавши коротко всі страждання й вимоги людськості в творові своєму, де не пропущено буде нічого, де не пропаде ані одна рисочка, проголосить нашу хартію в віках і покаже нам усю правду. Благословенним хай буде цей у п р о щ у в а ч і с т и н и , з якої б країни він не явився!..» (Писано в вересні року 1918).

Двома-трьома сторінками нижче він (Барбюс) говорить про передачу свого кредо масам: «Я певен святості і важливості тих принципів, що їх я бачу в основі й у джерелі всього на світі — принципів справедливості, логіки, рівності — всіх цих істин божеськи гуманних, що так невичерпно-трагічно контрастують із дійсністю нашого часу; вони-бо зароджуються в глибинах життя — визискуваній масі. І мені хотілось би звернутись до всіх вас і свою віру в них, що сповняє мене трагічною радістю, цю віру — передати її вам разом і як приказ, і як благання. Слухайте! Немає інших способів досягти мети і зв'язати життя з тими великими істинами, як оцей: прямість! Перевірити розумом, цим високим контролем, засаду і зважитись кинутись вперед безоглядно в оборону: безрозумно і без вагань, забувши остаточно про всі межі, встановлені розумом... Ось шляхи досягнення...

Я вірую — неважаючи на все — в перемогу великої правди на землі!..»

Ще цікавіше говорить герой роману «Ясність» про поступ. Він певний того, що маси повинні для перетворення життя піти вслід за свого роду авангардом з видатних одиниць, яких укупі він зве «архипелагом» діячів. Ось ці слова: «Я вірую з цього часу в значення й важливість, яких наочно охопити не можна, людей — жменьки тих братерськи настроєних одиниць, що в усіх країнах світу, в сутолоці розгнзуданих національних інстинктів стоять непорушно й велично, мов статуї, на чатах права і справедливості. Сьогодні ввечері я вірую в те (з повною в тім певністю), що нове суспільство виникне саме з оцього архіпелагу людей...»

І до цього герой роману додає: «Я возвіщаю неминуче запанування в сесвітньої республіки...»

Ще виразніше зазначаються приблизно ті ж ідеї вже не в романі, а в статті «Відкриймо шляхи», де безпосередньо від себе Барбюс з'ясовує мету журналу «Монд» і віру в розвиток пролетарських літературних сил всього світу... Звичайно, для нас і в нашій країні, де ці шляхи вже для ходи нової сили (пролетарської) давно розчищені, заклад його має велику вагу постільки, поскільки він сприяє появі сил, що їх письменник викликає, на терені саме не нашим, а всесвітнім, що на йому хотілося б Барбюсові бачити таке ж буяння селянської й робітничої творчості, як і в нас! Отже, не можна нехтувати розгляданням цього заклику...

Насамперед Барбюс упереджає читачів, що критика в журналі «Монд» буде прямовісна, тверда й не знатиме компромісів, бо освітлюватиме усе тим променем реальності, чистим і безстороннім, що завжди викриває і рани замучених, і заржавілість економічних та політичних махінацій, і їх повну непридатність у людському житті. Далі він з'ясовує потребу очищення критики від продажності та буржуазності, мерщій од мішанства. Це очищення стоїть у тіснім зв'язку, на його думку, з тим, що відмирають старі непотрібні форми життя й літератури і що новий клас, нове покоління — ціла людність пролетарська — йде на те, щоб хаос рафінованої та зманієрованої літератури Європи замінити змістовною творчістю нових часів по всіх країнах світу. Для цього не досить ще утворити позбавлення в літературі самих колишніх форм, що вадять новим людям, як це зробили кубісти й футуристи в своїй творчості, — цього замало; це-бо була лише зверхня зміна. Потрібно щось більше. (Потрібно змісту надати всьому нового).

І великі сили оновлення існують і вже проявили себе. Барбюс констатує, що перша половина історії людськості підходить до свого кінця й починається нова: кінчається панування привілейованих меншостей і починається життя «підземних мас», як він це називає.

Отже, ми робимося свідками появи в сфері мистецтва всього світу нових елементів, що творять: свідками приходу мас у творчість. Наше завдання, каже він, встановити можливості, закони, перспективи цієї ще не вповні виявленої сили — так званого пролетарського мистецтва. Ми стежитимемо й вишукуватимемо прояви її не тільки посеред поезії і прози, але ж і в театрі, в кінематографі і в різних галузях культури.

Цим сподівається журнал «Монд» спричинитися до прискорення процесу розвитку тієї сили в світовому масштабі, звичайно, в міру своїх можливостей. Закінчує Барбюс свою статтю заявою, що співробітники «Монду» не хочуть одриватись від мас і вважають, що з творів людей складається блок визволення людськості з пут моральної й фізичної неволі для всього світу.

Беручи на увагу ці всі думки й той факт, що як художник Барбюс має непереможну впливову силу на читача, нам треба на Україні сильно подбати про те, щоб спопуляризувати його твори в масах і тим самим наочно їм



показати, в якому стані знаходиться Європа і що в ній потрібно б змінити.

Нагадуємо нашим видавництвам, може, й забуті ними рядки з оповідання Барбюса «Визискуваний»:

«І ось тепер така ж велика драма проходить наново перед нашими очима: велика ідея зорганізування, ідея нового соціального устрою хвилює світ. Вона скерована проти грізного механізму старого ладу і проти варварства цивілізації, що вже хитається й проявляє ознаки свого розпаду, так само як Рим колись їх появляв. Цю ідею тримають в руках визискувані і пригноблені. Вона кінець кінцем запанує по всьому світі під знаком серпа й молота, як і в давні часи інша ідея запанувала під знаком хреста... \* Але вона не містить в собі ані зародку учення смерті, ані безпідставної віри, як християнство; не спирається на мрії й на речі надприродні, на небеса, на смерть; ні, вона базується на розумі й на житті, на законах таких же ясних і тривких, як закони природи...»

Урочистістю й слухністю слів своїх, строгістю свого витриманого стилю Барбюс, безумовно, стоїть окремо посеред інших письменників сучасного Заходу і саме цим стилем може мати і має на маси цілком виїмковий вплив. Крім того, цього письменника можна сміливо назвати «всесвітнім сумлінням», бо його голос — як внутрішній голос кожної людини — лунає навіть до деспотів тоді, коли жорстоку людину треба покликати «до порядку», нагадати їй, що є межі, яких переступати не слід. І треба сказати, що до цих докорів прислухається світ і щоразу зазначає, якої думки тримається Барбюс в тим чи інших питаннях. Отже, нашим видавництвам не слід забувати про це його значення в літературі і, керуючись оцим фактом, треба ширити в українській літературі його твори й газету «Монд» або окремі матеріали з неї. Не можна прогавлювати й обминати без уваги видатних явищ все-світнього життя!

2 липня 1928, Харків

---

\* Із його серії «Правдивих оповідань». (Приміт. автора).

## АВТОБІОГРАФІЯ «СПОМИНИ І ЗУСТРІЧІ»

Хоч здається мені, що прожила я вже на світі літ двісті (маю ж 46, коли пишу), бо надто багато історичних і особистих змін зазнала в житті, проте ніяково себе почувую, оглядаючись на пройдений шлях... Нічого майже не висловлено з того, що хотілося колись сказати. І я — атом з нищим значенням у великому всесвітньому порядку речей... Атоми в ньому повинні цінитися й давати свою історію лише тоді, коли їх наявність у всесвіті довела, що їх слід лишився в віках і, мов слід комети, промайнув у них не тьмяно й холодно, а променисто, з користю для людей...

Подаю, **отже**, не з тої причини відомості про своє життя, що начебто зачисляю себе саме до будь в яким степеню «променистих атомів», а з тих причин, що знала багатьох українських письменників, і згадка про них, хоча й побіжно зроблена, матиме цікавість для істориків літератури.

Насамперед два слова про моє світосприймання при зустрічах з письменниками. Це світосприймання зложилось як у самотньої людини, незвиклої до обертання в колах ширшого громадянства, бо була я в сім'ї останньою пещеною дитиною, що від неї старанно усували тяжкі враження життя й усяку боротьбу за існування і яка росла, як дичок, лише в крузі своїх химерних мрій. Правда, моя мати, народниця та шкільна ініціаторка, визнавала лише колективну громадську діяльність і завжди знаходилась в оточенні широких громадянських кіл (що й виробило в мене пієтет до українських діячів), а зате батько мій мав вдачу самотньої людини і частенько читав мені «Циганів» пушкінських і вказував на нещирість і негативні боки цивілізації великих міст та псевдокультурного громадянства.

О чем жалеть? Когда б ты знала,  
Когда бы ты воображала  
Неволю душных городов.  
Там люди в кучах за оградой  
Не дышат утренней прохладой  
Ни вешним запахом лугов;

Любови стыдяться, мысли гонят,  
Торгують волею своєю,  
Главы пред ідолами клонят  
И просять денег да цепей...

Ці слова читав він мені з щирим захопленням, з патосом, держачи в руках перед собою томик Пушкіна і втопивши свої блакитні замріяні очі в далечінь. Напівсиві кучері часом падали йому на чоло, а в голосі чулася гірка свідомість того, що й він сам є такий же раб міста, як ті, що «прохають ланцюгів і грошей». Мені було років 12—14, я, затаївши дихання, слухала ці рядки пушкінські й підсвідомо відчувала вже в них байронізм і імпортантність авторових ідей. Пізніше доля зробила з мене викладачку французької мови, і ці самі ідеї привели мене на ґрунті знання Жан Жака Руссо: знаменитий трактат його проти наук і мистецтв, а також так звані «Експерсії самотнього Мандрівця» остаточно переконали мене в тім, що я маю рацію любити природу і не любити, наприклад, індустрії, що перетворює часом своє благо на знаряддя шкоди та вбивства для людей. Українські письменники почали мені здаватися носіями краси природничої та ворогами цивілізованого міщанства. Особливо привабила цим до себе Ольга Кобилянська... Коли я вперше прочитала її «Царівну», принесену мені вкраїнським адвокатом Міхновським, я вперше сформулювала собі (збагнула добре), що то є життя жінки серед міщанського оточення і що то є — самотність (така, як у Наталі Веркович в оцій повісті). Доля «Царівни» так зацікавила мене на протязі всього роману, що я, винародовлена роками вчення в російській гімназії, захопилася вкраїнською мовою до крайності й читала всі твори Кобилянської так, як той алкоголь, що допався до пляшки й витяга з неї жадібно все до останньої краплини. Потяг у душі героїнь Кобилянської до визволення з пут буденщини й вузькості повсякденного життя і до вільнішого кругозору ототожнювався в мене з дитячим враженням від слів Алека з «Циганів» і з моїм власним давнім нахилом «пріч від фальші людяності й лицемірності суспільства». Читала я «Царівну» на 19-м році свого життя і без помилки можу сказати, що доперва в цьому віці могла оцінити явища й спомини далекого дитинства. Явища ці полягали в моїх дитячих спостереженнях над виглядом і настроями вчителя маминої сільської школи Бориса Дмитровича Грінченка. Люди, що з ними він зустрівся

в маєткові моїх батьків,— інженери, які появлялись у нас, й інші представники російського ділового суспільства,— мабуть, остільки приходились соціально не по душі Грінченкові, що він на мене, 9-ти або десятилітню дитину, справляв враження обуреної людини... Завжди він сварився з усіма за щось, все йому того ж хотілося, очевидно, й того не вистачало, чого шукали героїні Кобилянської, але я ставилась дитячою душею до цього зовсім спокійно через те, що пояснювала це собі в усякому разі не складною причиною: Грінченко, звичайно, як і я, любить село й Україну, думалось мені, а ті, що до нас приїждять, не говорять так, як селяни... От він і сердиться... (Критики в мене тоді не могло бути...) З його дочкою Настею розмовляли ми українською мовою і в ляльки гулялись так, як щирі українки...

Остаточно довершила моє захоплення вкраїнською мовою Ольга Кобилянська своєю «Битвою» з напрочуд гарними описами лісу в Карпатських горах... Тут я вже зі своєю любов'ю до природи не витримала й розпочала спочатку листування з авторкою, а потім, скористувавшись закордонною поїздкою, помайнула з нею знайомитись у Чернівці. Ніколи не забуду її першої візити до мене, її постаті, хоч і не високої, але стрункої й ніжної (було їй, мабуть, тоді за 40 літ) і цих споконвічних чорних очей, з природи своєї вже повних страждання... Наше листування перед тим почалось з того, що я освідчилась їй письмовно в любові з приводу того, що її творів цілковито не розумів у своїй статті «В поисках красоты» (і навіть жорстоко вилаяв їх) академік Сергій Єфремов. Це була не стаття, а саме глузування і з форми, й зі стилю, й зі змісту творів Кобилянської... На мої повні ніжності до неї листи Ольга Кобилянська відповідала надзвичайно чутким до мене відношенням і листами, що з тону дорівнювали справжнім поемам... З того почалось наше приятелювання...

Року 1903 в серпні місяці в Полтаві сталося таке свято (з нагоди відслонення пам'ятника Котляревському) — «свято для душі», як я його вже тепер величаю, що слід від нього ніколи не щез з моєї пам'яті... Я опинилась у товаристві всіх тодішніх «носіїв ідей і краси» — всіх любих моему серцеві літературних творців: Лесі Українки, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, Ганни Барвінок, Надії Кибальчич, Олени Пчілки, Михайла Старицького й інших. Не пам'ятаю чи тут, чи пізніше —

в Києві, стрівся зі мною й Агафангел Кримський. Леся ще не була авторкою «Лісової пісні», а знала я її лише з галицького видання її «Дум і мрій» та збірки «На крилах пісень» (також і з її перекладів Гейне). Коли прийшли вони до мене вдвох (її мати, Олена Пчілка, й Леся), я все дивилась на неї, а в душі в цей мент бринів у мене її чарівний вірш:

Стояла я і слухала весну,  
Весна мені багато говорила,  
Співала пісню дзвінку, голосну,  
То знов таємно-тихо шепотіла.  
Вона мені співала про любов,  
Про молодощі, радощі, надії,  
Вона мені переспівала знов  
Те, що давно мені співали мрії... \*

Між тим обличчя Лесі, обрямоване гладко зачесаним назад волоссям (в той час мала вона 31 рік), з його поважними сірими очима виглядала спокійно, але хоровито. Сидячи на м'якому фотейлі, вона якось так придержувала правою рукою ліву руку вище ліктя, що мені здавалось, ніби ця рука в неї невимовно бодить. Навіть переходила вона хату так, начеб силувала себе ходити (як відомо, страждала вона на туберкульоз кісток). Проте відразу помітно було, що душа в неї — сильна, зосереджена в собі й тому страшенно самотня й замріяна. Це відбулося року 1912-го на «Лісовій пісні», особливо в цих словах лісної мавки:

Чи у людей паруються надовго?..  
Се так, як голуби..  
Я часом заздрила на їх: так ніжно  
Вони кохаються... А я не знаю  
Нічого ніжного, окрім берези,  
За те ж її й сестрицею взиваю;  
Але вона занадто вже смутна,  
Така бліда, похила та журлива,—  
Я часто плачу, дивлячись на неї..  
...Як добре зважити, то я у лісі  
Зовсім самотня...

Отож пізніше Леся цим своїм образом мавки, що не розуміла й не знала людей, цілковито прив'язала своє серце до себе, бо така нелюдність завжди була зрідні моєї антисоціальної вдачі...

\* На це є музика Григорія Алчевського, друкована дуже давно. (Приміт. автора).

Михайло Коцюбинський року 1903 в Полтаві являвся зже автором акварелі «На камені», але, як видко з дати, ще нз міг прославитись пізнішою своєю «Фатою морганою»... Проте я ждала його появи в товаристві, що зібралось в однім готелі Полтави, дуже нетерпляче, бо музичність його естетичних речей робила на мене велике враження і його особа цікавила мене. Він увійшов у кімнату, високий, з допитливими гострими очима, якоюсь джентельменською ходою, й мене відразу вразила надзвичайна стриманість і вишуканість його рухів та білість накрохмалених комірчиків. Мені здалось, що в юрбу до певної міри азіатів увійшов європеець... Встало перед очима кримське море і його тужливий спів, переданий цим європейцем з незабутньою виразністю:

«Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні і дивиться на море. Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця, немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс...

О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць над морем...»

Ці слова з оповідання «На камені» так і встали переді мною, як тільки я уздріла їх автора. Говорив він з іншими мало й тільки полискував на всіх пронизуватими, запитливими очима...

Найстарішою з товариства була стара Кулішиха, чи то Ганна Барвінок. За старовинним звичаєм народників вона приїхала з дальнього хутора свого на свято в чорній корсетці, довгій ситцевій спідниці, зі старосвітською наколкою на сивому волоссі й пишними білими мережаними рукавами сорочки. Вона все дякувала долі, що довелось їй дожити до пробудження й відродження національних почувань, як висловлювалась вона. В усій її барвній, з народними образами розмові відчувалась страшенна урочистість і справжня сердечна радість. Вона ходила поміж товариством так, мовби обрядовість яку виконувала... Особливо приязно ставилась вона до мене, знаючи моє «оборончество» в справі нападів літератури на її чоловіка, Пантелеймона Куліша (вже тоді покійного). Рукопис мій про нього свого часу загинув у редакції «Чорної ради» (журналу) у Відні — в Івана Тивоновича. Але початок цієї статті якимось зберігся в

друкованім органі Венгжина «Будучина» (теж в Галичині). Ганна Барвінок цей початок бачила.

На свято не приїхали тільки Кобилянська та Франко.

Був ще Василь Стефаник. Високий, стрункий, з оксамитними чорними гуманними очима, остільки ж європеєць на вигляд, як і Коцюбинський, лише сумовитіший і повільніший в усіх своїх рухах за першого. Його я бачила лише в театрі коло Лесі Українки.

Настав за 2 роки 1905 рік, і для мене почались жандармські труси й допити. Того року я вже друкувалась по журналах і, між іншим, писала революційного марша, замовленого мені студентом Антоновичем (Дмитром, сином історика) до редакції газети «Боротьба» Миколі Стаховському в Київ. Починався цей марш словами «Гей, на бій, за нами встануть» і т. д. Між тим цю редакцію розгромила жандармерія, і їй попав до рук мій рукопис з харківською моєю адресою. Це було літом. Я гостювала в подруги своєї на селі, а мати моя лишалась у Харкові. За кілька днів уночі явилась до нашої квартири валка солдатів і жандармів. Маму питали, де я. Коло всіх вікон і виходів поставили вартових і почали робити трус. Двері в мою кімнату, де переховувався список усієї професури Харкова, що належала до нелегального Академсоюзу, та ще чужий револьвер з патронами, були замкнені на період моєї відсутності.

— Це куди хід? — спитали жандарми.

— До сусідів, — не зморгнувши оком, поспішила відповісти моя мати.

Так до кімнати моєї й не зайшли. Обвинувачено мене в тім, що я закликала до збройного повстання.

Була я тоді вчителькою гімназії й одвідувала всі мітинги учнів середніх шкіл, становлячись на бік страйкарів. Внаслідок цього мене формально не затверджували на посаді, а по городу ходили про мене плітки й легенди. Наприклад, з них була та, ніби я комусь із харківців говорила: «Я б бажала бачити на вулицях нашого міста ріки крові...». Між тим якраз кров я ненавиджу всіма силами своєї душі і завжди була проти проливання її...

На дому у мене часто збирались гуртки шкільної молоді для самоосвіти та страйкарських нарад.

В перший мій том року 1907 («Туга за сонцем») увійшла коротенька згадка («На роковини») про похорон жертв революції 1905 р. в Харкові.

Почала я вперше друкуватись р. 1905 в першій українській газеті «Хлібороб».

Року 1906 я поїхала за кордон з метою провести один місяць в Карпатах (Яремче за Станіславом). Цього року редактор літературного відділу «Літературно-наукового вісника» у Львові Іван Франко почав приміщувати мої поезії на сторінках свого журналу. До цієї ж доби відноситься перша моя зустріч з Іваном Франком.

Перед тим, в горах, випадково стрілась я з давнім його приятелем (а потім трохи не ворогом) Михайлом Павликом, дідусем-радикалом, що раніше працював разом з Драгомановим. Гідність і м'якість Павликової вдачі справили на мене велике враження. Особливо запало в душу оце його оповідання: «Сидів я,— розказував він мені,— в австрійській тюрмі з одним молодим революціонером з Росії (було це давно). І цей парубок одного разу дуже мене здивував своєю цілковитою некультурністю. (І що то за люди у вас там існують). Уявіть собі: розповідаючи мені про свої революційні пригоди, цей молодик нахвалявся переді мною тим, що одного разу вдарив по пиці одного поліціанта. Я, каже, розмахнувся та йому в морду...

— А дозвольте вас спитати, зауважив йому я, невже ви вважаєте за можливе для революціонера пожинати в такий спосіб людську гідність, хоча б і поліцайову, що «заїжджати в пику» зовсім не здається вам ніяковим?..

На це вже, не пригадую собі, що саме відповів мені цей юнак...»

З Михайлом Павликом познайомили мене два галицькі студенти з містечка Дори, що прикотили бачитися зі мною за 12 кілометрів «ровером» (чи то велосипедом), як вони це називали. Були це двоє братів Бучинських, діти Драгоманового приятеля Мелітона Бучинського. Довідавшись із газетярського списку приїжджих, що з України в Карпати приїхала родина вкраїнців, вони мене з мамою розшукали й вирішили інтерв'ювати та встановити зв'язок через мене між молоддю галицькою та українською. Крім того, ці юнаки показували мені околиці й гуцульські народні гуляння (фестини), виборчі агітаційні віча в Микуличині і дідуся Павлика, що перебував там на відпочинку, мешкаючи в простій і тісенькій гуцульській «колибі» (хаті), бо не мав у ті часи з чого жити. В те літо над шумливим потоком (Джонкою і Прутом) і над скелями, вкритими смерековим лісом, ча-



сто стояли тумани і вогкі дні вересня. Проте я часто заглиблюлася в ліс стежками, що штучно проложені там за певним планом і при вході на які завжди стоїть стовп з написом «Ліцитація» (тобто, потрібна вступна картка), бо то були, очевидно, державні ліси під охороною уряду.

З гір я поїхала до Львова на побачення з Іваном Франком. На запитання моєї мами він ласкаво до нас прийшов в готель Жоржа, дуже чемний, стриманий, уже літній, але з уважними блакитними очима і ще не білим, а злегка рудим волоссям, що кучерявилося йому на голові. Майже весь час він слухав, що ми йому з мамою говорили, і зрідка тільки розпитував про освіту нас на Україні та наші враження з російського життя. Я досить несміливо прохала його зробити мені власноручно напис на його «Мойсеї» та на альбомчику, що лишиться мені на вічний спогад про мою зустріч з ним. Він узяв перо з руки і процитував на письмі ці свої слова:

Мовить Єгова:  
«І будете ви свідки мені  
З краю світа до краю,  
Що лиш духа кормильців з усіх  
Я собі забираю.»

Хто вас хлібом накормить, той враз  
З хлібом піде до гною,  
Та хто духа накормить у вас,  
Той зіллється зі мною...»

*Ів. Франко*

В цьому самому альбомчикові вже стояв року 1906 (2-го серпня) в Чернівцях зроблений мені напис Ольги Кобилянської:

«Смуток молодої душі — се мов той цвіт лілії... котру всі люблять, а ніхто в дійсності до грудей не припне.

Ти — одна з тих, що розуміються на чуді того цвіту.

Дорогій Христі Алчевській на спомин від Ольги Кобилянської.

Чернівці, 2/8 1906».

Оце тоді ми з Ольгою зустрілись уперше особисто, вже знаючи одна одну раніше з листування та з творів... Року 1907-го видавництво Ситіна в Москві випустило з друку мій I том «Туга за сонцем». Складався цей том з віршів, написаних на 19-м, 20-м, 21-м році мого життя і переважно через те викликав цілу бурю нападів на мене за недостиглість моєї творчості (серед української критики того часу). В пресі цілком інакше, ніж критика України,

поставився до мене Іван Франко. Його рецензія на мене, надрукована в VII книжці (за липень) журналу «Літературно-науковий вісник» за 1907 рік (у Львові), відзначалася глибокою аналізою моїх почувань, намірів і юнацьких років і інтуїтивно вгадувала причини такої моєї творчості, хоча Франкові не були відомими обставини моїх дитячих літ, умови мого виховання й ті впливи, під які підпала моя юність. В той же час у тій же книжці і поруч якраз з рецензією Франка полтавський учитель Григорій Шерстюк з піною в роті вигукував у своїй теж рецензії: «Почувається жалкування, що авторка поспішила записатись в поетеси». Між тим Іван Франко починав свою статтю про мене дуже спокійно, як психолог, що відразу збагнув, де треба шукати джерел моїх тем та імпульсів моєї творчості. Ось дещо з того, що він тоді помітив і відзначив дуже лагідно:

«Перед присвятою (матері) — портрет авторки, гарної дівчини в народнім (гуцульським) строю, і від усієї збірки пахне молодістю, дівочою грацією та несвідомою кокетерією. Авторка якось так природно, мимовільно рисує перед нами свою вдачу, трохи тужливу, трохи меланхолійну, та в основі більше веселу й артистичну. Її тягне до себе всяка краса й усе поетичне: кольористі крайобрази, кольористі ефекти різних пір року, колоритні люди...». Пишучи про мій вірш

«В природі все — гармонія, краса,  
Для того варто жить, і мріяти, й сміятись...»,

Франко страшенно справедливо зауважує: «На жаль, авторка, мабуть, не знає і не читала, що та вічна гармонія природи здебільшого — сама жорстока боротьба за існування, в якій ніщо не служить красі, а навпаки, краса звичайно служить приманою для далеко неестетичних цілей розплodнювання або паразитизму».

З-за моїх поезій про кохання він полемізує в цій рецензії з Сергієм Єфремовим, вступаючись за мене під час ефремівських закидів мені в еротизмі.

Далі Франко пише: «Ще кілька слів про мову Христі Алчевської. Вона має претензію на добірну, чисту мову, і справді, деякі віршики з боку мови бездоганні. Та ся мова — «підчищена», так сказати, салонова українська мова, без того багатства лексики й зворотів, яке надає авторам безпосереднє підслухування простого народа. Авторка дещо римує, дещо лишає без рими... З тим усім

у авторки видно таланти і деякий розмах фантазії, та треба їй багато працювати над собою, щоб розвинути ті задатки її природи.

*Ів. Франко»*

Далі ще дуже прихильну рецензію написав на мою збірку в Харкові року 1907 бібліотекар Харківського університету й історик Дмитро Петрович Міллер (газета «Южный край». — № 9, 110), який захопився моїм віршем про волю «Крізь темні хмари проглянуло яснее сонце». Визнав за мною рацію писати й поет Остап Луцький; в газеті «Буковина» (ч. 76 з 6-го червня 1907 р.) назвав він мене чомусь «гарною і тонкою людиною». Але загалом критика ладна була заїсти мій молодий вік (в особі Єфремова, Шерстюка, Ніковського, що пізніше критикував мої статті, та Дмитра Дорошенка і якогось Я. Щирого). Проте це мене не спинило, і я пишу й досі, хоча цілковито не знаю, як поставиться громадянство до нового видання моїх обраних творів, що уже третій місяць ждуть своєї черги на друкування в ДВУ. Пишу я тоді, коли душа співає, а для кого і що — ніколи про це себе не питаю: я вже така людина, що зложилась і теоретично себе переробляти вже мені запізно. Яка є — така й є!.. Можу тільки сказати, що маю певні погляди.

Як людина в громадських справах інактивна, я ніколи не робила спроб штучно (чи то навмисне) підходити ближче до життя. Часом воно само підходило до мене. Так, наприклад, було з гуртками шкільної й академічної молоді в період між роками 1905 і 1912. Пам'ятаю, приміром, як із власної ініціативи явились до мене два гімназисти брати Плевако: Микола й Петро (теперішній професор — автор хрестоматії) з запросинами на «Суєту», що вони її ставили в своїй гімназії. Так само прийшов у мої гуртки сам, некликаний, Гнат Михайличенко, годі ще учень Деркачівської хліборобської школи, також дуже революційно (есеровськи) настроений Андрій Заливчий... Затесався поміж них і справжній провокатор Заїкін, що поза гуртками шкільної і академічної молоді в період між роками 1901 і 1912. Пам'ятаю, приміром, як із власної ініціативи явились до мене на Сумську, 31 (в ту хату, де тепер міститься ДВУ) з 11-ї мужської гімназії два брати Плевако: Микола та Петро. Було це, мабуть, року 1906 або 7-го й на них ще були гімназійні тужурки. В руках вони тримали квитки на «Суєту» в їхній

гімназії, ними ж поставлену й відграну потім дуже добре.

— Це для вас,— промовили вони.— Ми чували, що ви цікавитесь українськими справами.

Микола Антонович Плевако (теперішній професор і складач хрестоматії) потім дуже ретельно заходився працювати коло тих середньошкільних гуртків, що збиралися в мене й вивчали українську мову й літературу вже на Сумській, 110, тобто роками 4—5 пізніше. Вслід за розквітом цього гуртка почала призначати в мене в хаті свої збори раз по раз (але дуже рідко) і мало мені знайома студентська вкраїнська громада (ще до імперіалістичної війни). І в першому гурті й у другому явились постаті в мене на очах остільки сильні й яскраві, що слід від них у моїй душі лишився на все моє життя. Їх було три: 1) Андрій Заливчий, 2) Гнат Михайличенко і 3) Ганна Хоперська.

Почну з Ганни Хоперської. Року 1912 вийшла моя книжка «Вишневий цвіт». Там був вірш «Данина народів» («О, зробися ти сонцем для нього, Він такий слабодухий, хиткий...»). Незабаром по видрукуванні цього вірша до мене явилась завенена в чорний платок учителька сільська з Вовчанська. Здається, вона тоді вже робилася курсисткою Харківських вищих жіночих курсів. Привітна, тоді ще весела, з теплим сердечним світлом в очах, вона мені призналася, що вищезазначений вірш мій зробив на неї велике враження і що вона має бувати в мене серед тих, що до мене заходять. Це була Ганна Хоперська. Коли року 14-го розгорілась імперіалістична війна й я почала (чи то року 14-го, чи 15-го) збирати дрібні пожертви на користь хворого й забутого Івана Франка, Ганна перша з усіх прислала мені 5 карбованців зі своєї «Вовчої»... Під час війни все прийшло в таке замішання, що гуртки більше не збирались. На деякий час з очей моїх зникла й Ганна. Доперва аж року 1918-го та 20-го я почала знов зустрічати її, всю захоплену комунізмом. Ось тоді від неї відкаснулись наші націоналісти. Загострення громадських стосунків дійшло до того, що дехто перестав подавати Ганні руку. Одного разу вона мене здивувала запитанням:

— А Ви? — сказала вона.— Подаєте мені руку?..

Я витріщила на неї очі: якби ж хто знав, як я любила її за сердечність...

— Чому ні? — запитала я. А потім додала жартома.— Може, ви тепер, Ганно, повісите мене за буржуазність?..

Вона серйозно глянула на мене, і ледве помітний усміх промайнув у неї на устах:

— Ні,— сказала вона чомусь.— З-за очей не повішу!..

(Мабуть, в моїх очах прочитала вона любов до її поглядів на людськість).

Коли року 1918 стара шкільна діячка, моя мати, втратила, з одного боку, свою безплатну школу для дорослих, де реквізували її педагогічну бібліотеку, а з другого — сина, що матір утримував на свій заробок артиста, Ганна з її повним любові серцем виступила в виконкомі з доповіддю про минулу просвітню діяльність моєї матері і про матеріальний її стан за часів революції, виконком, базуючись на її словах, присудив дати пенсію моїй матері. Але мати моя незабаром умерла...

Між тим Ганна горіла в діяльності і багато працювала в робітничих районах Харкова. Я була свідком її виступу на з'їзді вчителів, коли вона в імені жінчини-робітниці вітала з'їзд. Трудно висловити, яке враження робила на всіх її тепла промова. Голос надавав в душу, чіпав найглибші струни людського серця й освічував всім очі ширим зворушенням...

Року 1920-го перед Першим травнем Ганна згоріла зовсім. Як свічка...

Доперва року 1927 знайшла я в собі сили після цієї втрати написати про неї в «Червонім шляху» (кн. V за 1928 р.) оповідання під назвою «Килина». Не можу сама добре судити, оскільки воно висловило те, що хотілось мені сказати про неї. Професор М. Плевако сказав мені новину, що у Львові року 1923-го хтось окремою збіркою видав усі мої поезії про неї і до неї. Хто — я не знаю, і звідки він брав матеріал мені теж невідомо. В ту мою книгу, що має року 1928-го або 1929 вийти в ДВУ в Харкові, все присвячене Ганні увійшло повністю.

Тепер про Заливчого. Андрій Заливчий — цей тихенький, скромний гімназист, замкнений в собі і дуже-дуже бідно одягнутий, і досі стоїть у мене перед очима. Пригадую собі, як доля завжди гнала й цькувала його вже тоді — не тільки в мент героїчної смерті; як довелось моїй матері вжити всього свого впливу в листі на ім'я директора 1-ої гімназії, аби тільки той не вигнав його з останньої класи хтозна за що. Директор узяв нагодою те, що Заливчий одного разу вийшов проказати щось

вивчене напам'ять замість свого товариша, бажаючи допомогти йому цим. Між тим, щоб існувати й учитись у Харкові, зле взутий і голодний Заливчий (оскільки я собі пригадую) мусив бігати з гімназії через дорогу в крамничку служити там і виконувати якісь обов'язки поруч з учнями, дістаючи за це нещасні копійки. На ці копійки він купував аркушика паперу і приносив на нім для розповсюдження в мої гуртки маленькі гектографічні брошурки українською мовою: переклади з Петра Кропоткіна. На жаль, вони в мене не збереглися. Але знаючи його таким, будши свідком його нужденного існування та життя з «акрид і дикого меду», довідавшись пізніше про його заслання, я потім не могла байдуже почути про його смерть. Особливо болісно зробилось, коли повстало в душі питання: «Невже так і треба було, щоб ця свята і така віддана своїм переконанням людина дістала смерть там, де її ворогом явився режим такого нікчемства, як гетьман Скоропадський?» Бо, здається (а може, я помиляюсь), саме проти нього мчав він на броневіку, коли куля влучила його в серце...

І третій незабутній образ — це енергійний, бадьорий, рішучий, сіроокий блондин, учень Деркачівської хліборобської школи Гнат Михайличенко. Тільки таким я його і знала. Бувало, увійде в хату швидким, поривчастим і діловим кроком; сидить гурток. Він, стоячи, вийме з кишені гектографічний журнал учнів із Деркачів і покаже його всім або роздасть і стане осторонь про віщось гаряче балакати з ким-небудь із товаришів. Недовго побуде, швиденько збереться й піде... І от його теж застрелила денікінська темнота...

Але серед оцих «променистих атомів» у великому ході речей таївся і слуга жандармів, студент-провокактор на прізвище Заїкін. Про це я довідалася лише по Лютневій революції 17-го року, коли люди порозтаскували папери жандармського відділу і хтось приніс мені протокола про мене й розмову мою на «ризиковану тему», що відбулась в присутності цього Заїкіна в мене в хаті. Та була ним викликана. Ні на кого іншого підозріння тоді не могло впасти. Отже, ясно, що це він отак мені тоді прислужився. Року 1917 під час Лютневої революції я його стріла в полі на мітингу з кружкою на користь революції та червоною стьожкою через плече. Пам'ятаю, що обурена на саму згадку про те, що він зробив, я в полі підійшла близько до нього і з гнівом сказала:

— Як ви зважуєтесь начіпляти на груди собі ознаку революційності після того, як видали мене жандарям?.. Він страшенно почервонів, одразу спалахнув і злібно промовив, мерщій просичав:

— Коли б ви не були женщина, я б дав вам по пиці. На цьому ми розійшлись в різні боки...

Коли вже казати взагалі про цікаві типи з молоді, що попадались мені випадково на моїй скромній письменницькій дорозі, то мушу сказати, що від смерті Ганни року 1920 і по рік 1926 наступила для мене на полі тих зустрічей велика шестилітня перерва. Я навіть опинилась як в пустині, доки не зустрілась із однією студенткою — сестрою одного з розстрелених колись білими в Баку комісарів (він був у числі знаменитих 26-ти)... В цей період самотності часом напливало на мене гірке роздум'я: року 1917-го вмер у Баку на гастролях мій надзвичайно талановитий брат 39—40 літ, року 1920 зійшла в могилу діячка-мама; не було вже давно на світі ні Лесі Українки, ні Коцюбинського, ні Франка, а для тієї літературної молоді, що боролася в боях горожанської війни, я, звичайно, могла б видатись лише тим, чим є стара сова для повної життя пташини (якби я з борцями зустрічалась). Не надаремно ж глузливий фейлетоніст із «Вістей», здається, року 23-го (тов. Любченко) дозволив собі приліпити мені образливу назву «крокодилиці від поезії»...

Всі моральні втрати минулих часів, а головне те, що обірвалася нитка, що сполучала мене через маму й брата з широким загалом людей, все це, кажу, відбилось між 20 і 26 роком на мені й на віршеві цьому моему:

Багато днів, багато літ  
Я прожила на білім світі,  
Моя душа любила світ,  
І світло дня, і сонце вліті.  
Але тавро всіх прожитих  
В минулім хвиль і дум глибоких  
У нетрях серця потайних  
Лишили вражінь слід стоокій.  
І він із мене проглядав  
Тяжким-тяжким похмурим зором  
І серце бідне мені рвав  
Зневір'ям, сумом і докором.  
Я хтіла геть піти кудись,  
Сховатись в далечі від нього,  
А сльози капали й лились  
Над тінню лиха прожитого.

І я пішла в оті степи,  
Де предвечірньою добою  
Згасає сонце й спомин літ  
За гостроверхою горою.  
І зразу знов пізнала степ,  
Колишне небо й ніжні зорі,  
Нове життя і спів новий  
На неоглядному просторі.  
Але мій смуток був чужий  
Для шумів юності нової:  
Ніхто не знав, як світ старий  
Зробив ніщо з душі ясної.  
Ніхто думок моїх не чув,  
Ніхто пісням би не повірив,  
Лише мій зір простори зміряв  
Та сич у п'їтми промайнув.  
*Року 1926*

В дійсності побувала я серед друзів лише по революції 1917 р. в червні у селян слободи Олексіївка, на Слов'яно-сербщині (Донбас) і заснувала там тоді бібліотеку. А року 1926, як писала цю поезію,— то тільки мріяла, що йду на степ... Між іншим, в оцій бібліотеці, не знаю ким ревізованій чи рознесеній, загинув томик рукописних листів до мене від Коцюбинського, Олександра Олеся, М. Павлика, Кулішихи (Ганни Барвінок), Бориса Грінченка, Марії Загірньої, Олени Пчілки, Ів. Франка, Василя Пачовського й інші (від усіх по одному, тобто автографи).

Але цей же 26-й рік дав мені цікаву зустріч зі згаданою вище студенткою з Баку — вірменкою. З її слів повстало в мене оповідання «В Аджаристані». Моя Ната Беладзе в ньому — це й є вона. Ми сиділи на моєму балкончику в Харкові в той час, як вона розповідала про своє життя, й ось переді мною розгорнувся зовсім новий світ переживань — їхніх переживань — вісімнадцятилітнього юнака (її брата), що потім його розстрелено, її власних і ще однієї сім'ї не з Азербайджану, а з Аджаристану. Життя на мить знов присунулось до мене в усім своїм «многообразії». На жаль, доля не залишила її в Харкові, а мене в вузі, де вона вчилась. Ректор цього вузу їй не дав стипендії, а мою дисципліну (українську літературу й мову) скоротив, скасувавши її викладання зовсім (на основних факультетах). Пояснюється і той, і цей його ректорський вчинок надзвичайною обмеженістю і деспотичністю цієї поставленої во главу вузу людини. Це був тип щедринівського помпадура старих часів за нашої доби...



Не знаю, чи знайшла собі сестра бакинського комісара правду і справедливість в іншому місті, до якого виїхала, мене ж доля лише на 3—4 місяці розлучила з молоддю. Бо потім мені дано змогу не тільки знов бути коло вузівської молоді, але і говорити їй на викладах про найкращі ідеї і слова з французької культури революційних часів... Крім того, запропоновано навчати французької мови цю молодь. Отже, я знов опинилась ближче до життя...

Говорячи про молодь, я намагалась, так сказати, облік дати окремих людей, що так чи інакше деякий час володіли моєю фантазією. Тепер же мушу зазначити, що не менш, ніж люди, цікавили мене завжди й характерні (часом курйозні) риси окремих періодів, скоротечних і чуждернацьких, можливих лише за часів панування безпринципної буржуазії. Таким періодом, що дався мені взнаки, періодом «вибриків», роблених по-дурному, не знати для чого, явився період гетьманщини... Не марно жартували тоді з приводу назвища «Україна» харківчани: «Від Одеси до Берліна — самостійна Україна...» Скоропадський то вдавав із себе приятеля національно-народних стремлень, то показував себе щирим централістом з росіян. Пам'ятаю, як в останній день свого панування розліпив він по Харкову відозви, в яких лепетав щось про «єдиную неділимую»...

В ніч під той день гетьманська державна варта явилась до мене на квартиру, зробила труса і арештувала мене, чим дуже налякала стару мати мою. Даремно мама просила сказати, де мене ведуть. Мене посадовили на фіакра, гетьманчик-офіцер настановив проти мого носа револьвера, повіз мене в підвал на Пушкінську вулицю і замкнув у камеру для проституток і п'яниць, але заграбовану і з замком (честь честю), як і слід бути всім тюремним камерам. Опинившись у цій клітці, я ніяк не могла отямитись із подиву: це була мені первина — гаяти час без книжок і рукописів. Але робити було нічого! Пам'ятаю, що я вийняла з кишені олівець і розважала себе тим, що писала вірші на стінах. Так просиділа я тільки годин 5. Мешканці дому, де я жила, переполошилися і зранку вжили всіх заходів, щоб мене розшукати й визволити з неволі. За 5 годин гримнув замок моєї камери, і в неї зайшов до мене та до однієї ще арештованої, що сиділа разом зі мною, офіцер у синьо-жовтих погонах і гукнув:

— Алчевская — здесь?

— Здесь, — відповіла я.

— Пожалуйста к допросу!

І одвели мене, рабу божу, під конвоем вулицями на бувшу Губернаторську. Там містилось так зване «Осведомительное бюро». Отут і почалась «принциповість» влади... Насамперед показали мені револьвера, забраного в мене.

— Ваш? — спитали в мене.

— Мій!

— Вы его не получите...

Я знизала плечима.

Потім дали мені аркуша паперу й наказали:

— Пишіть відповідь!..

Перше питання: «Признаете ли вы украинскую культуру і верите ли в ее развитие?»

Я розсміялася, і хоч не знала, чи вийде воно мені на добре чи на зле, накреслила: «Вірю, визнаю...» (Але хіба Вашу, подумала...).

— Отлично, — через віщось зауважив допитувач. Інші питання були не розумніші за це. Пізніше я довідалась від прокурора, що мене обвинувачено в злісному інтернаціоналізмі та комуністичній пропаганді.

Перечитавши все, що я написала, урядовець одвів мене знов до прокурора. Той проглянув мої відповіді.

— Вы свободны, — сказав він.

— І можу йти без конвою? — спитала я.

— И можете идти без конвоя!..

Року 1921-го я захворіла на тиф, бо захопила його, працюючи в обстанові солдатських касарень 51-х піхотних командних курсів. Там доводилось українізувати орловців, тульців та інших великоросів. Ці великороси, всі малоосвічені, ставились до потреби вивчення нашої мови дуже добродушно. Один із них робив на мене враження своїм драматичним хистом і навіть незле декламував уривки з шевченківського «Сну» (про загибель козаків у Петербурзі). Після хвороби або під час її я б, може, пропала від скрутного матеріального становища, та добрі люди підтримали мене посилками «АРА». Дивишся, то там, то тут заведуть тебе в список на отримання їх. От і врятували.

Року 1925 доручили мені в ДВУ перекласти мемуари Луїзи Мішель про Паризьку комуну. Цю авторку чула я року 1900-го особисто в Парижі під час її виступу в

клубі анархістів. Тепер же так захопилась чаром її темпераменту в літературному творіві, що це подало мені руку написати драматичну поему на 14 картин «Луїза Мішель». Я це і зробила. Політосвіта допустила її до вжитку на кону. Але тому, що це написано віршем, як сказали мені, навряд чи хто коли візьметься вчити цю п'єсу. Рецензувала її товаришка Ряпо й зазначила, між іншим, що в цій поемі є Луїза, але нема пролетаріату. Воно — не дивно, бо я як авторка була захоплена лиш індивідуальністю самої героїні і, крім того, життя не наближало мене ніколи до ширших робітничих мас...

Восени року 1927 один факт дуже сильно вплинув на напрямок моїх думок і моїх писань, хоч я трохи вище висловились була, ніби мені годі вже самохіть мінятись... Це виголошення в Домі Блакитного французької промови «Про цілі й напрямки літератури», казав її Анрі Барбюс. Перед тим я абсолютно нічого з Барбюса не читала й лише з оцієї промови почала свої студії над ним. Це цілковито змінило мій світогляд і викорчувало в значній мірі в мене з душі стару антисоціальність. Промова його, загалом кажучи, зводилась к тому, що обов'язком чесного супроти мас літератора є не працювати над самим тільки літературним «триндиканням» для вироблення форми або для розваги себе й інших, а в підпорядкуванні своїх творів великим всесвітнім законам руху, страждання, боротьби і поступу. На жаль, для широкої публіки не було це застенографовано. Коли ж я спіткала в романі «Огонь» Барбюса цілком ясне формулювання взаємовідносин між цивілізацією (буржуазною) і всяким людським «я», що нею нехтується так безжалісно, наприклад, в огні імперіалістичних боїв, я зрозуміла конкретно, що тільки й варто писати про драми переважно в с і є ї людськості, а не самої тільки індивідуальності... Оті гасла, що лунають здебільшого завжди теоретично або тіпаються на вітрі на вуличних плакатах, ніколи не були здатні будь-кого (й мене в тім числі) перекопати. Свобода, братерство, рівність — це порожні слова, якщо не прийти самому в житті до розпуки (як прийшов на війні Барбюс) через брак на світі цих принципів, цих невловимих «синіх птиць» нашої фантазії... Правда, в той час, коли року 1914-го українські маси почали косити життя українців з Гуцульщини, я вже не знаходила місця собі від огірчення, бо Карпати для мене були предметом якнайщирішої любові моєї і випещеної мрії поетичної, але

це не формулювалось у мене в розумі ясно в такі жахливо сильні образи, як в учасника цієї імперіалістичної війни — в самого Барбюса. Читаючи ж його, я збагнула велич тієї світової трагедії вповні! Пам'ятаю, що коли перших полонених січових стрільців привезли до Харкова, я інстинктивно шукала, чим би їм виявити своє співчуття і, звичайно, нічого іншого не придумала, як тільки бігати по евакопунктах та питати, де тут земляки, і роздавати їм українську белетристику, тютюн та папір для листків, за що мене російське військове начальство не раз хотіло арештувати. Але таких наївних висловів свого чуття було замало!.. Я сама відчувала, що це є ніщо. Отже, тільки в Домі Блакитного по барбюсівських словах схотілось мені вперше більше ніколи нічого в літературі не писати безвідносно до мас і виключно про себе. Забачалося в темах своїх змахнути ширше й поважніше своїм крилом... В коло соціального життя зробила я спробу ввійти оповіданням «Килина», «В Аджаристані» (тип юного комісара з Баку), «На гапонця», «Соціальна рівність»... І ще, може, входитьиму згодом дужче. А вірші розхотілося зовсім складати...

Отак часом трапляється в житті несподівано еволюціонувати не в той бік, куди йшла раніше...

*Христя Алчевська (junior)*

*13-го грудня 1928 року, Харків*

## АВТОБІОГРАФІЧНІ УВАГИ

Народилась я в Харкові року 1882 (17-го березня нового стилю) по Сумській вул. в домі № 18, і перше, що пам'ятаю,— стареньку українку няню, що протягом п'ятдесяти років няньчила всіх нас, а далі — дітей моєї сестри.

Батько мій Олексій Алчевський родився року 1835-го (а вмер 1901-го) і походив із родини дрібного бакалійного торговельника міста Суми на Харківщині. Освіту він мав лише двокласової «приходської» школи, але згодом багато читав і захоплювався ідеями Ол. Герцена; заоснував в г. Суми єдину там громадську книгозбірню (на ті часи).

В юних літах побачив він на Курщині молоду доньку вчителя Журавльова — Христину Данилівну, талановиту, самоучку, бо деспот-учитель забороняв їй вчитися грамоти в дитинстві, «чтоб любовных записочек не строчить»... Олексій Алчевський почав її «просвіщати» з поля ідей, носячи їй Герцена і власні свої рукописні вірші (багато ще й інших книжок). Потім він одружився з нею. Це була гарна, чула, наївна, але швидка й палка, як зірниця, дівчина, румунського походження, що родилась в Борзні Чернігівської губ., з чудовим меццо-сопрано й широкими чорними бровами. Дід її (з сербів) брав участь у війні 1812 р. Прізвище його було Вуїч (генерал); предки і з сербів, і з румунів господарювали в Молдавії і звались Гіка. Від них мала вона гарячий темперамент.

Олексій і Христина Алчевські захопилися народницьким рухом та українством 60-х років; Христина Данилівна Алчевська (моя мати) ще з дитинства (як підслухала під дверима навчання грамоти) дала собі «аннібалову присягу» — до смерті ширити грамоту серед жінок-анальфабеток, що й виконала, ставши на чолі всеросійського руху відкриття шкіл для дорослих (по-теперішньому «лікбезників»). Пізніше попала під суд за відкриття школи в селі Олексіївці, але справу цю припинили завдяки польському знаменитому адвокату Спасовичу. Село це знаходиться в Донбасі, недалеко від Луганська. Далі

вона склала (колективно) книгу експериментальних читань всесвітньої літератури між селянством під назвою «Что читать народу». З року 1898 по 1901 під час її російських читань записувала в неї всі уваги селян (українською мовою) я, що видно з фотографії цієї аудиторії, а пізніше до III-го тому «Что читать народу» я писала рецензії сама. Перед тим, в 90-х роках, в її школі вчителював Борис Грінченко. Тут я стикалася з селянством і працювала близько від селянських мас. Всі мамині заходи й школи грошово утримував виключно мій батько (на свій кошт), після того, як він перший на весь Донбас в одних його околицях віднайшов у надрах вугілля і в широму запалі своїх народницьких ідей почав підучувати селян кустарницьким способом (колом, у яке впрягали коня, як в жорен) свердлити надра, щоб селяни для себе з надр витягали вугілля. І досі такі копальні (тобто слід їх) розкидано там на степу округ хліборобських сіл. Згодом він зробився промисловцем і мав свої підприємства. Як я підростала — самий тільки батько читав мені Шевченка, з якого добув собі й переписав рідкий тоді повний «Кавказ» та «Сон» і підшив до друкованих уступів свого «Кобзаря». Мріяв він про те також, щоб власними силами й коштами де-небудь на вулиці чи в садку в Харкові поставити пам'ятника Шевченкові. Проте в родині в нас панувала російська мова. Нас, дітей, було шестеро; з них я — наймолодша. Дві доньки й чотири сини. Із синів — другий син (Гриць) був композитором, а IV (на 5 років старший од мене) — Іван — співцем (оперовим), відомим в Європі й Америці (вмер року 1917). Для мене мама утворила в дитинстві групу шкільну в нас на дому (сімейна школа). Вчили в ній російською мовою. Виховання було таке, що розвивало в мені фантазію художнього ухилу й естетику, а також знайомство з чужими мовами та всесвітньою літературою. Далі з V кляси віддали мене до 1 жін. гімназії в Харкові. Мені не давалась математика, над якою я так трудилася, що нервово перетомилася й захворіла так сильно, що мене взято з VII кляси й лише за 1½ року я кінчила освіту на тимчасових учительських курсах в Парижі року 1902 (уже по смерті батька). Іван тоді входив в славу як артист і утримував мене з мамою. В Парижі я на курсах стрілася з Радою Драгомановою, дочкою діяча. Вона, родившись в Болгарії, з таким акцентом говорила російською мовою, що я її була прийняла за чужоземку. Вона дуже сміяла-

ся з цього. Це був II рік, як я почала (по гімназії) розмовляти українською мовою в суспільстві. В російській гімназії я двох слів зв'язати не вміла. Вплинуло на мене знайомство з творами Ольги Кобилянської, що їх приніс до нас в родину небіжчик адвокат Микола Міхновський, з ним разом навчав мене непомітно (в балачках) рідної мови поет Микола Кіндратович Вороний, що часто в Харкові приходив 1900 року до нас в гості. Тоді ж бував у нас і Г. М. Хоткевич. Захопившись «Царівною» Ольги Кобилянської та обурившись на Сергія Єфремова за статтю про неї «В поисках красоты», я написала вперше на віку листа Кобилянській і за рік-два поїхала з мамою до неї в Чернівці. Правда, за більше років, бо це знайомство стосується до року 1906-го. Твори Кобилянської були причиною мого зукраїнізування. Вслід за ними я вже все читала «запоєм». У Львові того ж року (1906) познайомилася особисто з Франком. Він уже друкував мене у «Віснику» як поетку. Літом я прожила місяць у Яремчі (недалеко від Коломиї) в Карпатах; а в сусіднім селі жив діяч Михайло Павлик, що мав згодом на мене вплив (радикал, близький до есерства, приятель і видавець Драгоманова).

Рік 1905 захопив мене дуже. Я брала участь у страйку педагогів. Це був 1 рік моєї педагогії. На відслоненню пам'ятника Котляревському в Полтаві я стрілася з багатьма письменниками (Лесею Українкою, Коцюбинським, Ганною Барвінок, Оленою Пчілкою, Михайлом Старицьким та ін.).

Праця моя до року 1927 йшла мляво в справі виявлення громадських ідей. Року 1927 зробила в мені добрий перелом промова французького письменника Анрі Барбюса, палкого оборонця пролетарської літератури, й відтоді моя тематика почала круто мінятися в бік інтернаціоналізму й набувати більшої теплоти в формі, бо та промова (виголошена в Будинку Блакитного в Харкові) справила на мене колосальне враження\* (більше, ніж факти життя, від яких я весь час з року 1920 стояла далеко). Року 1920 майже вся сім'я Алчевських вимерла через скрутне матеріальне становище. Лишилась тільки я, моя сестра і один брат.

---

\* Він говорив про недотепність замикаання поета в собі самому і про мету творчості, поєднаної з людьми. (Приміт. автора).





A decorative frame with a scalloped, cloud-like border. The frame is centered at the top of the page and contains the text "ЛИСТУВАННЯ".

# **ЛИСТУВАННЯ**

1903

1. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

13 січня 1903 р., Харків

Вельмишановний Борисе Митровичу!

Навряд чи треба казати про те, як я зраділа Вашому листу! Це було мені вдвічі приємно через те, що своє національне переконання я завдячую в великій мірі Вам і тому впливові, котрий Ви на мене мали<sup>1</sup>. Мені нині здається, що я тоді цілком розуміла Вас, хоча й це було дуже давно. Певно, це так і є, бо через що ж би лишилась у мене відтоді така широко-ясна згадка про Вас, яко про оборонця «якихсь» ідей, що були, очевидно, — так мовляло мені дитиняче серце моє — дуже чисті й привабні?

Напевне, рахувати, що таки буде Ваша ласка відповісти мені, я не змогла з-за приводу багатьох рацій, перша ж була та, що від Вас не було ніякої здавна вже звістки, а ніякої ж і чутки.

Ви питаєте мене, що саме я роблю? Коли мене про це запитують, я завжди почуваю себе винуваною: досі, здається, мною ще нічого не «зроблено». На шлях літературної праці я не мала нагоди виступити, хоча й мені здається, що охоче пішла б на нього. Вся «діяльність» моя виявляється в дрібних частках участі, котру я беру в ненчиній недільній школі, де «під сурдін»<sup>2</sup> читаю народні українські книжки; працюю, бачте, над виділом критичного огляду укр[аїнської] нар[одної] літератури в будучому III т. «Что чит[ать] нар[оду]?»<sup>3</sup>. Збираюся подати повесні статтю до «Київської старов[ини]»<sup>4</sup> про «перечитку в и д а н ь» цих усіх, але не сподіваюся, що той огляд мій буде взятий до друку. Друга дрібна частка — то участь в українс[ькій] секції Харків[ського] видавничого комітету (общ[ество] грамотности), в якій я наставлена за секретаря. До речі: чи не можна Вас прохати надіслати нам кілька україн[ських] рукописей? Матеріалу у нас занадто мало. Крім того, я не пориваю відносин з селом нашим у Катеринославщині<sup>5</sup> (хоча маєтки наші нині спродаються), а також змагаюся серед

харківських своїх подруг та інтелігенції хоч трохи ширити відомі погляди, одверто висловлюючи свої думки. Але все те, я знаю, дрібниці, і з цього боку не можу бути задоволеною ані практичними здобутками, ані ж собою взагалі. Чи можу ж я відповісти, що, власне, роблю?

Сьогодні зібрався до мене дехто, й це незвичайно підтримало мій дух, властиво україн[ський]. Побільше б єднання!

Маю кінчати листа. Щира дяка за ласкаве запрохування до себе. На жаль, до Києва не збираюсь. Низький уклін і сердечне вітання М[арії] М[иколаївні] <sup>6</sup> і Насті.

З великим вшануванням

*Христя*

Харків, 1903 року

## 2. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

24 лютого 1903 р., Харків

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Вибачайте мені, що я з свого боку барюся з відповіддю!

Подати сучасним читачам розвідки про нову українську літературу дійсно дуже треба! Нас так мало ще знають! З Вашого листа мені здалося, що Ви в тому, що дотикається моїх перечитань в школі, не зовсім так зрозуміли мене — я-бо в розвідках, на жаль, участі, мабуть, не братиму; рецензії я пишу власне для «Что читать народу?» — це інша річ. Та й ця праця, бачу нині, досить для шкільних невільних часів — широка; роблю я її виключно сама (нікого не знаходиться більше, щоб читати!). Поза школою ж у «великому» нашому місті нелегко знайти велику аудиторію (українську, доконче). Через це «не баритися» з цим не можу... А як шкода того, що не можу швидше!

Збираюся (коли зберуся, ще не знаю) написати для «Русск[их] ведом[остей]» абощо характеристику літературної праці Ольги Кобилянської. Я, треба Вам сказати, дуже до неї прихильно відношуся — більше того: це просто мій «кумир». Чи вподобаються Вам її твори? Мені б дуже хотілося знати Ваш погляд на це (на «Поко-ру», «Царівну», «Природу» й ін[ші]), а також чи у всьому Ви згоджуєтеся з Єфремовим? <sup>1</sup> Чекатиму, якщо дозволите, на відповідь.

Що ж до Комітету (общ[ества] грам[отности] Харьк[овського]), то ми, певно, скористуємось Вашим дозволом і передрукуємо що-небудь. Чи не можна було б, наприклад, «На розпутті»? (Здається, така повість приміщена була колись в «Зорі»? ). Це — інтелігентна річ (себе то з інтел[ігентного] життя). Нині йде о це в комітеті розмова! Нашим читачам уже час давати інтелігентні річі (я, власне, цього погляду придержуюся). Пані Єфіменко<sup>2</sup> (знаєте її?) підтримувала запропоновану у нас галицьку літературу, але д. Багалій<sup>3</sup>... не згодився. Ви, певно, знаєте його (як і матусину, наприклад) «обережність».

«Ат,— каже,— насамперед цензура не дозволятиме й скоса на Хар[ківський] ком[ітет] через це дивитиметься; а друге те, що мова для наших читачів буде незрозумілою...» — і пішов, і поніс, та так (вибачте за вираз) розпатокував, що я скипіла й хотіла була вже або залишати видавничу спілку, або хоч помститися, одіславши в «Літер[атурно]-наук[овий] вісник» кореспонденцію. Та так це й зосталося...

А то ще б[...] д[...] члени не ходять на зібрання — о, преславні наші землячки!..

Про Лінкольна<sup>4</sup> мені (й про цензуру) нічого не відомо. Спитаю й тоді листуватиму.

Відповідатиму незабаром Насті. Дуже вдячна їй за листа! Яка вона щаслива, що подається до Львівського університету! Полетіла б і я туди!

Додаю одну свою критику на Вашу брошуру «Про Євгена Гребінку» — може, Вам цікаво буде передивитись на ню?

Щиро вітаючи М[арію] Мик[олаївну] й Настю, залишаюсь Вас шануючою  
Христею

### 3. ДО РЕДАКЦІЇ «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА»

26 лютого 1903 р., Російська Україна, Харків

Шановна редакціє!

Молода українка-патріотка, що бажала би виступити на шлях української літературної праці, звертається з проханням надрукувати одну з перших несміливих її поезій<sup>1</sup> в «Літературно-науковому віснику» (якщо dokonче

її знайдуть до чого-небудь здатною). Патріотичних віршів двадцятилітня авторка зараз подати не наслідуюється (хоч у неї є декілько їх), а надсила ті, що мають зміст суб'єктивний.

Відповіді можна одіслати на адресу Гната Хоткевича (Харків, Михайловська ул., буд. № 16, Тарановой-Белозеровой).

З пошаною *Христя Христинич*

#### 4. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

1903 р., Ялта, гостиниця «Россия»

Вельмишановна Добродійко!

Вітаю Вас із першого слова яко одну з тих українських жінок, що ними пишається рідний наш край, що складають його славу й головну міць.

Ще не запанував-бо на Україні час, в який би була у нас хоч яка-небудь можливість боротися з ворогами інакше, ніж культурною працею. Всіма своїми думками належу я до тих, хто щиро радіє серцем, добачаючи кожний новий крок поступовий, що завжди дорого коштує нашій бідній, занедбаній нації.

Сама я майже з презирством дивлюся іноді на себе за те, що й досі (мені 21 рік) я не лічуся в рядах робітників на користь рідного народу, за те, що мною досі нічого не зроблено... Позаяк Ви даєте мені нагоду висловитися, я скористаюся Вашою ласкою й розповідаю про ті випадково-незадовільняючі мене обставини власного життя, що дуже перешкоджають мені брати діяльну участь в укр [аїнському] руху.

Здається, все складалося для подібної праці дуже добре, все сприяло мені розвинути дуже широко свої більш-менш демократичні ідеали: і моя мати, що присвячує всі свої сили народові, і мій небіжчик батько осягли просвіти цілком самостійно; вони завжди мали на життя світлі погляди. Тому два роки батько мій скінчив трагічно (бо його культурно-промислові заміри відразу знищив міністр Вітте, а з цим погубив безліч людей<sup>1</sup>).

Мати залишилася без людини, що дала їй спроможність присвятити цілком усе життя шкільній діяльності. (Тато частенько казав їй: «Твоя праця — ідеалістична

й велика, роби так завжди, а моя — проза життєва...» І він гірко осміхався, гадаючи, що після його смерті ніхто не пошанує й не зрозуміє його життя; дійсно, ми багачко витерпіли од суспільства). Так ось з тієї доби, як потяг уніс для нени її змолоду справжнього союзника (він був українець, щиро співчуваючий її праці), в життю для неї весь інтерес сконцентрувався на мені, найменшій доньці її, й особливо на питанню народної просвіти. Нині, при сучасних умовах російських, неможливо в такій обширі (в такому розмірі) працювати, як мати моя працює, без відомої частини дипломатії, і ось усе пильнування її повернулося на те, щоб я своїми непорозуміннями з «синіми півнями» не накликала підозріння на її недільну школу, перше; а друге доконче (як у всіх матінок), щоб «пестунчик-донька» не пропала у казематі. Але ж при подібних умовах мені треба майже «красти» уривки діяльності, бо що ж то й за сфера в нас так званої «легальщини»? «Так ось що робить мій кошмар — цей привид ненависної обережності, сперечання з «старим поколінням», хоч воно й лічить себе українським (власне, «українофільством 60-х років»).

Правда, наш поет Василь Мова в альбом до мами (Х.Д.А.) колись написав, висловлюючи цим і пошану до напрямку її працювання.

І я кохаю Вас, голубко,  
Та не за очі й не за губки,  
Не за приваби, за ласні,  
Що інших манють і ввісні,  
Не як мету свого жадання,  
Таємних мрій і погадання,  
А як народа свого жінку,  
Привітну й щиру українку.  
Кохаю, пані, Вас за те,  
Що серце Ваше молоде  
З народнім серцем рівно б'ється,  
Од його радощів сміється,  
Його жадобою болять  
Його уразами болять  
І кожний токіт його чує;  
Кохаю, пані, Вас за те,  
Що все, що людові святе:  
Його одвічні надії,  
Його святії чисті мрії  
Укупі з Вами...

(Василь Мова)

Але все ж у моїй родині я в цьому напрямку (щодо активної патріотичної праці) досить не еманціпована...

Укр[аїнські] тенденції я завжди мала, але ж вживати нашу мову в суспільстві почала лише за три роки, коли з'явилася для мене нагода зустрінутись із нашими харківс[ькими] патр[іотами] — шановними дд. Хоткевичем і М. Міхновським. Вони вперше обзнайомили мене з сучасною літературою. Нині я маю досвід, що минулися для нас ті часи, коли можна було лічити (з погляду росіян, доконче) все наше (поступові з'явища і т. ін.) плодом якоїсь «жидовствующої секти», плодом теорій, вироблених невеличкою купкою якихсь божевільних фанатиків, що не мають за собою міцної сили народних мас...

Нині-бо вступаємо ми на арену європейських подій (в розумінню культурному), ми прокинулися й займемо собі, оберемо небавом довліюче нам, руським, місце — це мое credo й ніхто не знищить в мене цієї віри!

Пробачте мені, дорога й шановна панна, що я, не питаючись у Вас, чи интересна Вам моя особа й чи цікаві погляди мої, так одверто й сміливо викладаю Вам усе.

Адже ж Ви самі трохи в цьому винні (бо попрохали налистувати з-над моря)...

Боже! Я, здається, ніколи не скінчу... (Треба Вам буде, мабуть, набратися терпіння, щоб оце прочитати!..) Подовшую розповідь далі. Останню зиму я прийняла маленьке «хрещення»<sup>2</sup>, й мати прохала мене бути обачнішою; навіть не пустила мене на один відчит (на йому всіх переписали). Тоді я стала шукати нагоди збирати декого до себе, змагалася познаходити подруг-«новобранців», але їх у нас так мало. Життя в Харкові в цьому напрямку таке безнадійно мляве...

Книгозбірня українська в мене є, але досить невеличка. Все ж таки й вона з'являється для наших місцевих «дикунів»-інтелігентів чимсь интересним і майже нечуванним (я кажу про більшість своїх знайомих).

Скоифіскування (навіть випадкове, не перевзятє, а недбайливе) галицьких книжок у нашій ценз[урі] — явище дуже звичайне; через це головніш я й не маю кращої бібліотеки. Найліпший засіб напевне книжки одержати — післати їх на університет. І от я недавно запиталася в одного з харківських професорів, чи може він дістати з-за кордону Вашу «Природу» й «Царівну»? (Дала йому адресу книгарні «Літер[атурно]-наук[ового] вісника»).

Він згодився; університет їх матиме, я звідтілї їх візьму, «зачитаю» й, уплотивши за згубу книжок гроші,

поверну в свою власність ці дві книжки. Бачите, яку довгу «маніпуляцію» примушені ми, рос[ійські] піддані, виворити, перш ніж осягти такої недалекої, здавалось би, мети... Цими днями запитаюся в Харкові про моє препоручення. Ту «Царівну» з громадської книгозбірники (молодіжній україн[ської]), що була в моїх руках, хтось таки уніс. Якщо моє прохання в університет не буде по недбайливості задовольнено, я звернуся до ласки Вашої й іншого професора. Тоді налистую. Фотографію свою надсилаю, але прохаю пробачення за те, що надсилаю нічим неінтересну річ (себе). Мати ж фотограф[ію] В аш у завжди було моєю мрією.

Шкодную, що свої фотографії в українському залишила в Харкові, а Вам надсилаю якусь «винародовлену».

Р. С. Чи знайомі Ви з діячем Миколою Левитськ[им]?<sup>3?</sup>

## 5. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

4 вересня 1903 р., Харків, Сумская ул., № 31

Вельмишановна й дорога Пані! Ви, певно, вже знаєте (догадуєтеся), оскільки цінним, інтересним і широко святим з'явився для мене Ваш ласкавий лист. Дякую за него гаряче, гаряче...

Мені здавна хтілося битися крильцем у Ваше вікно й щоб мене почуто. Ви — чула людина, що може пильно вдивитися й відгадати психологію всякого, а тож зрозуміти її, й не лише саму психологію людини, але ж і психологію природи (якщо я останнім виразом висловлюю не парадокс). Адже ж у мене перед очима стоять в уяві поетичні малюнки й образи з Ваших творів: краса й відважність сміливих гуцулів, Карпати й задумані смереки... Це все має свою психологію, як має її й постать циганки з «Покори». Більше того — я майже запевнена, що кожна квітка в природі, кожна хвиля в морі містить в собі щось, а то має своє значення й характер. І мені зрозуміла туга Ваша за красою, за силою величних вражінь. Та туга — то зойк найліпшої частини нашої душі, що сумує й стогне під гнітом буденщини, сумує за всім великим, за всім добрим, за всім святим, за вищим гаслом... О, скільки б, здається, не була морально сильною людина, вона все ж відчуває над собою той гніт, все ж піддається мимохіть його інертності, все ж кориться його міц-



ному впливові. Але міць чистих поривань виступає з того такою ж чистою, такою ж ясною з самісінького дна душі, ніби не зачепила її тота зла буденщина; залишається такою, якою сіяли її величні картини, наколи запали в душу.

Не можу не поділитися з Вами вражіннями з Полтави<sup>1</sup>. Шановний наш письменник д. Василь Стефаник охарактеризував ці останні події, кажуть, так (я бачила його на святі Котляревського): «Ні на що добре я не сподівався, а відтак гадав — в найліпшому разі я, певно, зустріну гурточок людей, що розмовлятиме по-українськи, та й край... Але й побачив щось надзвичайне: не гурток, а масу нашої інтелігенції подибав я; переважну більшість молоді гарячої, палкої, завзятої; не лише не вмерла Російська Україна, а бурхає в ній полум'ям невмируче життя». Це загальне вражіння в усіх галичан. Конче, я, може, не автентично передаю слова Стефаника, але мені казали, що зміст його слів був такий.

Дорога Пані! Ми, російські піддані, також уперше були свідком незвичайної сили й прояви живучості українського життя; це було свято велике, нечуване... Вперше культурно складено суголосно величну, поважну національну демонстрацію (про ню зараз розповідатиму Вам). Це-бо вже не була виключно академічна молодіж, що протестувала, ту [т] були всі, навіть делегати-росіянки. Наколи міський голова перервав на українським слові молоду пані<sup>2</sup> й склав заяву, що вживати рідної мови в засіданню дозволено лише закордонним нашим гостям, а також зробив погрозу іменем міністра внутрішніх справ закрити збори, все суспільство, як один чоловік, підвелось й мовчазливо почало виходити з залу. Тим часом добр [одій] Микола Міхновський (якому це перед тим було препоручено) голосно висловив: «Добр [одію] городський голова! Я — адвокат правник; в законах Російс [ької] держави не існує жодної парафи (статті законів), яка б забороняла московським підданцям балакати в рідній мові до кого вони схочуть і як вони схочуть. Отже ж, ми апеліруватимем на цю заборону в сенаті. Позаяк же всі українські адреси й привітання відкидаються, то дозвольте мені, пане голова, свою адресу відібрати знов собі, а Вам презентувати саму палітурку».

Гучні оплески ствердили подібну заяву, після чого всі українці лишили на зібранні купки людей з решти делегатів і з тихим гомоном, а відтак словами «українці,

додому!» вертали домів. Розповідають, що дехто з росіян також самозрікся читати московські вітання. Не вважаючи на те, що подібна заборона з'явилася фактом сумним, загальний настрій був незвичайно бадьорий і ясний. Відбулося кілька українських кпеіrr'ів<sup>3</sup>, а врешті сфотографовано всіх. Дозвольте мені ту велику фотографію Вам через місяць надіслати. На ній побачите Ви й Лесю, й усіх галичан (Ваших буковинців дд. Кордубу<sup>4</sup> й Сімовича<sup>5</sup>), пані Ганну Барвінок (Кулішеву)<sup>6</sup> й решту всіх тих, що брали в святкуванні (з наших патріотів) участь.

Щасти ж, Боже, й Вам душею перенестися в цю живу, підтриману цим вибухом атмосферу, щастя ж Вам, Боже, на все добре, на ліпшу долю й на шляху особистого життя, й на полі праці, щастя на віру неугасиму в нашу будучність!..

Ви перестерігаєте мене, дорога Пані, від усякої небезпеки: на жаль, це мусить приточуватися до бездіяльності моєї — я собою незадоволена. Ні, якби хто мені дав можливість моральну попрацювати, якби хто дав перемогти перепони сімейні, перші перепони, що ставлять в родині!.. Я залишаюся слабою й безвільною. Кажуть, я — деспот. Ні, я не деспотка. Якби я мала свою волю, я б здавна залишила своє становище спокійного назирця в житті, що дивиться здалеку на людей, баче всю людську трагедію, а сам... та що там казати... Є, бачте, такі типи людей, хворих на «ніщо» — до них в значній мірі належу й я (і це — не фраза яка мальовнича)...

Ви бачите, що я цілком одверто Вам усе висловлюю. Досі, здається, ніхто цього від мене ще не чув...

Твори Ваші не згубила досі надій мати в Харкові («Землю» маю). Поки що стискаю Вам руку вдячно. Бувайте здорові.

Х. А.

## 6. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

1903 р., Харків, Сумська вул., 31

Дуже дорога мені Пані!

Звертаюся так до Вас, бо то мова серця, а та мова — найпростіша й найкраща, мені здається, в цілому світі...

Кожна звістка від Вас складає мені велику радість, бо є справді щось між нами рідне. Якби Ви спиталися, що, власне, я навіть не зуміла Вам би, може, й відповісти, але знаю — щось є!..

Вчора трапилося мені бути в суспільстві й сумно настроєною з-за приводу цілком особистих причин: мені бракувало листів, що їх дожидала (чекала довго). Й можете собі уявити: мене випадково оце вже вдруге названо «мевою», от зненацька й пригадалися мені Ваші слова, що то біла мева б'ється крильцем у Ваше вікно.

Існує такий тип в драмі російського письменн[ика] Чехова («Мева»-«Чайка»), де жінка мовить: «Якщо знадобиться тобі мое життя, прийди й візьми його». З-за приводу аналогічних слів, що до мене приточували їх, мені й нагадали про ню. Не менш сумне, а з тим і поетичне враження зробив на мене Ваш нарис «Через море», що лише недавно побував у мене в Харкові («Літ[ературно]-н[аукового] вісн[ика]» того року не мала досі).

...Сьогодні почуваю добре ся. Інакше, ніж за кілька день...

Отже, за поздоровлення дуже вдячна. По своїй черзі бажаю Вам насамперед здоров'я, а там і долі красної!

Адже ж ніколи не треба підупадати на душевних силах і віддаватися розпуці. То є стоїцизм і досить, правда, тяжкий для багатьох, але що ж поробимо, що вдіємо, коли не на саму лише радість дано нам життя...

Тож, пані, мужайтеся завжди, бо такі вищі духом люди, як Ви, повинні стояти «на сторожі» скарбів нашої народності, тих скарбів, що Вами же самими здобути!.. Ненадармо апостол правди «поставив слово».

Д. Хот[кевич], певно, не листував до Вас через те, що в нього був трус<sup>1</sup>, а потім захворіла жінка його (тобто дружина). Нині він уже має сина.

А що то за тяжка втрата була в нас — Лесного брата<sup>2</sup>, що вмер за два місяці!..

Перед Різдом я була з ненею своєю в Києві на Лисенк[ових] святах<sup>3</sup>. Знов був великий з'їзд, знов усі почувалися братами між собою, галичани й ми. Приїздив і гуцул у білій своїй одіжі, що був у депутації від Буковинців.

А оце недавно святкували ювілей і в нас у Харкові концертом, та знов яюсь новим ніби повітрям дмухнуло, надіями й кращими сподіваннями. Взагалі, починають у нас люди збуджуватися, прокидатися зі сну...

...Час уже мені скінчувати свій лист. Кругловий місяць дивиться у вікно й викликає надто ліричні мрії...

Здоровлю ж Вас, дорога Пані!

*Ваша А.*

13 січня 1904 р., Харків

Вельмишановна й ласкава Пані!

Від Вашого щиросердечного листа повіяло на мене теплом і чимсь ніби рідним.

Кажете, що, мабуть, маю «поетичне передчуття»? Може, й так, бо, не маючи певної спроможності читати в душах людських, все ж, здається, відгадую Вашу. Багато, багато Вам хтілося б мені розповісти... знаю про се; відкіля знаю? Відчула це, бо почуваю здавна вже і з творів Ваших, і з меланхолійної ноти в решті слів Ваших, що не належите Ви до категорії людей, які лічуться і розуміють життя, яко бенкет бучний... Ні, се справді не бенкет, а якась вічна повість моральної смерті або ж глибоких страждань (чого-небудь з двох), бо той, хто не страждав, не жив, казав поет...

Є багацько, навіть серед моїх приятельок, людей, що називають мене урівноваженою, а чи є в тім поезія (бодай поетичність)? Ні, може, в мені самій її й нема: я лише шукаю її в життю!

В мене бува так, що находе «мовчанка»; це — ті дні, коли «Над хмурою землею // Несуться хмари восени», коли й на душі так же темно, безбарвно й холодно, як над безкраюю одностайністю завмерлого моря. Зовсім так, як на тій карточці кореспонденційній, що додаю отут!..

То й не завше ж і бувають самі хмари (а море — не порушним)... Знаю я, що більшість мрій (коли не всі) будуть розвіяні життям, але ж правда й те, що саме існування колишне їх полишає слід у душі, сливе скарб, на мій погляд... Дарма, що, може, він лежить на дні моря, дарма, що ніхто з товпи не зможе його витягти... спогад містить сам у собі меланхолійне щастя, навіть ураза стає іноді дорогою... Я звикла потроху до «резонерства» (себто прийшла до такого «філософування»), й Ви, сподіваюся, не осудите мене за «гаєння часу», — така я вже, бачте, зроду... Тож пробачте, дорога Пані, якщо я «не до річі» викладаю Вам свої теорії...

Ми мусимо зустрітися в житті, я почуваю се: чудно й дивно було б, якби «ні» — се навіть було б «нісенітницею долі».

Адже ж стільки є людей зовсім чужих один одному, чому ж такі, що мають щось спільне, не зійшлися б?!.

Бувайте ж здорові, ласкава Добродійко; для мене таких «близьких», «в д я ч н и х» (чому?) людей існує хіба тільки двоє (як Ви; Ви — перша).

Ваша Христя

## 8. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

23 жовтня 1904 р., Харків

Високошановна й дорога Пані!

Не можете собі уявити, яку вагу з плеч у мене Ви зняли і в якій розпуці розважили тим, що налистували, що озвалися... Весь цей час якось гірко й страшно мені було, що Ви не промовили ані словечка, немов щось увірвалося, й почало мені бракувати тепла, щирості: на мене завше велике вражіння робить кожний душевний рух, кожна дрібниця в близькій людині... Адже бракує нам іноді чогось у житті, й тоді ми робимося надто чулими до тих добрих слів, які зненацька почуємо. А після них якось потребуємо вже від людини, щоб і далі так було, наче завше маємо на те право й цього заслугуємо... А між тим часто бува інакше: ми або не варті щирої ласки, або ж її нам не дають люди, не дає життя, бо не відповідає якось Вашому власному «я», Вашим ідеалам, Вашій духовній істоті...

Я маловато знаю Ібсена<sup>1</sup>, знаю лише на суспільне життя його погляди «самотності», але мені здається, що в нього мусить бути також пишна, незалежна, дужа (міцна) теорія особистого життя й цього принципу «щасливий той, хто стоїть самотньо». Певно, є на Буковині такі прекрасні, горді, самотні й недосяжні смереки (як і в життю люди). Тільки де вони, ті люди? Де?..

Що робиться в нас? Сумні події, лунає спів:

«Гей, збирайся, молодий козаче,—  
Завтра похід буде» —

й поміж українськими селянками плач і лемент. Ідуть обідрані й босі, з торбинами за плечима молоді чоловіки, йдуть старі, бородаті, йдуть засмажені хлібороби. І не знати, щоб «перекували мечі на рала», та тільки не

на користь рідному краю, не задля вбогих сімейств і немовляток, а казна за що й за кого тече річками кров... І немає краю, немає поради людському горю...

А тим часом хапаються сипати з неба «щедрою рукою» великі й негадані «милості», прощати, вертати з Сибіру, розковувати вуста, щоб удержувати ще все у слухнянстві, в межах задоволеного спокою і приспаної совісті!.. Ось що навколо...

І всі ймуть віри, всі раді, що погладили по голівці... «І день іде, і ніч іде...»<sup>2</sup>.

Скажу ж і про краще. Не все так невідрадне. В тутешньому товаристві жінок одна з поважних харків'янок чита кожну п'ятницю про Нітшого<sup>3</sup> й дещо з історії й етнографії України. Се — пані Каріменко<sup>4</sup>. Вона зна Ваші твори, хоча й росіянка по походженню, і з нею я можу про все розмовляти, про Вас, про українських жінок... Її праці (історичні) видаються петербурзьким Шевченківським товариством. Інша ще пані — С. Ф. Русова<sup>5</sup> видала статтю «Малорусские женщины XVI и XVII века»; один харковець<sup>6</sup> знов надіслав щось про галицькі товариства — січі «Запорожская Сечь с новым содержанием», так що не бракує нам інтересу в Росії до України...

А я все, як насамперед, недіяльно сидю, та тільки «киплю» й хвилююся...

Великє Вам спасибі за запросини до себе. Якщо будемо в Галичині, то лише на той рік.

Щиро, щиро стискаю Вам руку й дякую за все, за все...

Ваша Христя

Р. С. А в Німеччині не були на конгресі жінок?<sup>7</sup>

1905

9. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

8 березня 1905 р., Харків

Вельми дорога й шановна Пані!

Я вже була засмутилася, справді гадаючи, що Ви занедужали, але сьогодні приніс мені поштар Вашу дорогу картку. Нескінченно Вам за неї вдячна!..

Боже, як я шкодую, що зараз Ви не сидите поруч зі

мною, бо навколо схиляються квітки, троянди й мімози, анемони й гіацинти...

Перед кількома днями минулося мені 23 роки й по звичаю досить великої нашої родини понасилали мені подарунків. Серед квіток почувуюся цілком щасливою.

Мені навіть здається тоді, що се — безліч скарбів, скарбів поезії, а я — їх королева й владарка... Певно, й Ви мали би-сьте таке почуття!.. Сі ніжно-рожеві барви, такі гарні, такі тендітні, се тремтіння на стеблах їх свіжих — то все символи самі та нескінченні розмови... Се упоєє, заразом із їх весняним подихом.

Отже, й Вас мені хотілося б перенести на крилах коли не «пісень», то мрій в осередок моїх весняних почувань, хоча й (між нами кажучи) ніщо в моєму власному житті не сприяє сему оптимізові!..

Але ж я не журюся. Чи то легковажність, чи то молодість, чи то ще — дитинство, але часом почувуюся так радісно!.. «Ніби з паном повінчалась, закупила села!..» «Зими» нема ще «в серденьку».

Можлива річ, що не доведеться податися сей рік до Галичини, бо обставини грошові й інші, не сприяють сему, але... Маю певну надію, що колись ми побачимось.

Люблю тих, хто відчуває самотність! Маю щось до них, що мене тягне й приваблює, що в самій мені виклика щирість і тепле співчуття. Чи то сама, може, буваю іноді така (самотна)...

Зараз піду до видавничого комітету Харківського товариства грамотності, де побачу земляків. Нині умовилися всі ми, аби се російське товариство дало нашому відділу комітетському грошей, аби мали ми спроможність видати Вашу «Землю» з гонораром авторці. Та чи осягнемо своєї мети — це невідомо...

Влітку не знаю, де буду. Можлива річ, що в Криму.

Віднині маю думку листувати Вам частіше; хоча б і не завше зараз мала відповідь би. Бо своєю карткою збудили якесь шалене бажання ділитися вражіннями...

Особливо, що впадає Ніцшого — дорого й люблю мені. Романтиків досить люблю й не закидаю їм їх романтизму, яко хибне щось. Правда, се не є — сучасне щось, той романтизм. Але я кохаюся часом у поглядах ідеалізму ХХХ років (у Росії), у думках старовини, в її піснях та «фантастичних мріях»...

Матуся працює над III-ою книжкою під назвиськом (російськ(им) «Что читает народу» — критичним покаж-

чиком народної літератури, де буде замовлено й за українські видання (у нас)...

Бувайте здорові, дорога, симпатизуюча невідомій мені, Пані!

Всього зичу кращого Вам!..

Ваша Христя

## 10. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

25 серпня 1905 р., с Борки Харківської губернії

Не раз думка про Вас, дорога Пані, запановувала в моїй душі й якось сумно робилося, що нема від Вас звістки. Не знаю, через що саме, мені здалося, що нібито в листі Ви мені наказали, що подаєтеся кудись на купелі або міняєте бодай адресу, й я чекала на нове повідомлення. Отже, дуже рада була мати від Вас сю кореспонденційну картку. Також дякую за ту, на якій Ви сама, і ще більш радітиму, якщо одержу фотографію.

Ви мені вві сні ввижалися. Я почувала, що лину до Вас душею й Ви мені в цьому сні щось казали з такою чулістю й так невимовно дорогі слова мені!.. Се чудно якось, що люде, цілком незнайомі один одному, зустрічаються й марються, яко найближчі люди або кривні...

Все збираюся коли-небудь, як пораджуся з однією книгарнею, хоч в одному екземплярі (тобто примірнику), а все ж передплатити від Вас деякі з Ваших творів, а також альманах, що на Ваше ім'я зложений...<sup>1</sup>

На жаль, уже раз із цим я перетерпіла фіаско, бо в цензурі торік задержали «Царівну». То трапилося в Петербурзі, а чи не дійде на Харків?!

Ваш листочок переслали мені на село (недалечко од Харкова), де ми з мамою мешкали се літо.

Але завтра вже кидаємо сю милу, тиху оселю.

В нас — осінь. Надійшли трохи холодні та ясні дні, самі найкращі в усьому році. Я найбільше люблю завмирання природи в кінці літа. Се, правда, меланхолійно, але завжди відповідає настрою й якось впадає в мій характер... Весна ж — се щось нахабне, що спокликує ворожість до себе своїми веселощами та солодкістю атмосфери кохання, своїми бучними звуками й пташиним гаміром!.. Вона повсігда (здається мені) глузує з



чогось і надто пишається яскравими барвами... Чи не так, Пані?.. Се — може, лише суб'єктивне враження...

Якщо сфотографуюся в мійському українському вбранні, коли цікавитесь їм, надішлю й цю фотографію.

Чи не знаєте, де нині Леся Укр[аїнка]? В мене залишилася така приємна згадка про наше знайомство в Полтаві. Бідний її брат, що так рано вмер! Не дожив до реформ, хоча й таких ще невеликих...

Те, що діється в нас, не може, певно, задовольнити нікого, а українців найменш... Адже ж досі синод не хоче видавати навіть євангеліє...

Недобре ведеться в нас, Пані!..

Ваша Х.

## 11. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

21 вересня 1905 р., Харків, Сумська, 31

Меланхолійна осіння ніч за вікном і якийсь молочне світло на бюрку, що блимає, загублене серед життя й горить одностайно, не пориваючися, немов йому краю не буде... Мені сумно сьогодні, Пані... Пробачте за сей мимохіть прориваючийся суб'єктивізм!.. Якимось не так складається все, як могло би ся скласти. Щодо особистого життя, то немає молодого запалу в мене до того, щоб «ковалем долі» бути, й усі почування (якісь підломлені) — мов віти плакучі додолу спускаються... Під той, наприклад, час, як хочеш близькій людині допомогти, бачиш, що не ладен доставити їй душевний спокій, не через брак чуття, а так уже зложилися моральні обставини, що одрізані до того всі шляхи.

...І мети тії — не досягнути!..

Leiden<sup>1</sup> — ось що залишається без кінця, довіку; і «Leiden» — задля не егоїстичної мети — лише щоб не поривати іншого життя, не відбирати собі навіки єдиної красної нитки в сему житті!.. А до того мовчати ще... й від часу до часу сили підупадають...

Ваш лист, як завжди, мав на мене той вплив сей раз, який робить тиха природнича краса на хоровиту душу. Іноді мені здається, що серед цілого великого світу я закинута сама, і в самотності — забута!.. І ось озвався чийсь дорогий, повний спочуття голос... (Щось, що потроху зливає свій спокійний сцілющий бальзам у таємні

кутки серця й світить на вас, і дивиться з неба зорями...). Так! — жіноче почуття лише сими погідними, ласкавими очима можна виразити, лише з ними його порівняти!..

Щира ж Вам дяка за Ваш лист!..

...«Київську старовину» й «Багаття»<sup>2</sup> ще мушу здобути собі в кого-небудь, бо сама зараз не маю.

Справу «Землі» на деякий час сплигло літо<sup>3</sup>, наколи всі пороз'їздилися. Певного про те, чи зможемо її видати, нічого не можу Вам сказати: се залежатиме від неукраїнського комітету через те, що в руці росіян видавничі гроші й нашою секцією поділяють їх москалі дуже скупю! Але суперечка про це з нашого боку буде «не на життя, а на смерть». Чим се викінчиться — навряд чи можна передбачити. Доконче всі українці одноголосно за найскорше виконання цієї доброї думки. Се повинно, кажемо ми, бути виданим...

Повсігда, дорога мені Пані, можете про все зі мною балакати: нема чого тут вагатися: З свого боку — більшого, ніж Вам (і навіть так взагалі одверто), я ніколи нікому не писала, лише до Вас я так листую.

Щиро-щиро стискаю Вашу руку. Час уже мені спати. Всі полягали, й в покоїку моему тихо...

Всього, всього Вам доброго... Не забувайте Вашу *Меву*.

## 12. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

25 вересня 1905 р., Харків

О Пані, дорога Пані, ще ніколи не доводилося мені так «переживати» того, що я читаю, так відчувати його всім серцем, як сей раз в «Думках старого»<sup>1</sup>!.. Що мені на се сказати?..

«...Ти шукала передовсім душі, тобі подібної, і не найшла. Тут і там дотикалась і своєю душею, але в цілковиту гармонію зіллється не могла. Тут лежала доля твоя. Так я бачу тебе, мені здається, що твоєю душею ти — тип будучини. Не силою ума твого, а почуванням не сучасна ти...»

І далі: «Тії її літа ласки стануть нараз самі з себе продовжені. Внутрішня краса душі стає чимраз більше...» Ці слова дійшли мені до самого серця.

Й стільки поезії й розваги (поради) вносять вони в душу!..

«Ви знали, що гармонія не може існувати, наколи між людьми, що хочуть із собою гармонійно жити, не застається ще щось й таємничого...» Так воно, так, правдиво є так!

О дорога Пані! Ви зуміли висловити сю невиразну «внутрішню красу» душевну, определити се таємне *gemüth*<sup>2</sup>. Те, що не висловлюється, а лише чуттям передається... Це саме не було для мене з'ясовано під той час, як невимовно «щось» тягло, наприклад, мене до Вас, тягло несподівано висповідатись перед людиною... Се ця сама чулисть Ваша, ся краса невідома вабила мене...

Віднині я се формулюю, мов той старий...

«Не губити золотого пасма...»

«Так! Бо се, наше рідне, мусимо передавати з роду в рід!..»

Широ стискаю Вам руки за цю чудову психологічну річ.

Другий поділ її, а також III найбільше припали мені до вподоби...

Простіть, що останній (попередній) свій лист я надіслала такий особистий, трошки чудний. Не зважайте на се, не докоріть тим, що набридаю, й листуйте до мене; я здибала в Вас таку рідну й дорогу мені людину!..

Після «Думок старого» я ще більше полюбила Вас!

А як се гарно: «Літаєш, бо сильна, літаєш самотня, бо твою самоту собою заповняєш...»

Ваша *Христя*

### 13. ДО І. Я. ФРАНКА

27 грудня 1905 р., Харків

Високошановний Пане Добродію!

Мені спало на думку одіслати Вам свої поезії — перший зшиточок, які частиною були вже надруковані, а решта ще залишається поки що в мене дома. Я гадала їх оддати в «Літ[ературно]-н[ауковий] вісник», але раніше хочу з Вами порадитися, чи варто се робити? Вибачайте за те, що наслідуюся турбувати Вас, хоч особисто Вам незнайома... Тільки у ньеньки моєї є книжка



«понижчує рівень своїх почувань», сказала би я... себто робиться, як Ви пишете, «безнастройною», й тоді мені не мило ніщо й навіть людей я запитала би в обуренню проти їх буденщини й нікчемності, кинула б їх об землю й кричала би, що вони крадуть в інших скарби душі... Чом вони не є такими, якими би повинні бути?! Я з цим не можу ніяк погодитися, мене це гнітить, і я не можу не уявити собі якогось свого «Nebelgeist»<sup>1</sup>, з яким таку дисгармонію робить життя... Ті люди, або одна людина, яку мені би хотілося бачити такою, розчаровує мене, й се досі чинило тут мені, в Харкові, такий настрій, що врешті й сама я собі моральним тягарем зробилася...

Але в такі хвилини досить мені того, що хто-небудь назвав мене й вивів з того не то забуття, не то — духовного занепаду й нагадав мені про красу, і раптом нові симфонії й уяви виникають в моїй фантазії. А хто нагадує мені про красу? Той, з чиїми думками я хоч раз жила, хто вже лишив у душі моїй «щось», а те «щось», із «півдня душевного», прекрасного й надбуденного... «Південь життя» — здається, так колись казали Ви...

Отже, в мене нема того півдня, але я знаю, який він мусить бути, і щось у серці моему прагне до цього й намагається побачити здійснення мрії... Та того, я знаю, не буде...

І от, щиро дорога Пані, промінь сонячного дня — то були для мене колись весною Ваші повісті... І кожен раз, як озивається до мене добрим словом, мені здається, що є ще, є надії, є життя і краса...

В середині червня будемо в Чернівцях. Іду удвох з Ненею в Тартарів<sup>2</sup>. Побачу Карпати... Ох, як би мені хотілося спати під смереками. Але так, щоб уже ніколи не прокинутися!..

Політичне життя розвинулося в нас як ніколи... Але я не беру в ньому участі... Мені немов підрізало щось крила...

Видавницьке товариство розлетілось й навряд чи книжки видаватиме: бракує фондів і солідарності.

А мені здається, чи не ліпше було б у Києві видати «Землю»? Або в Петербурзі?..

Прощайте, дорога Пані. Й так, до літа? Ми побачимося? Матуся шле свій сердечний уклін.

Вся Ваша *Христя*

## 16. ДО М. І. ПАВЛИКА

25 вересня 1906 р., Харків

Вельмиповажний Добродію!

Щиро дякую, що озвалися перший до мене, та до того ж і ласкавим словом. У мене сумний настрій, а вістка кожна виводить із задуми. Шкода, що хоч і не вмерло в мене серце, все ж нічого з життя мого не вийде (дарма що грубості нема), бо інтересу до світа божого бракує. Саме в останні часи так ведеться... От виходить, що й «росіянам» позаздриш!..

Не дивуйтеся, що не дістаєте преси з України. Реакція остільки захопила все, що залишився й існує самий «Рідний край»<sup>1</sup> з часописей. Вісники (місячні) всі заборошені. Кілька брошур на політичні теми, що спродаються в місцевій «публічній бібліотеці», хочу Вам заслати<sup>2</sup>. Зрештою — недобрі часи запанували на Україні. Чи то лише зверхове вражіння — «на всіх язиках все мовчить (бо благоденствує)...»<sup>3</sup>

Єдиним цікавим виявом укр[аїнського] духу, на мій погляд, з'являється для Харкова клуб «Родина»<sup>4</sup>, що вже затверджений під ласкою московського товариства взаємної допомоги, але зложений для радикалів-українців і начисто з метою з'єднання нашого національного всеукраїнського (себто маленька фікція для очей) уряду\*... Через тиждень збереться організаційне його зібрання. Передплачуватимемо туди, мабуть, «Громад[ський] голос»<sup>5</sup>.

Щире здоровлення Вам від матусі моєї і брата. Шкоду, що не можу особисто з Вами розмовляти. Хтілося б іноді бути з тими, кого ми шануємо і хто нам особисто симпатичний. А в хвилини вагань або смутних часів — ще більше!..

Ваша Христя Алчевська

---

\* Бо нічого московського не буде. (Приміт. автора).

## 17. ДО О. М. КОВАЛЕНКА

4 листопада 1906 р., Харків

Шановний Добродію!

Калавур: картку ф[отографічну] я особисто Вам дала, а Ви її — у «Розвагу»<sup>1</sup>. А до того ще й відомості... Чи не забагато для мене? Ну, та все куди не йшло!..

Уродилася в Харкові 1882 року.

Вчилася в I місцевої жіночій гімназії.

Почала писати з 1905 року<sup>2</sup>. Першим вірш надрукувала в «Хліборобі» — «До дітей мого краю».

Написала тільки коло 100 віршів — не більше, й з них лише 3 перекладених з Беранже \*. Прозою — нічого<sup>3</sup>.

Були вони друковані в 1905 році у «Хліборобі» й у 1906 в «Літер[атурно]-наук[овому] віснику»<sup>4</sup>, «Вільній Україні»<sup>5</sup>, «Новій Україні»<sup>6</sup>, «Новій громаді»<sup>7</sup>, «Громад[ській] думці»<sup>8</sup>, «Рідному краю» та збірн[икові] «Розвага» й «Зорі»<sup>9</sup>.

Ні до якої школи поетичної себе не зачисляю.

Під псевдонімами не друкувала.

Гімназіальна вчителька (нині) в I Хар[ківській] жіночій гімназії).

Ніде статей про мене не було.

Видатних творів не маю. Найбільше люблю 3 свої вірші: «Візьми мене за море хмар», «Хризантеми схилились над нею» і «Мімозу», а також «Вільний дух не уб'єш». Надрукованих в альманахах творів надіслати зараз не можу: а переписати — не раніше як через 3 тижні. Збірників не маю.

Додаваємий зшиток дуже прохаю по перечитанню одіслати за казним од мене у Львів на таку адресу:

Lwow, W. P.

W. Paczowski,

Univeërsität.

Львів,

Університет,

Василю Пачовському<sup>10</sup> (для «Молодої Музи») від Х. Алчевської (Харків, Росія, ул. Сумська, ч. 31).

Додаю на се марки.

З пошаною Х. Алчевська

Р. С. Український вплив мала на мене стара няня-українка.

\* Для «Всесвітньої бібліотеки» Стешенка. (Приміт. автора).

## 18. ДО І. Я. ФРАНКА

24 листопада 1906 р., Харків

Вельмишановний Добродію!

Насамперед дуже дякую за відповідь мені, а потім — засилаю рукопись з трьома дрібницями<sup>1</sup> (останню я Пачовському також для «Молодої Музи» засилаю). Хочу побалакати з приводу своєї прози. Я знаю, в чому одна з найголовніших багатьох моїх хиб. Власне: се, так сказати б, теоретичність в белетристиці; я ще не вмію конкретно-художніми образами мислити, не можу втілити повністю своїх поглядів; через це виникають в мене грубі «точки над «і», як кажуть французи... Через те саме (в додаваному оповіданні) про свою «панночку» я не змогла інакше говорити, як лише в сухих коротеньких фразах... Чи можливо такі речі друкувати? Се для мене велике питання. Гадаю-бо, що навряд чи з'явиться коли в мене спромога о стільки розвинутися, щоб не вживати таких засобів творчості: так, очевидно, не роблять, се ж бо не газетярська мусить бути стаття, а річ тонша, тендітніша...

Дуже інтересно було б знати, як Ви до цього відноситеся, а потім: чи варто взагалі сі слабенькі спроби робити?

З'ясуйте мені се питання, розв'яжіть вагання... Чи може, наприклад, ся річ («Несвідомо») бути взятою до «Вісника»? Як ні, то не варто й з'ясовувати, чому власне. А якщо може, то буду працювати в напрямі розвитку й переведення в життя своїх думок, себто над їх втіленням літературним.

Будьте ласкаві, на се озвіться...

Мама здоровить Вас сердечно.

Всього ліпшого.

Глибоко шануюча Вас *Христя Алчевська*

P. S. Щодо змісту рукописі, якому ледве віриться, то там взяті виключно факти...



## 19. ДО М. І. ПАВЛИКА

[Грудень 1906 р.], Харків

Глибокоповажаний Добродію!

Щиро й прихильно від усього серця бажали б розважати Вас посеред невідомих нам, але близьких Ваших турбот, і бути, й розмовляти з Вами...

Мене так ласкаво зогрів той лист Ваш, яким Ви мені відповідали на мою нудьгу. Пам'ятаєте? З порадою вчитися, жити, звертати увагу на все... об'їхати світа... Якби не посада моя та інші ще речі, що держать (утримують) мене тут, поїхала б світ за очі й поринала б у праці... Але більше люблю поринати у мріях, кохатися в химерах своїх особистих і... лишаюся, мов сонна, там, де «все мовчить», та ще й «на всіх языках»... Прийміть наше земляцьке вітання. Мама й я — тут, брат — у Нью-Йорку<sup>1</sup>.

Ваша Хр. Алчевська

## 20. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

21 грудня 1906 р., Харків

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Я дійсно помилялася щодо «Ради»<sup>1</sup> й Вашої участі у ній. А тепер поясніть, як се буде з «Вісником Літ [е-ратурно]-н [ауковим]». Чи можна буде засилати рукописі, як і раніше, Франкові?<sup>2</sup> Я плутаюся у сих речах, що до преси...

Мені за «молодість і неопытность» пробачено на с е й раз присутність на сходці, але від шкільної округи зроблено в засіданню педагогічно-гімназійної ради прилюдний «виговор» у формі заяви «преподавательнице Х. А. Алчевской, что, если впредь ею будет высказано сочувствие и поддержка требований учащейся молодежи, то она, Алчевская, будет немедленно удалена со службы». На сій раді педагогічній я не була присутня, але товариші казали мені, що подібний «циркуляр» зробив невимовно тяжке на всіх вражіння... Ну, хоч на тому, що залишили,— спасибі! Але які дурні, прости господи!!!

За Байду вельми, вельми вдячна<sup>3</sup>.

Засилаю передрук із «Ради» в харківському «Утрі»  
Таким чином, я змагаюся від часу до часу нагадуват  
суспільству про існування української преси.

Сьогодні «эссеры» «Совр [еменного] Обозр [енія]» н  
прийняли від мене передрука з «Р [...]»<sup>5</sup>— листа робітни  
ків зі співчуттям до університетської справи, бо — мов  
ляли — се пишуть «с [оціал]-д [емократи]» (?!).

А недавно, кажуть, з приводу питання про «свобод  
науки» читали мою статтю в «Стране», куди я її чере  
М. М. Ковалевського<sup>6</sup> заслала. Але я й сама того щ  
не бачила і не знаю, в якому числі було надруковано

Чи дістали Ви наше телеграмне привітання та чи н  
переробили на телеграмі українського тексту: «Діячу :  
непохитною вірою — щирій привіт... Матір та доньк  
Алчевські?»..

В «Южном краю» була стаття під заголовком  
«Б. Д. Грінченко» проф. Сумцова<sup>7</sup>.

Щиро, щиро здоровимо Вас, Марію Миколаївну і  
Натку.

Ваша *Христь*

## 21. ДО І. Я. ФРАНКА

22 грудня 1906 р., Харків

З Новим роком!

Засилаю Вам свою «славетну» жіночу гімназію<sup>1</sup>.

Який погляд маєте на вагу питання про українізацію  
університету в Росії?.. Що нового в Галичині?..

Чи дістали наше привітання? Тепер завдяки доктор-  
ству маєте можливість бути «дозволеним» у нас і при-  
їхати?..

З поваж[анням] *Х. Алчевська*

## 22. ДО І. Я. ФРАНКА

24 грудня 1906 р., Харків

Шановний Добродій!

Чи Ви, як і завжди, редагуватимете поезії з переїздом  
редакції до Києва, чи ні? Мені о се дуже ходить, по-  
заяк я все свої вірші засилаю та засилаю Вам... До речі,

Ви мені в жовтню казали, що «придатні» мої речі, а їх у «Віснику» немає. Чому з двох наддавати більше ваги? Може, за останні часи все, що я засилаю,— надто слабе? Мені се потрібно знати для самооцінки... Будьте ласкаві, повідомте: Харків, Сумська, ч. 31.

Мое високе Вам поважання.

*Христя Алчевська*

Р. С. Засилаю отсе ще поезію до «Вісника»<sup>1</sup>.

### 23. ДО І. Я. ФРАНКА

30 грудня 1906 р., Харків

З Новим роком!..

Високошановний Добродію!

Я трошки не розумію, чи можна буде з переїздом редакції до Києва засилати свої рукописи Вам та чи зміст книжок львівських і київських буде однаковий?.. Чи літературний відділ буде під Вашим доглядом? (Мені, наприклад, спосіб редагування рукописів у киян дуже не до вподоби!).

Сими днями хочу Вам заслати III уривок зі свого щоденника<sup>1</sup>, а поки що додаю (на другій стороні) одну свою поезію для «Вісника»<sup>2</sup>.

Озвіться, якщо матимете вільну хвилину (Сумська ул., ч. 31).

*Ваша Христя Алчевська*

1907

### 24. ДО М. І. ПАВЛИКА

18 січня 1907 р., Харків

Високошановний Добродію!

Не знаю, як і дякувати Вам за дорогі й цікаві для мене Ваші книжки. Від зобачення з Вами залишився в мене спомин про Вас<sup>1</sup>, мершій вражінне як од людини з непохитною, майже дитячою вірою (вибачайте мені за вираз «дитячий») у будучність селянської долі, людини

не без смутку, замисленої й з високою чулістю на відрухи душевні... Симпатичний Ваш образ (вибачте за одвертість) зробив на мене великий вплив: схотілося працювати, вчитися, задуматися над самоосвітою... Мрію об тім, щоб слухати восени українські лекції на Харків- [ському] унів[ерситеті], але можливо се тільки в тому разі, якщо будуть вони ввечері, позаяк удень немає мені вільного часу з-за гімназіальних уроків.

Гадаємо, що незабаром губернатор підпише наш новий статут т[овариств]ва «Просвіта»<sup>2</sup> імені Квітки-Основ['яненка], яке замінить нам фікцію «Родину», що саме через свою фіктивність перетерпіла фіаско.

Дістала сьогодні «Москвоф[ільство]»<sup>3</sup>, а раніше ще «Драгоманів і культ[урний] р[озвій] Укр[аїни]»<sup>4</sup>. Щиро за них дякую.

Як Ваш душевний настрій і стан? Чи поліпшавсь?..

Нині друкує одно московське видавництво мій збірник українських поезій під назвою «Туга за сонцем». На спогад про наше знайомство влітку пришлю Вам його, хоч він майже зовсім ліричний, а не політичний... Але це ще далеко: ще не маю навіть і першої коректури.

Поки що будьте здорові. А це здоров'я потрібно й для нас, а не лише для Вас самих, бо Ви один з тих, хто, не покладаючи рук, працює над відродженням пригнобленої нації...

Шануюча Вас *Христя Алчевська*

Р. С. Матуся шле Вам низенький уклін.

## 25. ДО І. Я. ФРАНКА

2 лютого 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

«Ще не вмерла Україна, і слава, і воля...»<sup>1</sup>, мимохить подумалося мені, коли я вперше перегорнула сторінки збірника Олександра Івановича Кандиби (Олександра Олеса) «З журбою радість обнялась»... Його я заслала й Вам. Боже, як гарно! Якою свіжістю весняною віє зі сторінок того збірника, якою силою дуюю, якою чарівністю невимовною!!.. Про нього заговорили вже прогресивні органи московської (!) преси...<sup>2</sup> Його підмовляли перейти на шлях російської праці... Він — харковець (Сум-

ського повіту), молодий ветеринар, що якось 5 днів не їв і за 20 коп. у театрі «статистом» був, талант такий, такий поет!.. Як добре, що якийсь товариш-медик знайшов його ще живим, зібрав якісь гроші й одіслав його в Крим, де здоров'я цього юнака поліпшалося. Нині він у Петербурзі завдяки землякам і виданому збірникові в доброму душевному настрою, з першого (нашого) лютого буде в Харкові... Читали Ви його? Насолоджувалися?..

Щодо «Вісника», то я зашлю Вам ще декілька речей в прозі: кінець гімназійної статті, нарис «В далекім краю», а також цілком окрему — не мою річ, а мамину (Х. Д. Алчевської), лише в моєму перекладі (про шкільне свято) <sup>3</sup>.

В мене до Вас прохання: проредагувати таким ось робом «Мімозу» мою. Замість «о мент надзвичайний» в передостанній стрічці поставте так:

«Та тільки встав Ранок з-за темної ночі,  
І вперш поцілунок злетів до Мімози,  
Здргнулась Мімоза, побачила Ранок,  
Встидалася його, потупила очі,  
Й від щастя нового упали з Мімози  
Перлисті сльози...»

У мене деякими москалями-видавцями забрано вірші, щоб їх видати під назвиськом «Туга за сонцем» (збірничком) без моєї грошової участі, цілком по їх ініціативі й за їх кошт. Тоді зашлю Вам. Я трохи «перечистила ребра» своїм поезіям, багато з них повикидала на смітник, але й так усе ж бачу, що збірник сей перший мені все ж не зможе дати самозадоволення... Ну, та все, аби себе провчити та вислухати неприхильну критику й взяти до уваги це все докладніш собі, роблю. Я, правда, людина з гострою амбіцією, але хочу її (сама в себе) «взяти за рога» та нарешті примусити себе пильніше працювати, бо ледача (між нами кажучи) я — страшенно, а тому хочу дати собі різкого «хлосту», може, тоді з мене зскоче неохайність щодо «тв [орч]сті».

З поважанням щира до Вас

*Христя Алчевська*

## 26. ДО І. Я. ФРАНКА

30 березня 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Д. Олесь зрозумів Вашу рецензію так, що нібито від нього немає вже чого чекать<sup>1</sup>, бо, мовляв, соловейко — це зайва для народа річ і від нього ідей не почувеш. Чи правда хіба, що Олесь дійсно добре Вас розуміє? А я завіряла його й розважала тим, що, на-впаки, соловейко є справжній, великий поет, який не лише для оздоблення нашого життя існує, але ж і яко могутній служитель вічної краси (для краси)... Олесь грохи не плаче, що його сподівання стати до послуги рідному краєві (на його погляд і взір критиків) не справджуються. Напишіть йому самі: Харків, Тургенєвська ул., Тургенєвська школа, Олександрю Івановичу Кандибі, студенту-ветеринару. Або: «Ветеринарний інститут...»

Так Ви до Петербурга не поїхали? Засилаю на другій сторінці для «Вісника» два свої ліричні віршика<sup>2</sup>, але не знаю, чи придатні вони Вам будуть...

З завшнім високим до Вас поважанням

*Христя Алчевська*

Р. С. Додаю портрет Олеся.

## 27. ДО І. Я. ФРАНКА

15 квітня 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Моя мати просить передати Вам її привітання. Додаю й своє. Дуже вдячна за відповідь. Ви в сему разі добре зробили, що не примістили моєї прози, якщо вона дитяча, а то й іншим я би посміховиськом була, як іноді своїм братам, що часом лічуть мене зовсім, здається, дурною... Се лише вказує на те, що я не знаю життя; щодо розуму, то я маю сміливість з ними про це сперечатися. Ще є час його набратися!..

Щодо моїх віршів, то, звичайно, вони лиш починають формуватися й вимагати від них треба, щоб вони ставали чимраз менш легковажними, й обсервація конче, дуже, а дуже потрібна мені!.. Якись чуття (й досить до того щирі) в мене існують, лише вислову часто бракує...

А проте я все ж, може, примітивна ще, первісна натура... Чи ж буду колись іншою? Як гадаєте?

Засилаю Вам ще один віршик<sup>1</sup>; не можу їх багато разом заслати — немає! Якщо вони взагалі бувають нездатні, будь ласка, критикуйте мене одверто й рішуче їх в листах; а то ж мені не знати, чи варт турбувати Вас...

Відносно Олеся (може, через те, що я — молода та легковажна) не зовсім можу з Вашим поглядом згодитися. А з приводу цього цікаво мені було б знати Ваше відношення, скажім, до Петра Карманського<sup>2</sup>. Мені здаєсь, ці два поети мають щось між собою спільне...

Ой, критицизму мені справді не вистачає!..

Після нашого Великодня виходе мій збірник у Москві. Але... Соромлюся його Вам засилати. Я, мов мала дитина, Вас трошки боюся. Чи то, що Ви строгими очима на мене дивилися, як я з Вами бачилася? Чи те, що Ви ніколи не усміхаєтеся... Правда, цей збірник складається переважно з тих поезій, які Ви редагували, а все ж... боязко. Часу ним (збірником) не хочу у Вас однімати. Як з оцим бути? Може, карткою повідомте, чи заслати (не на рецензію, а просто?).

Бувайте здорові. Зичу Вам доброго Великодня й гарної весни: у нас — дощі й холодно.

Де будете влітку? Ми ідемо на Кавказ, туди, де «за горами гори, хмарами повиті»<sup>3</sup>...

З завшнім високим до Вас поважанням

*Христя Алчевська*

## 28. ДО І. Я. ФРАНКА

21 червня 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Якщо додаваємо тут на II сторінці вірші мої — не «кострюбаті, беззмістовні і еротичні», як мені закидає «Рада»<sup>1</sup>, то чи не буде Ваша ласка примістити їх у найближчій книжці «Літературно-наукового вісника»? Також трошки чекаю від Вас відповіді й відносно рукописі селянина Семенченка<sup>2</sup>. Адреса моя: Харків, Сумська, ч. 31.

З високим до Вас поважанням

*Христина Алчевська*

## 29. ДО І. Я. ФРАНКА

24 червня 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Знов маю можливість просити Вас надрукувати вірш «Лебеді білі», щойно написаний, якщо знайдете, звичайно, його докладним... Тільки в такому разі проситиму вгорі додати: «До Кобиллянської», на це маю велику рацію... Вибачайте, що турбую Вас. До речі, додаю тут (тільки ледве чи то цікаво Вам?) критику в московській часописі на мій збірник<sup>1</sup>; вона не остільки гостро, як бачите, дивиться на мою книжку, як критик — киянин<sup>2</sup>. Правда, і в ній дещо закидається мені...

З високим до Вас поважанням *Х. Алчевська*

Р. С. Чи Ви читали книжку Єфіменчихи «Історія України», де Вас згадують?

## 30. ДО І. Я. ФРАНКА

2 липня 1907 р., Харків

Високошановний Добродію!

Один селянин — дуже оригінальна людина<sup>1</sup> без усякої освіти, але поступовець — прохає мене це Вам заслати «З його думок». Він каже, що якби що-небудь було надруковано з його творів, які я переписала без перерібок (а почасти занотувала з його слів), то се б надало йому надії, що думки його й праця не даремно загинуть. Він має великий вплив на своїх земляків у селі й користується загальним поважанням.

Сповняю його доручення й дуже прошу дати йому відповідь на мою адресу.

З високим шануванням *Христя Алчевська*

## 31. ДО І. Я. ФРАНКА

16 липня 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Дуже просила б Вас не одмовити мені в приміщенню на сторінках «Літературно-наукового вісника» додаваної речі «До С. Єфремова», яка з'являється немов



листом до редакції, моєю тобто відповіддю (друкуємою) на його слова відносно мене. Я знаю, що колись, наприклад, д. Хоткевич відповідав йому, скористувавшись послугами Вашої редакції<sup>1</sup>.

Вибачайте, що частенько турбую Вас своїми проханнями. Але в нас, крім наукової «України»<sup>2</sup> і єдиної «Ради», адже нічого не існує й немає до кого звертатися з «полемікою».

З завшнім високим до Вас шануванням

*Христя Алчевська*

### 32. ДО І. Я. ФРАНКА

4 вересня 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Ваша уважлива критика на мою «Тугу»<sup>1</sup>, хоча й трошки насмішкувата, все ж додала мені нових сил задуматися й попрацювати над собою...

Є люди, що беруть життя і людей такими, як вони в дійсності є, і можуть це робити, з цим миритися, се — філософи і реалісти, інші ж людей, красу і все в дійсності бачать таким, яким би воно мусило бути, себто своїми очами, ідеалізуючи усе. При багатьох песимістичних вибухах мого чуття, моїх думок я зістаюся все ж тою, що дивиться на все своїми «рожевими» очами; і ось мене нині цікавить питання, чи справді шкода отак дивитися на все? Ви от кажете, що я, на жаль, не знаю боротьби за існування. Се — правда: бруду і жорстокості, боротьби за існування я не волю знати, але воно... не повинно бути! про нього, мені здається, не варт співати у піснях не з-за того, що все життя взагалі нібито не заслугує на «пошану», так сказати б, а через те, що надто в тому темному багато дріб'язкового, низького, звірячого... З оцього «звірячого» я виключаю (для поетів) таку більше помітну (більшої ваги) річ, як, скажім, деспотство володарів... Ось Лермонтов у «Демоні», наприклад, сказав, що на землі можливо лише «страсти мелкой жить» і про ці «боротьби» він не дбає, і природа зістається для нього вічно в своїй нерухомій виключно «красі». Якби Ви мені пояснили на довгих сторінках красу боротьби за існування

або бодай філософію (коли не красу, а мізерність) цього життя, я б Вам була нескінченно вдячна... Я знаю, се вимагає від Вас часу, а може, Ви навіть скажете, що я пояснень Ваших не зрозумію, якщо нині величі життя сама не бачу, а все ж... поспитатися можна... Вибачайте мені се ширі!..

А чи не згоджуєтеся Ви з тим, що для краси «варто жити, і мріяти, й сміятись», та що є все ж люди, які можуть співати гімни і мати культ краси?.. Культ — в значенні ідеальному, а не брутально-людському?..

Згодована в колишньому достатку матеріальному і обгороджена виховуванням від дійсного життя, я досі не мала тісних стосунків з людьми, досвіду життєвого, аби переконатися в жорстокості всякої боротьби, а надто в зрості паразитизму посеред неї... Що розумієте Ви під «боротьбою за існування» — термін природознавчий чи вузько-матеріальний, соціальний, чи обидва разом?.. Я за існування не боролася...

Боже, як Ваша відповідь мене б зацікавила, як хочеться мені її дістати!.. А надто — знати все це і глибше брати враження, черпаком чіпляти пісок на дні моря...

Бачите, Ваша критика примусила мене замислитися над багатьма речами... Під той самий час ані д. Єфремов, ані д. Шерстюк цих питань або бодай подібних їм переді мною не поставили...

Велике спасибі Вам за це!..

Засилаю Вам кілька своїх старих і нових коротеньких віршів<sup>2</sup>: може, котрий-небудь з них до друку здасться. Більшість з них я вже Вам посилала, та, мабуть, не дійшли: відповіді не було... А може, у Вас немає звичаю після гострих рецензій на автора приміщувати зараз його писання?

В кожному разі хтіла б на головні свої питання дістати хоч кілька слів од Вас у відповідь. А може, я така дурна й пояснити мені не варто тих речей?..

Матуся шле Вам сердечний свій уклін і дуже вдячна також за те, що Ви не забули розглянутися на мої досить слабкі перші «спроби» пера...

З високим завшнім поважанням до Вас

*Христя Алчевська*

Р. С. Варт співати пісні про глибокі душевні страждання кожної поодинокі людини, але чи варто змальову-

вати ту часто підлу брутальність, що зчиняє утиски для кожної особи, що сама по собі нікчемна, низька, хоч і «людська» або природна?.. Чи приписувати се — природі?..

### 33. ДО І. Я. ФРАНКА

1 листопада 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Захоплююся нині читанням «Зеленого шуму»<sup>1</sup> і трохи починаю розуміти, через що не треба в літературі замовчувати темних сторін життя (розуміти поезію прозаїчних сцен і красу боротьби життєвої...). Дуже каюся, що сперечалася з Вами про це, спокутую свій погляд, свій гріх: я на цю тему багато думала і прийшла до переконання, що навіть у віршах мусить бути філософія життя, як і в прозі. Додаю на другій сторінці свою маленьку новину<sup>2</sup>, яку хтілось би бачити на сторінках вісника. Вибачайте за ранішню наївність.

З високим до Вас шануванням *Христя*

### 34. ДО М. І. ПАВЛИКА

2 листопада 1907 р., Харків

Вельмиповажаний Добродію!

Ви, мабуть, уже забули про мое існування на білому світі, і я почасти в тому винна...

Обставини нашого сучасного життя (особливо в Харківській «бунтівничій» губернії) такі, що знов народилися всякі фікції і конспірації. Виникла знов і наша місцева «Родина» (клуб)... Просвіти в сьому славному місті не можна було досягти (себто її затвердження)... Але не з приводу цього листую я до Вас нині. Я, звичайне, не забула ще нашої балачки про економічні обставини народного господарства (мерщій «бідкування») і Вашого зацікавлення цим питанням. Але досі мені ніхто не поставив ніяких матеріалів, і нічого заслати я Вам не могла. Тепер же я втрапила книжку, що, хоча й не задовольнить, може, Вас своїм змістом, але все ж хоч крихтою стане до послуги в Ваших розслідах. Засилаю

Вам її під опаскою<sup>1</sup>. Я на цьому, правда, не розуміюся і остільки вона добре уложена, тож через те не можу сказати, але перечитайте цю річ!..

Я була тяжко хвора на серце й ледве видужала, тож і мовчанку мою можна мені пробачити...

Щиро хтіла би знати, як Ви особисто себе маєте та чи пригадуєте собі коли-неб[удь] Ваших знайомих з Росії, як ми Вас?

А як шкода молодого Богдана Бучинського<sup>2</sup>, що так несподівано вмер від сухот! Адже ми його бачили цілком здоровим і повним сил...

Як шумить нині Прут у Яремчу? Чи добре він віщує щось Галичині чи зле? А наша III Дума «без бога ні до порогу»!..<sup>3</sup>

Міцно стискаю Вашу руку.

*Христя Алчевська*

### 35. ДО М. І. ПАВЛИКА

26 листопада 1907 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Правда, я дуже винна, що весною (чи пак коли це було?) не відповідала Вам, але того, що минулося, можна і не згадувати? (Так мені прикро мое мовчання!).

Дуже радію тому, що книжка Качоровського<sup>1</sup>, може, й стане Вам у пригоді.

Щодо Вашої — «Мих[айло] Др[агоманів] і его роля в розвою Укр[аїни]», то чи не буде Ваша ласка, як дістанете од мене гроші, вислати її не менш як 10 прим[ірників] (ніяк не порахую, скільки це в переводі на наші гроші). Також чудна в нас пошта: вона не кожную суму засилає. Я хтіла по 25 коп[іюк] (як Ви повідомляли) з пересилкою взяти 10 примірників і налагодилась перевести 2 кар[бованці] 50 Вам, але мені сказав поштовий урядовець, що він цього рахувати не може, а на карті в нього таксовано лише 3 карбов[анці], то я і засилаю три, себто — 7 крон 61 геллер.

Не можу не радіти, що колись ми побачимо Вашу працю «Процеси політичних в Австрії»<sup>2</sup>. Боже, як це треба було б прочитати!!! Особливо для нас, росіян, аби порівнювати обидва режими та зустрічати до того ще часом ймення наших емігрантів... В віснику «Былое»<sup>3</sup>

бачила я між іншими прізвищами й Ваше у згадці одного з московських діячів про 60 або 70 (не пам'ятаю зараз, власне, які) роки. На жаль, недавно було в російських часописах повідомлення: «с[анкт]-петербургский градоначальник спинив видання вісника «Былое...» Щоб характеризувати Вам, які часи ми тут переживаємо, досить сказати, що недавно пан генерал-губернатор заслав до нас запитання, «хто вчить у недільній школі» (прізвища і ймення), тоді як це — діло міністерства, а не його (просвіта); що він, а не архирей скинув з посади одного «червоного» попа (?!), що він може під час військового стану всіх вислати, повісити і ув'язнити, схопити людей всіх станів, всіх міністерств і департаментів...

А моя хвороба серця — не моральна, а фізична; ну, та вона неінтересна... А чом Ви кажете, знали, що з Бучинським так само станеться, і хто про нього яку згадку в «Записках» писав?

Шлемо Вам вітання — матуся і я.

Щира до Вас Христя

### 36. ДО М. І. ПАВЛИКА

27 грудня 1907 р., Харків

Високоповажний Добродію!

Мститися на ворогах можна в боротьбі, а не під час Перемоги повної: тоді про них усі забудуть... А взагалі встановляти щось в І Думі не можна було, бо ж і тоді уряд мав «кулемьоти» і свободу особи не випускав з рота, а який же міг бути примус, хіба тільки випадково досягнутий акт терористичний?.. Неможливо й тоді було!.. Що край той нещасний, це, на жаль, очевидно!.. Що ж до українських катедр, то ж фактично ми бачимо їх на Російській Вкраїні, хоча й напівофіційно, до того ж ми і бійки з буками в руках, як в Австрії, з приводу цього навіть не бачили... А з Грушевським<sup>1</sup> цей рух у нас і не має нічого спільного! А також «скандального» тим більше. Ні, я не плачу над Україною, я — сподіваюся!.. Історики ще з'являться... Отже, з поетів з'явився такий, як Олесь, що, на мій погляд, може бути дорівняним лише Гайному...<sup>2</sup>

...Сто примірників Вашої брошури на коміс[ію] згджується взяти харківський Олександр Федорович Стпаненко (ул. Ветеринарна, ч. 22, пом. д. Одарченкс

Щиро-щиро вітаю Вас з Новим роком! Бажаю си сил для праці, сподівань — для душі! Най жие Україна

Щиро Вас поважаюча Х.

1908

37. ДО І. Я. ФРАНКА

12 січня 1908 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Позаяк рукописі згублюються за київською редакціє «Літ[ературно]-н[аукового] в[існика]», а за львіською — ні, то засилаю В а м свою «Орлицю». Звича но, ще більш цікаво для мене рішити, чи се — абсолюті січка в мене, чи ні. Я, бачте, не можу яко досить ц молодий автор в цьому зорієтуватися (розглянутись Найліпшим доказом, що, може, є там думки, або, крає сказати, що дійсно я їх зрозуміло вислонила (бо вон в мене були), буде надрукування цієї речі у «Віснику з В а ш о ї с а н к ц і ї. Якщо вважаєте цілком зайви опублікувати це, сповістіть і порадьте...

В кожному разі, якщо у львів[ській] редакції вже в домо буде вирішення таке або інше цієї справи, то до даваемою кореспонденцією відгукнітьс на моє прохан ня, чим станете мені до великої й ласкавої послуги.

З завшнім високим до Вас поважанням зістаюся

*Христя Алчевськ*

38. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

17 червня 1908 р., Вад Наугейм

Хоч і не можна жити самою красою, хоч і є в людиа потреба особистого щастя, але даремно чекати людські душі на нього, досить шукати чогось... теплого... в житю... Надто мало ще в людях краси, надто мало ще ти: ко го шукаємо: носителів краси в своєму серцю (а т

духової — не фізичної)... Не ждїть, дорога Ольго, хоч як се гїрко казати... Т а к и м и л ю д е й, як хочемо, ніколи не побачимо... А що з того?! Тож тота «туга за сонцем» і є, лише ще ніхто не зміг її доста висловити, а скрикнути на цілий світ, що то є за туга?.. що за почуття?.. Химера се зветься... Наша власна, незрозуміла цілому світові химера... А хто пошанує Ваші святощі? Хто пошанує душу людську? Її б мусили шанувати, їй самій служити...

Пробачте мені ту сентенційність: що ж, коли се наболіло... Може, кому й смішно з моїх слів стане, хай собі сміються...

Саме це питання: як не розбивати душей людських, як обережно треба з ними поводитися, хтілося б мені зачепити в моїм нарисі з артистичного життя...<sup>1</sup> Аби читаючи, відчувалося, що кривду вони чинять, що шкода то для молододї душі... Кажете, аби любила Вас... Чи ж потреба тее казати?.. Адже, певно, відчуваєте, що мислю так само, як Ви, ані зради в тотім не буде... Тим любов наша ліпша, тим поважніша...

Ось надворі слота, і зимно, і дощ краплями спадає. Чи не так само в життю?.. Вічний смуток, вічний жаль... за ким, а за чим?... за тотією «красою людською», котрої немає в природі?!. Дарма...

Не зажурюйте себе, Ольго: сонце маємо в собі, а Ви — більше, ніж інші... Гасло носимо в серці — то навіщо нам ті, з долин, хїба для дрібочки їх вузького, ніччяного, земного щастя?!. Киньмо його їм... Лишім...

*Ваша Христя*

### 39. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

16 липня 1908 р., Bad Nauheim

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Боже, що ж то за кара долі спіткала Натку?<sup>1</sup> Я знаю, що вона відсиділа в тюрмі, але чи то ж від того зробилося... Будь ласка, поцілуйте її од мене.

Я цю зиму дуже занедужала на порок серця й ледве не осліпла з того, бо мала в оці емболію артерії, що з тії причини повстала. Але тепер в Навгеймі<sup>2</sup>, де я з Мамою пробуваю, почуваю себе дуже добре.

Не знаю, чи не нарікатимуть на мене, що часом друкую ті листи (з села), які дістаю<sup>3</sup>; але анонімність їх не може зашкодити їх авторові, а суспільство з них побачить дійсний стан сучасного життя, навіть на селі такий, як по великих містах...

В Харкові розпочався великий нац[іональний] рух поміж середньошкільною молоддю. В слідуєчому числі «Мети»<sup>4</sup> буде дальша моя розвідка (під тим же заголовком) власне про це. Адже я — гімназiальна вчителька і добре це знаю!

Не пам'ятаю, чи посоромилася я Вам свою обляяну «Тугу» прислати, чи таки засилала... Повідомте. Уклін М[арії] Мик[олаївні].

Ваша Христя

#### 40. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

23 серпня 1908 р., Харків

Дорога Ольго, листа сумного Вашого з приводу родинних непорозумінь і згуби рукопису<sup>1</sup> я дістала. Хочеться заспокоїти Вас і приголубити...

Так, дійсно, шкода, що ми не вкупі живемо, шкода, що я не розуміюся на роялі, не вмію грати ноктюрнів, аби поважними, проймаючими згуками навівати Вам спокійні, поважні думи, аби заспокоювати всі турботи й жалі...

Вибачайте, що ще й досі не вислала Вам музичної речі для віолончелі, але сими днями конче сповню свою обіцянку...

Люба, дорога Ольго, не завдавайте собі великих гризот: рукопись згубитися на австрійській почті ані у Вас самих не міг, родинні відносини налагодяться, і все часове минеться, певно, так і в той спосіб, як улаштовуються звичайно й хвильові речі: само собою зробиться як слід!..

Ви й не знаєте, як чомусь зараз — сама не знаю, чому і звідки се — мені хочеться дивитися з ласкою у сумні Ваші очі, ласкаво заглиблютися в замислену їх глибину і звідти пити, як з джерела, їх любов до мене, їх меланхолійну поважність а поезію життя... В життю є поезія, лише не в життю взагалі людському, а в душевному кожної окремої людини...



Я знов узялася за всі свої справи. Почуваюся добре і збираю гуртки (молоді шкільної), пишу свої нікчемні пісні, та вже хочу взятися до прози...

Знаєте, Ольго, часом мене тільки мучить одна Ваша фраза: «Та же в нього є уже жінка, Хрестю!..»<sup>2</sup>. Чи ж я винна, що люблю, або мушу від того терпіти спокійно цю колізію? А чому жінка повинна заважати праву любити й не обманювати себе й іншу?.. Ба, коли це не примушує її страждати й вона не свідомо навіть свого «я»?!.. Чи повинна я з-за неї та через ню гинути?.. Коли це отруєє моє ще повне сил молоде життя... Що мушу робити?.. Хіба не казати.

Напишіть мені, дорога, мила Ольго... Ви знаєте, як я Вас люблю.

*Ваша Хрестя*

#### 41. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

11 жовтня 1908 р., Харків

Дорога Ольго! Давно не листувала до Вас, бо не було доброго настрою, смуток оповивав душу... Та й тепер не дуже весело на душі... Моє життя, що складається так невдало самотньо, не постачає мені веселих барв і усміхів сонця!.. Я теж сумую за Вашою любовію, як Ви колись сумували за моєю... Якби-то ми були вдвох...

А що діється на далекій, любій Буковині? Чи так заходе в Чернівцях сонце на тій горі над Прутом у мійському парку, як заходило в той вечір, як я з Вашим молодшим братиком туди на шпацір ходила?..<sup>1</sup>

У нас — повно снігу і зимового холоду. Ох, якби ж то тієї зими не було в життю... А передчувається цей самотній смуток...

Ольго, напишіть мені. Я так люблю Ваші тихі, любі слова і завше так уважливо слухаю їх...

*Мацьопочка*<sup>2</sup>

#### 42. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

23 листопада 1908 р., Харків

Дуже дорога мені Ольго! Нарешті одержала від Вас сьогодні картку... Боже, як мені хотілося бути хлопцем, мужчиною, щоб статися Вашим лицарем! — вірним ли-

царем, що зміг би Вам довести, яка буває на світі любов... Не осміхайтесь, Ольго, моему дитинству, бо се ж дитинство — подібне бажання!.. Я тільки хочу цим висловити всю щирість свого відношення до Вас... Називайте Мацьопочку «мій лицарю»!!!

З охотою сповняю Ваше бажання щодо перфуму, який я придбала собі в Навгеймі. То еліотрон...

Ах, Ольго, я зараз в незлому настрою і бажала б узяти Вас на білії крила фантазії та облітати з Вами цілий світ. Ваші очі так лагідно, приязно дивляться на мене... Ми можемо, справді можемо заглиблюватися в жіночі душі, жити самотніми, аби вони насолоджувались тим, куди вітер повіє (що перше їм на шляху трапиться), або синьооокими та добродушними німочками... Ні, жіноча душа, чула і трошки химерна, то — скарб, який не повинен належати нікому з тих легковажних сотворінь, які ганяються за поцілунками та обіймами першої-ліпшої жінчини...

Це я висловила у «Хлої», яку одіслала до майбутнього товариства молодих письменників та збірнику їх у Київ<sup>1</sup>. Ту річ хоч і писала я де-не-де «кровію свого серця», але, зрештою, знайшла я її не досить розвиненою, хоч і висловлюючою почасти мої ідеї... Колись прочитаєте (коротка вона). Гріх той, що вона, віддана до друку, на Вашій душі буде; Ви мені казали писати!

Нині я заглиблююся в другу (або третю) прозову свою річ під заголовком «Марина та Галя»<sup>2</sup> з життя селян у моїх рідних катеринославських степах... Боже, який нектар п'ю я з душі другої своєї героїні Галі, що в дійсності носить ім'я Марусі (це та, якої листи Ви читали в «Меті»). Я так люблю її; таким тихим вона для мене світиться з драмою своєї душі, зі своєю щирістю та її глибінню... Ні, знаєте... я мусила б геніально писати, якби вміла висловлювати все те, що відчуваю в дійсності! Воно було б геніально...

Я трошки не зрозуміла Ваших слів про статтю в «Меті» О [стапа] Л [уцького]<sup>3</sup> «Ольга Кобилянська». Якою Ви її знаходите, а що там болоче?..

Іду оце спатоньки. Добраніч, Ольго. Ах, мені ввижався сьогодні такий чудовий, гарний сон!.. Не сумуйте дуже в самотності: знайте, що Мацьопочка завше коло Вас... Вона стискає Вам руки та цілує їх, ласкаво ди-

вється Вам у вічі і всією душею Ваша. Вона — Ваш лицар.

Дуже любляча Вас Христя

Р. С. Щирий Вам привіт од матусі.

Де буде друкуватися «Гриць»<sup>4?</sup>

1909

#### 43. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

2 лютого 1909 р., Харків

Дорога Ольгуню, вчора налистувала до Вас так весело й щиро, а сьогодні — знов смуток на душі... Ах, Ольго, опали крила, зима запанувала над почуттями, сніг покривав надії... За вікном носяться білі примари з вітром і стогоном, з неспокоєм і безнадійністю... Сама — серед суворой, холодної зими!.. Навколо пустиня та сніг, все ховаючий, білий...

На вікні — зів'ялі квіти, у серці — смерть... .

Може, і в ній є краса?.. Ні — це темна одностайна безодня або зморшене, колись-то барвне листя, порожнє, спорохнявіле дерево... На смітник його!!.

А завірюха все вие та не вгаває, плаче й у розпачу б'ється... В'ються в ній білі примари і йдуть, і летять, і товпляться, поспішають... Навіщо? Куди?.. Без догмата, без мети, жодного променя в тому безцільнім стремлінні... Іх безліч!.. То — люди, і хай вони линуть повз моє вікно. А я — похована ними навіки, тотими білими привидами...

Правда, десь далеко, так далеко, що й голосу не чути, згадує мене Ольга, така ж самотня, як і я, мов смерека, заметена снігом... Але по світах треба вештатись думці самотній, щоб її досягти...

Сумує лицар. Похмуро й одноманітно линуть дні.

Подаймо руку цьому мовчанню, цій суворій, холодній зими!

Лише вона нам притулок дасть, вона тих самотніх зогріє.

Ваша Христя

#### 44. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

28 лютого 1909 р., Харків

Дорога Ольгуню!.. Може, воно якось обійдеться й бра-  
тикові молодшому Вашому поліпшає...<sup>1</sup> Адже, наприк-  
лад, я була колись тим же доведена до розпачу, але до-  
ля змилювалась (тобто змилостивилась) і не скоїлося  
того, що враз убило би мою душу... От, гадаю, що й тут  
так буде!..

Сірі вечорові присмерки дивляться в моє вікно, але  
сьогодні я спокійніша, ніж тоді, в той раз, як листувала  
до Вас... Праця підтримує мене, а до того ж і молодь  
зелененька моя так добре себе в мене на вечірках почу-  
ває, що й мені стає любенько, як на неї дивлюся... За-  
силаю Вам свою розвідку «З поля двох письменств»<sup>2</sup>  
у «Будучності»<sup>3</sup> (перші рядки моєї довгої дальшої пра-  
ці), хоча, може, моїй дорогій Ольгуні зовсім немає охоти  
на ту річ дивитися: адже настроїй такий тяжкий... Ах,  
Ольго, не знаю, чим врятувати Вас, як розважити. Слу-  
хайте: не можна так любити!.. Коли б Мацьопочка була  
з Вами, може, б Вам легше було...

Лицар цілує Ваші руки та прохає пильнувати й ша-  
нувати своє здоров'я!

Щирий уклін і привіт од моєї матусі!

Ваша *Хрестя*

Р. С. Висилаю чай, але Ольгуня не потребує мені за  
нього (чи то за пересилку) платити (лише боюся, що  
мито чи що стане Вам дорого!), бо Мацьопочка рада  
була б не те що якусь там дурничку і зів'ялого листя  
Вам послати, а всю душу свою віддати зі скарбами в  
ній схованими своїми!..

#### 45. ДО М. І. ПАВЛИКА

7 березня 1909 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Мені здавалося, що на останнього довгого листа Ва-  
шого я відповіла теж довгим листом. Ви або не дістали  
його або я помиляюся й тільки хотіла це зробити.

Ви гадаєте й боїтеся, що я в своїх викладах говори-  
тиму далі на користь російської літератури<sup>1</sup>. Адже

цього скоїтися не може: яко джерела маю я між іншим книжку «Літ[ература] рос[ійська], ук[раїнська] й гал[ицька]»<sup>2</sup> М. Драгоманова, а його визнають одним з найбільших прихильників московської культури. Навпаки — я оце пишу нині про Куліша<sup>3</sup> й переходжу на його бік щодо критичного відношення Кулішевого до власних земляків та засліплення їх у власному їх шовінізмові й фіміямові нашій минушині. Крім того, я даю пояснення подібній самокритиці на підставі сконстатування націон[ального] пригнічення, а більшої розвиненості й поступовості північно-рос[ійської] літератури (й суспільності), яка, не вважаючи на природний нахил наш до демократизму, лишила далеко позад себе нашу свободолюбиву народність. Починається наш занепад, як відомо Вам, з часів смерті Шевченка та появи закону 76 року. Та й не дивно, що так сталося!.. Отже, не бійтеся, що я казатиму неправду та що я затулюю очі на значення російської літератури! Через те навіть висновком всієї моєї праці буде: побільше б нам праці, культурності й поважного відношення та розуміння власної місії національної. Ви бачите з наведених моїх думок, що, не вважаючи на такий «бучний» початок з вихвалювання власних народних прикмет (ознак), я все ж не прийду до дуже оптимістичних висновків, хоча й залишуся консеквентною... Гадаю, що Ви читатимете й далі мої «виклади» та що цілком згодитеся зі мною! З приводу цього мені от що треба зазначити в однім місці своєї розвідки: чи був Кравчинський<sup>4</sup> діяльністю своєю й природним походженням великорос? чи іншої національності? Вибачайте мені цей анальфабетизм, мені цілком невідома його біографія!..

Я вельми вдячна Вам за торішню статтю Вашу про книжку Б. Кистяковського «Політ[ичні] твори Драгоманова»<sup>5</sup>, що вийшли в Москві. В своїх паралелях я саме буду зазначати різницю між Драгомановим і Герценом.

За вислані книжки дякую, хоча досі не дістала їх, та боюся, аби їх цензура чи новий транспортний закон у Росії не сконфіскували. Нині все трудніше робиться доставати закордонні видання.

Дуже шкодую, що через обставини матеріального характеру доведеться мені нині уділяти українській праці і студіям далеко менш часу, ніж раніше: мене спіткало тяжке нещастя, і ось саме яке. Мій молодший брат, з

котрим Ви, здається, мали нагоду багато розмовляти про Кропоткіна та що котрий недавно ще з великим успіхом виступав на сцені парижської великої Опери, тепер дуже захворів нервово й приміщений навіть у лікарню тамтешніми своїми знайомими. Я ще не маю подробиць, що то є, але передчуваю, що зчинилося якесь страшне для нас нещастя... Правда, хворий та к само або бодай схожо на це ніхто з родини нашої ніколи не був; ні батьків, ані прадідів, ані дядин таких не було в роду. Можлива річ, що то — з приводу хвилювань та переутоми. Коли б тіко так, та часово!!!

Але Ви розумієте, що то для нас за перестрах та горе.

Досі ще ніяк не второпаєм, що саме з ним діється!..

Ваша Х. Алчевська

#### 46. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

2 липня 1909 р., Харків

Мила, дорога, безцінна моя Ольгуню! З Ваших слів бачу, що мій лист або розминувся з Вашим або згубився на поchtі. Ні, Ольго, Вас не мусить боліти те, що я не пишу, „бо се — не є в дійсності так... Боже, якби мені можна було прилетіти в Чернівці! Та, на жаль свій, я — людина...

Сердечно розумію Ваше горе й Вашу самотність. Так для батька мусите зоставатися... Я дуже жалкую, що моїй дорогій Ользі не доведеться бодай на хвилюку побути у Франценсбаді<sup>1</sup>; хоч як біль Ваш великий, а все ж, може, сили бодай на короткі хвилини були б відновилися на курорті...

Не знаю, бідна моя, що казати Вам під той час, як ніщо не може запобігти, хіба теплість жіноча, душевна...

Знайте, що Мевочка — з Вами і тільки з Вами, бо й вона самотня...

Цілую Ольгуні руки тихо й ніжно...

Ваша Хрестя

## 47. ДО М. І. ПАВЛИКА

17 липня 1909 р., ст. Дергачі

Дуже поважаний Добродію!

Хочеться мені вельми попросити у Вас деяких пояснень до тексту брошури Вашої про Драгоманова<sup>1</sup>. А саме: як Ви розумієте «безідейність наших істориків» (стор. 22) й отсі слова: «Взагалі у наших істориків або малоідейність, або повна, цинічна безідейність»...

Я Вас тут розумію так, що Ви берете часи по-драгоманівськи, себто — пізнішої доби; гадаю, що Ви через це не відносите сюди Миколу Костомарова<sup>2</sup> з його *desiderata*<sup>3</sup>? Щодо Грушівського, то в нього я все ж добачаю повне признання самотності української національності, то ж і прихильність очевидну його до самостійності історичного майбутнього розвитку, значить, спочуття продовженню в глибінь кирило-мефод [іївських] ідей федералізму, а з тим заглибленням і драгом [анівської] теорії... Чи, може, безідейність покладаєте Ви в неналежність історика до якої-небудь сучасної політичної фракції? Але ж хіба не є він радикал, прихильник національних організацій на взірець вічей? Се питання вельми цікавить мене, й Ви складете мені правдиву приемність і послугу, якщо розтовкмачите сей закид. Я, звичайно, питаюсь тут безоглядно на деякі хиби Грушевського яко людини, що в певній мірі суть відомі мені з Ваших листів а його поведження. Щодо Огоновського<sup>4</sup>, то його безідейність не є теж ясною для мене, а хто ще історик у нас (поза Аркасом та Багалієм), справді не знаю... Чому ж Ви узагальнюєте їх безідейність?.. А головне — в чім вона полягає на Вашу думку? Які Ваші вимоги до доброго історика? Драгоманів, здається, не роздивлявся на історію старого Києва, то ж і не є істориком! Ставити політичного діяча за взірець (за зразок) іншим історикам чи можна ж?! Я бажала б роздивитись на це безсторонньо й у даному разі не знаходжуся зовсім на стороні Грушевського. Мені тільки це не все є зрозумілим, і я жадаю Вашого ласкавого пояснення, бо саме Вашим словам наддаю дуже велику вагу (особливо в цій брошурі).

Щиро зичу Вам полегшення в тяжкій долі й сумному настрої. Чекаю на відповідь.

З високим до Вас поваж[анням]

*Христя Алчевська*

## 48. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

19 листопада 1909 р., Харків

Дорога Ольгуню! Я дійсно довго мовчала: душа була така вбога, та й нині ще небагата (а все ж можу взятися за перо!).

Відтоді, як читала Вашого «Гриця», не брала вкраїнських книжок до рук. А сьогодні взяла п'яту кн[игу] «Вісника» й перебігла очима «Куплю» Винниченка. Господи, до чого мені гидко зробилося! Як се можна так писати (як-от і «Саніна!»)...<sup>1</sup> І се — в одній книзі з милим, поетичним Вашим Грицем!..

Дорога, біла, з утомленими крилами Ольго! За те я тебе й люблю, що думи твої не мають нічого спільного з темною, забрудженою землею, що, живучи на ній, зістали вони тими ж гордими чистими лебідями, якими й давніше були; що їх справжня оселя — простори неба, що ніхто ще ніколи не підоймив мені так духа, як вони... сі білі, чисті, прекрасні лебеді!..

Коли б не се, зубожіло б мені життя й остогидло, як брудна, чорна мара, що залякує душу; я була б не жила без краси. Але вона єдина ще прив'язує мене нині до природи, коли не до людей, що ігнорують часом нас... А в тобі, Ольгуню, ця краса живе і в дні смутку...

Збираюся писати оповідання зі степового життя про двох жінок, що присвячу Вам<sup>2</sup>. Хтозна, чи побачить воно світ, чи зостанеться в мене в шахві; може, що й прочита його хто-небудь... Редакція «Вісника» не дуже прихильна до мене.

Цілую широко свою Ольгуню.

*Хрестя*

## 1910

### 49. ДО М. С. КОНОНЕНКА

18 листопада 1910 р., Харків

Високоповажаний Добродію!

Мабуть, так уже доля мені судила, що разом з уважливими до душі моєї листами діставатиму я й дуже гострі вже не з боку тих, які не заслугоують на поважання, а з боку гідних високої пошани юних фанатиків нашого відродження. Додаю один такий лист<sup>1</sup>, для пово-



роту котрого залучаю марки, бо тепер — мороз і ходити по ті марки незручно, мабуть!

Мені докоряють, що я — українка — згоджуюся служити в урядовій московській гімназії і тим прикладати рук до зросійщення дітей, котрих мені б слід навертати тільки до українства. За це й за те, що я пишу вірші поруч із тим недбальством, автор листа спиняє зі мною листування. Я доводила йому, що як одиниця, не підперта ширшими колами суспільства в цім ділі (тобто в гімназіальнім), з'являюсь безсилою в конкретнім проведенню в життя свого переконання, що треба викладати по-українськи. Дарма! Він не хоче й слухати і має почасти рацію це все робити, бо ж дійсно, якби всі одиниці наслідували своїм теоріям, то ми б, мабуть, досягли своєї цілі і бойкотували б чужинну школу... І якби ж то задля цього були вже готові свої школи приватні! Ну, і все це так сумно, так надзвичайно сумно! Горожанських вчинків, що були б продукційні в просвітнім напрямі, так бракує нам!!! Лишається одно: прийти до переконання, що тільки шляхом государственного перевороту ми б свого досягли, але... як до нього наблизитись? Яку стежку обрати? Суспільного перевороту на Рос[ійській] Україні ж з певністю не можна ждати на протязі принаймні 40—50 літ! Наше мале підростаюче покоління ще не все українізоване!..

Не хочеться тут навіть і про себе говорити. Іншим разом — і про вірші, і про особу свою.

Настрій — все лихий ще.

Прийміть від мене щирий привіт, подяку за довгі листи і прохання й далі мені їх засилати.

З поважанням *Х. Алчевська*

Р. С. Поезій, мабуть, більш ніколи не писатиму, хоч люблю їх; хіба, може, так де-небудь у щоденникові вони будуть (не про людей).

## 50. ДО М. І. ПАВЛИКА

6 грудня 1910 р., Харків

Вельмиповажаний Старий Товаришу!

Велика подяка Вам за книжечку<sup>1</sup>, яку я дістала з тавром «дозволено цензурою, Одеса». Дуже мене там зацікавив погляд на жидівство. В цьому напрямі я

колись засилала статтю в «Раду», котрої, однак, вона не надрукувала<sup>2</sup>. Досі ми в Росії не маємо повного видання творів Драгоманова (лише I том, з передмовою Б. Кистяковського), й тому мені погляди Драгоманова на жидів [ське] питання були цілковито невідомі.

Засилаю Вам свою збірочку «Пісня життя», де знайдете протестантські думки, викликані нашими «шановними земляками»...

Нині стало моєю мрією здійснити Вашу пораду — поїхати на університет у Париж, та ба... чи доведеться це зробити нині? Колись я в Парижі укінчила педагогічні курси, та що з них осталося? А тепер — мати постарілася, засумує за мною, а поїхать зі мною — не поїде, бо не схоче кидати на старості літ свого улюбленого діла — школи. От і вагаюся я, як мені з обставинами бути. В Харкові є: жіночий медичний факультет, природознавчий і філологічний, але... мені треба бібліотек, музеїв, добрих лекторів. Цього в Харкові немає....

Маю добру надію, що все ж таки колись знайду собі правдиві наукові шляхи, побачу дійсне світло, дістану освіту не лукаву й не сфальшовану. А до того... все ж не можу мовчати в нашій пресі, бо серце рветься говорити й часом докоряти сим, що загубили перед собою вищу мету життя, а бавляться грою самознищення й спіркою дрібних самолюбств...

Напишіть, чи не можу дістати (передплатити) листування Драгоманова<sup>3</sup> з Ваших рук таким чином, щоб це не йшло на користь визискувача Вашого? Буду дуже вдячна за повідомлення.

Привіт Вам.

З в [еликою] п [овагою] Х. Алчевська

1911

51. ДО М. І. ПАВЛИКА

1 червня 1911 р., Харків

Дорогий земляче!

Дістала Ваші дуже цінні для мене уваги до моїх брошур. Прикро мені, що, не бажаючи того, я вжила неправди задля основи й розвитку головних ідей «Му-жицької дитини», звичайно, по незнаттю докладної біо-

графії В[асиля] С[тефаника]; але мушу реабілітувати себе навіть у цьому факті «неправдивості», бо річ у тому, що без деякої фікції не могла б я в Росії довести селянам того, що — мені здається — я в брошурі довела: необхідності не коритися на підставі досвіду розумної людини і власних національних інтересів. Підійти до цієї теми не з боку літературної характеристики в нас можна було б хіба тільки нелегально, чого я зовсім не мала на меті. Тому мені треба було приволікти сюди письменника яко «зачіпку» чи нагоду для обговорення зовсім не літературних питань. Щодо зневажливого тону, то це, може, мимохіть вийшло з бажання збудити амбіцію мужицтва... Але гадаю, що... кожний селянин у нас зрозуміє правдиві цілі й завдання цієї брошури: й не образиться єдиній трохи різкій фразі цілої книжки (на ст. 11) «щоб не злодії, не п'янюги, не сліпі такі вешталась по Україні... а люди з розумом»...

Зрештою, це тільки «формально-образлива» фраза, бо не певна ж я в тім, що всі українці — злодії й п'янюги (адже в такому разі я б і не подумала для них популярні речі писати!!!), а з'являється це тільки болючим зойком і покликком до збудження втраченої історичної свідомості й національної індивідуальної гідності в особах... Слова — не галицькі, звороти — тутешні; це і вражає Вашу увагу. Дуже радію, що визнали мені рацію казати так (і все те), як і що я кажу в «Тогочасному і нашому», бо й це мені візьмуть з певністю земляки на карб і вилають мене при сій нагоді добре, як і давніш лаяли (див., наприклад, статтю А. Василька<sup>1</sup> «Нерозважність у важній справі» колись у «Раді»). Але скажіть: як мовчати в наші часи, як сидіти на печі тільки через те, що крила не вповні ще вирости?! І кому говорити, як не зеленим паростям нових часів?! Адже ніхто нічо сміливо в нас не пише про відсутність політики нашого руху, а селянам про те, що час їм не спати, так хай же почнуть казати про це ті, що не бояться осуду 1) урядового й 2) братнього за 1) революційність і 2) крайню молодість. Хіба не так?! Це не одійма в мене необхідності бути обачнішою щодо фактичного боку змісту моїх брошур, але мовчати я не мушу впрост, не повинна!!! Я б себе вважала за найгіршу злочинницю, наколи б я вирішила заждати з висловлюванням своїх переконань і ширенням своїх думок в різних колах; і не тому, що я так певна в корисності

своїх поглядів і своєї акції тої чи іншої, але ж тому, що той, хто за часи політичної й суспільної реакції мовчить, той — ганебний раб і підла людина! Не треба мовчати! Хоча б тільки для того, щоб не забути, що живеш...

На жаль, точної копії судових процесів літературних (так само, як і політичних) у нас нікому з прокуратурії не видають і заборонено витягати ці речі на світ божий. Приговор суда в моїй справі<sup>2</sup> (в Палаті уголовних злочинців) був «направити справу до спинення», хоч «окружний суд» направив діло в «Палату» обвинувач [увачів] Польщі. Було це остільки чутно по 129-й статті «Уголовного Делопроизводства», що карає багатьма місяцями тюрми, а в гірших випадках засланням «на поселеніє» в доста далекі місця...

Через свого адвоката дізнаюсь про це докладніше й тоді подам усе, як воно було... Обвинувачували мене за співчуття бойкоту московських шкіл на Україні на взірець бойкоту шкіл в російській Польщі.

Я ладна собі відшукати бога для подяки, що не попсували мені вчительської діяльності й так званої «благодяжності»... Бути скинутою з посади, бо це неабияк було б для мене!.

Вітаю Вас.

*Христя*

## 52. ДО М. І. ПАВЛИКА

27 вересня 1911 р., Харків

Дорогий Друже!

В мене подвоїлось енергії. Цензура не пропустила з Австрії останнього транспорту брошури «Мужицька дитина», але частина розійшлась... У «Хаті» уміщено додавану рецензію<sup>1</sup>; значить, люди простили мені недокладне пояснення галицької політичної ситуації і зрозуміли се так, як я хотіла, щоб розуміли.

Це трохи полегшення принесло мені, бо після Вашої відозви про брошуру (адже я так поважаю Вас і Вашу опінію<sup>2</sup>) я дуже зажурилась, що зробила не те, що хтіла...

Прийде краший політ [ичний] час, і сі книжні думки вийдуть, може, повторним, доповненим виданням і вплинуть на людські душі.

Урядова реакція додала мені енергії письмацької. Я оце тепер взялася за таку ж невеличку річ (про жіноцтво вкраїнське, що в письменстві простує до вибірки типу вільної людини в життю)<sup>3</sup>. Говоритиму про Кобринську<sup>4</sup>, Кобилянську, Лесю Українку, почасти про Ганну Барвінок а Марусю Загірню (Грінченкову). Хай міркування про їх творчість допече серце цензурі ще раз! Я не хочу їй коритися!!!

Видам ту брошуру в Харкові.

Була б рада дістать від Вас листочка. В якому стані Ваше здоров'я? Пишіть! Не забувайте химерну землячку, таку непокірну й «буйственную».

Ваша завжди *Христя Алчевська*

1913

53. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО

6 червня 1913 р., Харків

Дорога Маріє Миколаївно!

Простіть, що листую до Вас: може, Ви цього й не бажали... Роблю я це на те, щоб прочитали Ви додаваного листа<sup>1</sup>, де підкреслено відношення наймолодшого нового сільського покоління до Бориса Дмитровича (тобто до брошури про нього М. Плевако). Гадаю, що це пролле в душу Вашу (оскільки це ще можливо) краплю відроди, краплю чогось схожого на щастя... Адже всі ми (після думки найбільших філософів) вічні в духові своїм, не можемо ми духово затертися серед вічності, і якщо не можемо та ще про це нагадує нам хтось, то нам мусять бути полегкістю душевною серед безкрайого моря егоїзму того Молоха, що зветься життям...

Ще раз вибачайте: Вам, очевидно, гірко щось було в щоденникові моєї Мами<sup>2</sup>, і тому, можливо, й на мене простирається Ваше прикре почування...

Але, Маріє Миколаївно, се — не повинно бути, Ви помиляєтесь, якщо думаєте, що в серці моїм ніколи не було любові до Насті й до Бориса Дмитровича... Вірите: коли я стрічаю нині на майдані або в театрі десь серед людей дівчину, що нагадує мені дорослу Настю, я жадібно змагаюся спіймати в тім обличчю кожну найменшу

рисочку, кожний промінчик любих, сяючих очей і... на хвилину серце моє радісно стріпонеться і... замре! Чому?.. Не знаю! Тут не тільки пригадується мені юність, але з повною очевидністю загоряється в серці колишня любов до Вашої доньки. І ця любов не вгасла й досі...

Тут два листи дуже дорогих для мене; тож на поворот їх (заказним) додаю дві марки, аби хворій (здається) Вам не клопотатись про куплю марок десь на стороні...

Бачите, я їздила туди, де провела своє дитинство — в Олексіївку, їздила, забравши з собою десятків зо два примірників «Життя та праці Б[ориса] Г[рінченка]»<sup>3</sup>, забравши з собою книжок і гарних, любих, ще дитячих думок... Мені там ніде було прихилитися, і я попрохалася ночувати в школу, де все повно ще Вами і Ним... Чи казати про те, що я згадувала і що почувала?

Стіни школи бачили, як я плакала вночі за Борисом Дмитровичем і за дитячими роками. Можливо, що у «Віснику» Ви прочитаєте статтю мою про той край<sup>4</sup> (а може, й не схочуть примістити! — не знаю). Тільки, звичайно, в ній немає того, що оце Вам пишу я...

Так от з приводу мого приїзду дістала я оці два листи.

Тому 12 літ я ще не знала авторів цих двох листів: вони були малими. І тому, і другому нині тільки 22—23 роки... А я не вертала ніколи на степи після 1901 року аж до цього часу...

Це покоління не знало ні Бориса Мит[ровича], ні Насті, але ось бачите, що воно пише...

...Знов з приводу дорогих нам людей! Вчора я читала Толстого «Войну и мир» і ось що нагадаю Вам звідти. Пьер: «Разве я не чувствую в своей душе, что я составляю часть этого огромного органического целого. Разве я не чувствую, что я в этом огромном бесчисленном количестве существо, в котором проявляется Божество — высшая сила, как хотите, что я составляю одно звено, одну ступень от низших существ к высшим. Ежели я вижу, ясно вижу эту лестницу, к [о]т [о]р [ая] ведет от растения к человеку, то отчего же я предположу, что эта лестница прерывается со мною, а не ведет все дальше и дальше. Я чувствую, что я не только не могу исчезнуть, как ничто не исчезает в мире, но что я всегда буду и всегда был. Я чувствую, что, кроме меня, надо мной живут духи и что в этом мире есть правда». Князь Андрей: «Жизнь и смерть — вот что убеждает. Убеждает то,

что видишь дорогое тебе существо, которое связано с тобой, перед которым ты был виноват и надеялся оправдаться, и вдруг это существо страдает, мучается и перестает быть. Зачем? Не может быть, чтобы не было ответа! И я верю, что он есть...»

Це я к тому, що певна в вічності Бориса Дмитровича, Насті в цілому світі, у всесвіті!!!

Небаром пришлю Вам групу (олексіївську) всіх тих, хто їх згадував (і Емченюк, і інших). Дайте мені Вашу адресу. Нині відповідайте мені вже в Крим: Алушта, Таврической губ., дача А. Н. Бекетова, мені (якщо не гнівається).

*Ваша Христя Алчевська*

#### 54. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

22 червня 1913 р., Харків

Дорога Ольгуню! Пишу, щоб трошки розважити Вас... Адже Ви колись у листі сказали, що приємно Вам, як хто обізветься до Вас...

Як Ви любите свій Кімполунг<sup>1</sup>, так я люблю безмежні степи своєї Катеринославщини, і оце недавно була в них. Після смерті батька я 12 літ не відвідувала тих околиць, але нещодавно в Харкові моя мати з базару принесла степової трави — ковили, і як я побачила ту траву, то потягло мене туди; ввечері сіла я в потяг і покотила на степові узгір'я свого краю... Мева та й тільки!.. Правда?.. Ну, чого б там летіти, не гаючись... А як селяне там зустріли мене! Ті, що знали мене малою... Чудово!..

Мені здається, все те снилось:

Висока скеля, і степи,

І гай, і пишная діброва,

І знов дитячі, вільні сви...

А в них так широко і сердечно

Лунав громади рідний спів,

І заливався соловейко

В повітрі легкому степів.

І знов сіяли в небі зорі

Над домом тим, де жив колись

Плугатар ниви молоді,

Де тихі бесіди велись...

І знов душі моєї крила

Зненацька білі одросли,

І з криком щастя полетіла

Я на далекій степи...

І там, де сонце закотилось  
Над ясним обрієм степів,  
В обіймах волі степової  
Розлягся мій свободний спів!

Нині я їду в Крим і дуже була б рада, наколи б дістала від Вас хоч коротеньку вісточку. Напишіть, чи дістали цього листа. Адреса моя: Алушта, Таврической губ., дача А. Н. Бекетова, мені.

Щиро цілую Вас!

Ваша «Мацьопочка»

1914

55. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

[VII—VIII, 1914, Алушта]

Ольгуню! Ольгуню! Ви — живі, пишете... і не в Відню знаходитеся... Боже мій. Принаймні я лист від Вас маю, бачу, що я ще можу обняти Вас, поспішити до Вас з деякою поміччю. Слава Ісусу Христу! Не знаю, що зі мною станеться, якщо почта не прийме, не схоче взяти моєї посилокки до Вас... Припадаю Вам до рук і до ніг і цілую їх. Я ходила і плакала, і скаржилась усім, що мене рѳзлучили з Т о б о ю, що все, що я мала наймилішого в світі,— від мене взято, що тихі гори мої і твої... ні, далі не можу казати...<sup>1</sup> Такі про здоров'я Твоє чутки були, що лячно мені ставало і душа моя плакала, плакала без сліз!..

Я в труні наче лежала, але якщо Ти живеш, то й житиме країна моя, а з нею й моя душа ще прийматиметься давнім світком... не думай, що я збожеволіла, бо я кличу з повної груди зараз «най жие життя!». Хоч усюди смерть і жах. Се, моя Ольго,— така хвилина у мене, така радість, що я Тебе чую, що я можу зогріти ще раз Твою душу і припасти до Тебе, і схилити на рам'я Твоє голову...

Боже мій! Швидше б в Харків Вам, до Мене, до Мевочки, щоб зі мною жити й нам ніколи не розлучатися. Ольго! Всі ми (розумієте хто?) радо зробимо матеріально так, щоб ми могли вітати Вас в Х [аркові] або в К [ієві]. Чи Ви згодитесь до нас приїхати?



На час війни, а далі Ви оберете собі країну, в якій Вам ліпше б жилося. Моя адреса постійна: Харк[ів], Сумская, 110. А нині до половини російськ[ого] серпня — Крим, г. Алушта, дача А. Н. Бекетова. Я — над морем з Мамою і братами...

Яка сестра з Вами? Як її ім'я? Чи вона рідна Вам, чи кузинка?..

Сими днями багато в листі до Михайла Мочульського<sup>2</sup> я казала про Вас і боліла за Вас серцем.

Ах, дорога Ольгуню, немає в мене слів, щоб висловити те глибоке почуття образи душевної, яке я...

Та що й казати!!!

Немає і слів, щоб висловити, як хочеться обняти Вас всіх, цілий світ...

Ольго, мила, пишіть до мене, листуйте, бо я умру з розпуки, якщо тепер саме Ви замовкнете й я не знатиму, що з Вами!.. Ах, Ольго, я ридатиму сьогодні цілу ніч з почуття страху за Вас, з жалю, з одчаю, що нема таких крил, що негайно перенесли б мене до Вас. Іноді я боюсь невблаганності життя — боюся для інших — і ладна кричати: «Геть, привиде! Геть, доле!..»

Бога ради, знайдіть засіб перебути час сей до отримання від земляків листів, указівок, куди їхати... Се ж неможливо — жити так далеко...

Листую пані Матушівській<sup>3</sup>, Івану Левинському<sup>4</sup> в К[иїв], ще декому, най радяться...

Напишіть у Крим, чи сей лист мій дійшов, моя дорога, моя бідна Ольго.

Цілую Вас.

Твоя Хрестя

## 56. ДО І. Я. ФРАНКА

27.IX.1914, Харків

Високоповажаний і Дорогий наш Учителю!

В мене тільки й думки, що про Вас. Що з Вами діється у Львові? Моє розбите горем серце цілує в думці кожний нещасний камінчик на вулицях славного старого міста і плаче, і плаче, Боже, скільки сліз проліто, скільки думок зруйновано, скільки замірів пропало! Згадую той веселий, любий час, коли сиділа у Вашій господі й розмовляла з Вами. Напишіть мені, що ще живі Ви,

що не забули на колишніх друзів... Від галичан чула, що Ви у Львові.

Щиро стискаю Вам руку. Цілую Вам руці.

*Х. Алчевська*

1916

57. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО

17 січня 1916 р., Харків

Високоповажаний Земляче! О, яка ж насолода, що є до кого налистувати, є час і охота... З початку війни я вповні зрозуміла, що то є — бути одрізаною від однокумців... А нині — довго мовчала тому, що почувала себе як кисле молоко: був бронхіт, перестуда серця й такий кашель, що спала я в ліжку наполовину сидячи й ще до того відпльовувала кривцю. Але тепер одужала цілком і навіть забула, як се буває...

Вчора одержала останню коректу своєї брошури поезій з претензійною назвою «Встань, Сонце!». Зміст її зовсім не відповідає подібному агітаційному вигукові і з'являється антитезою всього, що є в віршах. Буде за сю назву мені нагінка людей, що сподіватимуться від книжечки більшого! Але така була в авторки фантазія: назвати се не інакше, власне, через контраст з річима сумними; що ж поробиш з людиною-фантасткою...

Ви, певно, здивуєтеся останньому акордові своєї брошури (на тім тижні я зашлю Вам її). Се благословення книжці, думці перед виходом у світ і зветься воно «В дорогу!»... Коли я там своїм «Intermezzo» та й в усій решті брошури висловлююся, що «душа людська — се святощ недосяжна» і взагалі ставлюся з деякою сердечністю до всякої особи людської, то в останнім «благословенні» я не втрималась від досить гіркої глузу над людським загалом. Для Вас це з'явиться суперечністю в моїх почуваннях, як і для всіх читачів, мабуть! Але неурівноваженість моя не може іншою бути: часом я така, часом — інша. Хоч в основі зістає все те саме: інтереси особи суть мені близькі, інтереси загалу й, головне, його характеристика — огидливі, осіб я бажала б бачити над усе вищими й тонкими, загал — супроти них неіснуючим. Інтереси національні головне тому мене ці-

кавлять, що вони разом з визволенням нації приводять особу завше до її власного визволення з-під гніту... Це змушує мене впрягатися в спільний український віз, щоб здвигнути його з місця...

Гадаю, що й це новиною з мого боку буде для Вас. Чи не так? А може, це впрост не теорії, а старість душі заговорила вже в моїй поезії і змусила мене іронічно поставитись до людей і зрезігнувати супроти них?

Себе я ще зле знаю і в своїх власних теоріях не орієнтуюся, а впрост співаю, «як Біг на душу положить». Але цікаво мені, що інші про се думають і чим такі протилежності в думках пояснюють? Чи листовно вилаєте Ви мене, приміром, за неконсеквентність<sup>1</sup> в новій брошурі, чи ні???

Засилаю Вам для лайки багато поштового паперу і в нім (в конвертах) трошки марок для листів і щиро-щиро стискаю Вам руку. Чи ще Ви живі?

Бувайте здорові. Всього Вам кращого.

*Хр [устя] Алчев [ська]*

## 58. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО

27 березня 1916 р., Харків

Сьогодні дістала Вашого листа. Умови життя Вашого в Б[уїнську] не цілком для мене ясні<sup>1</sup>, напр[иклад]: чи стоїть «око» над Вами, чи ні. Ну, та коли не все дасться змалювати, то й не треба. Що ж маєм робити?!. Страшна річ — жити на свій кошт в обстав[инах] примусових, це вже... не приберу слів!!! Але в кожному разі беру з Вас слово, що наколи б Вам дуже вже зле повелося, то Ви через мене сповістите існуючу в Х[аркові] філію «Тов[арист]ва на доп[омогу] гал[ицьким], бук[овинським] і півд[енно]-рос[ійським] жертвам війни» (що заоснував спочатку мій брат-співак у Москві). Бо коли нас про своє становисько земляки не повідомлятимуть, то що ж тоді маємо ми робити?!. Се — річ найпотрібніша для нас!

Сьогодні я мерзну: надворі мороз... Весни мов не було, й на думці якось непривітно й погано: ніби вчинив якийсь негарний вчинок чи замордував кого-неб[удь] сам! Типове російське «нехорошо»!..

Може, через те чомусь не хочеться засилати нікому свого нового видання й навіть дивитися на свої власні поезії... Хвилинка й настрої до сього невідповідні... Тим більше, що «Анахорета» я переробила лише з формального боку, не змінивши загального змісту й лише з'ясувавши почасти, «з чого він галасує»... Се небажання накидатися з своїми поез[іями] іншим остільки в сучасну хвилю зробилось (цілком несподівано!) міцним, що ціле видання (за яке я заплатила в друкарню 50 руб.) лежить запаковане й нерозв'язане у мене в хаті й на продаж я його (ось уже тиждень, як воно вийшло) ще зовсім не давала...

Та й того дуже мало: всього 1000... Ще подумаю: може, так і не побачать його люди (нехай пропаде!). Взагалі, в мене і в моїм життє все робиться на хвилинному настрою, що дуже часто змінюється. Не гадайте, що я боюсь літературного осуду, хоч і єсьм людиною амбіційною (в значній мірі); бо тепер навіть ніде містити критики, хіба що пізніше буде можна!.. Ні, зовсім ні!.. Але ж кажу: щось не ладиться з настроєм! Все в собі знаходжу нецікавим і ні до чого не маю охоти... Вчора мене люди змусили навіть плакати через несхожість їх ідеалів з моїми, що з'ясувалось при розмові на словах... Буває й так!.. Буває, що люди ніколи й ні в чому не можуть порозумітися... Один — про Хому, а другий — про Ярему!.. Бо не може бути пів-Хоми а пів-Яреми вкупі... Чи ж не так?!..

Так Єфремов з його реальним, тверезим (як на конкретне матеріалістичне життя) розумом ніколи, а ніколи не зможе зрозуміти почувань і поетичних образів душі Ольги Кобилянської! Се так, якби перед глухим грали чудову, йому нечутну музичну мелодію, а він би се тільки на очі бачив і критикував... Не знаю з теорії, чого тут треба вимагати від повісті, однак цілим єством захоплювалась останньою річчю Кобилянської «За ситуац[іями]»... Сей Тгіев<sup>2</sup> жіночої душі в невідоме, до утворення свого «царства музики», сполученої з гармонією особистого життя вдвох з тонкоінтелігентним професором, ся несміливість молодого серця, що полохалось і унікало своїх власних мрій, унікало можливості сповідатись перед тим, в кого було закохано, — ся замкнена в собі і дітклива, як мімоза, Аглая-Феліцітас... Що маю про неї сказати? Коли я тільки таку людину розумію, тільки в ній бачу ідеал!.. Нічого мене й

питати!.. Взагалі, я без внутрішнього зворушення не можу говорити про «Ольгу»; надто багато спостерігла я чарівного в самій авторці, в її сердечних розмовах зі мною, аби я могла говорити про неї як про письменницю і розділяти її саму й її твори. Я вже трачу рівновагу, коли бачу се дороге мені ім'я на книжці... І в її покоїку в Чернівцях, і в зеленому смутному парку Bad Nauheim'у, де ми стрілися з нею, де ми розмовляли, щось літало над нами в повітрі таке хвилююче, таке тремтяче й живе і разом «поламане», мов птах з перебитими крилами, що боляче се згадувати й хочеться закрити очі й поза тим дорогим спомином більше нічого не бачити... А між тим: усьо те далеко, все життям змінено, зруйновано, розділено, знищено... Де Кобилянська? що з нею? навіщо я тут?!.. Жию, соваюсь, розшукую друзів... Змагаюся з кимсь знаходити те, що я колись знайшла в ній і що відповідатиме запитам моєї душі... Даремна праця, марні намагання!.. бо все йде, все минає!..

Як бачите, нічого путнього з боку розгляду хиб і цінностей своєї повісті (про яку питаєте) я у відповідь Вам дати не можу й даю лише, може, чудернацькі, на Вашу думку, й незрозумілі, уривчасті фрази... Про що ми з нею розмовляли, я розповісти не можу, бо се надто глибоко дотикалось нас обох з особистого боку, але най не здивує Вас в листі сей мій несподіваний вибух смутку й одвертості... Зі мною часто так бува, що яка-неб[удь] маленька нагода дає мені привід до філософування...

Тепер я нічого не пишу. Готуюсь до іспиту по Істор[ії] Мистецтва в четвер, на цім тижні. Наш професор в Художній школі улегшив нам можливість добре скласти тим, що дозволив з усіх трьох курсів обрати лише по 2 улюблених питання (325). Я обрала собі з курсу I-го «Доісторичні вироби палеолітичної епохи» і «Мистецтво Ассирії», по II — «Пізанцьке мистецтво й мозаїки Равенни» і «Собор св. Софії в Констан[тинополі]», по III — «Творчість Рафаеля й Ренесанс» і про «Француз[ьких] малярів XVIII ст. Буше, Фрагонара, Греза і почасти XIX в.». Але готуватись все ж таки треба... Якщо не встигну підготуватись — можна буде іспит усунути на рік або й більше. Практичних наслідків від складання іспиту я жодних не маю на меті досягати, лише роблю се «задля душі» й морального вдоволення. Лекції я слухала постійно... Се було для мене насолодою!

Даруйте, що пишу так багато про себе й нічого про те, що діється на світі... Тепер я мовби не живу серед людей (остільки все повно думок про саму тільки війну)...

Зичу Вам всього доброго і стискаю руку.

*Христя Алчевська*

## 59. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО

21 квітня 1916 р., Харків

Мій критику строгий! Знаєте, що мені з «Мандрівцем» ходить нині о те, щоб пристрасть свою до неспокою висловити в цьому віршові... Я хочу шукати вічно кращих досягнень і не нидіти в задоволенню життям... Мені не дано, звичайно, доста великого художнього хисту, щоб дати змалювання любові до бурі широко, захоплююче, але... що я можу і що маю, те я ось уже приблизно висловила в отсій III редакції, ще не друкований!.. Я шукала засобу спочатку погодити свій ліризм зі своєю «бурхливістю», тому друкований «Мандрівець» у мене самої (в хаті) перетерпів такі fiasco, що в Київ, Катеринослав і інші міста я в кожному разі ні одного примірника фактично не засилаю. Бо вийшло так, що душа роздвоїлася в мене (на ліричну, зв'язану, а відтак вільну, майже деспотичну), і погодити одну половину й другу я не змогла; вірш не вийшов суцільним... Так, наче б сей оратор над морем говорив за двох — в імені не одного певного промовця, а цілком двох різних людей!.. Так бо і в мені самій: я неоднакова в сих двох своїх половинах вдачі; лише мене здивувало (і то при обробці віршу), що я — безсила помирити ті дві протилежності, чого я зовсім не підозривала раніше... Тепер же я прийшла до переконання, що «Мандрів[ець]» не програв, а, навпаки, виграє від того, що я змінюю його помалу на один тип з отих двох: він — не лірик, а протестант; не всесильний біг, а «щось» від божества, страждаюче й стогнуче під навалом тяжких вражінь... Хоч він шукає забуття, а проте зненавидів би спокій! І мені здаєсь (чи то ж справді є так?), що се ясно цілком видніється в моєму виправленому віршові... Ось він Вам в цілості.

Я вже не в ліжку. Підвелась і тиняюсь по білому світу. Зараз іду до парку. Днина чудова! До речі, «Поворотом Весни»<sup>1</sup> своїм я де-не-де цілком невдоволен а й місцями перероблятиму (за виїмкою кінця).

Ну, поки що зичу Вам всього найліпшого! Бувайте здорові!

Стискаю Вам по-дружньому руку, яка так перепрошується переді мною за рядки критики.

Чи дістали Ви «За ситуаціями»?

*Христя Алчевська*

Р. С. Чи буїнський піп стриже Вам волосся і голить Вас, чи Ви тепер обросли, як лісовик? Не знаю, чому се мене цікавить; може, тому, що я хтіла би дістати від Вас бодай а м а т о р с ь к у Вашу фотографію.

*Х. А.*

От Вам з парку жменя не цвітів, а сріблястої гіркої полині, котру, як потерти, то вдихнеш віяння степу нашого... І ще якесь дерево й кущ золотий.

## 60. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО

13 червня 1916 р., Харків

Гай-гай, сумний мій кореспонденте, не можна так підупадати на дусі! Що сіро й пусто, то треба перетерпіти, хоч я й сама не раз боялася тієї порожнечі життя й не раз хотіла собі з-за неї кулю в лоба пустити, але «не такий страшний чорт, як його малювали»; ся лякаюча порожнеча поверталась на змістовність, хоча й би часову, і жахаючий привид невблаганної дійсності розпливавсь, мов туман... Щодо жовчі, то, будь ласка, побільше її на мене виливайте, й усе буде гаразд!! Я ніколи нічому не дивуюся, навпаки: майже все досить глибоко на світі розумію, мов мудрий змій який. Вірте!.. Ось тому й Вас маю велике бажання завше вислуховувати, і ті Ваші настрої вважаю лише чимсь подібним до натуральних рухів людини при ходьбі, скажім... Всі хоча й би лихі слова не застеляють переді мною серпанком ані виду Вашого замисленого, ані душі Вашої!.. Та й я вже, бачите, така пустунка: і посміюсь іноді добродушно з чого-небудь цілковито не смішного, навіть з чужого пересердя, наприклад, і те пересердя мене

ніскільки не здивує й не засмутить! Мабуть, за це й подивився на мене завше смутний Франко як на вітрогонку, махнув на мене рукою й мовив оце Вам: «Коли б Ви виділи її, Ви написали б інакше», бо я видалась йому таким кумедним метеликом!.. Але знаєте, се він впрост не придивився до мене, бо надто, може, чудернацьким засобом я розмовляла з ним (мов з богом!). Моєї статті про нього з цитуванням «Мойсея» до «Юж [ного] кр [ая]» не прийняли, а замість того примістили Сумцова. Правда, що в мене то була не стаття, а кілька дуже журливих сердечних слів на адресу небіжчика зі вказівкою на «пророчість» — на віщування, що містилось в його словах з «Мойсея» на глибоку, недосяжно-велику любов його до свого народу... Сумцов же зовсім інакше (холодніше) висловив це.

Й дуже рада, що дістала від Вас врешті листа! Мені вже здавалося, що Ви на мене розсердились за намір мій видати дещо по-російськи (між інш [им], переклад уривку зі «Сна укр [аїнської] ночі» Пачовського й, може, навіть з «Мойсея» Франкового). Дійсно, може б, треба було мені гостріше відноситись до рос [ійської] публіки саме нині...

Де ж Ви бажали б з Б [уїнська] поїхати, бідне мое «перекотиполе»? Га?

Мене за останній час «хід історії» б'є, мов обухом по голові: Та що маю робити?!.. Змагаюся ставитись по-верховніш до всього й шукаю природи...

Просиділа цілий тиждень на Катеринославщині, там, де «півзнищений літами стоїть мій рідний дім, де мешка хтось чужий»... І дивно: тепер зі своєю з о в с і м уже білою головою (бо за час війни я ще дужче посивіла) я там, де провела юність, знов почуваю себе свіжою й повною сил... Будинок Грінченків чогось не будив смутку, а лише давню безжурність, пахощі степового тим'яну й полині звеселяли серце... І навіть мало придатний мені до товаришування якийсь русин — Василь зі Стрия — селянин, жовнір хитав головою, коли я від'їжджала й казав: «Ой, ой, як мені шкода, що Ви так малс пробули-сте тут», бо й йому, очевидно, було весело й добре на душі зі мною і з «Кобзарем» Шев [ченка], що я йому дала. Радісно світив білими зубами на мою німецьку мову і плінний німець Август, мов одлитий з бронзи, що копав картоплю нової дідички в бувшій на-



шім маєтку. Мабуть же, було від чого звеселятись, дивлячись на мене!..

В Харкові ж я вже — інша...

Кобилянська не мала нагоди зі мною розмовляти про самот [ійність] жінок в житті, але гадаю, що, ставлячи жінку дуже високо, вона, проте, не стреміла до повної еманципації жінчини: як добрий психолог і серце, одкрите до кохання, хоч і повік нещасливе й самотне (і все то те через Маковея!), її «я» не могло вірувати в щастя емансіюваної, цілком самотньої жінчини... Добрий сенс шепнув їй, мабуть, (коли вона писала «За ситуац [іями]»), що Аглая-Феліцітас не в силах витримати (хоча й би була вона геніальною артисткою) цього життя «тільки для мистецтва», сього безсердечного існування поза сферою почувань до професора Чорная. Кобилянська і взагалі всяка теорія — се антиподи; не могла би вона, звичайно, і життя своє в такому разі проводити згідно з якою-неб [удь] схемою! Вона — маляр, що здебільшого жие емоціонально і емоціонально творить: і звісно, така річ, як жіноча емансипація це — щось для неї, може, й пожадане, але... нездійсниме.

Химери... химери?.. Так, ми (жінки) маємо кожда «свою химеру», але то не є в певних цілях; ні, ті певні цілі — то є не жіноча властивість, а — мужеська! Мені здаєсь, що жінка жие всім серцем і «як Біг на душу положить», а мети ніколи ніякої не має, якщо вона з ідеальнішого жіноцтва... Навіть фізичне кохання не є ніколи для неї метою. Що вже говорити про інші всі «приваби» подружжя?! Вона — сотворіння, на жаль, глибоке (бо стільки ж то їй муки завдає!), але без теорій (можливо, що в деякій мірі потрібних. Навіть щоб жити!). Ось в чім я глибоко запевнена, в чім переконана. Так же само до цього жіноцтва відноситься й Кобилянська...

Якщо дістанете сього листа пізніше четверга (16.VI) листуйте на таку адресу мені: Крым, Алушта, дача А. Н. Бекетова.

Уклін Вам від проф. Ів. Левинського.

Стискаю Вам руку і прохаю частіш листувати.

*Х. Алчевська*

Р. S. Треба сю траву потерти долонню, й вона запахне степом.

13 липня 1916, Алушта

Дорога Ольгуню! Напишіть мені ймення того брата, що в Петропавловську Омської губ [ернії], а відтак того, що в бою...<sup>1</sup> Може, коли стріну їх, а щось для них зроблю!.. Вже полоненому вислала картку зі своєю адресою...

Сьогодні через інженера 13-ої будівничої роти («дружини», як се зветься), через людину цілком незнайому, що знаходиться в Ч [ернівцях] у Вас (почтою до армії), післала Вам 50 рублів з наміром потім додати ще стільки, якщо сі саме дійдуть і знайдуть мою гірську сироту-смереку... Адже ж не можна ні в якому разі лишити Вас справді серед бурі саму!!! Повідомте, що з оцим листом моїм а з грішми сталося. До Вас мусить зайти пан Теодосій Христовуло (очевидно, грек), аби прислати до Вас від себе когось... Ту, в Криму, в шпиталі є кузинка його, що працює при хворих. Коли наша почта не згодилась узяти 50 руб. до відсилки в Ч [ернівці], до мене злетів сей янгол з небес і згодився дати адресу родича — сього грека...

Яким робом прислали Ви лист мені?

Боже мій, мила Ольго... Так сумирно злітає зараз вецір кругом на мімози й кипариси кримські, на спокійне, безмежне море, а Ти, моя голубка,— стільки терпиш і духово, і матеріально, стільки страждаєш, і не зі мною, не тут, а там, з близькими, в громі і черв [оних] потоках і жахові жорстокосердечного життя!.. Ти, з Твоєю бідною, стомленою, ніжною душею, з хворим серцем!..

Ольгуню, віриш: я би згодилась віддати своє життя — віддати кому Ти схочеш, кому скажеш, аби Тобі полегшало, якщо це змогло би принести полегкість...

Та найгірше питання для душі тепер: що ж я можу?! Ніщо, ніщо... ніякі мої жертви не спинять сього загального божевілля...

О, дай же принаймні знов припасти з уцілованням до Твоїх рук, моя бідна, бідна, бідна Ольгуня...

*Твоя Хрестя*

19 грудня 1916 р., Харків

Через те, що всі ці дні я хорувала на інфлуенцу<sup>1</sup> й сиділа дома, у мене з'явилась змога часоно листувати до Вас щодня. Не здивуйтеся, що се так: завтра я вже йду на свої гімназіальні лекції, й Ви нарешті відпочинете від моїх листів.

Давно мені хотілося поділитися з Вами думкою про те, чим для мене є Кобилянська й звідки повстали наші відносини... Не лише за все те, що вона дала нашій літературі (а з нею й в скарбницю людськості), люблю я її й не за особисті мої зустрічі навіть з нею, а ось що між нею а мною було.

Давно-давно (в 1901 або 2 році) після того, як Єфремов Сергій виступив в «Русскому богатстві» або «Русской мысли» з безглуздою статтею про неї під заголовком «В поисках красоты»<sup>2</sup>, адвокат Міхновський в Харкові підмовляв усіх слати їй вирази співчуття з приводу сього, бо — мовляв — вона дуже ображена сим і в повній розпуці від тої статті... Я — тоді ще зовсім юна дівчина (мені було лише блаженних 19—20 літ) — саме знаходилась під впливом картин перечитаної мною «Царівни» і «Битви» (зі зб. «Покора») і збирала на кореспонденційних картках і в листах до Ольги підписи та слала частенько їй привіти, хоч і не була знайома з нею. Врешті О [льга] К [обилянська] зацікавилась: що то за дівча їй пише? Міхновський оповів їй, що я живу в Харкові, що се — щось молоденьке й миле, але нічим іншим не визначне і, неважаючи на се, Кобилянська прислала мені листа з запитом, що я роблю й як мені жиється. Я тоді нічого не робила й не мала на думці, окрім наміру здобути собі посаду, але про життя своє написала їй дуже (може, й надто) докладно. Річ в тому, що зоря (чи ранок, як хочете се назвіть) мого життя тоді дуже затьмарився епопеєю суду й обговорювання вчинків (яких в дійсності не було) мого покійного батька (над ним і співробітниками його підприємств). Він саме в той рік стратив собі під потягом життя, і, Боже, чого тільки про нього й нашу родину тоді не казали! ...Я на все це скаржилась Коб [илянській] в листі своєму (першому) до неї (про мое життя). І ось вона чи на підставі моїх слів, чи так — з любові свого серця (до людей) проїнялась великими симпатіями до мене, хоч не стрічалась

доти ніколи зі мною... Сього я ніколи не забуду!!! Аж потім вже (згодом) я поїхала до Чернівців навмисне, аби з нею познайомитися, і це була наша перша особиста зустріч. За кілька літ ми знов стрілися вже в Німеччині, куди лікарі послали нас — і її, й мене — з нашими хронічними хворобами серця (до Навгейму).

А тепер, як бачите, ділять нас одну від одної лихі люди з їх подіями і сотки верст...

Ось так-то, Земляче! Може, Ви й не знали й не цікавились знати, чом я її так люблю...

Знайомство з нею відіграло величезну роль в моїм національнім життю. Перше те, що насамперед вчилася я мови з її повістей, і се були перші книжки, що попали мені тоді до рук (після мого зденаціоналізування середньою школою), а друге — се листування з нею і стрічі, які не пройшли, не лишилися без сліду для мене... І як минулося 5 літ з початку листування між нами, я вже почала виступати в закордонному «Вісникові Літ [ературно]-Науков [ому]», що тоді редагувавсь, здається, самим Франком. В 1906 р. була я у Львові (проїздом), де бачилася з ним.

Вам, мабуть, зрозуміло тепер, чом думка про те, як ведеться Кобилянській нині, остільки хвилює й непокоїть мене!.. Як хтось нам зробив якесь добро, ми робимось чулішими до тієї людини...

Ну, поки що бувайте здорові! Стискаю Вам руку. Прощу писати.

*Христя Алчевська*

### 63. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

31 грудня 1916 р., Харків

Моя любя, безмежно дорога Ольгуню!

Серце в мене не на місці, як не маю довго від Тебе листів...

Воліла б я тихо прилунуть  
До Тебе з далеких країв,  
Щоб сном Тебе сповити  
Про сонце... І тебе любити,  
І тихий зложить Тобі спів!..  
Воліла б Тебе заспокоїть,  
Узяти на крила свої,  
Укупі в той край полетіти,

Де гірські дримають гаї;  
Де ніжно південне море,  
Ласкаве, як миле дитя,  
До берега горнеться тихо  
В обіймах весни й забуття!..

Занепокоєна я тим, що Вам, може, надто зле перед святами живеться матеріально! Чи дістала п. Баглій<sup>1</sup> мого листа до Чернівців і ті 25 руб., що для Вас я давно вже (до захорунки № 15) вислала?..

Завтра, 1-го січня, наново висилаю до того ж приюту Союзу городів 25 руб. для Ольгуні... Але ж того всього ще так мало!!! Напишіть до мене бодай 2 словечка поштою. Згідно з газетярським про се повідомленням в Чернівцях вже відкрито якесь казенне (або військове) поштове бюро... Можна тоді налистувати не через чиїсь руки, а впрост до мене, на харківську адресу (чи всі оті мої посилки дійшли).

Я мрію про те, що навіть уже сим літом матиму змогу заоснувати на тимчасове життя в Криму Вас, а може, й ту Вашу сестру чи невістку, що мешка з Вами тепер в Чернівцях. Гадаю, що й брат Ваш в Омс[ькій] губ[ернії] вже дістав мого привітного листа й білизна, яку я вислала йому... Щиро Тебе цілую.

*Мевочка*

Р. С. Чи не заходив до Вас д. Лиско і чи не приносив від мене листа й 20 руб., тому вже з місяць?

**1917**

**64. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ**

27 січня 1917 р., Харків

Дорога Ольгуню! Перед Різдвом заслала я Вам 20 руб., які мені поштою повернуто через те, що не знайдено того добродія (Лиска), через котрого я їх післала. Посилаю їх наново через Тосю Баглій.

Дуже вдячна Вам за фотографію. Вона з'явилась для мене чимсь відрадним, мовби якоюсь нагородою від Тебе, не знати, впрочім, за що!!! Щиро Тебе, моя Ольго, за це цілую.

Останній, тобто з січня, листочок Ваш теж дістала й було се дуже на часі через те, що я почала непокоїтись, що нема вістей від Вас.

Додаю Вам лист від брата Вашого<sup>1</sup>. На жаль, пошто-вих зносин з італійськими редакціями ми не маємо й я не можу здійснити його мрії про часопись.

Дуже рада, що дістала від Вас пораду почитати двох видатних письм [енників] новішої європейської літератури<sup>2</sup>, бо не знаю, за які б твори варто було б тепер взятися. Не читаю я нічого. Поза гімназіальними лекціями ходжу ще до художньої школи вчитися малювати, й се забира мені багато часу.

Крім того, я так зле почувую себе зі своєю сердечною хворобою, що весь вільний час нічо не роблю: лежу або трачу час на перегляд військових вісток: чи нема якої надії на мир?.. Під впливом ваших морозів трапляється мені діставати астму.

Свого «Мандрівця» не визнаю за своє; остільки то зле написана річ. Викинь його в піч, Ольгуню! Натомість додаю в сій брошурі своє «Intermezzo»...

Мама вітає Тебе. Я — широко Ольгуню цілую і сердечно обіймаю.

Твоя Мевочка

## 65. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО

5 березня 1917 р., Крим

Ну що скажете на все, Земляче?! Мабуть, Вам було досить цікаво, яка швидка зміна декорума нагло може заходити в Рос [ії]? Почасти тіко так було і в 905 році.. До цього ми звикли!.. Але треба сподіватись, що тепер буде надовше...

Гратуюлю з тим, що ось-ось і народяться народні наш школи... А вас усіх земляків з Г [аличини] закликаємо бути «хрещеними батьками» новонароджених інституцій, гімназій, шкіл, читалень і т. п. Сповіджаю, що на Катеринославщині весною закладаю і офіціальну селянську нашу книгозбірню в хаті під солом'яною стріхою (котра поки що тече від дощу) й керування її справами доручаю селянам. Се стоїть на ґрунті маєтку пан Сіманської (одної дідички-московки) в бувшій нашій маєтку, де вчителював Грінченко (слобода Олексіївка:

Слов'яносербського повіту). До речі, там дві кімнати: одна буде для гал[ицьких] гостей, одна для читальні зі сторожем \*. Тоді запросимо туди хоч на короткий час дд. Роздольського<sup>1</sup> й Мих[айла] Мочульського з Казані. Харчуватимем картоплею, молоком і капустою з городу болгарів. Варитимете самі Ви вдвох, хоч ніколи не були-сте кухарями... Згода?.. Се — Донецький гірнопромисл[овий] басейн, край дуже цікавий, і степи з таким тим'яном, що пахне там, мов у церкві на клечальну неділю...

Ви помиляєтесь, що я мовчала: перед від'їздом на Крим я в довгому листі повідомляла, що захворіла й їду сюди. Отже, Ви його не дістали? Мовчанка В а ш а була не за мовчанку! Я дуже дивувалась, що Вам таке там саме трапилось? Ніяк не могла сього зрозуміти, а лист мій лишився без відповіді... Звідси двічі висилала Вам поезії!

Щойно сьогодні по довгій Вашій (нескінченно!) мовчанці доперва дістала картку в Крим. В четвер звідси забираюсь (9-го) до Харкова...

Не будьте таким егоїстом: не мовчіть задовго!!!

Як я радію, що багато моїх приятелів вийшло на волю, навіть особисто мені незнайомих, а проте — кореспондентів моїх... Яке щастя!

Тепер ніч. Сьогодні вранці на нашому благословенному півдні падав с н і г. А поруч з ним цвіли дерева (миндалеві). Тепер знов видно зорі.

А чи засилала я Вам своє «Гей-гей, озовись до нас, вільнеє море...»?

Спати хочу... Даруйте, що кінчаю лист, хоч багато б дечого можна ще було б говорити...

Міцно стискаю Вам руку. Шкода, що Павлик не бачить, які зайшли у нас зміни!..

Бувайте здорові.

*Христя Алчевська*

---

\* Я купила тую хату. (Приміт. автора).

## 66. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

10 березня 1917 р., [Харків]

Дорога Ольгуню! Аж тепер врешті може початись у нас на рос[ійській] Україні повне культурне відродження. Змінився лад... Гратулюйте Меву... Вертаю з Криму до Хар[кова]. Пишу в дорозі (в потязі). Тепер доперва жиємо інакше.

У нас — весна в природі.

Ваша *Христя*

1927

## 67. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО

13 грудня 1927 р., Харків

А чей Ви думаєте, що мене вже й на світі нема або що я зробилася іншою, мій колишній уважний критику й кореспонденте?! А от — жива та й згадую Вас, мешкаючи в тім самім дворі, де Ви до мене з кимсь удвох одного разу завітали... Якби не М. Лозинський<sup>1</sup>, що в Харкові, то я й досі про Вас нічого б не знала. І не соромно В а м викинути мене зі своєї пам'яті? Адже Ви — живете в моїй; чому б і мені в Вашій не виникнути?..

Нещодавно написала вперше оповідання «Килина», що з Нового року, мабуть, піде до тутешнього вісника «Червоний шлях». Воліла б його Вам переслати, але ж його зміст і Польща — дві речі неспівзвучні...

Чи чули, що і в нас з приводу ювілею Кобилянської публіка доперва починає розуміти, хто вона така, й читати врешті її твори? А досі?.. Чи не знаєте чого про стан її здоров'я, чи давно бачили її? Як себе почуваете Ви самі та чи не дається Вам узнаки Сибір?

Слухала тут промови Барбюса й захопилася ним. Це — людина, повна не ненависті, а любові до людськості!

Моя тепер теорія, що лише любов здібна керувати поступом. З оцієї нагоди згадую старого Михайла Павлика...

Бувайте здорові. Адреса моя: ул. Держинського, 81.

З привітом до Вас *Христя Алчевська*



21 лютого 1929 р., Харків

Шановний Сергію Володимировичу! <sup>1</sup>

Пишу цього листа Вам, а копію з нього даю в Інститут Шевченка...

Нечувана річ трапилась мені з моїми творами і 25-літньою працею моєю на терені поезії. З рукопису мого, поданого до ДВУ, прийнято до друку лише 4-5 моїх сучасних оповідань та 1 поему з часів Паризької комуні, а всю поетичну творчість, починаючи з 1905 року,— одкинено!

Секретар ЦК Партії (мій рецензент) підійшов до минулих часів, виображених у мене (як-от війна 14-го року тощо), з мірилом сучасності і з вимогами матеріаліста, що не визнає того, що — неактуальне, і висловився: «Цілком не варто друкувати цих її поезій; вони нам — нецікаві!..»

Як Ви знаєте, в українській літературі доба 1914 року освітлена лише Кобилянською <sup>2</sup> (і то — в оповіданнях). Я ж — чи не більше була вражена цими подіями, ніж під час революції самою революцією, й тому відбила їх досконально (на мою думку, не було б війни, то ми б і досі чекали скинення царату). Отже, з-за браку в українській літературі правдивого (антиімперіалістичного) освітлення такої важливої епохи Держвидавові було б корисно для молодших поколінь зафіксувати ці мої спомини, хоча б і віршовані. Адже імперіалістичні війни і нас можуть зачепити ще!.. Далі: для характеристики такої художниці, як Кобилянська (і задля моєї почасти), не можна відкидати моєї поезії до неї (з листа мого). Третє: коли ви в видавництві поклали собі на меті ознайомити читачів зі мною як із фактом, що увійшов в історію літератури (а мене не викреслите при всьому бажанні з історії ніяк!), то неможливо ж викидати таку річ мою (вона присвячена Барбюсові), як «Легенда про Великого Пролетаря»!..

Все це т. Панас Любченко <sup>3</sup> одкинув одним розчерком пера! Так, на мою думку, не можна, якщо вашою видавничою метою було справді давати сучасній публіці раз по раз твори представників старшого покоління!!!

І не є доцільним переробляти (в спосіб затаювання від читачів) тих авторів, яких ви в ДВУ видаєте!

Неможливо також цим авторам переставати бути самими собою і не писати з-за таких обставин і умов або «підробляти» під смак рецензентів, аби тільки друкуватись!.. Ви ж розумієте, що в цьому немає сенсу ані рації!..

Тож гадаю, що Ви, Сергію Володимировичу, інакше влаштуєте цю справу...

З велик[им] поваж[анням] до Вас

*Христя Алчевська*

Р. С. Щодо художності чи нехудожності взагалі усіх моїх віршів, то на це ми маємо рецензію в 1907 році Івана Франка, в 1914 — галичанина Михайла Мочульського та багатьох інших, аж хіба року 1929-го діждали чогось нечуваного...

#### 69. ДО М. А. ПЛЕВАКА

15 жовтня 1929 р., Харків

Дорогий Миколо Антоновичу!

Позаторік в Інституті сільського госп[одарства] серед своїх студентів я побачила надзвичайно розумне й гарне обличчя однієї, як мені здалось, грузинки (в дійсності вірменки), що їй не давалась укр[аїнська] мова. Одного разу вона підійшла до мене й спитала: «Ви — не сестра того артиста, що вмер у Баку, — Ів[ана] Алчевськ[ого]?». Ми розбалакались. Виявилось, що це жінка — вірменка, на прізвище Мазараки, сестра бакинського (з числа 26) комісара Цурінова (звали його Ашот). В мене він в оповіданні зветься Фелик (Рафаел). Ця сестра цього розстріляного білими юнака Ашота (18-тилітнього) остільки цінила співи мого брата, що, коли він умер, проводжала з квітами його труну на вокзал і відчула згодом і до мене симпатію. Вона розповіла мені, яким дитинчам чистої, невинної душі був вихований нею Ашот, як він лагідно ставився до людей різних класів і щиро вірив у добродійність нових комуністичних ідеалів. Намалювала вона переді мною все їх життя й зустрічі зі спом'янутими отут в газеті Мамедом Гогиберидзе (в мене — Узбей) в Кобулетах біля

Батуму і розповіла про драму його жінки, чарівної в'єрної Фатьме (в мене — Мусме), яку він покинув ради пройдохи-німкені, що з практичними цілями затесалась у партію і предсовнаркома «відбила» (взявши його собі в чоловіки) у Фатьме задля «кар'єри».

В подробицях змалювала моя студентка, як її білі запопали для того, щоб вибити її різками та шпідрутенами, довідавшись, що вона — сестра Цурінова, і т. ін.

Від себе я лише створила ідеалізацію Гогиберидзе, бо це мені було потрібно для типу Мусме з її характерною для кавказьких тубільців любов'ю: таким героєм в очах її він був за оповіданням моєї студентки.

Студентка — це моя Ната Беладзе. Вона з братом — кардинальна діячка в усій цій історії. Треба сказати, що сердечність її оповідання викликувала в мене раз по раз на очах сльози.

Мент, де її брат спиняє кари для буржуазії в підвалі зі старими людьми, примусив мене здригнутися і відчутти до цього юнака ніжне почуття матері. Взагалі, як це й зрозуміла я з оповідання, юнак Фелик (Ашот) мусив мати чисто дитинне, зовсім ідеальне світосприймання з революційним запалом і безпосередністю хлопчика, що мріє про подвиги і всьому наївно вірить. Моїм завданням було втілити цей образ, цю ходячу «безпосередність» у форму, тепер уже рідку в життю. Можна сказати, що такого юнацького романтизму вже й не зустрінеш у нас нині — він затратився в буднях і в зіпсутті!

Один білий офіцер напідпитку (в дійсності Ямшиков) хотів у каюті пароплаву убити Ашота Цурінова (для кар'єри), але сестра захистила брата. Всі ці подробиці не є перебільшення моє власне, не є вигадана злочинність білих. Усе це — факти, і, звичайно, всі мої симпатії в цій війні — на стороні червоних, бо білі себе дискредитували в моїх очах...

Захоплена теорією Барбюса про потребу в літературі обирати лише ту тематику, що не обмежується вузьким своїм «его», а заглиблюється в товщу життя інших людей, я писала це оповідання з великою гарячністю, напружуючи всі свої душевні сили й здібності. Як саме вийшло воно — судити не можу! Хотілося туди вложити побільше сентиментів та чулості... Бо, на мою думку, люди поробилися такі товстошкірі, що простого прошибання для них замало, а треба гуманізувати їх всіма способами, впливаючи на їх нерви та, головне, на

їх емоції. Треба самій писати «емоціонально», а не розумово...

Моє «В А д ж а р и с т а н і» повинно було б викликати в читачах кращі гуманні почуття, які є в людях, якби хист мій до цього піднявся. Проте я не знаю, чи воно викликає, чи ні...

Кінець (замріяність Узбея) повинен одбити мелодію прекрасної душі Фатьме (Мусме) в самому стилі побудування фраз і їх звуків. В теорії письма щодо музичної витриманості прози моїм ідеалом є Коцюбинський (дивись «Fata morgana» — «А дощі все йдуть та йдуть» або «На камені» — стогін моря)...

Ось Вам мої літературні завдання й засади теперішнього часу!

Ваша Х. Алчевська

Р. С. Художнім сектором зараз завідує Гаско<sup>1</sup>, що зовсім не за мене. Балакайте з єдиним моїм прихильником в ДВУ — С. В. Пилипенком, що добродушно завжди повторює мені: «Випустимо вас, випустимо!»

Прихильно (як до доброї переклад[ачки]) ставиться до мене й Алексеев, що почасти заміня Фельдмана.

Для Мазараки поверніть мені витинку з газети. Йї цікаво буде про Гогиберидзе.

## 70. ДО М. А. ПЛЕВАКА

22 листопада 1929 р., Харків

Дорогий Миколо Антоновичу!

Як там у Вас із «обробкою» мене? Цікавлюся цим особливо через те, що в мене заварилась в Інст[итуті] Маркс[изму] й особливо поза ним неприємна каша з Десняком<sup>1</sup> і Державіним<sup>2</sup> із марксівського органу «Критика» за рецензію їх на барбюсівський «Monde», якого я є постійною співробітницею, і мене в цій історії ставлять «не в гріш», бо, мовляв, «що вона собою являє в літературі?» — колишня літератка, бо її «і» в заводі по теперішніх видавництвах немає!.. Я ж їм написала приватного листа, що вони — повні «незнайки» («інбранти-ignorants»<sup>3</sup>), або анальфабети, якщо розуміють у такий спосіб журнал «Monde», як вони його зрозуміли...

От через що ходить мені о те, щоб мої твори появились цієї зими на ринкові!

Зазначу тут Вам три речі, що їх не слід (ради мене) закреслювати як характерні для моєї особи, що за 2—3 роки дуже еволюціонувала в бік інтернаціоналізму та антимілітаризму... Це — «Приємлю світ таким, як він зробився», перший вірш «До Кобилянської» (про шукання щастя) і III— «Привиди».

Тепер понад цим для мене має ціну мое відображення образу (постаті) Анрі Барбюса в особі солдата посеред європейської війни («Легенда про Великого Пролетаря»).

[...]

Ваша Х. Алчевська

1930

71. ДО І. К. МИКИТЕНКА

21 листопада 1930 р., Харків

Шановний тов. Микитенко!

Супроти жахливого приводу імперіалістичної війни всяка чесна людина не може вже лишатись аполітичною та безсторонньою і мусить підпорядковувати себе певним ідеям. Отже, і я вільно обираю собі бік! Прохаю мої чотири коротенькі уступи «Життю в обійма» видрукувати в «Гарті» саме з оцієї причини. Це — замість прилюдної заяви про «самопідпорядкування» мое! (Бо заяв я не визнаю, коли вони теоретично, абстрактно зроблені!!! Треба конкретно).

Засилаю Вам новеньку свою «Луїзу Мішель», ухвалену Вищим Головреперткомом для робітничих клубів та сцени. Зі споминів французів Паризької комуни.

Є в мене ще не друкована, трохи коротша (на 1/1/2 аркуші) поема для театру «Загибель юнака», написана з часів горожанської війни на Кавказі (під час загибелі 26 комісарів Баку). Черкніть мені мійською поштою на вищезгадану адресу мою в Харкові (Сумська, 110) словечко: чи цікавиться тим, щоб перечитати особисто й видрукувати її в найближчих числах «Гарту»<sup>1</sup>. Якщо так — то надішлю Вам передрукований на машинці рукопис оцієї поеми з умовою, щоб Ви самі подбали про

неї в редакції «Гарту». Якщо ж не маєте на це часу, то я не надсилатиму Вам її зовсім!

Чекатиму повідомлення (також і про долю «Життю в обійма»). Про загибель свого брата — юнака 18 років розповіла мені вірменка, сестра його, моя студентка.

З поваж[анням] до Вас Христ. Алчевська

## 72. ДО «КНИГОСПІЛКИ»<sup>1</sup>

[...], Харків

### З а я в а

Маючи на думці розпочати (якщо «Книгосп[ілка]» знайде се потрібним) складання нового підручника по вкр[аїнській] літературі з короткими нарисами з життя письменників, я прохала би видавництво розглянути схему такої книжки й висловитися, чи подібна річ може взагалі відповідати вимогам видавництва й шкільного загалу, чи ні.

Річ у тому, що мені яко вчительці Труд[ової] школи завсідги бракувало підручника, з якого б діти (в віці з 10 до 15 років) могли за 45 хв. класної лекції списати (при малому числі чи відсутності книжок) цілу картинку життя поета чи письменника таку, що залишила б у душі вічний слід. Се досягається (з досвіду своїх малих літ кажу) малюнками слова, що впливають на діточу фантазію проникливістю образів здебільшого природи, далі ще — героїзму або пишності уяви. Перед дитиною мусить у двох-трьох словах встати картина трудової обстановки життя письменника. Що ж до подробиць біографії або фактичних дат, то їх прийдеться уникати задля необхідної при класнім викладанню стислості матеріалу. Метод мій полягає в тім, щоб цілої картини не розбирати на кілька лекцій, бо тоді життєпис блідне й втрачується в пам'яті, а працюють і впливати, так сказати б, імпресіоністично, чим досягнеться інтенсивність враження. Хай зерно поезії й природи криється в життєписові! (Розставлятимуться вони в хронологічному порядку).

Щодо змісту книжки, то він має складатися не тільки з оцього, але й з уривків літературних і мого післяслів'я

до кожного з них або, краще сказати, історично-соціальних до них коментарів.

Наприклад:

До цитат з «Енеїди» — пояснення про катерининську добу й пізніші часи... До віршу «Айстри» Олеся — розмови про людей, що не дочекались сонця. До Кулішевого «Народи славляться великими мужами» — характеристики історичної ролі жіноцтва на Україні й т. п.

Звичайно, сей матеріал читатиметься чи вчитиметься на окремій від життєпису лекції.

Він прагматично буде зв'язаний (в більшості між собою), а не буде мати вигляду окремо стоячих приміток.

Щось подібного друкувала я вже в закордонній збірці моїх поезій «Моему краю», присвяченій колишнім засланням царської доби. Коментарі до своїх дум я ставила услід за кожним віршем, змальовуючи в них засоби й місця ссилки в Росії й осіб, яким присвячено поезію. Критика зацікавилась сьєю книжкою, й вона розійшлась дуже швидко.

Конечна мета в підручникові моему: вплинути на дитську фантазію так, щоб зацікавити її історією, діячами й життям України, а головне — дати короткий курс історії літератури виключно до вживання в класі без потреби сидіти перед ним дома дітям.

*Х. Алчевська*

Поетичний дебют Христі Алчевської відбувся в листопаді 1905 р. у 3-му номері першої на Наддніпрянщині газети українською мовою «Хлібороб» було надруковано її вірш «До дітей мого краю». Перед цим вона вже спробувала свої сили у публіцистиці (маємо на увазі статтю Х. Алчевської «По поводу одного литературного процесса», що з'явилась 1 грудня 1902 р. у «Харьковских ведомостях»), виступила як перекладачка поетичних творів (у кількох весняних номерах газети «Харьковский листок» за 1905 р. було вміщено віршовані переклади Х. Алчевської під спільною назвою «Из песен моей родины»), а також заявила про себе як прозаїк (ескіз «На отлет» публікувався 25 червня 1905 р. теж в «Харьковском листке»).

Починаючи з 1907 р., виходять у світ збірки Х. Алчевської, що містять загалом поезії, оригінальні й перекладні, а також окремі твори інших жанрів. Відтоді ім'я письменниці часто зустрічається на сторінках періодичних видань («Літературно-науковий вісник», «Рідний край», «Українська хата», «Рада», «Южный край» та ін.); Х. Алчевська друкується насамперед як поетеса в численних збірниках, альманахах, антологіях («Розвага», «Досвітні вогні», «З неволі», «Терновий вінок», «Українська муза», «На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові» та ін.).

Після Жовтня твори Х. Алчевської публікують «Антология украинской поэзии в русских переводах» (1924), журнали «Червоний шлях», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Шлях» та ін.; два її вірші передруковують прогресивні канадські періодичні видання «Голос робітниці» і «Робітниця». Окремою книжкою виходить 1930 р. у Харкові її драматична поема «Луїза Мішель».

Наприкінці 30-х років у Держвидаві України готувався із передмовою М. А. Плевака двотомник «Вибраних творів» Х. Алчевської, але він не побачив світ. Дванадцять прижиттєвих поетичних книжок письменниці і її драматична поема «Луїза Мішель» пізніше не перевидувалися, якщо не враховувати, що остання збірка віршів «Слематіс», вийшовши 1922 р. в Каліші (Польща), 1964 р. була ще раз передрукована за кордоном. Автографи багатьох виданих творів і тих, що у свій час так і не побачили світ, зберігаються нині у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та відділі рукописів ЦНБ АН УРСР.



У повоєнний час окремі вірші поетеси включались до багатьох антологій та збірників.

Однотомник вибраних творів Х. Алчевської вперше знайомить читачів із найістотнішою частиною її творчого доробку. Порядок компонування матеріалу у всіх розділах однаковий: спочатку йдуть опубліковані твори, вибрані з її збірок чи видані окремо, потім ті, що залишились у рукописах. Опубліковані тексти подаються в хронологічному порядку, для інших — береться до уваги час їх написання. У прямих дужках подано дати, які не вказуються в першодруках, але відомі з автографів чи інших джерел.

Враховано послідовність авторського розташування вибраних із збірок поезій. Посторінкові пояснення слів та примітки до окремих творів належать Х. Алчевській. Збережено авторські дати.

Тексти зв'язано з першодруками і автографами. Мовно-правописне оформлення — сучасне, але з максимальним збереженням усіх лексичних, фразеологічних та характерних морфологічних особливостей мови письменниці.

Епістолярна спадщина Х. Алчевської представлена листами до українських письменників, знайомих, друзів, літературних і громадсько-культурних діячів того часу. Відібрано листи, що мають важливе автобіографічне, історико-літературне чи громадсько-політичне значення. У них розкриваються суспільно-політичні та літературно-естетичні погляди Х. Алчевської, її широкі творчі інтереси, мистецькі шукання.

Листи подаються в хронологічному порядку, за загальною нумерацією. Скорочення розшифровуються безпосередньо в тексті в квадратних дужках. Непрочитані через нерозбірливість чи пошкодження тексту окремі слова позначено крапками у таких же дужках. Авторські примітки подано в посторінкових виносках.

Усі листи друкуються повністю, за винятком листа до М. А. Плевака, датованого 22 листопада 1929 р., в якому опущено інтимний момент. Х. Алчевська не дотримувалась послідовності у розташуванні в листах дат написання, всі вони поставлені у порядку початку тексту зліва.

Сердечно дякуємо науковим співробітникам відділів рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР і Львівської наукової бібліотеки ім. В. С. Стефаника АН УРСР, працівникам Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, а також літературознавцю В. М. Лесину, племінниці Х. Алчевської О. О. Алчевській-Бекетовій і близькому родичеві письменниці Ф. С. Рофе-Бекетову, всім, хто сприяв виходу у світ цієї книжки.

## ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

### Вибране із збірок

«*ТУГА ЗА СОНЦЕМ*» — перша збірка Х. Алчевської. Побачила світ 1907 р. у Москві в друкарні відомого російського книговидавця І. Д. Ситіна. Включено 60 віршів, поему «Згага Краси» і уривок із щоденника «На роковину», а також переклади українською мовою трьох пісень П.-Ж. Беранже. Серед інших на збірку відгукнувся рецензією І. Франко (Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 39. — Кн. 7. — С. 115 — 118).

### «ТОБІ, ЩО СВІЙ НАРОД КОХАЄШ...»

*Алчевська Христина Данилівна* (1841—1920) — відомий український педагог і просвітник, засновник і керівник Харківської приватної жіночої недільної школи і школи в с. Олексіївка Слов'яносербського повіту на Катеринославщині. Мати письменниці Христини Олексіївни Алчевської.

ДВІ СЕСТРИ.— В автографі (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР (Далі: ЦНБ).— Ф. 27.— № 614.— С. 19) після твору є примітка Х. Алчевської: «Поезія «Дві сестри» мала символічно (через царську цензуру) змалювати прагнення двох половин України — Російської та Австрійської — визволитися з лабет двох імператорів і об'єднатися. Цензурні умови не дозволили авторові ширше розвинути тему».

В КАРПАТАХ.— В основу цього вірша, як і «Тече Джонка по каміннях...» і «Спомин» із цієї збірки, поем «Спомини» (збірка «Сльози»), частково — «Intermezzo» (збірка «Встань, сонце!») та інших творів, лягли враження від перебування в серпні 1906 р. в Карпатах, недалеко від Яремчі.

ОКЕАН.— На відповідній сторінці примірника, подарованого авторкою Харківській книгозбірні (він зберігається у Відділі стародруків, рукописних та рідкісних матеріалів Харківської наукової бібліотеки ім. В. Короленка) є дописана рукою Х. Алчевської третя строфа цього вірша:

Загра, заклокоче	І, злобно регоча,
І вирветься з берегів	Накинеться на ворогів.

М. КОЦЮБИНСЬКОМУ («НА КАМЕНІ»).— Поетична присвята авторові акварелі «На камені» написана за мотивами цього його твору.

### Warum.

Warum (нім.) — чому.

«*СОНЦЕ З-ЗА ХМАР*» — друга збірка віршів Х. Алчевської. Вийшла 1910 р. у Харкові в друкарні «Художественный труд» Р. Радомишельського. Її склали 16 творів.

### ПОСВЯТА А. КРИМСЬКОМУ.

*Кримський Агатангел Юхимович* (1871—1942) — український радянський сходознавець, славіст і письменник.

КОБЗАРІ.— Два перших рядки останньої строфи пропущено, на їх місці крапки. Поданий у квадратних дужках текст відновлено за пізнішою публікацією вірша в збірці «Моему краю».

«*ПІСНЯ ЖИТТЯ*» — третя збірка віршів Х. Алчевської. Була видана у Харкові в друкарні Р. Радомишельського 1910 р. і

включала 14 поезій. Присвячена селянці М. Позняковій із с. Олексівка на Катеринославщині, знайомій письменниці.

**«ВИШНЕВИЙ ЦВІТ»** — четверта збірка творів Х. Алчевської. Побачила світ 1912 р. у Харкові в друкарні Р. Радомишльського. На першій сторінці вміщено невеличке передслово «Від видавця» з підписом внизу: І. Бойко. Увійшло 59 віршів, 3 поезії в прозі і 2 оповідання.

**«Я МРІЯЛА ТИХО ПРО КАЗКУ ЧУДОВУ...»** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1911. — Кн. IX.

**«О, РОЗПРАВ БІЛОСНІЖНІІ КРИЛА...»** — Вперше надруковано в журн. «Рідний край». — 1911.

**РУСАЛЧИНА ХАТКА.** — Вперше надруковано в журн. «Молода Україна». — 1911. — Ч. II.

**МОЛОДІ ПІСНІ.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1912. — Кн. III.

**ТЕБЕ НЕМА.** — Вперше надруковано в журн. «Українська хата». — 1911. — Трав., черв.

**ДО П. («Я ЗНОВ ЖИВУ І ЗНОВ СМІЮСЯ...»)** — Вперше надруковано в журн. «Українська хата». — 1909. — Кн. 2.

**«ЛЮБОВ МОЯ — ТИХА... ЛЮБЛЮ ТЕБЕ, КРАЮ...»** — Вперше надруковано в журн. «Рідний край». — 1911. — № 13.

**«В'ЮТЬСЯ ЧАЙКИ СРІБНОКРИЛІ...»** — Вперше надруковано в журн. «Рідний край». — 1911. — № 15.

**«ТИХЕ НЕБО ВЕЧОРІЄ...»** — Вперше надруковано в журн. «Українська хата». — 1911.

**«ХМАРИ! ХМАРИ ВЕСНЯНІ І ЯСНА БЛАКИТЬ!»** — Вперше надруковано в журн. «Сніп». — 1912. — Ч. II.

**ОРАНКА.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1911. — Кн. XI.

**«ВЕЧОРОМ ТИХИМ ЗИМИ НАВИСНОЇ...»** — Вперше надруковано в журн. «Сніп». — 1912. — Ч. 8.

**NOCTURNO.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1911. — Кн. IX.

**ВІДПОВІДЬ.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1908.

**КАЛИНА Й ТОПОЛЯ.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1912. — Кн. III.

**НА САМОТІ.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1908.

**«І СОНЦЕ НЕ ГРІЄ, І ВІТЕР НЕ СПИТЬ...»** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1911. — Кн. IX.

**З ВЕСНЯНИХ НАСТРОІВ.** — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник». — 1908.

**«ПІСНІ СЕРЦЯ І ПРОСТОРІВ»** — п'ята збірка творів письменниці. Видана на початку 1914 р. у Харкові в друкарні Р. Радомишльського. Видавець — М. Венгжин. Книжку склали 52 вірші і кілька поетичних перекладів.

**«НЕВЖЕ НЕ ПІЗНАЄШ МЕНЕ ТИ В ЦІЙ РОЗМОВІ...»**

*Ятіл (діал.)* — дятел.

**НІЧ В ПАРТЕНІТІ.**

*Партеніт* — середньовічне місто на південному узбережжі Криму.

**ДО БРАТІВ-ЗЕМЛЯКІВ.** — У рукописному варіанті 2-го тому «Вибраних творів» Х. Алчевської (ЦНБ.— Ф. 27.— № 614) біля

заголовка цього вірша рукою письменниці додано: «селян с. Олексіївки».

**ПАМ'ЯТІ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО.**— Вірш написаний на п'ятдесятиріччя з дня народження П. Грабовського. *Грабовський Павло Арсенович* (1864—1902) — український поет, публіцист, значну частину життя провів у засланих в Сибіру, де і помер.

**ПІСНЯ КУДЕЯРА** (*Уривок з поеми*).

*Кудеяр* — персонаж однойменної історичної хроніки М. Костомарова і поеми М. Некрасова «Кому на Русі жить хорошо»; отаман, борець проти влади Івана Грозного.

**ОМАНА.**

*Сян* (Сан) — річка на південному сході Польщі.

**ТРИ ПІСНІ.**

*Дзвін гуде... Цар Іван наближається... Більш не жити могутньому Пскову!* — Мається на увазі один із походів царя Івана IV (Грозного) на Псков з метою насильного підкорення його своїй владі.

«**МОЄМУ КРАЮ**» — шоста збірка Х. Алчевської. Вийшла напередодні імперіалістичної війни, в середині 1914 р., в Чернівцях у друкарні товариства «Руська рада» накладом Р. Заклинського. До неї увійшло 24 вірші, загалом поетичні присвяти, супроводжувані авторськими коментарями. Деякі твори вже публікувалися раніше.

«**МЕНИ ЗДАЄТЬСЯ, ВСЕ ТЕ СНИЛОСЬ...**» [Поетична присвята Б. Грінченкові й коментар до неї].

*Грінченко Борис Дмитрович* (1863—1910) — український письменник, вчений і громадський діяч.

*Учителюючи в селі Олексіївці...* — З 1887 по 1893 рр. Б. Грінченко справді працював у заснованій Х. Д. Алчевською школі в с. Олексіївка на Катеринославщині.

*...знесилений, знеможений вмирав на півдні...* — Б. Грінченко помер від туберкульозу в Італії.

**ПАМ'ЯТІ НАСТІ ГРІНЧЕНКО** [з коментарем]. — Вірш вперше друкувався у збірці «Пісня життя» (с. 7).

*Грінченко Настя Борисівна* (1884—1908) — революціонерка, соціал-демократ, письменниця. Донька Б. Грінченка.

**ДО МИХАЙЛА ПАВЛИКА** [з коментарем].

*Павлик Михайло Іванович* (1853—1915) — український письменник, публіцист, громадський діяч.

*Драгоманов Михайло Петрович* (1841—1895) — український публіцист, історик, літературознавець, громадський діяч.

**НА СМЕРТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ** [з коментарем].

*Були й за гетьманів співці... // Ніхто їх не брав під свою оборону, // Ніхто не спускався з найвищого трону, // Щоб їм уділити хвали, // Чоло не вінчали лаврові віти, // Тернів не скрашали ні злото, ні квіти, // Страждали співці в самоті...* — Уривок з вірша Лесі Українки «На столітній ювілей української літератури».

*Вволи мою останню волю: // Хай з ворогами й я сконаю, // Та дай помститись за долю, // За сором мій і мого лоду! // Дай силу давно на хвилину!..* — Рядки з поеми Лесі Українки «Самсон».

**ВІДПОВІДЬ ЗАСЛАНЦЯМ** (Каторжанам на Іркутщині, в Сибіру) [з коментарем].

*М. С-ский.* — Особу встановити не вдалось.

**ХМАРИ-ДУМИ** [з коментарем]. — Вірш попередньо друкувався у зб. «З неволі», виданому у Вологді 1908 р., та збірці Х. Алчевської «Вишневий цвіт» (с. 29).

ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА [з коментарем].— Під назвою «26 лютого 1911 року» вірш попередньо друкувався у збірці «Вишневий цвіт» (с. 27).

*Завжди терновий вінець // Буде кращий, ніж пишна корона, // Завжди величнійша путь // На Голгофу, ніж хід триумфальний. // Так одвіку було // Й так воно буде довіку, // Поки житимуть люди // І поки ростимуть терни. ...Путь на Голгофу велична тоді, // Коли тямить людина, // На що і куди вона йде...— Уривок із вірша Лесі Українки «Завжди терновий вінець...» (цикл «Невольницькі пісні»).*

ІВАНУ ФРАНКОВІ [з коментарем].

*Вищими школами дано йому вчену степінь доктора.— Точніше: ступінь доктора російської словесності присвоїв І. Франкові Харківський університет.*

*Мойсей* — за біблійною легендою, пророк, визволитель давніх євреїв з так званого єгипетського полону. Герой однойменної поеми І. Франка.

ГЕЙ, НА БІЙ! — Передрукований прогресивним канадським двотижневиком «Робітниця».— 1924.— Ч. 16.— С. 7. Покладений на музику братом письменниці, композитором Григорієм Алчевським, цей марш був досить популярним серед робітників.

«С Л Ь О З И» — сьома збірка творів Х. Алчевської. Видана 1915 р. у Харкові, назва друкарні не обкладинці не зазначена. Складається з 4 віршів і ліричної поеми «Спомини».

ПІСНЯ ПОЛЯКІВ.— У рукописному варіанті (ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 72) вірш називається «Визволена Галичина». Назву змінено з цензурних міркувань.

СПОМИНИ.— В автографі (ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 106—107) твір називається «Спомини про Карпати».

*Чорна гора* — вершина на Чорногірському масиві в Карпатах.

*Дідько, мавка-чарівниця* — персонажі гуцульського фольклору.

*Верховино, світку ти наш, // Гей, як у тебе тут мило!..; Єсть у мене топір, топір // Ще й кована бляшка, // Не боюсь я того німця, // Ані того ляхка!..— Рядки з популярної народної пісні «Верховинець» («Верховино, світку ти наш!»).*

*...Січова корогва має, // І народний жаль лунає. // Ось промовець незалежний // Кличе люд здобути волю, // Запалити гнів народний, // Знищити пана і неволю.— Ці рядки пропущено, на їх місці крапки. Поданий у квадратних дужках текст відновлено за рукописним варіантом поеми (ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 106—107).*

*Черемош, Прут, Джонка* — річки, що беруть свої витoki в Карпатах.

«В С Т А Н Ї, С О Н Ц Е!» — восьма збірка оригінальних поетичних творів Х. Алчевської. Видана в Харкові у друкарні Р. Радомишельського, як зазначено на форзаці, «року проклятого 1916». Складається з 9 віршів і поеми «Intermezzo».

«INTERMEZZO» (I—XXII).

*У прірву смерті й сліз не кидав всіх людей; Законів страж з клеветами сидить.— Ці рядки в тексті пропущено, на їх місці крапки. Відновлюємо текст, користуючись авторським примірником збірки, що зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (Далі: ІЛ).— Ф. 36.— № 3.*

*Дора* — село поблизу Яремчі, потім приєднане до цього міста.

...вигнанця молодого з країни тьми...— Мається на увазі вимушена еміграція М. Драгоманова за кордон.

*Бучинський Мелітон Осипович* (1847—1903) — український фольклорист.

...чужинці // Зі зброї брязкотом, // з музикою фанфар // Прийшли з мечем країну покоряти...— Йдеться про наступ німецьких військ на Західну Україну в 1915 р. під час першої світової війни.

...властивця мрій високих, // Душі химерної, фанатика ідей...— Мова йде про Б. Грінченка.

*Зейнеп, Гассан, турок юний* — персонажі шкідця Х. Алчевської «Асан і Зейнеп», написаного за мотивами акварелі М. Коцюбинського «На камені».

**ПІСНЯ ПОЛОНЕНИКІВ.**— У рукописному варіанті (ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 72) твір носить назву «Пісня полонених галичан».

*Лоти* — в стародавній Спарті категорія населення, що була на становищі рабів.

**ПРОМОВА ЕПАМІНОНДА** (*Уривок з поеми*).— Повністю поема не друкувалася, рукопис її не знайдено, назва твору невідома.

«**МАНДРИВЕЦЬ**» — дев'ята збірка творів Х. Алчевської. Видана на початку 1916 р. у Харкові в друкарні Р. Радомишельського. Увійшло 4 вірші й поема «Мандрівець».

«**ГРЕЗЫ**» — десята збірка віршів Х. Алчевської. Побачила світ 1916 р. у Харкові в друкарні Р. Радомишельського. До неї увійшло 28 оригінальних, 8 перекладених російською мовою віршованих творів і поема «Возвращение Весны». Єдина збірка письменниці російською мовою.

**МЕНУЭТ.**— Вірш написано за мотивами однойменного оповідання Гі де Мопассана.

**ВОЗВРАЩЕНИЕ ВЕСНЫ.**— В основу поеми покладено міф про викрадення богині родючості й підземного царства Персефони (Кори) Аїдом і про щорічне повернення її на землю.

*Аканф* (акант) — трав'яниста, рідше кушова рослина.

*Пан* — у давньогрецькій міфології бог лісів.

«**ПРОБУДЖЕННЯ**» — одинадцята поетична збірка Х. Алчевської. Побачила світ влітку 1917 р. у друкарні «Просвещение», що в Харкові. Включено 7 віршів.

**ДО ЛАЗАРЯ.**

*Лазар* — персонаж євангельської притчі і фольклорних текстів, образ бідності, що отримує від бога нагороду в загробному житті.

«**CLEMATIS**» — остання, дванадцята збірка віршів Х. Алчевської. Видана 1922 р. в Каліші (Польща). Місце видання на обкладинці не вказане. Перевидана за кордоном 1964 р. Увійшло 10 віршів, 2 віршованих цикли («Ганна» та «Дівчина й співець (*Пам'яті брата*)» і перекладений на українську мову уривок із «Фауста» Й.-В. Гете.

Передмову до збірки написала сама авторка.

«Колись кримською зимою я йшла в гори... Вони стояли чорні, насуپлені, ледве прикриті рідким снігом, а їх вершини кутались в сірі важкі хмари...»

Мов заглибини кістяка межі ребрами, чорніли скелісті їх ущелини, а я все йшла і йшла на узгір'я, оточена гілками голих дерев...

Мені хотілося геть од людей — у повну тишу самоті! Й чим вище я підіймалася, тим дрібнішими й мізернішими здавалися мені людські діла...

Що таке життя, думалося мені. Щось утомлююче й настирливіше, не даюче спокою... І часове — Боже, як часове!..

Минеться все, минуть сі дріб'язкові люди, загинуть їх закони й піклування, загину, може, й я, а природа, природа гарна й велична, існуватиме довіку, і не обходитимуть її справи землі...

Дрібний сніг почав крутитися вколом мене... Безшумно й рівно падали сніжинки й ховали під собою зашкарублу землю... Зашолохтіло від них листя мертвих дубів. Усе почало вкриватися пелехом смерті...

І ось на вершині узгір'я я побачила тин, до котрого під сніжною завірюхою спокійно тулився клематіс... Він прилагодився до зими: пушисті, сіренькі бувші квітки його ніжно обвивали зовсім сухий хворост...

І згадалися мені пахощі його літніх квіток... Згадалося сонце... Згадався «південь» — розквіт душі... Сіяючі барви і блакитне небо...

Де ж те все поділося?!.. Зима оповла все... І тільки врявки давніх настроїв zostалися жить в моїй душі квітками єдиного уцілілого на вершині клематісу...

Року 1922

Христя Алчевська»

**ІЗ ЦИКЛУ «ГАННА».**— Цикл присвячено *Ганні Петрівні Хоперській*, більшовичці, учасниці боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. Уродженка Харківської губернії, вчителька. Близька знайома Х. Алчевської. Померла 1920 р.

**ІВ. ФРАНКО Й ГАННА.**— В автобіографії «Спомини й зустрічі» Х. Алчевська писала: «Коли року 14-го розгорілась імперіалістична війна й я почала (чи то року 14-го чи 15-го) збирати дрібні пожертви на користь хворого й забутого Івана Франка, Ганна (мова йде про Г. Хоперську.— Л. Г.) перша з усіх прислала мені 5 карбованців...» (ЦНБ.— І 3696.— Д. 416.— С. 12).

**ГАННИНА ДУША.**

*І в яблунях тихих над білим хрестом...*— У рукописі так: «І в яблунях тихих на давніх гробках...» (ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 155).

**«ЛУІЗА МІШЕЛЬ»** — драматична поема, створена Х. Алчевською 1926 р. і надрукована 1930 р. у Харкові в кооперативному видавництві «Рух». На титульній сторінці книжки зазначено: «Згідно з постановою Вищої Науково-Репертуарної Ради при Відділі мистецтв Головополітосвіти НКО УРСР від 14-VII 1926 року за № 2394 п'єсу до вистави дозволено».

*Версаль з пруссаками угоду підписав...*— Йдеться про укладене 28 січня 1871 р. перемир'я між воюючими Пруссією та Францією, невдовзі після якого французька контрреволюція втекла з Парижа у Версаль.

*Волонтер* — доброволець.

*Ніоба* — персонаж старогрецької міфології. Маючи багатьох дітей, насміхалася з богині Лети, у якої їх було двоє. За це діти Лети вбили всіх її дітей. З горя Ніоба скам'яніла. Символ матері-страдниці.

*Четверте вересня для нас чуже!*.— Мається на увазі день 4 вересня 1870 р., коли у Франції в результаті розгрому її армії під Седаном у війні з Пруссією було сформовано «Уряд національної оборони», політика якого, насправді, була антинародною.

*Мітральеза* — старовинна багатоствольна вогнепальна зброя.

*«Марсельеза»* — французька революційна пісня. Тут: переклад Х. Алчевської.

*Зуав* — солдат французьких колоніальних військових частин.

*Фрігійський ковпак* — головний убір з вузьким загнутим наперед верхом.

*Конвент* — представницькі збори, найвищий законодавчий орган періоду Французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

*Сан-Клю* (Сен-Клу) — ворота, що вели в Париж.

*Розчовпачь* (р о з м.) — зрозуміти, збагнути щось.

*Залого* — тут: озброєна група людей, що охороняє когось чи щось.

*Форт Мец* — французька фортеця, після 40-денної пасивної оборони по-зрадницьки здана Пруссії разом з останньою регулярною армією.

*Мерія* — муніципальне місцеве управління, очолюване мером.

*Мушкет* — ручна вогнепальна зброя.

*Трен* — шлейф.

*Ma chere* (ф р.) — моя дорога.

*Будонський ліс* — один із славнозвісних лісопарків Парижа.

*Офіра* — жертва.

*Нова Каледонія* — острів у Тихому океані, французька колонія, у другій половині XIX ст. — місце каторги, в тому числі й учасників Паризької комуні.

### Поза книжками

ДО ЖІНОЦТВА.— Вперше надруковано в журн. «Вільна Україна».— 1906.— Ч. 1—2.— С. 41. Поетичний відгук Х. Алчевської на виступ польських робітниць, що відбувся наприкінці 1905 р. Під назвою «До робітниць» вірш друкувався у прогресивному канадському журн. «Голос робітниця».— 1923.— Ч. 5—6.— С. 16.

НА СПОМИН Т. ШЕВЧЕНКА.— Вперше надруковано в журн. «Рідний край».— 1906.— № 8.— С. 6.

СЛОВО.— Вперше надруковано в журн. «Рідний край».— 1907.— № 7.— С. 8.

ДО КОБИЛЯНСЬКОЇ.— Вперше надруковано в антології «Українська муза».— К., 1908.— Стб. 1091—1092.

«МАМО, МАМО, ПОДІВИСЯ...» — Вперше надруковано в журн. «Молода Україна».— 1908.— № 2.— С. 28.

«ДЕ ВІЛЬНІ ОРЛИ НА ПРОСТОРІ КЛЕКОЧУТЬ...» — Вперше надруковано в журн. «Рідний край».— 1908.— № 7.— С. 9.

ІЗ ЦИКЛУ «ЛІТНІ ПІСНІ». — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1908.— Т. 43.— Кн. 8.— С. 287—288. Складається з трьох віршів, перший і третій друкувались окремо, Тут подаємо другий вірш.

«ЗАБУТІ ЗДАВНА ПОЧУВАННЯ...» — Вперше надруковано в журн. «Рідний край».— 1908.— № 37.— С. 7.

НОВА ХВИЛЯ.— Вперше надруковано в збірнику «Літературний річник українських і польських авторів».— (К., 1909).— С. 2.



ДО С. («ЯКБИ МРІЯ МОЯ БІЛИМ ЦВІТОМ ЦВІЛА...»)— Вперше надруковано в журн. «Будучність».— 1909.— № 1.— С. 8.

ЦИКЛ «З МОЇХ ДУМ».— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1909.— Т. 46.— Кн. 4.— С. 46—47. Тут подаємо увесь.

ІЗ ЦИКЛУ «З ПІСЕНЬ СМУТКУ».— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1909.— Т. 47.— Кн. 7.— С. 63—64. Складається з трьох віршів, тут подаємо два.

СПОДІВАННЯ.— Вперше надруковано в журн. «Українська хата».— 1910.— № 3.— С. 166.

*Анафема* — прокльон.

ІЗ ЗОШИТА «ВИШНЕВИЙ ЦВІТ».— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1911.— Т. 60.— Кн. 9.— С. 298—299. У циклі шість віршів, окремі з них друкувались у збірках, тут подаємо другий і останній твори.

ІЗ ЦИКЛУ «З КРИМСЬКИХ ПІСЕНЬ».— Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник».— 1912.— Т. 59.— Кн. 9.— С. 263. Цикл складається з 11 творів, тут подаємо останній вірш, присвячений О. М. Покровському, близькому другові Х. Алчевської.

ДО ВЕДМЕДИКА.— Вперше надруковано в журн. «Молода Україна».— 1912.— № 4.— С. 22.

*Хо* — персонаж однойменної казки М. Коцюбинського, символізує силу, що намагається спинити будь-який поступ.

«МОРЕ ГРАЄ, МОРЕ ГРАЄ...» — Вперше надруковано в журн. «Рідний край».— 1913.— № 4.— С. 2.

«ПРИСМЕРКОМ ТИХИМ СПОКІЙНО І ЯСНО...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1913.— Т. 64.— Кн. II.— С. 301.

НЕВОЛЬНИКОВІ.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1914.— Т. 65.— Кн. 5.— С. 279.

«СЕРЕД ЖИВИХ НА ВОЛЬНИЙ ВОЛІ...» — Вперше надруковано в газеті «Южный край».— 1914.— 30 нояб.

ІЗ ЦИКЛУ «ПІСНІ ДУШІ».— Окремий вірш із цього циклу вперше надруковано в газеті «Южный край».— 1915.— 1 февр.

СПІВАНКА.— Вірш написано Х. Алчевською під час ув'язнення її слугами гетьмана Скоропадського. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1918.— Кн. 10—11.— С. 118.

Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 80.

ЖОВТНЕВИЙ ДЕНЬ.— Вперше надруковано в журн. «Червоний шлях».— 1927.— № 2.— С. 97. Відгук на смерть Г. Хоперської.

МОЯ МАНДРІВКА В ОЛЕКСІВКУ.— Вперше надруковано в журн. «Зоря» (Дніпропетровськ).— 1927.— № 12.— С. 17.

*Олексіївка* — село на Катеринославщині, де не раз була Х. Алчевська.

9 СІЧНЯ 1905 РОКУ.— Вперше надруковано в журн. «Прапор».— 1986.— № 5.— С. 174. Спогад про події, свідком яких була Х. Алчевська, перебуваючи якраз у Петербурзі.

Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 603.

### З неопублікованого

МАЛОРОССИЯ.— Вірш написано приблизно в 1899 р. Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 5.

«ВСЮ НОЧЬ ПРОРЫДАТЬ Я ГОТОВА...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

«Я ТОСКУЮ ПО СОЛНЦУ, И ПЕСНЯ МОЯ...» — Вірш написано приблизно в 1903 р. Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

«ГРУСТНЫЕ ЧАЙКИ НА МОРЕ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

«РЕВУТ И КЛОКОЧУТ БУРУНЫ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

«ГЛЯДЕЛИ ВЕТВИ СКЛОНИВШЕЙСЯ ИВЫ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

«ЗВЕНЕЛИ КОЛОКОЛЬЧИКИ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

«ДАЛЕКО. ДАЛЕКО ОТ КРАЯ РОДНОГО...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 4.

ПОСВЯТА М. СПИРИДОНОВИЙ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 602.

*Спиридонова Марія Олександрівна* (1884—1941) — один із лідерів партії лівих есерів. За вбивство керівника чорносотенної організації і каральних експедицій в Тамбовській губернії 1906 р. була засуджена до смертної кари, замінені каторгою. Після Жовтневої революції — член ВЦВК, учасниця 3—5 Всеросійського з'їзду Рад, йшла на співробітництво з більшовицькою партією.

«НЕДОВГО КАТУ ПАНУВАТИ...» — Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 602.— С. 4.

ЗАСЛАНІМ.— Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 2757.

В ПРИСМЕРКАХ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 74.

КОЛИСАНКА.— Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 2994.

СПІВЕЦЬ.— Автограф — ІЛ.— Ф. 3.— № 1863.

«ВЕСНЯНИЙ ДОЩ, ВЕСНЯНІ СЛЪОЗИ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 3.— № 1863.

«КОЛИ ТВИЙ БІЛЬ ЗАСНЕ, ВКРАІНО...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 2994.

«ПРОЛЕТІЛА, ПРОШУМІЛА МОЛОДАЯ БУРЯ...» — Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 18.

ПОКИНУТИЙ КРАЙ.— Вірш написано приблизно в 1907 р. Автограф — ЦНБ.— І 32336.

НУЖДЕННІСТЬ.— Автограф — ЦНБ.— І 32336.

PILORI.— З припискою «Поэзия у России не маю змоги тримати в себе...» 23 грудня 1908 р. Х. Алчевська надіслала єдиний рукописний примірник поеми М. Павликові. Автограф — ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. І.— Од. зб. 189.— С. 40—45.

*Pilori* — точне значення слова встановити не вдалося, цілком ймовірно, що при його написанні авторкою допущена помилка. За семантикою ж воно близьке до «Pileus» (лат.) — символ дарування рабів свободи.

ІМПРОВІЗАЦІЯ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 621.— С. 7.

ЗАПОВІТ ВІКІВ (Т. ШЕВЧЕНКОВІ) РОКУ 1910.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 608.

ВІРА.— Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 1.

«ЄДИНА МИТЬ, ЄДИНА МИТЬ ЩАСЛИВА!» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 1.

«ЛЕГКИЙ ВІТЕР СТЕПОМ ВІЄ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 1.

«Я ПОЮ О СИЯЮЩЕМ СОЛНЦЕ...» — Вірш написано приблизно в 1911—1912 рр. Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 1.

ПІСНЯ БРАНЦІВ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 70.

ПРИВИДИ ВІЙНИ (Посвята О. Кобилянській) (I—III).— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 109—111.

...Чернівці у сьомий раз // Вже перейшли із рук до рук...— Під час першої світової війни місто кілька разів переходило з рук австро-угорських військ до російської армії.

«ЗЛЕТИ ДО МЕНЕ, МРІЄ, ЧАРІВНИЦЕ...» — Автограф — ЦНБ.— I 3696.— Д. 416.

БЛИЗЬКІ НАСТРОЇ.— Автограф — ЦНБ.— I 3696.— Д. 416.

ГАННІ ПРО МІЙ НЕСПОКІЙ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 152—153.

ІЗ ЦИКЛУ «ГАННА».— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 156.

ВІТЧИЗНА.— Вірш написано десь у 1924—1925 рр. Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 36.

СТУДЕНТЦІ З РІДНИХ ОКОЛИЦЬ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 90. Варіант вірша «Моя мандрівка в Олексівку».

ДО ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 615.— С. 7.

МЕСНИК ЗА ПРОЛЕТАРИАТ (Присвячую Анрі Барбюсові).— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 605. Дещо перероблений варіант поетичної «Легенди про Дівчину й великого Пролетаря» Х. Алчевської.

Барбюс Анрі (1873—1935) — французький письменник-комуніст. Друг Х. Алчевської.

Обдраний — у значенні «обшарпаний».

ПРИЄМЛЮ СВІТ (А. Барбюсові).— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 615.— С. 5.

«ЧОГОСЬ Я ТИХО ЖДУ В ЦЕЙ ВЕЧІР ЛИСТОПАДА...» — Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 624.

УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ РУХОВІ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 92.

В ГУРЗУФІ.— Автограф — ЦНБ.— Ф. 614.— С. 95.

«ЧОГО В ЦЕЙ ВЕЧІР ЧАРІВНО-ТИХИЙ...» — Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 614.— С. 97.

ЗАГИБЕЛЬ ЮНАКА.— Писати цю драматичну поему Х. Алчевська почала в лютому 1930 р., познайомившись з вірменською студенткою, що навчалась у Харкові й доводилась сестрою одному із 26 бакинських комісарів, борців за встановлення Радянської влади на Закавказзі. Робота над твором була завершена, очевидно, 17.V. 1930 — ця дата значиться в кінці рукопису.

Авторка піклувалась про публікацію бодей окремих уривків. Після гастролей у Харкові трупи Другого державного театру Грузії на чолі з К. Марджанішвілі у неї з'явився задум запропонувати цьому колективові здійснити постановку «Загибелі юнака», а головну роль Ашота Цурінова попросити зіграти В. Анджапарідзе. Але мрії ці залишились нездійсненими.

Повний машинописний примірник твору зберігається у ЦНБ.— Ф. 27.— № 614; окремі картини (4, 6, 8, 9) — в ІЛ.— Ф. 36.— № 19.

...з березня червона влада тут...— Точніше: Радянську владу в Баку було проголошено 31.X (13.XI) 1917 р.

Турецьких аскерів іде сюди навала, // І в поміч Англію бакинці будуть мать...— Йдеться про окупацію Азербайджану турецькими, а потім і англійськими інтервентами.

*Аскер* — турецький солдат.

*Червоні комісари* // *Рада їх уся...* — Йдеться про Бакинську Раду Народних Комісарів, утворену 25 квітня 1918 р.

*Дербент, Петровськ* — міста у Дагестані.

*Корганов, Шаумян Сурен і Джапарідзе, Цурінов, Осепян, Зевін і Амірян, Петров, Везіров, Фіолетов...* — Усі перелічені тут, окрім Цурінова, — конкретні історичні особи, розстріляні 20 вересня 1918 р. як діячі Бакинської комуні. Ймовірно, що Х. Алчевська змінила справжнє прізвище одного із не названих тут комісарів, який і став прототипом головного героя її драматичної поеми Ашота Цурінова.

### Поетичні переклади й переспіви

«В ЯРУ ЦЬОМУ СКИНЧУ Я ЖИТИ...» — Подається за першодруком у збірці: Алчевська Христя. Туга за сонцем. — С. 72—74. Переклад вірша П.-Ж. Беранже.

ІОАНН З ДАМАСКА. — Повний переклад Х. Алчевської поеми О. К. Толстого «Іоанн Дамаскин» надруковано у збірці: Алчевська Христя. Пісні серця і просторів. — С. 38—59. Тут подаємо за цим виданням уривок з 2-ої глави твору.

КАЗИМИР ВЕЛИКИЙ. — Подається за першодруком у збірці: Алчевська Христя. Пісні серця і просторів. — С. 64—68. — Переклад вірша Я. П. Полонського «Казимир Великий».

ПЕРЕСПІВ («РИМ — ВОРОГ МІЙ ПАЛКИЙ, РИМ — ДУЖИЙ ЗАВОЙОВНИК...»). — Друкується за збіркою: Алчевська Христя. Пісні серця і просторів. — С. 62. Переспів уривка з трагедії П. Корнеля «Ногасе» («Горацій»). Римлянка Камілла таврує завойовницьку політику Риму, проклинає свого брата, який нечесно здобув перемогу в поєдинку з її коханим, представником ворожого римлянам табору.

«БЛАЖЕННО Я СИДІВ У ЗАТИШКУ ЛІСНОМУ...» — Подається за збіркою: Алчевська Христя. Пісні серця і просторів. — С. 84—85. — Переклад вірша Вольтера.

«РАЗВЕЙТЕСЯ С ВЕТРОМ, ПОСЛЕДНИЕ ЛИСТЬЯ...» — Подається за збіркою: Алчевська Христя. Из галицийской и нашей литературы. — Харьків: Тип. Р. Радомышельского, 1915. — С. 3. Переклад вірша І. Я. Франка «Епілог» («Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі...»).

«УСНИ, ЗАТИХНИ, ПЕЧАЛЬ НЕМАЯ!» — Подається за збіркою: Алчевська Христя. Из галицийской и нашей литературы. — С. 6. — Переспів вірша П. С. Карманського «Ой люлі, смутку».

МОИСЕЙ (*Отривок*). — Подається за збіркою: Алчевська Христя. Грезы. — С. 17—19. Переклад уривка із поеми І. Я. Франка «Мойсей».

«КНИГА ЖИЗНИ И ГРЕЗ — ЭТО ДИВНАЯ КНИГА...» — Подається за збіркою: Алчевская Христя. Грезы. — С. 37. Переклад вірша А. Ламартіна.

«ВЕРНИ МЕНІ ТОЙ ЧАС ЩАСЛИВИЙ...» — Подається за збіркою: Алчевська Хр. Clematis. — С. 6. Переклад уривка з трагедії П.-В. Гете «Фауст».

«ЕСЛИ НОЧЬЮ УСЛЫШИШЬ ЗИМОЙ У ОКНА...» — Подається за газетою «Харьковский листок». — 1905. — 7 март. Переклад вірша І. Я. Франка «Як почуєш вночі край свого вікна...».

«МЕСЯЦ, О КНЯЗЬ МОЙ!» — Подається за газетою «Харьковский листок», 1905.— 7 март. Переклад вірша І. Я. Франка «Місяцю-князю!».

«РАСХОДИТСЯ ВЕТЕР НАД МОРЕМ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 7 март. Переклад вірша А. М. Бобенка «Марні сльози» («Розходиться вітер над морем...»).

Бобенко Андрій Михайлович (1854—1920) — український поет, один із перших поетів-робітників.

«ПАХУЧИЙ ЛЕС, ВЕСНА І ПОЛЕ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 14 март. Переклад вірша П. А. Грабовського «Сон» («Зелений гай, пахуче поле...»).

«НЕ ЗАБУДЬ, НЕ ЗАБУДЬ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 14 март. Переклад вірша І. Я. Франка «Не забудь, не забудь...».

«НЕ КЛЕЙМИ НАСМЕШКОЮ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 14 март. Переклад вірша І. Я. Франка «Не минай з погордою».

«І Я ВАС ПОЛЮБИЛ, ГОЛУБКА...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 14 март. Переклад вірша В. С. Мови-Лиманського «До Х. Д. А.».

Х. Ж-ва — Христина Журавльова. — Дівоче прізвище Х. Д. Алчевської.

«НОЧКА БЕЗ МЕСЯЦА, НОЧКА БЕЗ ЗВЕЗДОЧЕК...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 3 апр. Переклад вірша Я. І. Щоголева «Ніч».

«НАД СТАРЫМ, ЗАБЫТЫМ, НАД ТЕМНЫМ ПРУДОМ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 3 апр. Переклад вірша М. Ф. Чернявського «На скелі над морем, висока, струнка...».

«МИР, ОКУТАННЫЙ ДИВНОЙ КРАСОЮ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 3 апр. Переклад вірша П. А. Грабовського «Божий світ, оповитий красою...».

«БЕЗБРЕЖНОЕ ПОЛЕ НАД СНЕЖНЫМ ПОКРОВОМ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 15 мая. Перша і третя строфа є перекладом вірша І. Я. Франка «Безмежне поле в сніжному завою...», друга належить Х. Алчевській.

«ЧТО ЗА НОЧЬ ДИВНАЯ, ЗВЕЗДНАЯ, ЧУДНАЯ...» — Подається за газетою «Харьковский листок».— 1905.— 3 апр. Переклад вірша М. П. Старицького «Виклик».

СПОВІДЬ НАЛИВАЙКА (Уривок). — Подається за журн. «Червона калина» (Катеринослав; Харків).— 1921—1922.— С. 40. Переклад уривка з поеми К. Ф. Рилеева «Наливайко».

«У ГЛУБИНИ СИБІРСЬКИХ РУД...» — Подається за журн. «Червона калина».— 1921—1922.— С. 40. Переклад послання О. С. Пушкіна декабристам «Во глубине сибирских руд...».

«ВІДПОВІДЬ ДЕКАБРИСТІВ О. ПУШКІНУ» — Подається за журн. «Червона калина».— 1921—1922.— С. 40. Переклад послання О. І. Одоевського «Струн вещей пламенные звуки...».

ПАМ'ЯТІ К. РИЛЄЄВА. — Подається за журн. «Червона калина».— 1921—1922.— С. 40. Переклад вірша М. П. Огарьова «Памяти К. Рылеева».

ВОЛЯ. — Автограф — ІЛ. — Ф. 36. — № 15. Оду О. С. Пушкіна «Вольность» Х. Алчевська переклала у 1913 р. Переклад не публікувався.

МІЗАНТРОП. — Автограф — ІЛ. — Ф. 36. — № 23. Над перекладом

комедії Мольєра «Мізантроп» Х. Алчевська працювала наприкінці 1916 р. Переклад не публікувався. Зберігся уривок з першої дії, який і подаємо.

«КОЛИ Я ХЛОПЧИСЬКОМ ЩЕ БУВ ПОЛОХЛИВИМ...» — Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 15. Переклад вірша М. П. Огарьова «Свобода» зроблено Х. Алчевською у 1921 р. Переклад не публікувався.

МОЦАРТ І САЛЬЕРІ.— Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 2832. Переклад «маленької трагедії» О. С. Пушкіна «Моцарт и Сальери».

## ПРОЗОВІ ТВОРИ

НА РОКОВИНУ (*Уривок зі щоденника*).— Вперше надруковано у збірці: Алчевська Христя. Туга за сонцем.— С. 82—85.

Подається за першодруком.

НА ОТЛЕТ.— Вперше надруковано в газеті «Харьковский листок».— 1905.— 25 июн. В зошиті з газетними вирізками творів Х. Алчевської (ЦНБ.— Ф. 27.— № 604) назва цього твору закреслена, зверху рукою авторки написано: «На убой», а внизу примічено: «Кое-что пропущено цензурой». Українськомовний варіант ескізу під назвою «Одлітають» друкувався пізніше у збірці: Алчевська Христя. Вишневий цвіт.— С. 75—80.

Подається за першодруком.

ЯБЛУНИ ЦВІЛИ ЗА ВІКНОМ...— Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник».— 1907.— Кн. 5.— С. 298 під псевдонімом «Харковьянка».

Подається за першодруком.

ОДІРВАНА ГІЛКА.— Вперше надруковано у зб.: З неволі.— Вологда, 1908.— С. 61—66.

Подається за першодруком.

*Ein, zwei, drei* (є в р.) — один, два, три.

*Мазури* — велика група поляків, що живе на північному сході Польщі й говорить одним із діалектів польської мови.

*Марат Жан Поль* (1743—1793) — діяч Великої французької революції, один із вождів якобінців, учений і публіцист. Вбитий роялісткою Ш. Корде.

*Немає там власті, немає там кари, / Там сміху людського і плачу не чуць...*— Рядки з комедії Т. Г. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»).

*Прудон П'єр Жозеф* (1809—1865) — французький дрібнобуржуазний соціолог, один з ідеологів анархізму.

*Казуїстика* — тут: спритність у доведенні хибних або сумнівних положень, крутість.

*Машталір* (з а с т.) — візник.

*Глядя на луч пурпурного заката...*— Рядок з романсу А. О. Опеля на слова П. О. Козлова «Забыли вы...».

МЕЛОДІЯ.— Вперше надруковано у збірці: Алчевська Христя. Вишневий цвіт.— С. 72.

Подається за першодруком.

АСАН І ЗЕЙНЕП.— Вперше надруковано в журн. «Сяйво».— 1914.— № 7—8—9.— С. 192—194.

Подається за першодруком.

*Мажара* (д і а л.) — великий довгий віз.

*Матня* — частина штанів, де сходяться холоші.

*Холошні* (д і а л.) — зимові штани.

*Чубук* — тут: живець виноградної лози.

КИЛИНА.— Вперше надруковано в журн. «Червоний шлях» — 1928.— № 5—6.— С. 41—48.

Подається за першодруком.

«Сказание о граде Китеже» («Сказание о невидимом граде Китеже и деве Февронии») — опера М. А. Римського-Корсакова.

Маркітант — дрібний торговець істивними припасами і предметами солдатського вжитку, який супроводив у минулі часи армію.

ХОЛОДНІ ОЧІ.— Твір неопублікований. Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 2994.

ЗРАДНИК.— Твір написаний приблизно у першій половині 1908 р., неопублікований. Автограф — ІЛ.— Ф. 36.— № 25.

МЕТЕЛИК.— Твір неопублікований. Автограф — ЦНБ.— І 8882.

ОТОРВАННИЙ ОТ ПЛУГА.— Твір неопублікований. Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 606.

## СТАТТІ, СПОГАДИ

### Літературно-критичні статті та публіцистичні праці

ТОГОЧАСНЕ Й НАШЕ.— Ця публіцистична брошура була видана 1911 р. у Харкові в друкарні Р. Радомишельського, після того якийсь час перебувала під забороною цензури. Написана значною мірою на матеріалі листування матері, Х. Д. Алчевської, з І. С. Тургеневим, Ф. М. Достоевським, В. Г. Короленком, Г. І. Успенським. «Прекрасною і змістом, і формою» назвав брошуру М. І. Павлик (ЦНБ.— Ф. 27.— № 595).

Подається за першодруком.

...Вже з кінцем 60-х років почалася реакція проти нашого півдня й нас полишено без мови...— Маються на увазі репресії царизму, спрямовані проти українського народу, його мови і літератури, що тривали з часу видання Валуєвського циркуляру 1863 р. і Емського акту 1876 р. фактично аж до 1917 р.

Перегортаю сторінки щоденника діячки 60—70-х років...— Йдеться про щоденник Х. Д. Алчевської, значною мірою опублікований у її книзі «Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания».— М., 1912.

Алчевський Олексій Кирилович (1835—1901) — український промисловець і банкір. І в 60-і рр., коли Олексій Кирилович очолював харківську «Громаду» — організацію української інтелігенції, і в наступні десятиліття дім Алчевських був одним із культурних осередків Харкова.

Знайомо вона була з Кулішем, Рильським, професором Пулюєм...— Мова йде про Куліша Пантелеймона Олександровича (1819—1897) — українського письменника, історика, фольклориста, етнографа, перекладача; Рильського Тадея Розеславовича (1841—1902) — українського культурно-освітнього діяча і етнографа; Пулюя Івана Павловича (1845—1918) — українського фізика і електротехніка.

...мала вона нагоду пізнати раніше й декого з польських патріотів...— Про кого йде мова, невідомо.

В перших недільних школах (ще перед заснуванням своєї власної)...— Свою просвітительську діяльність Х. Д. Алчевська розпочала у травні 1862 р. в одній із перших недільних шкіл Харкова, але оскільки невдовзі всі існуючі в Росії недільні школи було за-

крито, Христина Данилівна відкрила у себе вдома школу, що існувала нелегально і стала офіційною лише в 1870 р.

*Quasi...— псевдо—.*

*«Что читать народу?»* — Мова йде про виданий 1884 р. перший том тритомного бібліографічного покажчика. Х. Д. Алчевська була ініціатором видання, очолювала колектив укладачів, взяла активну участь у підготовці матеріалів.

*«Книга взрослых»* (1899—1900) — складений колективом учителів на чолі з Х. Д. Алчевською тритомний посібник для навчання дорослих у недільних школах.

*Доманицький Василь Миколайович* (1877—1910) — український філолог, історик і фольклорист.

*Михайловський Микола Костянтинович* (1842—1904) — російський публіцист, соціолог, один із теоретиків народництва, літературний критик.

*Et tutti quanti* (і т.) — і всі інші.

**МУЖИЦЬКА ДИТИНА ВАСИЛЬ СТЕФАНИК.**— Публіцистична брошура Х. Алчевської надрукована 1911 р. в Чернівцях у друкарні товариства «Руська рада». На титульній сторінці місце видання не вказане, прізвище автора, Х. Алчевської, подається скорочено: А-евська. Цензура заборонила брошуру, а авторці інкримінувала, що вона викликає в українських селян «ворожі чуття до духовенства і до інших станів, а також дискредитує в їх очах закон» (ЦДІА УРСР.— Ф. 295.— Оп. 1.— Од. зб. 363.— Арк. 14—15). І досі неопублікована рецензія І. Франка на брошуру зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (Воз. 711.— П. 164).

Подається за першодруком.

*...вони в себе на громадський кошт різні школи, згуртувалися, як і усі добрі товариші роблять, у товариства...—* Х. Алчевська явно ідеалізує галицьке селянство, переоцінює роль організованих тут «Просвіт». Ініціатором же відкриття шкіл у Галичині за рахунок і так зубожілих селян були австро-угорський та польсько-шляхетський уряди.

*...за нашим Шевченком сміливо може сказати: «За що, не знаю, називають // Хатину в гаї тихим раєм: // Я в хаті мучився колись, // Мої там сльози пролились, // Найперші сльози!»—* Твердження Х. Алчевської про бідняцьке походження В. Стефаника не зовсім вірне. В. Стефаник був сином заможного селянина.

*В одному своєму творі згадує він своє дитинство.—* Йдеться про поезію в прозі В. Стефаника «Мое слово».

*...Як я плакав, то мама ридала:*

*— Ти там сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть...—* Рядки з поезії у прозі «Мое слово».

*Ось хоч би й спомини якоїсь людини про мужицьку рідню...—* Йдеться про новелу В. Стефаника «Вечірня година».

*І такому, що зроду нікому лиха не заподіював, а тільки громадські інтереси обстоював і за сусідів своїх вступався, велося не ліпше. І про такого розказує Стефаник.—* Йдеться про Федора, героя новели В. Стефаника «Лист».

*Про пияцтво ось як оповідає Стефаник...—* Йдеться про новелу В. Стефаника «Синя книжечка».

*А от ще оден малюнок цього ж письменника. І в ньому оплакує він народню неграмотність.—* Йдеться про новелу В. Стефаника «Підпис».



Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадський діяч.

МАЙСТРИ СЛОВА (*Критичний шкiц*).— Вперше надрукований в журн. «Українська хата».— 1910.— № 7—8.— С. 475—484.

Подається за першодруком.

*Кожний атом, атом серця // Оберну я в слово, в згук... // О, яка велика вийде // Пiвiсть радощiв i мук!..*— Рядки з вiрша Олександра Олеся «Кожний атом, атом серця...».

Остракизм — вигнання, гонiння.

Тен Іпполіт Адольф (1828—1893) — французький теоретик літератури, філософ, історик.

Пароксизм — тут: гостра форма переживання якогось почуття.

Мюссе Альфред де (1810—1857) — французький письменник-романтик.

Платон (428 або 427 до н. е.— 348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст.

*В міщанській одежі i в рiдному вiнку, // Занесена сюди богзна відкiль вiтрами, // Дивується вона чужинному танку // I слухає «кек-вок», сховавшись між служками...—* Рядки з вiрша Олександра Олеся «В міщанській одежі i в рiдному вiнку...».

*«В тiні пальми в'юються плющі, // Мiрт лицяється до рож, // Цить, серденько, цить, химерне, // Не тривожся, не тривож!..»;* «Люлі, синку! Най повіє // Над тобою легіт мрій, // Усміхнися, наче сонце, // Ясна зоре, раю мій, // Спи, дитинко, люлі, люлі!» — Уривки з вiршiв П. Карманського, що увiйшли до його збiрки «Ой люлі, смутку».

*Хай наші вчинки божевільні, // Хай дикий шал в самій меті, // Але ми гордим духом вільні // I наші душі — золоті; Вільний лiт народні крила // Направлять весело до нас...—* Уривки з вiрша Олександра Олеся «Хай наші вчинки божевільні...».

ПАМ'ЯТИ ШЕВЧЕНКО.— Вперше надруковано в харківській газеті «Утро».— 1911.— 26 верес.— С. 3.

Подається за першодруком.

НА ПОЛОТНІ ІМПЕРІАЛІЗМУ (ПРО ГРАВЕРА КАСІЯНА).— Вперше надруковано в журн. «Всесвіт».— 1929.— № 43—44.— С. 18.

Касіян Василь Ілліч (1896—1976) — український радянський графік, народний художник СРСР.

Анальфабет — неписьменна, неграмотна людина.

*...Мусив «ворогувати» з рiдного походження «неприятелем».*— У першій світовій війні солдати австро-німецької армії, головним чином, галичани, змушені були воювати проти українців, які були солдатами царської армії.

*...громада студентів-радянців...*— Мова йде про «Союз студентів» — громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки в Чехословацькій республіці, членом якої був В. Касіян під час навчання у Празькій Академії мистецтв.

ДУМКИ ПРО ТВОРЧІСТЬ У ПРОПОВІДУВАЧА «НЕПОЛОВИНЧАТОЇ ІСТИНИ».— Стаття підготовлена Х. Алчевською для газети «Культура і побут», але не надрукована у ній. Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 619.

«Monde» («Світ») — французький щотижневик літературної, художньої, наукової і соціальної інформації, що почав виходити в червні 1928 р. в Парижі під загальною редакцією А. Барбюса,

Х. Алчевська теж співробітничала у цьому виданні, надрукувала тут свої статті «Два ненависники війни: О. Кобилянська — А. Барбюс», «Український гравер Василь Касіян», «Письменники Карпат і Прикарпаття».

*Істрати Панаїт* (1884—1935) — румунський письменник.

### Автобіографія «Спомини і зустрічі»

Автограф — ЦНБ.— І 3696.— Д. 416.

*Руссо Жан Жак* (1712—1778) — французький філософ-просвітитель, письменник. Автор трактату «Роздум про науки і мистецтва».

*Міхновський Микола Іванович* (1873—1924) — харківський адвокат, громадський діяч, після 1917 р.— емігрант.

*...скористувавшись закордонною поїздкою, помайнула з нею знайомитись у Чернівці.*— У серпні 1906 р. Х. Алчевська по дорозі на відпочинок у Карпати зупинилася в Чернівцях, де й відбулось її знайомство з О. Кобилянською.

*Єфремов Сергій Олександрович* (1876—1937) — український критик і літературознавець, громадсько-політичний діяч. Академік, віцепрезидент Всеукраїнської Академії наук.

*...початок цієї статті якимось зберігся в друкованім органі Венгжина «Будучина»...— Мається на увазі частина статті Х. Алчевської «Про Куліша», надрукована в редактованому М. Венгжином львівському журналі «Будучина».— 1909.— Липень.— Ч. 1.— С. 2—9.*

*Почала я вперше друкуватись р. 1905...— Помилка.* Перша публікація Х. Алчевської (стаття «По поводу одного літературного процесса») з'явилась 1 грудня 1902 р. в газеті «Харьковские ведомости».

*«Хлібороб»* — перша газета українською мовою на Наддніпрянщині, виходила в Лубнах на Полтавщині в листопаді-грудні 1905 р.

*Микуличин* — село поблизу Яремчі.

*Шерстюк Григорій Пилипович* (1882—1911) — український видавець, засновник першого українського педагогічного видавництва «Український учитель», першого українського педагогічного журналу «Світло».

*...полезізує в цій рецензії з Сергієм Єфремовим...— Йдеться про захист І. Франком Х. Алчевської від несправедливих закидів С. Єфремова, висловлених ним у газеті «Рада».— 1907.— № 137.— С. 4.*

*Ніковський Андрій Васильович* (1885—?) — український громадський діяч і письменник.

*Дорошенко Дмитро Іванович* (1882—1951) — український історик, літературознавець та бібліограф.

*Я. Щирий* — псевдонім Черкасенка Спиридона Феодосійовича (1876—1940), українського письменника, літературного критика.

*Плевако Микола Антонович* (1890—1941) — український радянський літературознавець і бібліограф. Упорядник двотомної «Хрестоматії нової української літератури».

*Михайличенко Гнат Васильович* (1892—1919) — український письменник, громадсько-політичний діяч.

*Заливчий Андрій Іванович* (1892—1918) — український письменник і громадський діяч.

*...у Львові року 1923-го хтось окремою збіркою видав усі мої поезії...— Долю видання з'ясувати не вдалось.*

*Кропоткін Петро Олексійович* (1842—1921) — російський революціонер, один із теоретиків анархізму.

*Року 1917-го вмер у Баку на гастролях мій надзвичайно талановитий брат...*— Йдеться про Алчевського Івана Олексійовича (1876—1917), відомого українського і російського співака (тенора).

*АРА* — американська організація допомоги потерпілим від першої світової війни в Європі.

### Автобіографічні uwagi

Автограф — ЦНБ.— Ф. 27.— № 593.

*Народилась я... (17-го березня нового стилю)...*— Неточно: Х. Алчевська народилась 4 (16) березня.

*Давати «аннібалу» присягу* — висловлювати тверду рішучість боротися до кінця.

*Мріяв він (О. К. Алчевський.— Л. Г.) про те також, щоб... поставити пам'ятника Шевченкові.*— У 1898 р. О. К. Алчевський справді встановив на своїй садибі, як виявилось, перший на Україні і другий в світі пам'ятник Т. Г. Шевченкові — мармуровий бюст поета, виготовлений у майстерні відомого архітектора і скульптора В. О. Беклемішева.

*...(на 5 років старший од мене) Іван...*— Неточно: І. Алчевський був старшим від своєї молодшої сестри на 6 років.

*Хоткевич Гнат Мартинович* (1877—1938) — український письменник, актор, мистецтвознавець.

### ЛИСТУВАННЯ

1903

#### 1. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. 13 січня 1903 р., Харків

Подається за автографом (ЦНБ.— III 35468).

<sup>1</sup> *...своє національне переконання я завдячую в великій мірі Вам...*— Б. Д. Грінченко під час учителювання в Олексіївській школі на Катеринославщині допоміг Х. Алчевській опанувати українську мову. Спілкування з українським письменником, вченим, громадським діячем відіграло значну роль у формуванні суспільно-політичних та літературно-естетичних поглядів письменниці.

<sup>2</sup> *«під сурдін»* (під сурдинку) — тихо, притишено; тут: потай.

<sup>3</sup> *«Что читать народу?»* — 3-й том бібліографічного покажчика книжок для народного читання побачив світ 1906 р. Х. О. Алчевська взяла активну участь у підготовці цього тому, більшість рецензій на пропонувані твори української літератури належать їй.

<sup>4</sup> *«Київська старовина»* («Киевская старина») — щомісячний історико-етнографічний і художній журнал. Видавався російською мовою в Києві протягом 1882—1906 рр.

<sup>5</sup> *...селом нашим у Катеринославщині...*— Йдеться про маєток Алчевських в с. Олексіївка Словоносербського повіту; належав їм до смерті батька у 1901 р.

<sup>6</sup> *М[арія] М[иколаївна]* — дружина Б. Д. Грінченка, українська письменниця (літературний псевдонім М. Загірня, М. Чайченко та ін.).

## 2. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. 24 лютого 1903 р., Харків

Подається за автографом (ЦНБ.— III 35467).

<sup>1</sup> *...чи у всьому Ви згоджуєтеся з Єфремовим?* — Очевидно, йдеться про думки щодо творчості О. Кобилянської С. Єфремова, висловлені ним у полемічній статті «В поисках красоты».

<sup>2</sup> *Єфіменко (Єфименко) Олександра Яківна (1848—1918)* — російський та український історик і етнограф.

<sup>3</sup> *Багалій Дмитро Іванович (1857—1932)* — український історик і громадський діяч. Був міським головою в Харкові.

<sup>4</sup> *Лінкольн Авраам (1809—1865)* — американський державний діяч, національний герой американського народу.

## 3. ДО РЕДАКЦІЇ «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА».

26 лютого 1903 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1620).

<sup>1</sup> *...одну з перших неслівливих її поезій...* — Про який твір йде мова, невідомо.

## 4. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 1903 р., Ялта

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 685).

<sup>1</sup> *...батько мій скінчив трагічно (бо його культурно-промислові заміри відразу знищив міністр Вітте, а з цим погубив безліч людей).* — На початку ХХ ст. під час великої економічної кризи в Росії О. К. Алчевський збанкрутував, але відмовився посягати визиск робітників заради власного виживання; звернувшись до царя та міністра фінансів Вітте з проханням виділити йому кредит і одержавши відмову, у травні 1901 р. кинувся під поїзд.

<sup>2</sup> *...прийняла маленьке «хрещення»...* — Невідомо, участь у якій небезпечній роботі має на увазі авторка.

<sup>3</sup> *Левитський Микола Васильович (1859—1936)* — український громадський діяч.

## 5. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 4 вересня 1903 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 684).

<sup>1</sup> *...вражіннями з Полтави.* — Йдеться про враження від участі у торжествах з нагоди відкриття у Полтаві пам'ятника І. П. Котляревському.

<sup>2</sup> *...молоду пані...* — Йдеться про Андрієвську Ольгу Трохимівну, учасницю Чернігівського драматичного товариства.

<sup>3</sup> *Відбулося кілька українських квейр'ів...* — Йдеться про вечірки (від нім. *kneiperei* — гулянка, вечірка).

<sup>4</sup> *Кордуба Мирон Михайлович (1876—1947)* — український історик, письменник.

<sup>5</sup> *Сімович Василь Іванович (1880—1944)* — український мовознавець та літературознавець.

<sup>6</sup> *Барвінок Ганна* (псевдонім О. М. Білозерської-Куліш) (1828—1911) — українська письменниця.

6. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 1903 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 683).

<sup>1</sup> ...в нього (Г. Хоткевича.— Л. Г.) був трус...— Маються на увазі переслідування властями Г. Хоткевича за намагання відродити кобзарську справу.

<sup>2</sup> ...тяжка втрата була в нас — Лесиноного брата...— Мова йде про смерть брата Лесі Українки Михайла (письменник, літературний псевдонім Обачний (1869—1903), останні роки життя якого пройшли в Харкові.

<sup>3</sup> ...в Києві на Лисенк[ових] святах.— Йдеться про відзначення в грудні 1903 р. 35-річного ювілею творчої діяльності видатного українського композитора М. В. Лисенка.

1904

7. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 13 січня 1904 р., Харків

Подається за першодруком (ІЛ.— Ф. 14.— № 686).

8. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 23 жовтня 1904 р., Харків

Подається за першодруком (ІЛ.— Ф. 14.— № 687).

<sup>1</sup> Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург.

<sup>2</sup> «І день іде, і ніч іде...» — Перший рядок однойменного вірша Т. Шевченка.

<sup>3</sup> Нітше (Ніцше) Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму та волюнтаризму, один із засновників «філософії життя».

<sup>4</sup> Каріменко — Особу встановити не вдалося.

<sup>5</sup> Русова Софія Федорівна (1856—1940) — українська громадська, культурно-освітня діячка і педагог.

<sup>6</sup> ...один харковець...— Особу встановити не вдалося.

<sup>7</sup> А в Німеччині не були на конгресі жінок? — Можливо, йдеться про одну з жіночих конференцій, які, починаючи з 1900 р., постійно проводились у Німеччині.

1905

9. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 8 березня 1905 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 689).

10. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 25 серпня 1905 р., с. Борки  
Харківської губернії

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 690).

<sup>1</sup> ...альманах, що на Ваше ім'я зложений...— «За красою. Альманах в честь Ольги Кобилянської. Зібрав і видав Остап Луцький», Чернівці, 1905 р.

11. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 21 вересня 1905 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 692).

<sup>1</sup> Leiden (нім.) — терпигі.

<sup>2</sup> «Багаття» — літературний альманах, видав в Одесі 1905 р. І. Липа.

<sup>3</sup> *Справу «Землі» на деякий час спинило літо...—* Повість О. Кобилянської «Земля» готував до видання на Наддніпрянщині Г. Хоткевич.

12. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 25 вересня 1905 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 692).

<sup>1</sup> «Думки старого» («Думи старика») — оповідання О. Ю. Кобилянської.

<sup>2</sup> *Gemüth* (нім.) — дух.

13. ДО І. Я. ФРАНКА. 27 грудня 1905 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1614).

<sup>1</sup> *...у неньки моєї є книжка «В поті чола» з Вашим підписом...—* 1897 р. під час відвідин Харкова дружина І. Я. Франка О. Ф. Франко передала Х. Д. Алчевській, яка відзначала якраз 35-річчя педагогічної праці, подарунок від Івана Яковича — його збірку оповідань «В поті чола» (Львів, 1890).

14. ДО І. Я. ФРАНКА. 27 грудня 1905 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1639).

1906

15. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 24 квітня 1906 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 693).

<sup>1</sup> *Nebelgeist* (нім.) — туманний дух.

<sup>2</sup> *Тартарів* (*Татарів*) — село поблизу гуцульського містечка Яремчі, нині с. Кременці.

16. ДО М. І. ПАВЛИКА. 25 вересня 1906 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 38—39).

<sup>1</sup> «Рідний край» — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал. Виходив у 1905—1916 рр. спочатку в Полтаві, потім Києві, Гадячі.

<sup>2</sup> *Кілька брошур на політичні теми [...] хочу Вам заслати.* — Про які брошури йде мова, невідомо.

<sup>3</sup> *«на всіх язиках все мовчить (бо благоденствує)...»* — рядок із поеми Т. Шевченка «Кавказ».

<sup>4</sup> «Родина» — культурно-освітня організація.

<sup>5</sup> «Громад[ський] голос» — українська газета, орган радикальної партії в Галичині. Виходила у Львові в 1895—1938 рр. (з перервами).

17. ДО О. М. КОВАЛЕНКА. 4 листопада 1906 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 36.— № 2975).

<sup>1</sup> «Розвага» — український декламатор, виданий 1908 р. в Києві О. Коваленком (II вид.).

<sup>2</sup> *Почала писати з 1905 року.*— Помилка. Х. Алчевська почала писати на початку 90-х рр. ХІХ ст., а 1905 р. надрукувала свій перший вірш.

<sup>3</sup> *Прозою — нічого.*— Насправді ж до часу написання цього листа Х. Алчевська спробувала свої сили в прозі, кілька невеликих прозових речей навіть опублікувала.

<sup>4</sup> *«Літер[атурно]-наук[овий] вісник»* — загальноукраїнський щомісячний журнал, заснований 1898 р.

<sup>5</sup> *«Вільна Україна»* — громадсько-політичний і літературний журнал, редагований А. Шабленком, що виходив у Петербурзі 1906 р. українською мовою.

<sup>6</sup> *«Нова Україна»* — Йдеться, очевидно, про «Молоду Україну» — часопис для дітей старшого та молодшого віку, місячник, що виходив додатком до журналу «Рідний край» і видавався Оленою Пчілкою в Києві у 1908—1914 рр.

<sup>7</sup> *«Нова громада»* — літературно-науковий журнал, що виходив 1906 р. в Києві під редакцією В. Леонтовича.

<sup>8</sup> *«Громадська думка»* — щоденна українська газета, що виходила в Києві з кінця 1905 р. до серпня 1906 р. під редакцією В. Леонтовича при активному співробітництві Б. Грінченка.

<sup>9</sup> *«Зоря»* — український журнал, що виходив 1906 р. в Москві.

<sup>10</sup> *Пачовський Василь Миколайович (1878—1942)* — український поет, член літературної групи «Молода муза», що діяла у Львові на початку ХХ ст.

#### 18. ДО І. Я. ФРАНКА. 24 листопада 1906 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1641).

<sup>1</sup> *...засилаю рукопись з трьома дрібницями...*— Про які твори йде мова, невідомо.

#### 19. ДО М. І. ПАВЛИКА. [Грудень 1906 р.], Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 24).

<sup>1</sup> *...брат — у Нью-Йорку.*— Йдеться про Івана Алчевського, з яким М. Павлик познайомився влітку 1906 р. в Карпатах; на рубежі 1906—1907 рр. співак працював у відомому оперному театрі американської столиці «Манхаттан Опера Хауз».

#### 20. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. 21 грудня 1906 р., Харків

Подається за автографом (ЦНБ.— III 35453).

<sup>1</sup> *«Рада»* — українська щоденна газета. Виходила у 1906—1914 рр. у Києві як продовження газети «Громадська думка».

<sup>2</sup> *...як се буде з «Вісником Літ[ературно]-Н[ауковим]»? Чи можна буде засилати рукописі, як і раніше, Франкові?* — На початку 1907 р. І. Франко вийшов з редакції «Літературно-наукового вісника», тоді ж вона зі Львова переїхала до Києва.

<sup>3</sup> *За Байду вельми, вельми вдячна.*— Йдеться або про оповідання Б. Грінченка «Байда», або ж про текст, очевидно, надісланої ним популярної історичної пісні «У Цариграді на риночку», в центрі якої образ Байди — борця з турецько-татарськими загарбниками.

<sup>4</sup> *Засилаю передрук із «Ради» в харківському «Утрі».*— Невідомо, про який матеріал йдеться.

<sup>5</sup> Сьогодні «эссери» «Совр[еменного] Обозр[енія]» не прийняли від мене передруку з «Р[...]»... Наприкінці 1906 р. Х. Алчевська була співробітником харківської газети «Современное обозрение», на сторінках якої виступала з оглядом української преси.

<sup>6</sup> Ковалевський М. М.— Можливо, йдеться про Ковалевського Максима Максимовича (1851—1916) — історика, етнографа, юриста, політичного діяча, випускника Харківського університету (1872).

<sup>7</sup> Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч. Професор Харківського університету.

#### 21. ДО І. Я. ФРАНКА. 22 грудня 1906 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1642).

<sup>1</sup> Засилаю Вам свою «саметну» жіночу гімназію.— Мається на увазі видрукуване на звороті листівки фото Харківської Маріїнської жіночої гімназії, в якій колись навчалась, а тепер працювала Х. Алчевська.

#### 22. ДО І. Я. ФРАНКА. 24 грудня 1906 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1643).

<sup>1</sup> Засилаю отце ще поезію до «Вісника».— Про який твір йде мова, невідомо.

#### 23. ДО І. Я. ФРАНКА. 30 грудня 1906 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1644).

<sup>1</sup> ...хочу Вам заслати III уривок зі свого щоденника...— Йдеться про уривок із щоденника «З мого життя та дум». Другий уривок зберігається в ІЛ.— Ф. 3.— № 3145.— Доля інших невідома.

<sup>2</sup> ...додаю [...] одну свою поезію...— Про який твір йде мова, невідомо.

1907

#### 24. ДО М. І. ПАВЛИКА. 18 січня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 2—2а—зв.).

<sup>1</sup> Від зобачення з Вами залишився в мене спомин про Вас...— Маються на увазі враження від зустрічі, що відбулася у серпні 1906 р. під час відпочинку Алчевських в Карпатах.

<sup>2</sup> «Просвіта» — культурно-освітня організація.

<sup>3</sup> «Москвоф[ільство]» — публіцистична праця М. Павлука, видана у Львові в 1906 р.

<sup>4</sup> «Драгоманів і культ[урний] р[озвій] Укр[аїни]» (точна назва — «Михайло Драгоманов і его роля в розвою України») — книжка, видана у Львові 1907 р.; М. Павлик є автором «Переднього слова» і деяких вміщених тут матеріалів.

#### 25. ДО І. Я. ФРАНКА. 2 лютого 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1647).

<sup>1</sup> «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля...» — Рядок із вірша О. Афанасьєва-Чужбинського.



<sup>2</sup> Про нього (Олександра Олеся.—Л. Г.) заговорили вже прогресивні органи московської (!) преси...— Можливо, йдеться про статтю М. Сумцова «Поэзия Олеся», вміщену в газеті «Южный край» за 1906 р. (№ 9007).

<sup>3</sup> ...зашило Вам ще декілька речей в прозі: кінець гімназійної статті, нарис «В далекім краю», а також [...] не мою річ, а мамину [...] (про шкільне свято).— Йдеться, очевидно, про уривок із щоденника «З мого життя та дум», матеріал, що розповідав про якусь одне зі свят, організованих Х. Д. Алчевською в Харківській приватній жіночій недільній школі або в школі с. Олексіївка на Катеринославщині. Нарис «В далекім краю» не зберігся.

#### 26. ДО І. Я. ФРАНКА. 30 березня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.—Ф. 3.—№ 1648).

<sup>1</sup> Д. Олесь зрозумів Вашу рецензію так, що нібито від нього немає вже чого чекать...— У загалом позитивній рецензії на першу збірку віршів «З журбою радість обнялась» (ЛНВ.—Т. 37.—1907.—Кн. 3.) І. Франко назвав Олесеву поезію «соловейковим цвірінканням». Очевидно, саме це викликало болісну реакцію молодого поета.

<sup>2</sup> Засилаю [...] два свої ліричні віршика...— Невідомо, про які твори йде мова.

#### 27. ДО І. Я. ФРАНКА. 15 квітня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.—Ф. 3.—№ 1649).

<sup>1</sup> Засилаю Вам ще один віршик...— Невідомо, про який вірш йде мова.

<sup>2</sup> Карманський Пётро Сильвестрович (1878—1956) — український поет і перекладач, на початку ХХ ст. член літературної групи «Молода муза».

<sup>3</sup> «за горами гори, хмарами повиті» — Рядок із поеми Т. Шевченка «Кавказ».

#### 28. ДО І. Я. ФРАНКА. 21 червня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.—Ф. 3.—№ 1650).

<sup>1</sup> ...закидає «Рада»...— Йдеться про негативний відгук С. Єфремова на збірку Х. Алчевської «Туга за сонцем», вміщений в газеті «Рада» за 1907 р. (№ 137).

<sup>2</sup> Семенченко Данило Григорович — знайомий селянин Х. Алчевської, писав вірші (деякі з них були надруковані в «Літературно-науковому віснику»), сконструював дуже цінну для селян віялку,

#### 29. ДО І. Я. ФРАНКА. 24 червня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.—Ф. 3.—№ 3144).

<sup>1</sup> ...додаю тут [...] критику в московській часописі на мій збірник...— Очевидно, мається на увазі вміщений у газеті «Южный край» за 1907 р. (№ 9110) відгук Д. Міллера на збірку Х. Алчевської «Туга за сонцем».

<sup>2</sup> ...критик — киянин.— Йдеться про С. Єфремова.

30. ДО І. Я. ФРАНКА. 2 липня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1651).

<sup>1</sup> *Один селянин — дуже оригінальна людина...*— Очевидно, мова йде про Д. Г. Семенченка.

31. ДО І. Я. ФРАНКА. 16 липня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 3143).

<sup>1</sup> *...колись, наприклад, д. Хоткевич відповідав йому (С. Єфремову.— Л. Г.), скористувавшись послугами Вашої редакції.*— Йдеться про матеріал Г. Хоткевича «Письмо в редакцію (по поводу заметок читателя)», опублікований 1902 р. у «Літературно-науковому віснику» як відповідь на статтю С. Єфремова «В поисках новой красоты».

<sup>2</sup> *«Україна»* — щомісячний історико-етнографічний і літературно-публіцистичний журнал, що виходив у Києві 1907 р.

32. ДО І. Я. ФРАНКА. 4 вересня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1652).

<sup>1</sup> *Ваша уважлива критика на мою «Тугу»...*— Йдеться про статтю І. Франка «Новини нашої літератури. Поезії Христі Алчевської. «Туга за сонцем», вміщену в журналі «Літературно-науковий вісник» за 1907 р. (Т. 39.— Кн. 7.— С. 115—118).

<sup>2</sup> *Засилаю Вам кілька своїх старих і нових коротеньких віршів...*— Про які твори йдеться, невідомо.

33. ДО І. Я. ФРАНКА. 1 листопада 1907 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1654).

<sup>1</sup> *«Зелений шум»*— Йдеться про повість І. Франка «Великий шум», що якраз 1907 р. друкувалась на сторінках «Літературно-наукового вісника».

<sup>2</sup> *Додаю [...] свою маленьку новину...*— Про який твір йдеться, невідомо.

34. ДО М. І. ПАВЛИКА. 2 листопада 1907 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 6—7).

<sup>1</sup> *...я втрапила книжку [...]. Засилаю Вам її під опаскою.*— Про яку книжку йдеться, невідомо.

<sup>2</sup> *Бучинський Богдан*— передчасно померлий син українського етнографа М. Бучинського, з яким Х. Алчевська познайомилася влітку 1906 р. в Карпатах.

<sup>3</sup> *...наша III Дума «без бога ні до порогу!»*— Третя Державна Дума (1907—1912) була слухняним зряддям царського уряду в проведенні його контрреволюційної політики насильства і репресій, щодо революційних сил Росії.

35. ДО М. І. ПАВЛИКА. 26 листопада 1907 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 12—13).

<sup>1</sup> *...книжка Качоровського...*— Очевидно, йдеться про якусь працю К. Качоровського, російського економіста-аграрника, статистика.

<sup>2</sup> «Процеси політичних в Австрії» — Такої праці в бібліографії М. Павлика не значиться. Можливо, вона вийшла під іншою назвою.

<sup>3</sup> «Былое» — тут: журнал, який почав видаватись у Петербурзі 1906 р. і друкував матеріали з історії революційного руху переважно другої половини ХІХ ст.

36. ДО М. І. ПАВЛИКА. 27 грудня 1907 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 15—16).

<sup>1</sup> Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик і літературознавець. З 1894 р. був професором Львівського університету і головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка. З 1923 р.— академік АН УРСР, з 1929 р.— академік АН СРСР.

<sup>2</sup> Гейне (Гайне) Генріх (1797—1856) — німецький поет, революційний демократ.

1908

37. ДО І. Я. ФРАНКА. 12 січня 1908 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1657).

38. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 17 червня 1908 р., Bad Nauheim

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 699).

<sup>1</sup> ...в моїм малюнку з артистичного життя...— Йдеться, очевидно, про новелу Х. Алчевської «Хлоя».

39. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. 16 липня 1908 р. Bad Nauheim

Подається за автографом (ЦНБ.— III 35447).

<sup>1</sup> ...що ж то за кара долі спіткала Натку? — Донька Б. Грінченка Настя важко захворіла запаленням легенів.

<sup>2</sup> Навгейм — курорт у Німеччині.

<sup>3</sup> ...часом друкую ті листи (з села), які дістаю...— Х. Алчевська надрукувала в журналі «Рідний край» кілька листів до неї селянки М. Познякової, сприяла публікації в «Літературно-науковому віснику» віршів селянина Д. Семенченка.

<sup>4</sup> «Мета» — орган українських поступових жінок, виходив два рази на тиждень у Львові 1908 р.

40. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 23 серпня 1908 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 701).

<sup>1</sup> ...листа сумного Вашого з приводу родинних непорозумінь і згуби рукопису...— Про який лист О. Кобилянської йде мова, невідомо.

<sup>2</sup> ...мучить одна Ваша фраза: «Та же в нього є уже жінка, Хрестю!...» — Зв'язані протягом багатьох літ великим взаємним почуттям, Х. Алчевська і О. М. Покровський не мали можливості офіційно поєднати свої долі: за існуючими тоді законами О. М. Покровському заборонялось розірвати шлюб із психічно хворою дружиною.

41. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 11 жовтня 1908 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 704).

<sup>1</sup> Чи так заходе в Чернівцях сонце [...], як заходило в той вечір, як я з Вашим молодшим братиком [...] на шпацир ходила?— Х. Алчевська згадує відвідини своєї буковинської подруги у Чернівцях в серпні 1906 р.; годі ж відбулось її знайомство з наймолодшим братом О. Кобилянської Володимиром (1877—1909), юристом.

<sup>2</sup> Мацьопочка — так ласкаво називала О. Кобилянська свою молодшу подругу.

42. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 23 листопада 1908 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 705).

<sup>1</sup> ...одіслала («Хлою».— Л. Г.) до майбутнього товариства молодих письменників та збірнику їх у Київ.— Йдеться, очевидно, про групу письменників, які згодом, 1909 р., видали в Києві «Літературний річник українських і польських авторів» під редакцією Т. Міхальського та Е. Лігоцького. Новаела Х. Алчевської «Хлоя» не була у ньому надрукована.

<sup>2</sup> «Марина та Галя» — Твір не зберігся.

<sup>3</sup> Л[уцький] О[стап] (1883—1939) — український поет, літературний критик і публіцист, редактор і видавець. На початку ХХ ст. належав до літературної групи «Молода муза».

<sup>4</sup> «Гриць» — Йдеться про повість О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...», написану за мотивами народної пісні «Ой не ходи, Грицю...».

1909

43. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 2 лютого 1909 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 708).

44. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 28 лютого 1909 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 709).

<sup>1</sup> Може, воно якось обійдеться й братикові молодшому. Вашому поліпшає...— У цей час брат О. Кобилянської Володимир тяжко хворів на сухоти. Помер 2 червня 1909 р.

<sup>2</sup> «З поля двох письменств» — історико-літературна стаття Х. Алчевської, надрукована в журналі «Будучність» за 1909 р. (№ 4—9) під псевдонімом «Дівчина Христа».

<sup>3</sup> «Будучність» — літературно-науковий двотижневий журнал, що виходив 1909 р. у Львові під редакцією М. Венгжина.

45. ДО М. І. ПАВЛИКА. 7 березня 1909 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 55—56).

<sup>1</sup> Ви гадаєте й боїтеся, що я в своїх викладах говоритиму далі на користь російської літератури.— Історико-літературна стаття Х. Алчевської «З поля двох письменств» справді не позбавлена окремих суб'єктивних, помилкових суджень про розвиток української та російської літератур.

<sup>2</sup> «Літ[ература] рос[ійська], ук[раїнська] й гал[ицька]» (точна назва — «Література російська, великоруська, українська і галицька») — стаття М. Драгоманова, вперше надрукована в органі народців «Правда» у 1873—1874 рр.

<sup>3</sup> ...пишу нині про Куліша...— Стаття Х. Алчевської «Про Куліша» друкувалася 1909 р. в журналі «Будучина».

<sup>4</sup> Кравчинський Сергій Михайлович (літературний псевдонім — Степняк; 1851—1895) — російський революціонер-народник, письменник.

<sup>5</sup> ...вельми вдячна Вам за торішню статтю Вашу про книжку Б. Кистяковського «Політ[ичні] твори Драгом[анова]»...— Можливо, йдеться про статтю М. Павлика «Михайло Драгоманов як політик», надруковану в кількох номерах газети «Діло» за 1908 р. Кистяковський (Кістяківський) Богдан Олександрович (1868—1920) — український громадський діяч і вчений.

#### 46. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 2 липня 1909 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 710).

<sup>1</sup> ...дуже жалкую, що мой дорогой Ользі не доведеться бодай на хвилю побути у Франценсбаді...— Через матеріальні нестатки О. Кобилянська не мала можливості приїхати на відпочинок у Франценсбад (німецька назва курортного міста Франтішкові-Лазне в Чехії).

#### 47. ДО М. І. ПАВЛИКА. 17 липня 1909 р., сф. Дергачі

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 66—67).

<sup>1</sup> ...брошури Вашої про Драгоманова.— Очевидно, йдеться про книжку «Михайло Драгоманов і его роля в розвою України» (Львів, 1907).

<sup>2</sup> Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський історик, етнограф, письменник.

<sup>3</sup> Desiderata (лат.) — побажання, наміри.

<sup>4</sup> Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець, професор української мови й літератури Львівського університету.

#### 48. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 19 листопада 1909 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 711).

<sup>1</sup> «Санін» — повість російського письменника М. Арцибашева.

<sup>2</sup> Збираюся писати оповідання зі степового життя про двох жінок, що присвячу Вам.— Йдеться про написану 1909 р. повість Х. Алчевської «Де мріє далеч».

1910

#### 49. ДО М. С. КОНОНЕНКА. 18 листопада 1910 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 36.— № 41).

<sup>1</sup> Додаю [...] лист...— Невідомо, про чий лист йде мова.

50. ДО М. І. ПАВЛИКА. 6 грудня 1910 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 70—71).

<sup>1</sup> Велика подяка Вам за книжечку...— Про яку книжку йдеться, невідомо.

<sup>2</sup> ...яколись засилала статтю в «Раду», котрої, однак, вона не надрукувала.— Рукопис статті не зберігся.

<sup>3</sup> ...чи не можу дістати [...] листування Драгоманова...— Йдеться про видане окремими книжками за участю М. Павлика листування М. Драгоманова із самим М. Павликом або з Н. Кобринською чи М. Бучинським.

1911

51. ДО М. І. ПАВЛИКА. 1 червня 1911 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 100—103).

<sup>1</sup> ...статтю А. Василька...— Йдеться про негативний відгук А. Василька (псевдонім А. Ніковського) «Нерозважність в важній справі» (Рада.— 1910.— № 212) на критичний шкіц Х. Алчевської «Майстри слова».

<sup>2</sup> Приговор суда в моїй справі...— Частина тиражу виданої в Чернівцях брошури Х. Алчевської «Мужицька дитина Василь Стефанник» (1911) під час продажу її в Києві було конфісковано, авторка потрапила під нагляд поліції, у суді було навіть відкрито її справу.

52. ДО М. І. ПАВЛИКА. 27 вересня 1911 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 663.— Оп. 1.— Од. зб. 189.— С. 96—97).

<sup>1</sup> ...У «Хаті» уміщено додаємому рецензію...— Йдеться про короткий відгук у журналі «Українська хата» українського письменника Ю. Будяка на брошуру Х. Алчевської «Мужицька дитина Василь Стефанник».

<sup>2</sup> Опінія — репутація, думка.

<sup>3</sup> ...взялася за [...] невеличку річ (про жіноцтво українське, що в письменстві простує до вибірки типа вільної людини в житті).— Рукопис праці не зберігся.

<sup>4</sup> Кобринська Наталя Іванівна (1855—1920) — українська письменниця і громадська діячка.

1913

53. ДО М. М. ГРІНЧЕНКО. 6 червня 1913 р., Харків

Подається за автографом (ЦНБ.— III 41433).

<sup>1</sup> ...додаваного листа...— Невідомо, про який лист йде мова.

<sup>2</sup> ...Вам, очевидно, гірко щось було в щоденникові моєї Мами...— У своїй книжці «Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания» (М., тип. И. Д. Сытина, 1912) Х. Д. Алчевська допустила окремі помилки в оцінці учительської праці Б. Д. Грінченка в Олексіївській школі.

<sup>3</sup> «Життя та праця Б[ориса] Г[рінченка]» — книжка М. А. Плевака, видана в Харкові 1911 р.

<sup>4</sup> Можливо, що у «Віснику» Ви прочитаєте статтю мою про той край...— Стаття Х. Алчевської «З рідних сторін Грінченка» була надрукована в журн. «Ілюстрована Україна».— 1913.— № 19—20.— Жовтень.— С. 9—10.

54. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 22 червня 1913 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 716).

<sup>1</sup> Кімполунг — містечко на Буковині, тепер на території Соціалістичної Республіки Румунії, в якому народилась О. Кобилянська.

1914

55. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. (VII—VIII. 1914 р.), Алушта

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 36.— № 720).

<sup>1</sup> Я ходила і плакала [...], що тихі гори мої і твої... ні, далі не можу казати...— Причиною такого настрою Х. Алчевської стало воєнне лихоліття.

<sup>2</sup> Мочульський Михайло Михайлович (1875—1940) — український критик, літературознавець, перекладач. Друг Х. Алчевської.

<sup>3</sup> Матушівська — очевидно, дружина Матушевського Федора Павловича (1871—1919), українського письменника, журналіста і громадського діяча.

<sup>4</sup> Левинський Іван Іванович (1851—1919) — український архітектор.

56. ДО І. Я. ФРАНКА. 27 вересня 1914 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 3.— № 1658).

1916

57. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 17 січня 1916 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 6.— С. 20—21).

<sup>1</sup> Неконсеквентність — непослідовність.

58. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 27 березня 1916 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 6.— С. 43—46).

<sup>1</sup> Умови життя Вашого в Б[уїнську] не цілком для мене ясні...— У сибірському місті Буїнську М. Мочульський перебував, очевидно, як полонений царської армії.

<sup>2</sup> Trieb (ні м.) — прагнення, потяг.

59. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 21 квітня 1916 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 6.— С. 63—64).

<sup>1</sup> «Поворот Весни».— Йдеться про поему Х. Алчевської «Возвращение Весны», надруковану в збірці «Грезы» (1916).

60. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 13 червня 1916 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 6.— С. 74—77).

61. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 13 липня 1916 р., Алушта

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 722).

<sup>1</sup> *Напишіть мені ймення того брата, що в Петропавловську Омської губ[ернії], а відтак того, що в бою...*— Йдеться про Олександра та Степана Кобилянських.

62. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 19 грудня 1916 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 6.— С. 92—92—зв.).

<sup>1</sup> *Инфлуенца — грип.*

<sup>2</sup> *...Єфремов Сергій виступив в «Русському богатстві» або «Русской мысли» з безглуздою статтею про неї (О. Кобилянську.— Л. Г.) під заголовком «В поисках красоты»...*— Точніше: згадана стаття С. Єфремова, що містила випадки проти українських літераторів, у тому числі проти О. Кобилянської, друкувалася в журналі «Киевская старина».

63. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 31 грудня 1916 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 724).

<sup>1</sup> *Баглій Антоніна — шанувальниця таланту О. Кобилянської, після першої світової війни — акторка Харківського драмтеатру.*

1917

64. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 27 січня 1917 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 725).

<sup>1</sup> *...лист від брата Вашого.*— Йдеться, очевидно, про лист Олександра Кобилянського.

<sup>2</sup> *...дістала від Вас пораду почитати двох видатних письменників]новішої європейської літератури...*— Про кого йде мова, невідомо.

65. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 5 березня 1917 р., Крим

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 7.— С. 7—9).

<sup>1</sup> *Роздольський* — Можливо, Роздольський Осип (1872—1945) — фольклорист, етнограф, перекладач.

66. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 10 березня 1917 р., (Харків)

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 14.— № 726).

1927

67. ДО М. М. МОЧУЛЬСЬКОГО. 13 грудня 1927 р., Харків

Подається за автографом (ЦДІА УРСР у м. Львові.— Ф. 379.— Оп. 1.— Од. зб. 7.— С. 21—22).



<sup>1</sup> *Лозинський Михайло* (1880—1941) — український публіцист і громадський діяч, професор міжнародного права Празького університету. З 20-х рр. жив і працював на Україні.

1929

68. ДО С. В. ПИЛИПЕНКА. 21 лютого 1929 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 36.— № 103).

<sup>1</sup> *Пилипенко Сергій Володимирович* (1891—1943) — український радянський письменник, був головою Держвидаву України.

<sup>2</sup> *...доба 1914 року освітлена лише Кобилянською...* — Х. Алчевська, очевидно, не знала про антимілітаристські твори О. Маковая, В. Стефаника, Н. Кобринської, С. Васильченка, Д. Макогона, інших письменників.

<sup>3</sup> *Любченко Панас Петрович* (1897—1937) — державний і партійний діяч УРСР, у 1927—1934 рр. — секретар ЦК КП(б)У.

69. ДО М. А. ПЛЕВАКА. 15 жовтня 1929 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 36.— № 633).

<sup>1</sup> *Гаско Мечислав Едмундович* (1907) — український радянський письменник, літературознавець.

70. ДО М. А. ПЛЕВАКА. 22 листопада 1929 р., Харків

Подається за автографом (ІЛ.— Ф. 36.— № 635).

<sup>1</sup> *Десняк* — псевдонім Василенка Василя Трохимовича, українського літературного критика і публіциста, у той час — редактора місячника марксистської критики та бібліографії «Критика».

<sup>2</sup> *Державін Володимир* — критик, літературознавець. У роки другої світової війни — емігрант.

<sup>3</sup> *«інбранти-ignorants»* — приблизно: неуки.

1930

71. ДО І. К. МИКИТЕНКА. 21 листопада 1930 р., Харків

Подається за автографом (ЦНБ.— Ф. 27.— № 664).

<sup>1</sup> *«Гарт»* — літературно-художній орган Всеукраїнської спілки пролетарських письменників. Видавався у Харкові в 1927—1932 рр.

72. ДО «КНИГОСПІЛКИ». [...], Харків

Подається за автографом (ЦНБ.— Ф. 27.— № 627).

<sup>1</sup> *«Книгоспілка»* — українська видавнича і книготорговельна спілка. Заснована в Харкові 1922 р. У 1930 р. перетворена на книготорговельне об'єднання Вукоопкнигу.

## З М І С Т

Христя Алчевська. *Вступна стаття Лідії Грузинської* . . . . . 5

### ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

#### Вибране із збірок

##### Із збірки «Туга за сонцем» (1907)

«Тобі, що свій народ кохаеш...» . . . . .	18
«Велике Сонце! Зійди над землею...» . . . . .	18
«Самітня смерека — журба то похила...» . . . . .	19
«Не боюся я нічого...» . . . . .	19
«Як тяжко!..» . . . . .	19
До дітей мого краю . . . . .	20
Воля . . . . .	20
«Колись давно-давно північною добою...» . . . . .	21
«Співайте пісні голосніш...» . . . . .	21
«Чи бачиш, самітня смерека зітхає...» . . . . .	22
«Душа — се конвалія ніжна...» . . . . .	22
«Що то за люде, голубонько-мамо...» . . . . .	22
«Я не можу дивитись байдуже на небо осінне...» . . . . .	23
«Хризантеми схилились над нею...» . . . . .	23
«Чистий сніг на тих велетнях-горах...» . . . . .	24
«Лілеї білої моєї...» . . . . .	24
«Так, то було давно. Мене ти знав малою...» . . . . .	24
Мімоза . . . . .	25
«Молодая та весела жартовливая весна...» . . . . .	25
«Гомоніли люде...» . . . . .	25
«Осінне листя при заході сонця...» . . . . .	26
«Наді мною крутилась, мела хуртовина...» . . . . .	26
Дві сестри . . . . .	27
В Карпатах . . . . .	28
Океан . . . . .	28
М. Коцюбинському («На камені») . . . . .	28
Вагит . . . . .	29
«Похмурії думи, повиті журбою...» . . . . .	30
«Невже за ніччю за сумною...» . . . . .	30
Переспів . . . . .	30
Спомин . . . . .	31

##### Із збірки «Сонце з-за хмар» (1910)

Мої думи . . . . .	32
Пісня й день . . . . .	32
Ніколи . . . . .	33
Пісня на поталу . . . . .	33
Хмарний вечір . . . . .	34
Сокіл . . . . .	34
Вільні хмари . . . . .	34

Пісня лілії . . . . .	35
Білі крила . . . . .	35
Осіння пісня . . . . .	36
Посвята А. Кримському . . . . .	36
Кобзарі . . . . .	37

### Із збірки «Пісня життя» (1910)

До хліборобки . . . . .	38
До сонця . . . . .	38
Голос життя . . . . .	39
На чужині . . . . .	39
Смерть чайки . . . . .	40
Чому . . . . .	41
Люби життя . . . . .	41

### Із збірки «Вишневий цвіт» (1912)

«Я мріяла тихо про казку чудову...» . . . . .	42
«О, розправ білосніжні крила...» . . . . .	42
Русалчина хатка . . . . .	43
Молоді пісні . . . . .	43
«Шумить, шумить зелений гай...» . . . . .	43
Тебе нема . . . . .	44
«В сляві ранку золотого...» . . . . .	44
До П. («Я знов живу і знов сміюся...») . . . . .	45
«Чарівна ніч, і сонних хвиль дрімота...» . . . . .	45
«Любов моя — тиха... люблю тебе, краю...» . . . . .	46
«В'ються чайки срібнокрилі...» . . . . .	46
До портрета . . . . .	46
«Тихе небо вечоріе...» . . . . .	47
«Хмари! хмари весняні! і ясна блакить!» . . . . .	47
Оранка . . . . .	48
«Вечором тихим зими навісної...» . . . . .	48
Nostalgia . . . . .	48
Відповідь . . . . .	49
Калина й тополя . . . . .	49
Вишні . . . . .	50
До П. («Ні, місяцю, не сяй! Не збуджуй ясных мрій!») . . . . .	51
До няні . . . . .	51
На самоті . . . . .	52
«І сонце не гріє, і вітер не спить...» . . . . .	52
До В. Б. («Вас повести в мій рай, рай моєї душі...») . . . . .	53
«Далеко-далеко від рідного краю...» . . . . .	53
З весняних настроїв . . . . .	54
Крик чайки . . . . .	55
«Спить, повитая серпанком...» . . . . .	55

### Із збірки «Пісні серця і просторів» (1914)

«Невже не пізнаєш мене ти в цій розмові...» . . . . .	57
«Місяць ясный. Темна нічка» . . . . .	57
Пісня грека . . . . .	58
Ніч в Партеніті . . . . .	58
До братів-земляків . . . . .	60
Credo . . . . .	60
Хмарка . . . . .	61

Пам'яті Павла Грабовського . . . . .	62
Ніч і серце . . . . .	63
Мелодія . . . . .	63
«Де ухмилки ясні сонця?»	63
Пісня Кудеяра ( <i>Уривок з поеми</i> )	64
Пісня Кудеярової дружини ( <i>Уривок з поеми</i> )	65
Осіння пісня . . . . .	65
Золота осінь . . . . .	66
Увечері . . . . .	66
Напровесні . . . . .	67
Омана . . . . .	67
Три пісні . . . . .	68
Польська . . . . .	68
Московська . . . . .	69
Українська . . . . .	69
«Вона, занедбана й забута...»	70
«Шумить діброва, розкішний гай...»	71
«Ну що ж? Чи ви змогли спинить думок буяння?»	71
«Не кажи, брате мій, що я марно живу...»	71
Пісня німфи . . . . .	72
«Весна прекрасная цвіте...» . . . . .	73

#### Із збірки «Моему краю» (1914)

«Мені здається, все те снилось...» . . . . .	75
Пам'яті Насті Грінченко . . . . .	76
До Михайла Павлика . . . . .	77
На смерть Лесі Українки . . . . .	78
Дума засланця . . . . .	79
Відповідь засланцям ( <i>Каторжанам на Іркутщині, в Сибіру</i> ) . . . . .	80
Хмари-думи... . . . .	81
Пам'яті Тараса Шевченка . . . . .	82
Івану Франкові . . . . .	84
Гей, на бій! . . . . .	85

#### Із збірки «Сльози» (1915)

Пісня поляків . . . . .	86
«Згас ясний день, і тиша вечорова...» . . . . .	86
Спомини . . . . .	87
«Життя все краще і зелене...» . . . . .	89

#### Із збірки «Встань, сонце!» (1916)

Земля і небо . . . . .	90
Intermezzo (I—XXII) . . . . .	90
Пісня полонеників . . . . .	96
Весною . . . . .	97
До Леїли . . . . .	97
Лісова яблуня . . . . .	98
В добу страждань . . . . .	99
Промова Епамінонда ( <i>Уривок з поеми</i> ) . . . . .	99

#### Із збірки «Мандрівець» (1916)

Мандрівець . . . . .	101
Під час війни . . . . .	105
Морські німфи . . . . .	105

### Із збірки «Грезы» (1916)

Менуэт . . . . .	107
В усадьбе . . . . .	107
Из письма . . . . .	108
«Люблю тебя, разбитого судьбою...»	108
Ей . . . . .	109
«Мне целый вечер думалось о вас...»	109
«Уныл мой день...» . . . . .	110
Над ручьем . . . . .	110
«Я хочу, чтоб душа моя белая...»	111
«Я сплету в созвучья звуки...»	111
«Огня! огня! еще огня...» . . . . .	112
«Стонала, и злилася вьюга...» . . . . .	112
«В молчании немом стою я над прошедшим...»	112
«Осень глухая... Увядшие листья...»	113
«Моей любви к далекой, чистой грезе...»	113
«У ног моих...» . . . . .	114
«По светлому солнцу полуденных стран...»	114
«Заворожил...» . . . . .	115
«Я не хочу оставлять вас одною...» . . . . .	116
«Ты полна для меня столь сияющих грез...»	116
«Вечерняя греза., Безбрежное море...» . . . . .	117
Возвращение весны . . . . .	117

### Із збірки «Пробудження» (1917)

До хлопця . . . . .	122
«Свобода йде! свобода йде!..» . . . . .	122
До Лазаря . . . . .	123
Народний марш . . . . .	123

### Із збірки «Clematis» (1922)

Липнева ніч . . . . .	125
Домик і соната . . . . .	125
Пам'яті моєї матері . . . . .	126
Самітня . . . . .	126
Чому? . . . . .	127
Байдужість . . . . .	127
Мелодія . . . . .	127
із циклу «ГАННА»	
Ів. Франко й Ганна . . . . .	128
До Ганни . . . . .	129
Ганнина душа . . . . .	129
Елегія . . . . .	129
Луїза Мішель ( <i>Драматична поема</i> ) . . . . .	131

### Поza книжками

До жіноцтва . . . . .	186
На спомин Т. Шевченка . . . . .	186
Слово . . . . .	188
До Кобилянської . . . . .	188
«Мамо, мамо, подивися...» . . . . .	189
«Де вільні орли на просторі клекочуть...» . . . . .	189

ІЗ ЦИКЛУ «ЛІТНІ ПІСНІ»	
На білу хатоньку мою...» . . . . .	190
«Забуті здавна почування...» . . . . .	190
Нова хвиля . . . . .	191
До С. («Якби мрія моя білим цвітом цвіла...») . . . . .	191
ІЗ МОЇХ ДУМ (I—III)	
I. «Мов легка хмаронька, у сні...» . . . . .	192
II. «Я плачу й сміюся, як пісні складаю...» . . . . .	192
III. «Ой співає, зодягає...» . . . . .	193
ІЗ ПІСЕНЬ СМУТКУ (I—II)	
I. «Я не хочу нічого казати тобі...» . . . . .	194
II. «Коли твій біль засне «Україно?» . . . . .	194
Сподівання . . . . .	194
ІЗ ЗОШИТА «ВИШНЕВИЙ ЦВІТ»	
Подих весни . . . . .	195
Весна . . . . .	195
ІЗ ЦИКЛУ «З КРИМСЬКИХ ПІСЕНЬ»	
П-ому («Ходять-ходять білі хмари...») . . . . .	196
До ведмедика . . . . .	196
«Море грає, море грає...» . . . . .	197
«Присмерком тихим спокійно і ясно...» . . . . .	197
Невольникові . . . . .	197
«Серед живих на вольній волі...» . . . . .	198
ІЗ ЦИКЛУ «ПІСНІ ДУШІ»	
«Сонце світить, вітер грає...» . . . . .	198
Співанка . . . . .	199
Жовтневий день . . . . .	199
Моя мандрівка в Олексіївку . . . . .	200
9 січня 1905 року . . . . .	201
<b>З неопублікованого</b>	
Малороссія . . . . .	202
«Всю ночь прорыдасть я готова...» . . . . .	202
«Я тоскую по солнцу, и песня моя...» . . . . .	203
«Грустные чайки на море...» . . . . .	203
«Ревут и клопочут буруны...» . . . . .	204
«Глядели ветви склонившейся ивы...» . . . . .	205
«Звенели колокольчики...» . . . . .	205
«Далеко, далеко от края родного...» . . . . .	206
Посвята М. Спиридоновій . . . . .	206
«Недовго кату панувати...» . . . . .	207
Засланим . . . . .	207
В приємках . . . . .	208
Колісанка . . . . .	208
Співець . . . . .	209
«Весняний дощ, весняні сльози...» . . . . .	210
«Коли твій біль засне, Україно?..» . . . . .	210
«Пролетіла, прошуміла молода буря...» . . . . .	211
Покинутий край . . . . .	211
Нужденність . . . . .	212
Pilori (I—III) . . . . .	212
Імпровізація . . . . .	218
Заповіт віків (Т. Шевченкові) року 1910 . . . . .	218
Віра . . . . .	219
«Єдина мить, єдина мить щаслива!» . . . . .	219
«Легкий вітер степом віє...» . . . . .	220

«Я пою о сияющем солнце...» . . . . .	220
Пісня бранців . . . . .	221
Привиди війни (I—III) . . . . .	221
«Злети до мене, Мріє, Чарівнице...» . . . . .	224
Близькі настрої . . . . .	224
Ганні про мій неспокій . . . . .	225
ІЗ ЦИКЛУ «ГАННА» (VIII)	
«Ти пісні мої слухала мовчки, без слів...» . . . . .	226
Вітчизна . . . . .	226
Студентці з рідних околиць . . . . .	227
До Ольги Кобилянської . . . . .	228
Месник за пролетаріат . . . . .	228
Приемлю світ . . . . .	230
«Чогось я тихо жду в цей вечір листопада...» . . . . .	231
Українському літературному рухові . . . . .	231
В Гурзуфі . . . . .	232
«Чого в цей вечір чарівно-тихий...» . . . . .	232
Загибель юнака ( <i>Драматичні картини</i> ) . . . . .	234

### Поетичні переклади й переспіви

П.-Ж. Беранже	
«В яру цьому скінчу я жити...» . . . . .	288
О. К. Толстой	
Іоанн з Дамаска ( <i>Уривок</i> ) . . . . .	289
Я. Полонський	
Казимир Великий (I—III) . . . . .	290
П. Корнель	
Ногасе ( <i>Переспів</i> ) . . . . .	294
Вольтер	
«Блаженно я сидів у затишку лісному...» . . . . .	295
И. Франко	
«Развейтеся с ветром, последние листья...» . . . . .	296
П. Карманський	
«Усни, затихни, печаль немає!» . . . . .	296
И. Франко	
Моисей ( <i>Отривок</i> ) . . . . .	297
А. Ламартин	
«Книга жизни и грез это — дивная книга...» . . . . .	299
И.-В. Гете	
Фауст ( <i>Уривок</i> ) . . . . .	299
И. Франко	
«Если ночью услышишь зимой у окна...» . . . . .	300
«Месяц, о князь мой!» . . . . .	300
А. Бобенко	
«Расходится ветер над морем...» . . . . .	301
П. Грабовський	
«Пахучий лес, весна и поле...» . . . . .	301
И. Франко	
«Не забудь, не забудь...» . . . . .	302
«Не клейми насмешкою...» . . . . .	303

В. Мова - Лиманський	
«И я вас полюбил, голубка...»	303
Я. Щоголев	
«Ночка без місяця, ночка без зірочок...»	304
М. Чернявський	
«Над старим, забутим, над темним прудом...»	305
П. Грабовський	
«Мир, окутаний дивною красою...»	305
И. Франко	
«Безбрежне поле над сніжним покривом...»	305
М. Старицький	
«Що за ніч дивна, зірчаста, чудна!»	306
К. Рилєєв	
Сповідь Наливайка ( <i>Уривок</i> )	307
О. Пушкін	
«У глибині сибірських руд...»	307
О. Одоевський	
Відповідь декабристів О. Пушкіну	308
М. Огарьов	
Пам'яті К. Рилєєва	308
О. Пушкін	
Воля	309
Мольєр	
Мізантроп ( <i>Уривок</i> )	312
М. Огарьов	
«Коли я хлопчиськом ще був похливим...»	317
О. Пушкін	
Моцарт і Сальєрі	318

### Прозові твори

На роковину ( <i>Уривок зі щоденника</i> )	328
На отлет	329
Яблуні цвіли за вікном...	333
Одірвана гілка	333
Мелодія ( <i>Шопенівський марш</i> )	339
Асан і Зейнеп ( <i>Шкіці</i> )	340
Килина ( <i>Етюд</i> )	344
Холодні очі	356
Зрадник ( <i>Малий фейлетон</i> )	357
Метелик	358
Оторваний от плуга.	361

### СТАТТІ, СПОГАДИ

#### Літературно-критичні статті та публіцистичні праці

Тогочасне й наше	366
Мужицька дитина Василь Стефаник	381
Майстри слова ( <i>Критичний шкіці</i> )	390



Памяти Шевченко . . . . .	402
На полотні імперіалізму ( <i>Про гравера Касіяна</i> ) . . . . .	405
Думки про творчість у проповідувача «неполовинчастої істини»	408
Автобіографія «Спомини і зустрічі» . . . . .	414
Автобіографічні уваги . . . . .	432

## ЛИСТУВАННЯ

### 1903

1. До Б. Д. Грінченка. 13 січня 1903 р., Харків . . . . .	433
2. До Б. Д. Грінченка. 24 лютого 1903 р., Харків . . . . .	439
3. До редакції «Літературно-наукового вісника». 26 лютого 1903 р., Харків . . . . .	440
4. До О. Ю. Кобилянської. 1903 р., Ялта . . . . .	441
5. До О. Ю. Кобилянської. 4 вересня 1903 р., Харків . . . . .	444
6. До О. Ю. Кобилянської. 1903 р., Харків . . . . .	446

### 1904

7. До О. Ю. Кобилянської. 13 січня 1904 р., Харків . . . . .	448
8. До О. Ю. Кобилянської. 23 жовтня 1904 р., Харків . . . . .	449

### 1905

9. До О. Ю. Кобилянської. 8 березня 1905 р., Харків . . . . .	450
10. До О. Ю. Кобилянської. 25 серпня 1905 р., с. Борки Харківської губернії . . . . .	452
11. До О. Ю. Кобилянської. 21 вересня 1905 р., Харків . . . . .	453
12. До О. Ю. Кобилянської. 25 вересня 1905 р., Харків . . . . .	454
13. До І. Я. Франка. 27 грудня 1905 р., Харків . . . . .	455
14. До І. Я. Франка. 27 грудня 1905 р., Харків . . . . .	456

### 1906

15. До О. Ю. Кобилянської. 24 квітня 1906 р., Харків . . . . .	456
16. До М. І. Павлика. 25 вересня 1906 р., Харків . . . . .	458
17. До О. М. Коваленка. 4 листопада 1906 р., Харків . . . . .	459
18. До І. Я. Франка. 24 листопада 1906 р., Харків . . . . .	460
19. До М. І. Павлика. [Грудень 1906 р.], Харків . . . . .	461
20. До Б. Д. Грінченка. 21 грудня 1906 р., Харків . . . . .	461
21. До І. Я. Франка. 22 грудня 1906 р., Харків . . . . .	462
22. До І. Я. Франка. 24 грудня 1906 р., Харків . . . . .	462
23. До І. Я. Франка. 30 грудня 1906 р., Харків . . . . .	463

### 1907

24. До М. І. Павлика. 18 січня 1907 р., Харків . . . . .	463
25. До І. Я. Франка. 2 лютого 1907 р., Харків . . . . .	464
26. До І. Я. Франка. 30 березня 1907 р., Харків . . . . .	466
27. До І. Я. Франка. 15 квітня 1907 р., Харків . . . . .	466
28. До І. Я. Франка. 21 червня 1907 р., Харків . . . . .	467
29. До І. Я. Франка. 24 червня 1907 р., Харків . . . . .	468
30. До І. Я. Франка. 2 липня 1907 р., Харків . . . . .	468
31. До І. Я. Франка. 16 липня 1907 р., Харків . . . . .	468
32. До І. Я. Франка. 4 вересня 1907 р., Харків . . . . .	469
33. До І. Я. Франка. 1 листопада 1907 р., Харків . . . . .	471
34. До М. І. Павлика. 2 листопада 1907 р., Харків . . . . .	471
35. До М. І. Павлика. 26 листопада 1907 р., Харків . . . . .	472
36. До М. І. Павлика. 27 грудня 1907 р., Харків . . . . .	473

## 1908.

37. До І. Я. Франка. 12 січня 1908 р. Харків . . . . .	474
38. До О. Ю. Кобилянської. 17 червня 1908 р., Bad Nauheim	474
39. До Б. Д. Грінченка. 16 липня 1908 р., Bad Nauheim . . . . .	475
40. До О. Ю. Кобилянської. 23 серпня 1908 р., Харків . . . . .	476
41. До О. Ю. Кобилянської. 11 жовтня 1908 р., Харків . . . . .	477
42. До О. Ю. Кобилянської. 23 листопада 1908 р., Харків . . . . .	477

## 1909

43. До О. Ю. Кобилянської. 2 лютого 1909 р., Харків . . . . .	479
44. До О. Ю. Кобилянської. 28 лютого 1909 р., Харків . . . . .	480
45. До М. І. Павлика. 7 березня 1909 р., Харків . . . . .	480
46. До О. Ю. Кобилянської. 2 липня 1909 р., Харків . . . . .	482
47. До М. І. Павлика. 17 липня 1909 р., ст. Дергачі . . . . .	483
48. До О. Ю. Кобилянської. 19 листопада 1909 р., Харків . . . . .	484

## 1910

49. До М. С. Кононенка. 18 листопада 1910 р., Харків . . . . .	484
50. До М. І. Павлика. 6 грудня 1910 р., Харків . . . . .	485

## 1911

51. До М. І. Павлика. 1 червня 1911 р., Харків . . . . .	486
52. До М. І. Павлика. 27 вересня 1911 р., Харків . . . . .	488

## 1913

53. До М. М. Грінченко. 6 червня 1913 р., Харків . . . . .	489
54. До О. Ю. Кобилянської. 22 червня 1913 р., Харків . . . . .	491

## 1914

55. До О. Ю. Кобилянської [VII—VIII, 1914 р., Алушта] . . . . .	492
56. До І. Я. Франка. 27 вересня 1914 р., Харків . . . . .	493

## 1916

57. До М. М. Мочульського. 17 січня 1916 р., Харків . . . . .	494
58. До М. М. Мочульського. 27 березня 1916 р., Харків . . . . .	495
59. До М. М. Мочульського. 21 квітня 1916 р., Харків . . . . .	498
60. До М. М. Мочульського. 13 червня 1916 р., Харків . . . . .	499
61. До О. Ю. Кобилянської. 13 липня 1916 р., Алушта . . . . .	502
62. До М. М. Мочульського. 19 грудня 1916 р., Харків . . . . .	503
63. До О. Ю. Кобилянської. 31 грудня 1916 р., Харків . . . . .	504

## 1917

64. До О. Ю. Кобилянської. 27 січня 1917 р., Харків . . . . .	505
65. До М. М. Мочульського. 5 березня 1917 р., Крим . . . . .	506
66. До О. Ю. Кобилянської. 10 березня 1917 р., [Харків] . . . . .	508

## 1927

67. До М. М. Мочульського. 13 грудня 1927 р., Харків . . . . .	508
--	-----

## 1929

68. До С. В. Пилипенка. 21 лютого 1929 р., Харків . . . . .	509
69. До М. А. Плевака. 15 жовтня 1929 р., Харків . . . . .	510
70. До М. А. Плевака. 22 листопада 1929 р., Харків . . . . .	512

## 1930

71. До І. К. Микитенка. 21 листопада 1930 р., Харків . . . . .	513
72. До «Книгоспілки». [...], Харків . . . . .	514
Примітки . . . . .	516

Литературно-художественное издание

**АЛЧЕВСКАЯ**  
**Христина Алексеевна**  
**ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

Составитель

*Грузинская Лидия Михайловна*

Киев, издательство  
художественной литературы «Дніпро»

*На украинском языке*

Редактор *Л. В. Домбровська*

Художне оформлення *Г. О. Королькової*

Портрет роботи художника *В. В. Руденка*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*

Коректор *Н. І. Харчук*

ИБ № 4651

Здано до складання 23.05.90.

Підписано до друку 14.09.90.

Формат 84×108<sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк арк. 29,4. Умовн. фарбовідб. 29,82.

Обл.-вид. арк. 28,912. Тираж 18 000 пр. Зам. 0—204.

Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво

художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.

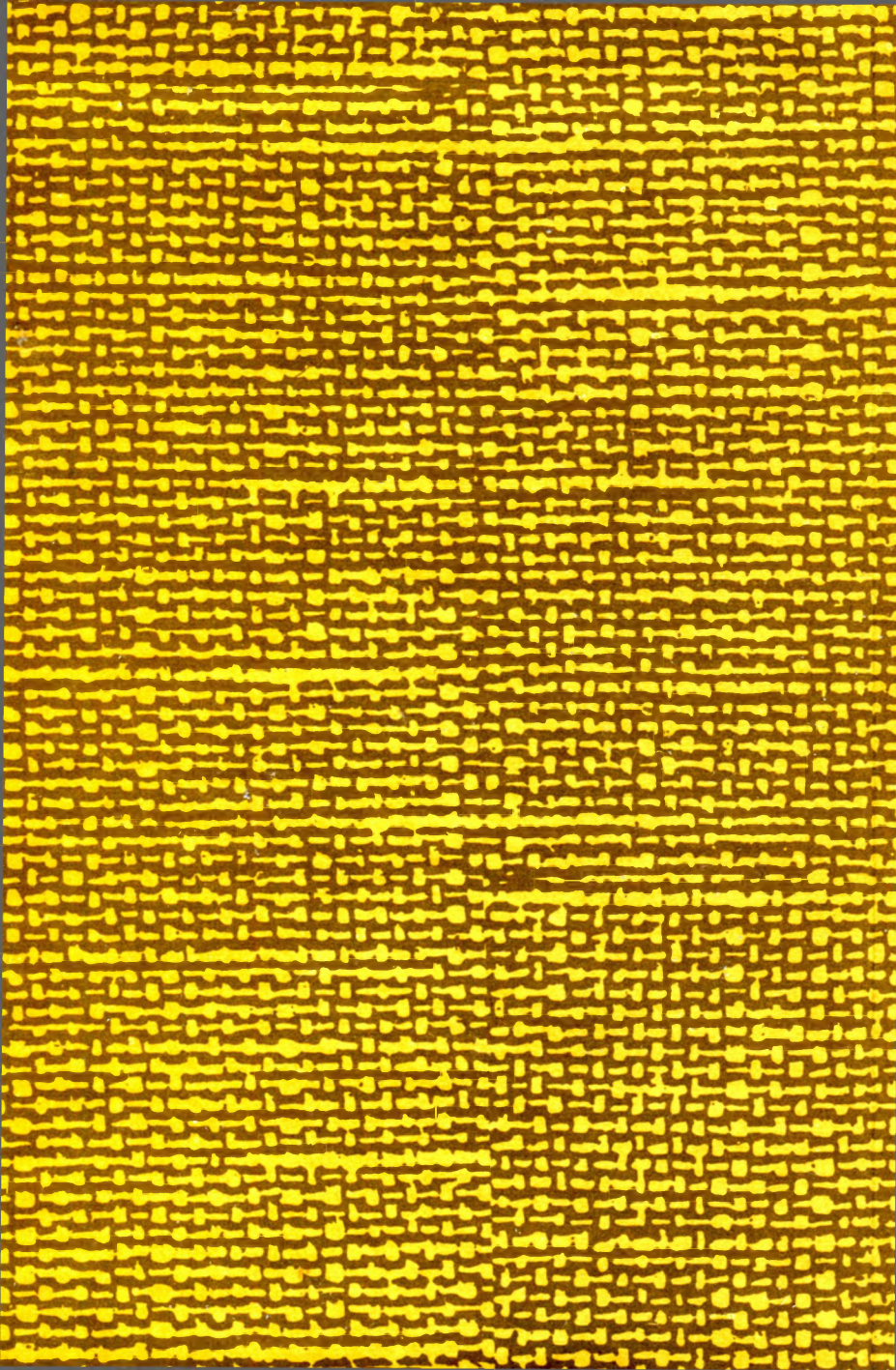
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

- Алчевська Х. О.**  
А55 Твори / Упоряд., передм. та приміт. Л. М. Грузинської.— К.: Дніпро, 1990.— 558 с.  
ISBN 5-308-00580-X

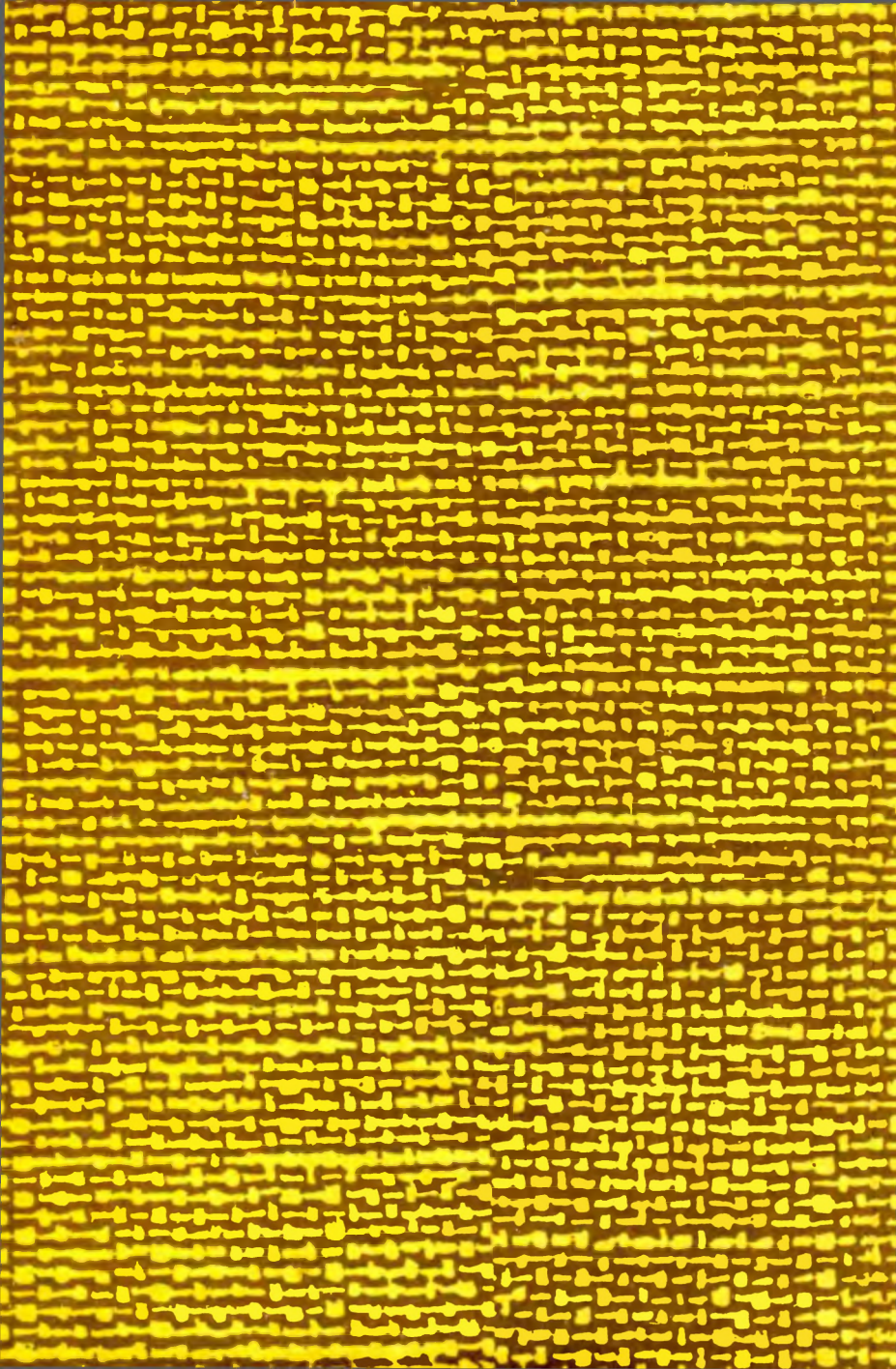
До книжки творів української письменниці Христі Алчевської (1882—1931) увійшли її оригінальні поезії, драматичні поеми, переклади з російської, французької та інших мов, кращі прозові твори, літературно-критичні статті та публіцистичні праці, автобіографія, спогади про видатних сучасників, а також вибрані листи. Її доробок є значним внеском у розвиток вітчизняної культури.

З більшістю творів цього видання читачі познайомляться вперше.









**ХРИСТЯ  
АЛЧЕВСЬКА**

**ТВОРИ**

«ДНІПРО»



